

2004/2

XIX. évf.

AETAS

HERWIG WOLFRAM

Origo et religio.

Etnikai hagyományok és irodalom
a kora középkori szövegekben

PAOLO DELOGU

Rothari király törvényei

és a 7. századi langobard társadalom

SZÁNTÓ RICHÁRD

Fordulópontok az angol városfejlődés történetében
a rendiség kialakulása előtt

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Mint békák a mocsárban.

Düspökök gyűlése a Duna mellett 796-ban

RICHARD VAN DÜLMEN

A németországi történeti antropológia kialakulása

Következő számunk tartalmából

BÁRÁNY ATTILA
Zsigmond király 1416-os angliai kíséréte

TANDORI MÁRIA
A korzikai angol királyság, avagy a kölcsönös meg nem értés története

KOMÁR KRISZTIÁN
Az Osztrák–Magyar Monarchia és Marokkó diplomáciai kapcsolatai
a 20. század elején

MAGYARICS TAMÁS
Henry A. Kissinger és a realista külpolitikai hagyományok

SIMON ESZTER – SIMON ÁGNES
Forródrót a hidegháborúban

HELTAI GYÖNGYI
Operett-diplomácia. A csárdáskirálynő a Szovjetunióban 1955–1956 fordulóján

Kulturális transzferek a történelemkutatásban
(Beszélgetés Michael Werner történésszel)

MICHEL ESPAGNE
A francia–német kulturális transzferek

XIX. évfolyam
2004. 2. szám

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:
GALAMB GYÖRGY

A kiadvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alaprogram,
Nemzeti Civil Alaprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedért Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHINÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

TARTALOM

Tanulmányok

- HERWIG WOLFRAM
Origo et religio. Etnikai hagyományok és irodalom a kora középkori szövegekben (Fordította: Galamb György) 5
- PAOLO DELOGU
Rothari király törvényei és a 7. századi langobard társadalom (Fordította: Galamb György) 22
- LARS HERMANSON
Kungahälla, a hatalmi központ. Norvégia balti-tengeri külpolitikája 1123–1135 között (Fordította: Miszler Tamás) 41

Múltidéző

- VESZPRÉMY LÁSZLÓ
Mint békák a mocsárban. Püspökök gyűlése a Duna mellett 796-ban 53
- NÓTÁRI TAMÁS
Notitia Arnonis – Epistola Theotmari. Két forrás a kora-középkori Salzburgból 72

Műhely

- SZÁNTÓ RICHÁRD
Fordulópontok az angol városfejlődés történetében a rendiség kialakulása előtt 96
- BÁRÁNY ATTILA
Az Alfréd-kori Anglia okleveles forrásai 110
- SZABADOS GYÖRGY
Párhuzamos gondolatok Attiláról, Szent Istvánról 130

Elmélet és módszer

- RICHARD VAN DÜLMEN
A németországi történeti antropológia kialakulása (Fordította: Perényi Roland) 140

Határainkon túl

- „A humán tudományok feladata erkölcsi alapot adni a társadalomnak”. Beszélgetés Alföldy Géza ókortörténésszel (A beszélgetést készítette: Székely Melinda) 155
- Alföldy Géza irodalmi munkássága (lezárva: 2004. augusztus 31-én) 164
- ALFÖLDY GÉZA
Theodor Mommsen és a római felirattan utolsó 150 éve 193

Figyelő

Csodás történet (Andrić, Stanko: <i>The Miracles of St. John Capistran</i> . Budapest, 2000, Central European University Press. Pp. x, 454.) ORBÁN ZSOLT	210
Királynékről, nőtörténetről Magyarországon és Franciaországban (Soltész István: <i>Árpád-házi királynék. Szentek és szeretők</i> . Gabo Kiadó, 1999, 223. – Fanny Cosandey: <i>La reine de France. Symbole et pouvoir, XVe–XVIIIe siècle</i> . Éditions. Gallimard, 2000, 414.) LAKATOS ÁGNES	214
Enciklopédia az Óperencián túlról (<i>Medieval Germany: An Encyclopedia</i> . Ed.: John M. Jeep. Garland. New York–London, 2001. XXXVII + 928.) TAMÁSI-TÓTH ZSUZSA	221
A középkori Anglia enciklopédiája (<i>Medieval England: An Encyclopedia</i> . Ed.: Paul E. Szarmach–M. Teresa Tavormina–Joel T. Rosenthal–Ass. Ed.: Catherine E. Karkov–Peter M. Lefferts–Elizabeth Parker McLachlan. Garland, New York & London, 1998. LXIV + 882.) PAPP ZSUZSANNA	225
Számunk szerzői	229

HERWIG WOLFRAM

Origo et religio

Etnikai hagyományok és irodalom a kora középkori szövegekben*

Ha a modern történész meg szeretne felelni Ranke magas mércét jelentő követelményének, hogy úgy írja le a dolgokat, *wie es eigentlich gewesen*, nem csupán azzal kell foglalkoznia, amit felületesen „kemény tényeknek” tartanak, hanem figyelembe kell vennie a szövegek mindazon rejtett jelentéseit és konnotációit, amelyek a modern intellektuális mintáktól és tapasztalatoktól idegen értékeket fejeznek ki. A leggyakrabban éppen ezzel jár, ha valaki arra vállalkozik, hogy „irracionális”, mitikus motívumok sokaságával telített etnikai hagyományokat elemezzen. Következésképpen annak, aki komolyan foglalkozik a mítoszokkal, szembe kell néznie a túlzott kritikával, a félreértéssel, sőt a félreértelmezéssel is.¹ A demisztifikáció folyamata csak akkor mehet végbe, ha megadjuk a mítoszoknak a kellő tiszteletet.

A „titokzatos és megfejthetetlen források” egyik példáját Snorri Sturlusonnak a nevezetes stiklestadi csatáról szóló beszámolója nyújtja számunkra. 1030-ban Szent Olaf királyt és kíséretét már a végső megsemmisüléssel fenyegette ellenségeik főként pogányok alkotta, számban őket jóval meghaladó serege. Snorri szerint ebben a reménytelen helyzetben Olaf két, látszólag furcsa parancsot adott ki. A király pénzt adományozott misemondásra mindazokért, akiket ő és emberei a harcban megölnek. Visszautasította azonban, hogy őrte és embereiért, ha lemészárolnák őket, ugyanezeket a szertartásokat tartsák, mivel ők amúgy is a keresztény mennyországba jutnak. A csata napján pirkadatkor arra kérte Thormodot, hogy az alvókat egy hősi énekkel ébressze. A szkald egy teljesen pogány éneket, Bjarki dalát választotta, amely előrevetítette a halálra ítélt király és harcosai végzetét. Thormod teljesítette a kívánságot, és az emberek hálálkodtak neki, amiért „jól választott”.² Kétséges, hogy

* E tanulmány korábbi változata elhangzott az UCLA Center for Medieval and Renaissance Studies „Text and Texture” című, Henrik Birnbaum tiszteletére 1992 májusában Regensburgban tartott konferencián, továbbá 1992 júliusában Leedsben, illetve a svédországi Lidköpingben a „Folkvandringar och Aldremedeltida” címmel 1992 szeptemberében szervezett szimpóziumon. Hálás vagyok vendéglátóimnak, Henrik Birnbaumnak, Gerhart Ladnernek, Ian Woodnak, Wilfried Hartmannak és Ingemar Nordgrennek, valamint hallgatóságomnak az értékes megjegyzésekért. A szöveg eredetileg az alábbi címmel jelent meg: *Origo et religio*. Ethnic Traditions and Literature in Early Medieval Texts. A közlés helye: Early Medieval Europe vol. 3. (1994), 19–38. Köszönet illeti a szerzőt és a Blackwell Publishing kiadót a közlés jogának átengedéséért.

¹ Érdekes példa erre: W. Goffart: *The Narrators of Barbarian History, A. D. 550–800*. Princeton, 1988. 77., 276. jegyz. „Wolfram azt állítja, hogy ezekre az eseményekre (mégpedig a proceresek Ansisnak való kiküldetésére) a homályba vesző korai időkben került sor, fél évezreddel időszámításunk előtt”. Az idézett hivatkozásból azonban kiderül, hogy Goffart Jordanest egyszerűen Wolframmal helyettesítette, hogy bizonyítsa saját nézetét, mely szerint az utóbbi a *Geschichte der Goten* című munkáját „láthatóan egy fölfrissített *Geticaként* gondolta ki”. (Vö. uo. 110., 397. jegyz.)

² Snorri Sturluson: *Heimskringla*. vol. 2.: *The Olaf Sagas*. Ed. and trans. S. Laing–P. Foot. London–New York 1973. 219–248. fejj., 359–382. Sigurd dán származású püspökre: 229–230. fejj. Az események magyarázatára: K. von See: *Hastings, Stiklataðir und Langemarck*. Germanistisch-Romanistische Monatsschriften, vol. 26. (1976) no. 1. 1–13.; S. Bagge: *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*. Berkeley–Los Angeles–Oxford, 1991. különösen: 29., 66–68, 158–161, 184.; M. Clunies Ross: *Quellen zur germanischen Religionsgeschichte*. In: *Realexikon der germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 5.: Germanische religionsgeschichte*, Hrsg v.: H. von Beck–D. Ellmers–K. Schier. Berlin–New York 1991. 633–655.

valóban helyes volt-e ez a választás a végzet beteljesülését váró hadsereg moráljának megerősítésére. A norvég hallgatóságnak előadott ének továbbá egyértelműen dán hagyományra megy vissza, s dán püspököt találunk Olaf ellenségeinek vezetői között is. Snorri beszámolója ezen kívül más okokból is elég valószínűtlen. A történetet mégsem a tényeken alapuló kritikával cáfolhatjuk; nem az számít, hogy Olaf valóban kiadta-e az említett két parancsot. Inkább azokat a hagyományos motívumokat kell felkutatnunk, amelyek a szerző rendelkezésére álltak, s amelyeket hallgatósága elfogadott vagy egyenesen elvárt. Egyszóval a mítosz nyelve itt a kérdés, továbbá az a hatás, amit a népek és azok elitjeinek kollektív tudatára gyakorolt.

A hasdingi vandáloktól ered például a Hasding királyi család, amely férfi tagjai számára a súlyos vereségek ellenére képes volt megőrizni a királyságot, és biztosította a vandálok népként való fennmaradását.³ Gundahar burgund királyt Aëtius hun zsoldosai „népével és a királyi nemzetséggel együtt pusztították el”.⁴ Ez a katasztrófa adja a Nibelung-ének magját, de az idők során átkerült a burgundok új etnogenezisébe, amely, mondanunk sem kell, a régi királyi nemzetséghez kötődött. A „hosszú hajú” Meroving királyok a frankokat testesítették meg,⁵ a Baltok, a „bátrak” a vizigótokat képviselték, míg az Amalok, a „ragyogók” „az osztrogótok családja” voltak.⁶

Amikor a források *gens*ről vagy *gentes*ről beszélnek, általában éppúgy utalnak népekre, mint királyi vagy vezető arisztokrata családokra. Mindkét esetben ugyanarról a közös biológiai leszármazás gondolatán alapuló szervezeti egységről van szó. Ez eredet e fajtája erős hangsúlyt kap, holott azt történeti tanúbizonyság egyáltalán nem támasztja alá. Ez az elentmondás nagyon sok vitát gerjesztett, amióta a modern tudomány figyelme az *origo gentis* műfaja felé fordult. Mindazonáltal az eredeti források a *genst* (nép) a „hadsereggel” azonosítják. Ráadásul a kútfők a *gentes* alapvetően polietnikus jellegéről tanúskodnak. Az archaikus népek kevertek, és sohasem foglalják magukban a *gens* valamennyi potenciális tagját. Kialakulásuk ezért nem a közös leszármazás, hanem politikai elhatározás kérdése. Ezt azoknak a nemes, azaz kiemelkedő klánoknak vezetői és főnökei hozták meg, amelyek eredetüket az istenekre vezették vissza, és amelyek képesek voltak (s ez számított igazán) megfelelő tettekkel igazolni az isteni támogatást. A hosszú leszármazást tehát nem szabad összekeverni valamiféle bankszámlával, amihez vészhelyzetben nyúlni lehetett. Ellenkezőleg, csupán a sikeres vezér büszkélkedhetett a régi hagyományokkal, vagy éppen sajátíthatta ki azokat, míg a sikertelen vezető elveszítette azt a hitelességet és támaszt, amit leszármazása biztosított számára.⁷ Ezen kívül, a mítosz nyelvének értelmében, az archaikus népek eredete, az *origo gentis*, az *initia gentis* isteni. Ezt az isteni eredetet ünnepezték az istenek kultuszában.⁸

³ Ch. Courtois: *Les Vandales et l'Afrique*. Paris, 1955. (Repr. Aalen, 1964) 21–36., különösen: 31–36.

⁴ *Chronica Gallica*. In: Monumenta Germaniae Historica (a továbbiakban MGH), Auctores Antiquissimi, vol. 9. Ed. Th. Mommsen. Hannover, 1892. (Repr. 1981.) 660.

⁵ Lásd a 74. jegyzetet.

⁶ Jordanes: *Getica*. MGH, Auctores Antiquissimi, vol. 5, 1. Ed. Th. Mommsen. Hannover, 1882. (Repr. 1982) 42., 146. fejt., 64., 96. A *Getica* szerőségének kérdésére és Cassiodorus elveszett művével való pontos kapcsolatára itt nem térünk ki.

⁷ H. Wolfram: *History of the Goths*. Berkeley – Los Angeles – London, 1988. 5–6., 30–40., 270. 146. jegyz., 290. 208. jegyz., 333. 516–517. jegyz. Lásd: V. Groenbech: *The Culture of the Teutons*, vol. 1. London – Copenhagen, 1931. 368.: „[egy eddikus költemény] szerzője a klán isteneit kezdi felsorolni”. Groenbech és Dumézil ezzel kapcsolatos nézeteinek kritikájára: B. Sawyer – P. Sawyer – Ian Wood (Ed.): *The christianisation of Scandinavia*. Alingsås, 1987. különösen 11–15., 18–20.

⁸ Tacitus: *Germania*, 2. és 39. fejt.; Cicero: *De natura deorum*. II, 3, 8.; Augustinus: *De civitate Dei*. X, 1.

Széles körben elfogadott az a nézet, hogy az indoeurópai istenek panteonja poláris szerkezetű. Ezt páratlan világossággal példázza a skandináv népek istenvilága, amelyek két istencsaládot ismernek. Egyfelől léteztek a jótékony istenek, akik fönntartották a társadalmi rend stabilitását, jótálltak a törvényekért és a szokásokért, a termékenyséért és a békéért. Ők voltak a *vánok*, az istenek egy korai, az *ászoknál* régebbi faja, akiknek életmódjában erős hangsúlyt kapott a testvérházasság, és világosan megmutatkozott benne a matriarchátus. Az istenek e rendszere magában foglalta a segítő isten- vagy félisten párok dioszkuroszi ideáját is. Másfelől léteztek az *ászok*, az istenek egy fiatalabb faja, amelyet Odin-Woden, a *comitatus*-isten vezetett. Az *ászok* elvetették, sőt megvetették az idősebb *vánok* szokásait, és elsősorban a férfijogok, a háború és a káosz vonzásában éltek.⁹

A langobard eredetmonda e háttér előtt játszódik: a vinnilnek nevezett nép egy része, amelyből később a langobardok lesznek, sorshúzás útján elhatározza, hogy elhagyja hazáját, ami „természetesen” nem más, mint Skandinávia. Ha volt archaikus szakrális uralkodójuk,¹⁰ ő otthon maradt, míg a kivándorlók egy dioszkuroszi testvérpárt követtek, akiket egy bölcs, isteni sugallatoktól ihletett nő vezetett és irányított. A monda egyértelműen vánikus környezetben kezdődik.

Az új törzs kialakulásának útján az első válság a régi eredetmítosztól és vallástól való eltávolodáskor következett be. Ehhez egy alapító tett vagy esemény adta a lökést, ami a langobardok esetében a vandálokkal szembeni katonai konfliktus volt, akiket ugyancsak egy dioszkuroszi testvérpár vezetett. A döntő csata előtt a vandál ikerpár kérte Wodent, az *ászok* vezetőjét, hogy adja nekik a győzelmet. Úgy tűnik, Woden hajlott arra, hogy segítse őket, nem utolsósorban azért, mert a vandálok számbeli fölényben voltak. Mindeközben a vinnilek papnője megszerezte a vánikus Freyja istennő támogatását, akit a monda úgy mutat be, mint Woden feleségét, holott ezt a szerepet általában az *ász* Frigg istennő töltötte be. Ám amint azt helyesen hangsúlyozni szokás, „Friggben és számos más skandináv istennőben Freyja változatait láthatjuk.”¹¹ Így tehát a vánikus Freyja veszi rá az *ászok* körébe tartozó hadistent, hogy az eredetileg általa pártolt vandálok ellenében teljesítse be saját jóslatát.

Woden számos isteni neve közül az egyik a 'hosszúszakállú' volt. A bölcs ósanya vezetésével a vinnil asszonyok és az ő nőistenségük túljárt a csaták istenének eszén: Woden saját maga után akaratlanul is „hosszúszakállúaknak” (langobardok) nevezte a szorult helyzetben lévő törzset, és következésképpen nekik kellett adnia a győzelmet. Mind a két nép arra készült – a vandálok fordultak elsőként a hadistenhez –, hogy kialakítson egy vándorló hadsereg számára sikeres katonai szervezetet. Ez azt jelentette (megint csak a mítosz nyelvén), hogy képesek voltak feladni *ván* eredetüket, és az *ász* Wodent tenni meg hadseregük vezérének.

⁹ G. Dumézil: *Gods and the Ancient Northmen*. Berkeley–Los Angeles–London, 1973.; H. Wolfgram: *The Shaping of the Early Medieval Kingdom*. Viator, vol. 1. (1970) 1–20., különösen: 4–8.; H. Munro Chadwick: *The Origin of the English Nation*, Cambridge, 1907. 254.; Snorri Sturluson: *Heimskringla*. vol. 1.: *Sagas of the Norse Kings*. Ed. and trans. S. Laing–P. Foot. London New York, 1968^a. 4. fej., 9. Lásd: R. Much: *Die Germania des Tacitus*. Heidelberg, 1967^a. 499–502.

¹⁰ Saxo Grammaticus (*Gesta Danorum I*. Ed. O. Raeder–H. Raeder. København, 1931^a. VIII 11. 1–13. 3., 235–238.) erre a királytípusra emlékezhet. A *Snio-Snow* beszélő nevet adta neki, s arról számol be, hogy uralma éhínséget okozott és a nép egy részét elvándorlásra kényszerítette. *Snio* valamennyi gyermeke „hó-nevet” viselt: P. Fisher: *Saxo Grammaticus: History of the Danes*. Vols. 1–2. Cambridge 1979. 235–236. fej. (A szöveg: vol. 1. 258–261; a kommentár: vol. 2. 240–241., 127–132. jegyz.)

¹¹ H. E. Davidson: *Myths and Symbols in Pagan Europe*. Manchester, 1988. 120. A dioszkuroszi párra a vandáloknál: Courtois: *Les Vandales*, 237. a 237. jegyzettel; R. Wenskus: *Stammesbildung und Verfassung*. Köln 1977^a 321.

A vinnil asszonyok, Freyja istennő és az ő papnője voltak azok, akik nem csupán egyengették az utat a kultusz és a népnév megváltozása előtt, hanem ki is kényszerítették azt, s ezáltal a győzelmet is megszerezték a férfiak számára. Mint a vánikus hagyományok letéteményesei fölálodozták egész múltjukat és kultikus létüket a törzs megmentéséért és fennmaradásáért, s így legitimálták az új etnogenezist. Nem csoda, hogy a langobard monda az ifjabbik vinnil dioszkurosz fiát nevezi meg az első monarchikus uralkodójukként. A kenti királyi család *memoriájában* Hengist, az idősebb dioszkurosz fia válik alapító királlyá.¹²

A Scandiából való kivándorlással és a vandálok fölött aratott győzelemmel a kettős motívumok hasonló együttese található a *Geticában*, ami jelzi az Amal-időszak előtti gótok eredetét, de a megörökölt *origo* és *religio* elhagyása és egy másik alapító tett véghezvitele már az Amal-időszak gótjai hősi eredetének részét képezi. Mindeme hasonlóság dacára nem állíthatjuk, hogy a langobard monda a korábban lejegyzett gót történetből merített volna. Az utóbbiból az *Origo gentis Langobardorum* oly sok részlete hiányzik, hogy a langobard mondába számos hagyománynak más forrásokból kellett bekerülnie. Mindazonáltal nagyon valószínű, hogy Paulus Diaconus legalábbis ismerte Jordanes munkáját.

A Jordanes által közvetített gót hagyomány jóval szegényebb és sokkal homályosabb: a gót *Haliurun(n)æt*, a 'mágikus módon a holtak birodalmával kapcsolatban álló nőket' az Amal-kor előtti vándorlás korának utolsó ismert királya, Filimer volt kénytelen kiűzni a törzsből, mire azok a steppe gonosz szellemeivel közöszültek, és világra hozták a hunokat. A pogány társadalomban száműzetéssel büntették a „boszorkányság” révén megvalósuló normaszegést, amin olyan rítusokat és gyakorlatot kell értenünk, amelyeket egy adott etnikai csoport már vagy még nem ismer el.

Két lehetséges magyarázat adódik. Egyfelől az, hogy a *gutones*-gótok, amikor 200 körül elérték a Fekete-tengert, és ott samanisztikus kultuszokkal találták szemben magukat, fenyegetést láthattak az új vallásos gyakorlatban.¹³ Másfelől pedig ezt a történetet oly módon is föl lehet fogni, mint az *Origo gentis langobardorum*-ot. Ahelyett, hogy azt képzelnénk, egy új kultusz annyira veszélyesnek tűnt, hogy egy tradicionális törzsi társadalom teljesen fenyegetve érezte magát általa, inkább azt kell feltételeznünk, hogy a *Haliurunnae* a kultusz olyan megváltozásának estek áldozatául, amikor a törzs többsége feladta hagyományos vallását. Így tehát a vinnil nőktől eltérően a *Geticában* szereplő *Haliurunnae* a társadalom olyan, konzervatív csoportját képviselték, amely ellenezte a kultusz megváltoztatását, vagyis az új gót etnogenezist. Ellentétben azzal a szereppel, amit a vinnil nők az *Origo gentis langobardorum* szerint játszottak, a *Getica* szerint *Haliurunnae* ellenálltak annak a folyamatnak, amely a Fekete-tenger melletti gótok kialakulásához vezetett, ahogy az Amal kirá-

¹² Wenskus: *Stammesbildung*, 489. (a langobardok első monarchikus királyára). Beda Venerabilis: *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*. Ed.: Ch. Plummer. Oxford, 1956. Vol. 1. 15. A langobard monda értelmezéséhez különösen: K. Hauck: *Lebensnormen und Kultmythen in germanischen Stammes- und Herrschergenealogien*. Saeculum, vol. 6. (1955) 186–223., különösképp: 206–211.; *Origo gentis langobardorum*. MGH, *Scriptores rerum Langobardicarum*. Ed. G. Waitz. Hannover, 1878. (Repr. 1987.) 1. fej. 2–3.; Paulus Diaconus: *Historia Langobardorum*. Uo., I, 7–9., 14–15. fej. 52–55. Lásd még: Fredegar: *Chronicae*. MGH, *Scriptores rerum Merovingicarum*, vol. 2. Ed. B. Krusch. Hannover 1888. (Repr. 1984) III. 65. fej. 110.; K. Hauck: *Carmina antiqua*. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte, vol. 27. (1964) 1–33.; P. Wormald: *Lex scripta and verbum regis: Legislation and Germanic Kingship from Euric to Cnut*. In: P. Sawyer–I. N. Wood (ed. by): *Early Medieval Kingship*. Leeds, 1977. 121. és uo. a 90. jegyz., 134. és uo. a 162. jegyz.; D. Dumville: *Kingship, Genealogies and Regnal Lists*. Uo. 94.

¹³ Jordanesra, az *Origo gentis langobardorum*ra és Paulus Diaconusra lásd: R. Hachmann: *Die Goten und Skandinavien*. Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker, n. s. 34. Berlin 1970. 18–25.; Wolfram: *History of the Goths*, 36, 40. (kivándorlás Scandiából és a vandálok fölötti győzelem) és 170, 257. (*Haliurunnae*). Lásd még: O. J. Maenchen-Helfen: *The Legend of the Origin of the Huns*. Byzantion, vol. 17. (1944–1945) 254.

lyi család megalapításának is, vagyis annak, hogy a gótok őket Ansisnak, azaz félistennek, illetve ásznak kiáltották ki. Miként az a langobardokkal történt, természetesen ez a folyamat csak egy döntő győzelem után zajlott le, ami ez esetben is megmentette a végveszélybe került törzset. Így tehát a gótokat a hűség nem Wodenhoz, az ász istenhez, hanem közvetlenül az Amalokhoz fűzte, akik Gaut leszármazottaiként maguk is ászok voltak, és az új rendet testesítették meg. Ennek az volt az oka, hogy az Amalok és a gótok nem Wodent, a „fiatal” istenséget tisztelték, hanem inkább Gautot, az „idős” istent, akit genealógiájuk elejére helyeztek.¹⁴ Következésképpen Amal, akivel az *origo Amalorum* kezdődik,¹⁵ a skandináv Gaut dédunokája lett.

Ez az irodalmi konstrukció könnyen összevethető például az Essexi királyi család esetével, amely leszármazásában Géat-ot Woden elé helyezte. További összehasonlítás tehető a sveák királyi családjával, az Yngligekkel,¹⁶ akiknél a klán valamennyi tagja Yngvi-Frey reinkarnációja volt.¹⁷ Nyilvánvalóan ezt hitték a Gaut utódainak tartott Amal-Ansis családról is. A langobardok történetében a letűnő rend képviselői nyitották meg az utat az új kultusz előtt. Az osztrogót monda ugyanezt a mintát követi, amikor az Amalokat megelőző királyi család utolsó tagját úgy mutatja be, mint aki megteremti az alapvető változás, a régi *origo et religió*ból az újba való átmenet feltételeit. Az a körülmény, hogy a gót királyok és uralkodók voltaképpen semmiféle szerepet nem játszottak ebben a folyamatban, úgy tűnik, alá támasztja ezt az értelmezést.¹⁸

Az istenek és isteni ősök ritka vagy homályos elnevezései, a szakrális skandináv eredetről szóló mesék, az istenek és emberek találkozásairól szóló kijelentések hitetlenkedést váltanak ki a mai hallgatóságból. Aligha meglepő, hogy számos tudós hajlott arra, hogy figyelmen kívül hagyja ezeket a történeteket.¹⁹ Más kutatók ellenben a saját népiük történeteit ismerték föl bennük. A kritikusi hozzáállás jóval kisebb kárt okozott, mint az az irracionális megfeleltetés, amit a germanománia rabjai műveltek. Ahogy azt Hilda Ellis Davidson írja: „A nációk arra törekedtek, hogy ideológiájukban felélesszék a régi Germánia mítoszait, ám ez a kísérlet csak terméketlenséget és morális öngyilkosságot eredményezhetett.”²⁰ A rasszista örület és a *Führer*-gondolat oly mérhetetlen szenvedést és rosszat okozott, hogy ma nehéz elfogulatlan módon beszélni a germánok szakrális eredetéről, vagy éppen a kereszténység előtti uralkodók vér által közvetített üdvéről,²¹ a harcos csoportok karizmatikus királyairól és isteneiről. Nagyon is érthető, hogy az olyan tudósok, mint a néhai František

¹⁴ Jordanes: *Getica*, 78. fejj. 76.; Wolfram: *History of the Goths*, különösen 37., 69., 110–111. és 114–116. Woden egyszer azzal dicsekszik, hogy Gaut a „korábbi neve”: O. Höfler: *Abstammungstraditionen*. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, vol. 1. Berlin, 1970². 23.; H. Wolfram: *Theogonie, Ethnogenese und ein kompormittierter Großvater im Stammbaum Theoderichs des Großen*. In: K.-U. Jäschke–R. Wenskus (Hrsg. v.): *Festschrift für Helmut Beumann zum 65. Geburtstag*. Sigmaringen, 1977. 90–97.; K. Helm: *Altgermanische Religionsgeschichte. Bd. 2.: Die nachrömische Zeit, Teil 1.: Die Ostgermanen*. Heidelberg, 1937. 43–45.

¹⁵ Jordanes: *Getica*, 79. fejj., 76.

¹⁶ H. Moisl: *Anglo-Saxon Royal Genealogies and Germanic Oral Tradition*. *Journal of Medieval History*, vol. 7. (1981) 215–248. Vö. K. Sisam: *Anglo-Saxon Royal Genealogies*. In: *Proceedings of the British Academy*. London, 1953. 287–348.; Dumville: *Kingship*, 90, 93, 96. A leghosszabb királyi leszármazásra: C. Krag: *Ynglingatal og Ynglingesaga*. In: *Studia Humaniora*, vol. 2. Oslo, 1991.; egy bő angol összefoglalással a 253–266. oldalon.

¹⁷ Snorri Sturluson: *Heimskringla*, 12., 20. fejj., 14., 19. Vö: Chadwick, *The Origin*, 231.

¹⁸ Wolfram: *History of the Goths*, 34.; Jordanes: *Getica*, 58–77. fejj., 70–76. (A görögökről és a gétákról szóló részek), 78–80. fejj., 76. (az Amalok leszármazásában szereplő tisztán gót nevek), 121. fejj. 89. (Filimer).

¹⁹ Lásd Hauck: *Lebensnormen*, 187–191.

²⁰ H. E. Davidson: *Gods and Myths of the Viking Age*. New York, 1964. 9.

²¹ Lásd D. Bullough: *Europae pater: Charlemagne and his Achievement in the Light of Recent Scholarship*. *English Historical Review*, vol. 85. (1970) 68.

Graus vagy Otto Maenchen-Helfen, akik maguk is megszenvedték a nácik újpogány kultuszát és ideológiáját, kategorikusan elvetik a germán uralkodók és törzsek szakrális királyságának és a *Königheil*nek a képzetét.²²

Az elferdítés mindazonáltal nem ment föl minket azon hagyományok újbóli vizsgálatának kötelezettsége alól, amelyekkel a fent leírt módon visszaéltek. Először is: valóban beszélhetünk-e tulajdonképpen „archaikus tradíciókról”?²³ A kutatók a források kritikájával már kialakították véleményüket. Honnan származnak információink? Mennyire hitelt érdemlőek az informátorok? Valóban a „barbár történelem elbeszélőinek” tarthatók-e? Igaza van-e Walter Goffartnak és követőinek, amikor tagadják mindazt, ami összefüzi őket, és műveiket ártalmatlan irodalomként, iróniaként vagy éppen szerelmi történetekként fogják fel?²⁴ De hogy is lehetne ez másként, amikor a modern kutatók a keresztény, klasszikus műveltséggel felvértezett középkori szerzőknél olyan fogalmakat és hagyományokat keresnek, amelyekről föltételezik, hogy a kereszténység előtti etnikai történetiséget, azaz a „valóságos” archaikus, pogány életet tükrözik?²⁵

Könnyű túl sokat kívánni ezektől az „elbeszélőktől”. Egy adott nép „valódi” eredetének a kérdése kezdettől fogva tökéletlenül kerül előadásra. Az *origines gentium* az eredetről és a kezdetekről mindig olyan módon beszélnek, amely korábbi eredeteket és kezdeteket feltételez. Woden langobardjainak kezdeteihez előbb Freyja vinniljeire volt szükség. A gót történetben az Amalok előtt olyan gótok szerepeltek, akik nem Amal alapító királyokat tiszteltek. Ez utóbbiak nem a semmiből léptek elő, hanem azt tartották róluk, hogy a tengeren át ők vezették a törzset Skandináviából a mai Pomerániába, majd onnan oda, amit ma Ukrajnának nevezünk. A frankok csak azután emelték „hosszú hajú” királyukat a királyi méltóságra, miután átkeltek a Rajnán.²⁶ Mielőtt a vandáloknál megjelent volna a Hasding királyi család, ezt a nevet az egész törzs használta.

Van azonban egy másik nehézség is: a törzsi monda anyagát jóval első lejegyzését megelőzően már megszurta és alaposan átalakította a szóbeli közvetítés. A lejegyzés ezt a közvetítést teleszkopikus módon dolgozta át, azaz teljes egészéül fogta fel, és „gyors előrecsévéléssel” adta elő. Az ilyen írásmű valóban számos generációt tud felsorolni még a távoli múltban is, és hiteles névanyagot tartalmaz. Az etnogenezis teogóniába burkolva tudja elmondani, mely utóbbiról másként nem is tudnánk. Ám éppen úgy, ahogy a későbbi hősköltészetben Ermanarich és Teoderich kortársakként szerepeltek, egy langobard királynak is lehet olyan apja, aki talán egy jó fél évezreddel idősebb volt a fiánál. Ez azt jelenti, hogy két mitikus törzsi vezető kronológiai síkját össze lehet kötni, és meg lehet spórolni azt a kérdést, hogy történeti személyeknek tekinthetők-e, nem beszélve arról, hogy a „valóságban” apa és fiú voltak-e. Ezért nincs sok értelme a kultuszváltás és az alapító tett pontos kronológiáját és topográfiáját tudakolni. Ahogyan tanult izlandi embereket a tizenkettedik században „az a vágy vezette, hogy többféle hagyomány felhasználásával fényt derítsenek a múltukra (hogy megalkossák az Ynglingatalt)”, a *Getica* az Amal monda és leszármazás összeállításához az etnikai hagyományok tárházát használta fel. Ebből következően nem számít, hogy akár Ostrogotha, akár Ermanarich „valóban” Amalok voltak-e, vagy hogy ez a királyi család vajon csak az ötödik században lépett-e a színre. A törzsi mondák kronológiai

²² Vö. különösen: F. Graus: *Lebendige Vergangenheit*, Köln, 1975; Uő: *Volk, Herrscher, Heiliger im Reich der Merowinger*, Prag, 1965; Maenchen Helfen: *The Legend*.

²³ H. Wolfram: *Das Reich und die Germanen*. Berlin, 1992². 40–41, 289.

²⁴ Goffart: *The Narrators*.

²⁵ Az ír forrásokra lásd: K. Wais: *Volksprachliche Erzähler Alt-Irlands im Rahmen der europäischen Literaturgeschichte*. In: H. Löwe (Hrsg. v.): *Die Iren und Europa im früheren Mittelalter*. Stuttgart, 1982. Bd. 2. 629–685.

²⁶ Gregorius Turonensis: *Historiae*, II, 9. fej.

és történeti szempontból nem megbízható emlékek. Mindaddig a minduntalan változó szóbeli hagyomány alávetettjei voltak, amíg egészében vagy még inkább töredékesen írásba nem foglalták őket. Amikor ez megtörtént, ha egyáltalán megtörtént, a törzsi mondák irodalommal lettek, követve az *origo gentis* antik műfaját, annak valamennyi tradíciójával, közhelyével és előítéletével együtt.²⁷

Végül föltehetjük a kérdést, miért állítják annyi népről, hogy Skandináviából érkezett. Az ókori etnográfia, amit a *Getica* is fölhasznált, úgy tűnik, meggyőző magyarázatot nyújt. Eszerint az új népmozgások folytonos „hullámai” Skandinávia feltételezett túlnépesedése indította el. A józan ész és a modern kutatás²⁸ azonban régóta bizonyítottan látja, hogy Skandinávia állítólagos túlnépesedése irodalmi toposz. A valóságban ennek az elképzelésnek, amennyiben azt úgy értjük, hogy Skandináviát egész népek hagyták el, semmi köze nincs a történeti valósághoz. Az általános hiedelem szerint a teuton-kimber vándorlást katasztrófák, áradások és éhínségek idézték elő, s ezzel készen is állt a barbár inváziók sémája – nem csupán az ókori világ számára. Ugyanakkor Poseidonioszt követve Strabón volt az, aki *Geographicájában* bírálta ezt a felfogást, és a teuton-kimber betöréseket csupán a barbárok harcias természetének tulajdonította. Valójában a száműzetésbe kényszerített kis méretű harci bandák folytonos migrációjáról van szó. Legfeljebb két-háromszáz főből álló csoportok hagyták el otthonukat belső feszültségek és ellenségeskedések következtében. A régészek mindezt csupán azoknak a csoportoknak a nyomát képesek követni, amelyeket az utolsó szálig lemészároltak, és fegyvereiket föláldozták azoknak az isteneknek, akik a másik felet segítették.²⁹

Ahogy a túlnépesedés toposzát is főként az északi régióhoz szokás kötni, a másik közeletű elképzelés az, hogy a barbárok szaporodási energiája annál kimeríthetlenebb, minél feljebb hatolunk. A hatvanas éveikben járó emberekről például azt tartották, hogy megőrizték nemzőerejüket, az asszonyokról pedig azt, hogy még ötvenévesen is képesek gyermeket szülni. A barbárok szülőföldjének északi klímája a hosszú téli éjszakákkal kedvezően hat rendkívüli szaporodási hajlamukra. És hol található a legkedvezőbb hely az ilyenfajta tevékenységre, ahol a leghosszabbak a téli éjszakák, sőt ahol a tél egyetlen, majdnem fél évig tartó éjszaka? Természetesen Skandináviában. Amiből tehát az következik, hogy Skandináviát mint „a törzsek gyárát, a népek anyaméhét” fogták fel.³⁰ Ezek a toposzok teljesen hasznavehetetlenek lennének a gótok és a langobardok skandináviai eredetének bizonyítására, ha bizonyos mellékes bizonyítékok így vagy úgy nem utalnának Skandináviára.

²⁷ E. Norden: *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*. Leipzig–Berlin, 1923³. (Következtetéseire lásd főként a IX–X. oldalakat.) Wenskus: *Stammesbildung*, 489. (Agio és Agilmund); Wolfram: *Das Reich und die Germanen*, 62. Lásd még: Dumville: *Kingship*, 93.; P. Heather: *Goths and Romans, 332–489*. Oxford, 1991. különösen 19–33., ahol teljességgel félreérti mondanivalómat. Az Ynglinga-ságára: Krug: *Ynglingatal og Ynglingesaga*, főként: 265–266.

²⁸ Lásd R. Hachmann: *Die Goten und Skandinavien*, 279–328., 328–389.

²⁹ Strabón: *Geographika*. VII. 2. fej. Lásd: Wolfram: *History of the Goths*, 6–7, 41. (Catualda és emberei), 442. 302. jegyz. (Sarus gót eparchos 2–300 emberből álló kísérete); Olympiodorus, frag. 6. In: R. C. Blockley: *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Olympiodorus, Priscus and Malchus*. Arca. Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 10. Liverpool. 1983. 158.; lásd még: Sozomenos, IX, 9. 3.; J. Engström: *Scandinavian Warfare during the Middle Iron Age*. Meddelande (Armémuseum) vol. 52. Stockholm, 1992. 58–60.: körülbelül kétszázra tehető az ilyen hadviselésre utaló régészeti leletek száma. Lásd még M. Ornes: *Sejrens Pris. Vabenofre i Ejsbol Mose ved Haderslev (Eisbüller Moor bei Hadersleben, Dänemark. Haderslev, 1984. 30., 50–53.* (német nyelvű összefoglalás); Hachmann: *Die Goten und Skandinavien*, 94–95.

³⁰ J. Svennung: *Zur Geschichte des Goticismus*. Uppsala, 1967. 110.; Wolfram: *History of the Goths*, 2., 7. jegyz.; Jordanes: *Getica*, 25. fej.

Az ilyenfajta tanúbizonyosságok közé sorolhatjuk azt a tényt, hogy bármit jelentsen is a *Guthalus* név, és földrészünk bármelyik folyója viselje is ezt az elnevezést, a svéd Götaälv-nak felel meg. Akár kapcsolatban állnak egymással a gautok, a gotlanderek és a gótok, akár nem, az etimológia rávilágít, hogy nevük ugyanazt jelenti. Mi több, Ptolemaios a *gutaet Scand(inav)*iába, a *gutonest* pedig a Visztula alsó folyására, a jobb partra helyezi.³¹ Noha az Amalok családfáját motívumok sorozataként kell felfogni, szemantikai és névtani módszerekkel is vizsgálható. A névtan saját, hasonlóan fontos segédtudományával, az etimológiával kombinálódik. A nyelvész bizonyára egy adott szó egyedi, világos etimológiájának a megállapítására fog törekedni, miután meghatározta annak nyelvi hovatarozását. A történések viszont az etimológiai magyarázatok több változatát is el tudják fogadni. A *Getica* például a *balthi* nevet 'merész emberek'-ként magyarázza, amit néhány etimológus örömmel el is fogad. Mindazonáltal annak is van jele, hogy „eredetileg” a *balthi* éppen hogy balti-baltok voltak, ami ismét csak Skandináviához visz közel bennünket. Mindennek az *Amali* és az *Ansis* nevek etimológiájával kapcsolatban van jelentősége. Úgy tűnik, hogy a Theoderich családját jelölő mindkét elnevezés ugyanazzal a jelentéssel bír, ami nem más, mint 'fabálvány'. Az ilyenfajta szobrokra jelentős régészeti bizonyosságok találhatók Európa északi részén. Itt van továbbá a vandál királyi ikerpár, Rapt és Raus, akik ugyancsak isteni „faneveket” viseltek. Következésképp az Amal név egy régebbi, „archaikusabb” rétegre utal, mint a *balthi*aké. Az utóbbiakkal így vagy úgy a balti vidékekre jutunk, míg az Amalok Skandinávia északabbi részeire is ráirányíthatják figyelmünket. Mindez egybevág azzal a hiedelemmel, hogy az Amal klán régebbi, ennél fogva nemesebb bármely más családnál „a barbár népek körében”. Mondanunk sem kell, hogy ennek az etimológiai-onomasztikai utazásnak csak akkor van értelme, ha nem földrajzi értelemben vett kirándulásnak tekintjük. Az *origo gentis* Skandináviája olyan irodalmi motívum, ami tükrözheti ugyan a múltbeli valóságot, ám ez egyáltalán nem szükségszerű.

Az Amalok genealógiája három névadó törzsi alapítóról beszél, akik férfiágon kapcsolatban álltak egymással. A Fekete-tengernél tanyázó keleti gótok Ostrogothánál régebbi királya Amal, „akivel az Amalok története kezdődik.” Azonban Amalnál és az Amaloknál is régebbi Gaut és a skandináv Gautok. Ezt a sémát Gaut fiának és a dánok apjának, Humlinak az említése támasztja alá, ami ugyancsak a skandináv kapcsolatok mellett szól.³²

Következésképpen, bár ez egyáltalán nem kötelező, összevethetjük az Amal mítoszt Ptolemaios munkájával, amely a *gutae*-t a Skandi(návi)át lakó hét nép egyikeként említi, s amelyet a *Getica* is felhasznált. Óvatosan mondhatjuk, hogy az Amal hagyomány kezdeteinél olyan skandináviai eredetmítoszok együttese állt, amely az Amalok családfáját teogóniaként mutatta be.³³ A *Getica* először a két gót királyi családot említi, midőn a szerző a „harmadik, a Fekete-tenger partvidékén lévő szkítiai hazájukban” élő gótokról beszél. Majd ezt követően osztja fel anakronisztikus módon a *gens*-t a Baltok által uralt vizigótokra és a *praeclari Amalinak* alávetett osztrogótokra. Ám ugyanezen *Getica* szerint az Amalok

³¹ Wolfram: *History of the Goths*, 21–23, 39., Lásd még: H. Wolfram: *L'itinéraire des Goths de la Scandinavie à la Crimée*. In: A Rousseau (éd. par): *Sur les traces de Busbecq et du Gotique*. Lille, 1991. 135–141. A régészek még nem jutottak dűlőre a tekintetben, hogy anyagok kielégítő választ ad-e a kérdésre. Az újabb felfogás, amit például Jerzy Okulicz-Kozaryn vall Varsóban, mindazonáltal elfogadja, hogy a régészeti leletek nem zárják ki teljesen a Skandináviából való gót bevándorlást, ám ez a régészeti irányzat újra megváltozhat.

³² Wolfram: *History of the Goths*, 30–31, 37–38, 112.; Uő: *Das Reich und die Germanen*, 54–55 és ugyanott a 25. jegyzet; Jordanes: *Getica*, 78–81. fej. 76–77. Lásd még: H. Krahwinkler: *Friaul im Frühmittelalter*. In: Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 30. Wien, 1992. 126–134.

³³ Wolfram: *History of the Goths*, 38–39.; Uő: *Theogonie*.

hatalomra jutása előtt is voltak olyan hősök, akiknek dicsőségét hősi énekek zengték.³⁴ Ez még beszédesebb, mert közvetlenül utána azok a passzusok következnek, amelyek elsőként hozzák kapcsolatba a gót történelmet a trójaiakéval és az ostromlottak segítségére siető amazonokéval. Mielőtt a *Getica* gótokról szóló része voltaképpen elkezdődne, egy további terjedelmes rész foglalkozik a gótokkal, meg az ő perzsákkal, görögökkel és makedónokkal fennálló kapcsolatukkal. Az egész szerkezet a cselekmény összefüggésében nyeri el teljes értelmét; az Amalokról pedig jó ideig szó sem esik.³⁵

A késői antikvitás által az „eredeti” gótokkal azonosított géták első királya³⁶ Herkules fia, Telefus volt. Jordanes rájött, hogy a *Telefus* név „teljesen idegen a gót nyelvtől”.³⁷ Ezután érdekes okfejtésbe kezd, amely mindazonáltal elárulja, hogy megváltoztatta nézeteit a dolgot illetően. Majd a *Getica*, főként Dio Chrysostomos *Getikájából* átvéve megemlíti az összes fontos géta uralkodót és nem királyi rangú vezért. Ez a *parade de richesse* felsorolja Burebistát, Dekaineost és végezetül Dorpaneust, akinek Domitianus császár idején népét kellett védelmeznie a római csapatok ellen. Ez az utolsó utalás Dorpaneusra vagy bármely más géta királyra a *Gótok Történetében*.³⁸

Mégis, a rómaiakkal vívott ütközetet nem valamely király vívta és nyerte meg, hanem a gótok mint névtelen csoport. Ez a győzelem ébresztette rá őket arra, hogy vezetőik, a *proceres* különleges karizmával rendelkeznek, amely képessé teszi őket az ellenség legyőzésére. Itt sem kerül szóba egyetlen személy neve sem. Az a meggyőződés, hogy a döntő győzelem egyetlen vezér vagy vezető csoport karizmatikus erejének köszönhető, szelvében elterjedt, és sokáig élt. A Gótok története örökítette ránk azt a mondatot, hogy *quorum quasi fortuna vincebant* (mármint a *gothi*).³⁹ Majdnem ugyanezt találjuk a tizenharmadik századi, népnyelven íródott *Rómveriasagában*, amelynek ismeretlen izlandi szerzője Lucanus *Scholiáját* és Sallustiust használta föl, és mély rokonszenvről tett tanúbizonyságot a római köztársaság vezetői iránt. Kiváltképp erős hangsúlyt kapott a *Rómveria*, a „római emberek”, azaz Marius, Sulla és Caesar nagy tetteinek elbeszélése. Ott, ahol Lucanus szerint a *dictator* a következő szavakkal fordul hadseregéhez: *o domitor mundi, rerum fortuna mearum, / miles*, az izlandi szerző a *domitor mundi* kifejezést nem *vocativus*-ba, hanem *instrumentalis*-ba teszi: „Halljátok most lovagok, akik az én szerencsémrel (*með minni hamingju*) győzedelmeskedtetek az egész világ fölött”.⁴⁰

A rómaiak felett aratott győzelmük után a gótok tudatára ébredtek, hogy vezéreik „nem egyszerű halandók”, hanem héroszok és félistenek, és Ansisnak/ásznak kiáltották ki őket.

³⁴ Jordanes: *Getica*, 42–43. fej. 64–65.; I. Wood: *Kings, Kingdoms and Consent*. In: P. Sawyer – I. N. Wood (ed. by): *Early Medieval Kingship*. Leeds, 1977. 8.

³⁵ Jordanes: *Getica*, 44–77. fej. 65–76. Lásd ugyanott a gót uralkodók áttekintését: 39–41. fej. 64.

³⁶ Wolfram: *History of the Goths*, 28–29.

³⁷ Jordanes: *Getica*, 58. fej.

³⁸ Jordanes: *Getica*, 58–77.

³⁹ Jordanes: *Getica*, 78. fej. 76. Lásd például W. Schlesinger: *Über germanisches Heerkönigtum*. In: *Vorträge und Forschungen*, vol. 3. Sigmaringen, 1973. 135–136.; *Annales Pegavienses*. In: MGH, *Scriptores*, vol. 16. Ed: G. H. Pertz. Hannover, 1859. 235. A 12. századi *Annales*, amely a Groitzsch-i Wiprecht életébe beledolgozta a Harlungok keleti germán sagájának részleteit, figyelemre méltó részleteket közöl Wiprecht nagyapjáról, Wulfról. A nép nagyon bízott az öreg Wulf jószerencséjében, *felicitasában*, ahogyan korábban vitézségében, *fortitudójában* is. Meg voltak győződve, hogy őket semmilyen bántalom nem érheti sem csatában, sem más veszélyben, amíg ő jelen van, noha közvetlenül nem vesz részt azokban. Amikor végül Wulf magas kora miatt már nem tudta a lovat megülni, odakötözték őt a lova hátára, hogy vezethesse őket a háborúban.

⁴⁰ H. Wolfram: *Fortuna in mittelalterlichen Stammesgeschichten*. In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, vol. 72. (1964) 17., 20.; *Rómveriasaga*. Ed. R. Meisner, *Palaestra*, vol. 88. Berlin 1910. 81. 2. fej. 126. Ez a rész Lucanust fordítja: *Pharsalia*, VII, 250–251. Vö. Davidson: *Myths and Symbols*, 106–122.

A szerző illendőnek találja, hogy leszármazásukra is kitérjen, kérve hallgatóságát, hogy irigység nélkül, *absque invidia* hallgassa azt végig. A genealógiában világos, bár közvetett utalás található arra, hogy az Ansisok egyben Amalok is voltak, legalábbis a névadó hóstól, Amaltól fogva. Ezzel szemben Telefus „Herculesson” vagy más valódi géta uralkodó vagy vezér nevét nem találjuk a leszármazásban. A szerző szabadon, ám újra csak közvetetten előadja, hogy miért: a görögökről és a gétákról szóló részek (amelyek Nagy Theoderich és utódai politikai teóriája szempontjából voltak fontosak) ókori irodalmi forrásokból, főként Dio Chrysostomostól származnak, míg az Ansisok vagy Amalok genealógiája a gót szóbeli hagyományban, a *fabulae*-ban gyökerezik.⁴¹

Magától értetődik, hogy a *semi-dei* és a heroszok kifejezés „az ókori és nem a germán fogalomvilágot” tükrözi.⁴² Amint azt Otto Maenchen-Helfen, a nagyszabású, de torzóban maradt *World of the Huns* szerzője egy fél évszázaddal ezelőtt megállapította: „A *Getica* (a *Gótok története*) valamennyi passzusát, amely régi gót hagyományra, *prisca eorum carmina* megy vissza, vagy arra látszik visszamenni, irodalmi forrásokból másolták”. A korábbiakban említett *Haliurunnae* történetével gondolja álláspontját bizonyítani: „Úgy tűnik számomra, hogy a hunok eredetéről szóló legendát a bukott angyalok keresztény vagy inkább kései zsidó legendájáról mintázták”; s ezt a következtetését Maenchen-Helfen meggyőzően tudja filológiai érvekkel alátámasztani.⁴³ Ám sem ő, s érthető módon más kutató sem volt képes a *Haliurunnae* szó gót eredetét kétségbe vonni. A gót boszorkányok elnevezése nem zsidó és nem is korai keresztény szövegekből származik, s azt sem hihetjük, hogy Cassiodorus találta ki, Jordanesről nem is beszélve. Ez a kifejezés a gót hagyomány része, amely csak szóbeli lehetett, és aligha létezhetett irodalmi előzménye. A szót és az azt hordozó közvetítést azonban a szerző késő klasszikus-keresztény áruhába bújta.⁴⁴

A szóbeli közvetítés és a klasszikus-bibliai irodalmi formák szintézisének megértéséhez a kulcsot az Amalok generációinak száma adja. Ahogyan Aeneas és Romulus között tizenhét római király volt, Gauttól számítva Athalarich, Theoderich unokája úgyszintén a gótok tizenhetedik Amal királya volt. A romanizált és ezáltal a római nemesség számára elfogadhatóvá tett királyi nemzetség második *gens Iuliá*vá nyilvánította magát, ami ugyancsak a gótok és itáliaiak fölötti uralmának igazolását szolgálta. Azonban a tizenhét generációs sémát csak gót nevek töltötték meg. E neveket az etnikai *memoria* fontos elemeiből merítették, amely azonban kizárta magából a nem Amaloknak vagy a közéjük tartozásra már méltatlannak tartott gót királyokat és hősokeket. Az Amal leszármazási fa, ahogyan azt a *Getica* megőrizte, nem más, mint irodalom, olyan nyilvánvaló konstrukció, amely történetileg csupán Theoderich apjának nemzedékétől kezdve megbízható.⁴⁵

⁴¹ Lásd Jordanes: *Getica*, 58. fejr. 70–72., (ahol a szerző Dio Chrysostomosra hivatkozik), 78. fejr. 76. (itt a gót orális hagyományra történik utalás). A gétákra vonatkozó irodalmi és az Amalokra vonatkozó szóbeli hagyomány hasonló fontosságáról lásd Wolfram: *History of the Goths*, 30., a 93. jegyzettel; Cassiodorus: *Variae* In: MGH, Auctores Antiquissimi, vol. 12. Ed Th. Mommsen. Hannover, 1894. IX. 25, 4. fejr. 291–292. A *fabulae* jelentésére lásd a 75. jegyzetet.

⁴² Lásd Goffart: *The Narrators*, 78. a 280. jegyzettel.

⁴³ Maenchen-Helfen: *The Legend*, 245.

⁴⁴ Jordanes: *Getica*, 121. fejr. 89. Lásd még uo: 25. fejr. (*Gothiscandza*), 27–28. fejr. (*Oium* termékeny mezői), 69. fejr. (*belagines* azaz *leges conscriptae*); Wolfram: *History of the Goths*, 22, 42, 242. (*gardingus*).

⁴⁵ Wolfram: *History of the Goths*, 29–35., 324., 393. 1. jegyz.; Uő: *Intitulatio I*. In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, Ergänzungsband 21. Wien, 1967. 99–104.; Uő.: *The Shaping of the Early Medieval Kingdom*, 17.; Uő.: *Das Reich und die Germanen*, 290.; Lásd még fentebb a 28. sz. jegyzetet, továbbá Dumville: *Kingship*, 73–77, 93. A tizenhét generációs séma, amint azt Máté 1: 1–3 tanúsítja (Jézus genealógiája), ugyancsak közkeletű volt: lásd Krag: *Ynglingatal og Ynglingesaga*, 263. Vő: Ennodius: *Panegyricus dictus Theoderico*, 16. fejr. In:

A langobardok, amikor itáliai királyságuk kezdett megszilárdulni, a gótok példáját követve kiadták első törvénygyűjteményüket. A 643-as *Edictus Rothari* három, az etnikai *memoriából* származó kijelentéssel kezdődik: először is magával a langobard mondával, másodszer azzal, hogy Rothari királynak a tizenkét generációval korábbi ősei Skandináviából érkeztek, harmadszor pedig azzal a vélekedéssel, hogy ő a langobardok tizenhetedik uralkodója. Ezúttal is fölösleges kérdezni: Rothari ősei *valóban* Skandináviából érkeztek-e vagy sem, *valóban* tizenhét királlyal számolhatunk-e a kezdetektől Rothariig.⁴⁶ Ellenkezőleg, más forrásokból tudjuk, hogy legalább eggyel több langobard király élt, akit Rothari szándékának megfelelően kihagytak, hogy alkalmazkodjanak a politikailag fontos gót-római példához.⁴⁷

Miért gondolták, hogy elsősorban Skandináviában alakultak ki ezek a hagyományok? Hogyan hozható összhangba a törzsi tradíció, a *memoria* a történelmi körülményekkel? Vegyük ismét szemügyre az uppsalai Ynglingeket (Skjoldungokat), akik származásukat a *vánokra*, elsősorban Yngvi-Frey istenre vezették vissza, s akiknek a családfája végül majdhogynem harminc vagy még több generációt foglal magában.⁴⁸ Nincs még egy olyan királyi nemzetség, a kontinensről nem is beszélve, amely ilyen hosszú leszármazással büszkélkedne, amint azt még a külső szemlélő keresztény Brémai Ádám is teljes mértékben elismerte.⁴⁹ A hosszú genealógiák az angolszász, de mindenekelőtt az ír klánoknál is általánosak voltak. Míg az angolszász királyi családok skandináv eredetű mennek vissza (a *Beowulf* kizárólag skandináviai témákkal foglalkozik, bármilyen narratív elemek és motívumok származzanak is az adott angol háttérből), a sokrétű ír hagyomány belső keletkezésű. Mindaz, amit már elmondtunk a genealógiákról, a nemesi és a királyi nemzetségek tulajdonneveire is áll. Míg a brit szigetek anyagában bőven találhatóak ilyenek, a kontinensen csupán az Amalok, a Balthok, a Hasdingok és a Merovingok uralkodói klánjai, továbbá a langobard-bajor eredetű nemesi és királyi családok büszkélkedhettek olyan genealógiákkal, amelyekben saját neveik szerepeltek.⁵⁰

Nyilvánvalóan a szigetek kultúrájának konzervativizmusa volt az, amely nemcsak nagyra becsülte a régi leszármazást, hanem életben tartva a messzi múlt *memoriaeit* gondoskodott előállításuk feltételeiről is. Nézzük, miről tanúskodik például Írország és Dél-Skandinávia névanyaga. Írországban a viking kor előtti réteg túlnyomórészt kelta, leszámítva pár régebbi, szórványos nyelvű, továbbá angolszász bizonyosságot. Valószínű, hogy Dél-Skandináviában nincsenek olyan víznevek, amelyek ne germánok lennének, nem be-

MGH, Auctores Antiquissimi, vol. 7. Ed. F. Vogel. Hannover, 1885. (Repr. 1981) 205. Theoderich leszármazása *ab ipsa mundi infantia* kezdődik.

⁴⁶ Wolfram: *Intitulatio I*, 90–104.; Uő: *Kingdom*, 17.; Dumville: *Kingship*, 75, 94.; Wormald: *Lex scripta and verbum regis*, 121.; F. Beyerle: *Die Gesetze der Longobarden*. Weimar, 1979. 4–5.

⁴⁷ H. Wolfram: *Die Geburt Mitteleuropas*. Wien–Berlin, 1987, 323.

⁴⁸ Snorri Sturluson, *Heimskringla*. 2–55. fejr. 8–43.; Krag: *Ynglingatal og Ynglingesaga*, 174–178. Lásd például Davidson: *Myths and Symbols*, 66–67, 120.

⁴⁹ Adam Bremensis: *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, In: MGH, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, vol. 2. Ed. B. Schmeidler. Hannover, 1917. (Repr. 1993.) IV. 22. fejr. 252.: „*reges habent ex genere antiquo, quorum tamen vis pendet in populi sententia*”. Megjegyezzük, hogy egy ehhez a passzushoz írt jegyzet világosan beszél arról, hogy az Ynglingeknek isteni kötelezettségeik és teendőik vannak. Ádámra mint a skandináv historiográfia legfontosabb forrására lásd: B. Sawyer–P. Sawyer: *Adam and the Eve of Scandinavian History*. In: P. Magdalino (Ed. by): *The Perception of the Past in Twelfth-Century Europe*. London, 1992. 37–51.

⁵⁰ G. Scheilberreiter: *Zur Typologie und Kritik genealogischer Quellen*. Archivum, vol. 47. (1992) 1–26.; L. Génicot: *Les Généalogies*. Typologie des sources du moyen âge occidental, fasc. 15. Turnhout, 1975. 14–24., 35–44.; K. Sisam: *Anglo-Saxon Royal Genealogies*. In: *Proceedings of the British Academy*. London, 1953. 287–348.; Dumville: *Kingship*, 72–85, 102–104. A királyi genealógiák kizárólagosságáról: Dumville: *Kingship*, 94.; Wolfram: *Die Geburt Mitteleuropas*, 323, 326.

szélve a helynevekről, noha pár germán kor előtti emléket germán szavak mind a mai napig közvetítettek. Itt van például Karleby kicsiny faluja Freya régi temploma mellett, amelyből létrejött Skara, az első svéd püspöki székhely Västergötlandban. A falu tizenhárom házból áll, mindegyik hátsó udvarában sírdombbal vagy kőből emelt sírhalommal. Ezek a kőkorszakbeli *tumuli* abból az időből származnak, amikor Mükénében az Oroszlános Kapu épült. Mégis fennmaradtak, nem a pusztaságban állva, hanem emberi település részeként.⁵¹ Ez a folyamatosság feltételezhetően az elszigeteltségnek köszönhető. A viszonylag stabil társadalmak képesek arra, hogy ősi hagyományokat megőrizzenek.⁵² Ezzel szemben a száli frankok relatíve fiatal etnikai alakulatában Chlodvig előtt három generációval már egy félistennel találkozunk.⁵³

Mivel a magas presztízs az ősök hosszú listáján alapult,⁵⁴ a régi hagyományok mindig vonzerővel bírtak, és politikai szempontból fontossá váltak. Amikor Nagy Constantinus már nem volt megelégedve apjának alacsony származásával, Flaviusszá, egy nagy tiszteletben álló 1. századi császári dinasztia leszármazottjává tette őt.⁵⁵ Amikor legkésőbb 484-ben Nagy Theoderich megkapta a római polgárjogot, az ő Amal familiája is Flavius lett.⁵⁶ Mondanunk sem kell, hogy sem Constantinus, sem Theoderich nem volt Vespasianus, Titus vagy Domitianus biológiai leszármazottja.⁵⁷ Ugyanez áll Ádám, Géat vagy Woden esetére az angolszász genealógiákban és mindazon gót-Amal vagy burgund-Nibelung hagyományra, amelyet mondjuk bajor, szász, sőt norvég vagy izlandi családok tartottak életben, és voltak rá büszkék.⁵⁸ „Az, hogy kit számítanak az ősök közé, nem nemzés és fogantatás kérdése”.⁵⁹ Ezek a széles körben elfogadott és elterjedt hagyományok sikeresen járultak hozzá a nagyobb politikai egységek kialakulásához éppen úgy, mint egy bizonyos értelemben vett egységtudat megjelenéséhez szerte Európában.⁶⁰

A genealógia soha nem volt pusztán irodalom, hanem az arisztokrata és királyi nevelés és létezés kulcsfontosságú elemét képezte, s az isteni eredet emlékének alapult.⁶¹ Az ilyenfajta

⁵¹ M. Stenberger: *Det forntida Sverige*. Lund, 1979³. 82–84.; Adam Bremensis: *Gesta*, IV, 9. fej. 236–237; Davidson (*Myths and Symbols*, 217.) összehasonlítja Izlandot Írországgal, mégpedig a „hagyomány iránti felfokozott érzékenységük” miatt. Hálás vagyok Dr. Joyce Hillnek Leedsből az általa nyújtott nyelvészeti segítségért. Lásd még: J. K. Sorensen: *Place-Names and Settlement History*. In: P. Sawyer (Ed. by): *Names, Words and Graves: Early Medieval Settlement*. Leeds, 1979. 1–3; „Ha voltak más népek Skandináviában, nyelvüknek semmi nyoma nem maradt, beleértve a helyneveket vagy más nyelvészeti anyagot.” Még ha ez a megállapítás túlságosan is radikális, a dél-skandináviai névanyag a legjobb esetben is gyér és állandóan vitatott.

⁵² Fredegar: *Chronicae*, III. 9. fej. 95. A stabil társadalmakról: Wolfram: *The Shaping of the Early Medieval Kingdom*, 39.

⁵³ E. Zöllner: *Geschichte der Franken bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*. München, 1970. Különösen 7–14.

⁵⁴ Cassiodorus: *Variae*, XI. 1, 10. fej. 329.: „*tot reges quot parentes*”.

⁵⁵ Wolfram: *Intitulatio I*, 57.; Uő: *The Shaping of the Early Medieval Kingdom*, 2.

⁵⁶ Wolfram: *History of the Goths*, 277.

⁵⁷ Mindazonáltal számos házasság jött létre a római és a barbár elit tagjai között az ókor és a korai középkor közötti átmeneti időszakban: S. Krautschick: *Die Familie der Könige in Spätantike und Frühmittelalter*. In: E. K. Chrysoz – A. Schwarz (Hrsg. v.): *Das Reich und die Barbaren*. Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 29. Wien, 1989. 109–142.

⁵⁸ Sisam: *Anglo-Saxon Royal Genealogies*, 299–322.; R. Wenskus: *Sächsischer Stammesadel und fränkischer Reichsadel*. In: *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse*, III, 93. Göttingen, 1976., különösen: 178–247., 335–403., 477–480.

⁵⁹ Groenbech: *The Culture of the Teutons*, vol. I. 368.

⁶⁰ Wenskus: *Sächsischer Stammesadel*, 479.

⁶¹ Génicot: *Les Généalogies*; Groenbech: *The Culture of the Teutons*, vol. I. 366–368. Az Ottarok történetére lásd Wenskus: *Sächsischer Stammesadel*, 479–480.; Davidson: *Myths and Symbols*, 50; Együgyű Ottar Freyja szeretője volt, akinek az istennő (jutalomképp?) megtanította isteni és hősi őseinek nevét. Lásd Felix: *Vita Sancti Guthlaci*. Ed. by Bertram Colgrave. Cambridge, 1956.

tradíciók nem korlátozódnak egy adott etnikai csoportra vagy egy bizonyos régióra, hanem egyik csoport a másiknak adja át őket vándorlás, házasodás, örökbefogadás vagy az *Ansippung* útján. Reinhard Wenskus az *Ansippungot* olyan tényként értelmezi, amikor egy magas presztízzsel rendelkező család hagyományát egy másik veszi át, akár anélkül, hogy az átadó és a befogadó között bármiféle kapcsolat állna fenn.⁶² Tehát Skandinávia természetesen nem exportálta, helyesebben nem tudta exportálni népek és fegyveresek tömegét, ám exportált (és a későbbiekben importált is) olyan szakrális tradíciókat, amelyek meglehetősen kicsiny csoportokkal, mint amilyen az Amaloké lehetett,⁶³ de még gyakrabban bármiféle direkt közvetítő nélkül is nagy távolságokat jártak be.

Az *origo gentis* műfajáról tett néhány általános megjegyzés vihet közelebb a lényeghez. A kora középkori törzsi mondák csak azoknál a germán népeknél figyelhetők meg, amelyek skandinávok voltak, vagy eredetüket Skandináviára vezették vissza, és először már az időszámításunk szerinti első két évszázadban mint „igazi és régi neveket”, *vera et antiqua nomina* említik őket.⁶⁴ Akkoriban még kis népek voltak ezek, olyasféle összetett elnevezésekkel, mint Gúthiuda vagy Saexthéod, királyaik fontos szerepet játszottak a hősmondákban, valamint a hősköltészetben, és sorsuk a tragikus végzet volt. A gautok uralkodójának, Beowulfnak a halálával egyben a királyság is megszűnt; Ermanarich és a burgund Nibelungok halála a királyságaik végét is jelentette.

Az eredettörténetek „igaz és ősi nevekről” beszélnek. A gótok és a gautok, a vinnilek és a vandálok, az angolok és a szászok, a langobardok, a sveák és az Ynglingeek ilyen nevek. Viselőiket újjászületett isteni ősöként jelölik. Ezzel szemben az alemann, a frank és a bajor elnevezések a törzsek kialakulásának egy jóval újabb keletű típusára mutatnak. Jelentésüket tekintve könnyen érthetőek, még ha etimológiájuk vitatott is. Nem isteni eredetűek, hanem történeti folyamatot tükröznek: az összes ember (alemannok), a szabad vagy bátor emberek (frankok), a Bohemiából való emberek (bajorok) társulását. Az alemannoknak és a bajoroknak nem voltak hősmonda vagy hősköltemény révén elfogadott elismert királyaik. Idegen hős királyokról, például a tragikus sorsú langobard Alboinról énekeltek. Chlodvig a Meroving genealógiában csupán a negyedik helyet foglalta el, ami igencsak szerény a langobardokhoz, az angolszászokhoz, a gótokhoz vagy a skandinávokhoz képest.⁶⁵

Valamennyi törzsi mondának van egy bizonyos közösségi üzenete is. Mindenekelőtt, noha nincs világos jele annak, hogy a fogalom az Ószövetségből származna, a választott nép gondolatát hordozzák. Ez a választott nép kicsiny csoport volt, mint a gótok, a szászok és a langobardok. Mivel szülőföldjük már nem tudta eltartani őket, e választott népek isteni

(Repr. 1985.) 16. fejr.: „*tunc valida pristinorum heroum facta reminiscens*” [ti. Guthlacus]. Ez a *vita* 730 körül keletkezett. Lásd Sisam: *Anglo-Saxon Royal Genealogies*, 307–380, 309., a 4. jegyzettel, 313–315. (Géat.)

⁶² R. Wenskus: *Zum Problem der Ansippung*. In: *Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preussischen Mittelalter*. Sigmaringen 1986. 85–95.; Uő.: *Sächsischer Stammesadel*, különösen: 477–529.; Groenbech: *The Culture of the Teutons*, vol. I. 364–382.

⁶³ Wolfram: *History of the Goths*, 37–38., 114–115. Lásd még a 30. jegyzetet.

⁶⁴ Tacitus: *Germania*, 5. fejr.

⁶⁵ Paulus Diaconus: *Historia Langobardorum*, I. 27. fejr.; Fredegar: *Chronicae*, III. 9. fejr.; Krag: *Ynglingatal og Ynglingesaga*, 173–252, 262–264.; Dumville: *Kingship*, 86.; Wolfram: *History of the Goths*, 324.; Uő.: *Das Reich und die Germanen*, 63.; Uő.: *Einleitung oder Überlegungen zur Origo gentis*. In: *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern*. Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, 201. Wien 1990., főként 28–30. Lásd még: Goffart: *The Narrators*, 371. Mindazonáltal a négygenerációs leszármazás Skandináviában is használatban volt, s így különösnek sem tartható: teljesen hihető, hogy valaki emlékszik valakinek a dédapjára. Lásd Sisam: *Anglo-Saxon Royal Genealogies*, 322. De még ez esetben sem beszélhetünk „igazi kronológiai tudatosságról”: lásd Krag: *Ynglingatal og Ynglingesaga*, 262.

útmutatástól vezetve elvándoroltak. Első próbájaként annak, hogy méltók erre, véghez kellett vinniük az alapító tettet, ami például a tengeren, a Balti- vagy az Északi-tengeren való átkelés volt. A *Geticában* a gótok a Balti-tengeren jutottak át, a szászok pedig az Északi-tenger túlsó partját érték el, mind a két esetben csupán három hajócska segítségével.⁶⁶ E helyett sor kerülhetett egy nagy folyón, mint a Rajna, az Elba vagy a Duna végrehajtott átkelésre vagy egy hatalmas ellenféllel megívott győzelmes csatára, de gyakran mindhármat teljesítették. Ekkor, egy látszólag reménytelen helyzetben az isteni segítség a hazátlan törzsön belül a kiválasztott csoportnak útmutatást nyújt. Ennek nyomán a keleti gótok elismerték, hogy Amal vezetőik ászok, a vinniek pedig a hosszúszakállú Wodenhez kötötték sorsukat, és langobardokká lettek. A frankok csak római közegben szereztek tapasztalatot a Merovingok karizmájáról és Galliában új etnikai identitást alakítottak ki. A szászok egy része Britannia felé vette az irányt. A hátramaradottak hasonlóan nagy területet vettek birtokba az Elbától délre. Azok, akik győztek, nyilvánvalóan jobb és hatásosabb intézményekkel, jobb harci eszközökkel és hadszervezettel rendelkeztek. A mítosz nyelvén ez azt jelenti, hogy jobb isteneik voltak, akik megnemesítették őket, azaz segítettek kis létszámukat ellensúlyozni. Pontosán ezt jelenti a látszólag paradox mondat: *Langobardos paucitas nobilitat* (Tacitus, *Germania*, 40. fej.).

Az alapító tett jelentette kihívásra adott sikeres válasszal vallási és kultikus változás történt. A kereszténység átvételekor is ez a mechanizmus működött. Az alemannok felett aratott döntő győzelem után Chlodvig és legszűkebb kísérete Nagy Constantinus példáját követve megkeresztelkedett. Amennyiben az alapító tett olyan diadal volt, amelyet ráadásul hatalmasabb ellenséggel szemben vívtak ki, ez a harmadik fél maradt a „modell-ellenség”, akár összhangban a történeti valósággal, akár ellentmondva annak. A gótok és a langobardok szemében a vandálok, a szászok esetében a türingek, a frankokkal szemben a gótok játszották ezt a szerepet. A monda ily módon emlékezik arra a tényre, hogy a minden valószínűség ellenére győztes nép egykor egy szélesebb törzsszövetség alá tartozott, mi több, függésben élt attól, s erővel szabadult meg tőle, ami a szövetség hanyatlásához és bukásához vezetett, vagy siettette azt.

E megjegyzések kínálnak néhány meggondolást számunkra. Elsősorban azt, hogy a hősmonda és a hősköltészet nem ugyanaz. Másodszor azt, hogy az etnikai hagyományok a kora középkori szövegekben nem tanulmányozhatók pusztán olyan irodalomként, amely csak annak a kornak a tartozéka, amelyben lejegyezték. Nagy szükség van a szövegmagyarázat módszereire, technikáira és a benne való jártasságra. Northrop Frye-t joggal szokták nagyra értékelni, ám a *The Great Code* című ragyogó könyvében hiába keressük Máté evangéliuma első fejezetének első sorait, amelyek elmondják Krisztus háromszor tizennégy generációból álló családfáját. Így a *The Great Code* névmutatója sem tartalmazza a „genealógia” címszót. A Biblia mint *origo gentis* esetében alkalmazott eme egyoldalú megközelítést követte Walter Goffart, amelynek eredményeként a *Narrators of Barbarian History* című, egyébként intelligens, szellemes, sőt szórakoztató könyve⁶⁷ a lényegét téveszti szem elől, mert elköveti azt a módszertani hibát, hogy minden szöveghez polemikusan viszonyul, mintha tisztán irodalom lenne, azaz szerzőjének *ex nihilo* teremtménye. Ebből következik, hogy Goffart egészében véve idegenkedve tekint a kontinuitásra, és figyelmen kívül hagy minden archaikus összefüggést, vagyis azokat a hagyomány által készen szolgáltatott elemeket, melyeket a régi szerzők szövegeik konstruálásakor (újra)felhasználtak. Ami Goffart

⁶⁶ Wolfram: *Das Reich und die Germanen*, 55–59, 28, 64. jegyz.

⁶⁷ N. Frye: *The Great Code. The Bible and Literature*. London, 1982. Máté 1:1–5 példaszzerűségére lásd fönt a 46. jegyzetet. Goffart sokat köszönhet Hayden White kitűnő könyvének is: *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore–London, 1987.

azon érvét illeti, mely szerint az ő „narrátorai” politikailag beágyazott és programszerű irodalom szerzői, ez nincs másként bármely más szöveg esetében sem, amit valaha is leírtak.⁶⁸ Ha el is fogadjuk Goffart megállapítását, hogy Jordanes ironikus irodalmi darabnak és egyfajta „love story”-nak szánta a *Geticát*, ez semmit nem mond azokról az elemekről – és még kevésbé szól ellenük –, amelyekből Jordanes végül is fölépítette történeteit. Következésképp az a kijelentés, hogy valami nem más, mint irodalom, önmagában nem jelent értékítéletet vagy mindent eldöntő határozatot, és nem teszi munkanélkülivé az exegézist művelő történészt. A Nagy Theoderich, Rothari, a skandináviai királyok vagy, mondjuk, a skóciai III. Sándor (1249) számára készített genealógiák istenekkel vagy félistenekkel kezdődnek. Természetesen ezek a genealógiák irodalmi alkotások, azonban üzenetüknek megvolt a maguk célja, ami nem más, mint etnikai hagyományok segítségével legitimálni a királyságot, s nem számított, hogy ezek milyen mélyen gyökereztek a „hiteles”, szájról szájra szálló *memóriában*. Más szavakkal, az alapító isteneknek és örökösöknek még a legmélyrehatóbb travesztiája is feltételezi a létezésükbe vetett hitet, noha ezt a hitet átalakítja és eltorzítja az istenek keletkezését a hősök megistenülésének tulajdonító szemlélet. A leszármazások istenei eredetileg szakrális valóságot testesítettek meg, s ez akkor is igaz, ha a középkorban már szentnek vagy démonnak, isteninek vagy emberinek, hatalmasságnak vagy *aniles fabulaenak* (öregasszonyok meséjének) állították be őket.⁶⁹

Ezt a megállapítást alátámasztja az a tény, hogy a királyi és nemesi családok szakralitása többnyire könnyedén túlélte a kultusz megváltozását. Brémai Ádám, aki 1080 körül halt meg, két térítő püspökről beszél, akik mindketten a pogány szakrális Odinkar nevet viselték. Ádám szerint egymásnak nagybátyja és unokaöccse voltak, és a dán királyi családba tartoztak. Ádám azt mondja az idősebb Odinkarról, hogy származása miatt szerfölött alkalmas volt arra, hogy a dán pogányokat a kereszténységre – *noster religio* – áttérítse. Később az ifjabb Odinkar mint bölcs ember és filozófus nagy megbecsülésre tett szert. Ebben a minőségében méltán kapta a Deocarus, azaz az „Istennek kedves” nevet, ami a „Godwine” megfelelője.⁷⁰ Szükségtelen mondani, hogy a *'-kar'*-nak etimológiailag semmi köze nincs a latin *carushoz*. Ám pontosan ebben a fiktív „népi” etimológiában található – merőben szokatlan módon egy középkori keresztény szövegben – Odin istenségének a megerősítése.⁷¹ A dán Odinkarok *origo et religiója* áthidalta azt a gyökeres kultikus váltást, amelyet a skandináv pogányságból a kereszténységbe való átmenet jelentett, s a bizonyosság épp azért erősebb, mert nem egyezik a mi tudományos etimológiai szabványainkkal.⁷²

Chlodvignak röviddel a megkeresztelése után Vienne-i Avitus azt mondta, hogy a király még akkor is boldog és elégedett lehet ősei nemességével, ha azok isteni eredetéről le kell mondania. Tehát a hosszú hajú Meroving uralkodók egy egyháziassá tett törzsi karizma megtestesítőivé váltak, amelyet még annak nyilvánvaló hatástalansága sem tudott azonnal

⁶⁸ Lásd például Notker Balbulus: *Gesta Caroli Magni imperatoris*. In: MGH, *Scriptores rerum Germanicarum*, n. s., vol. 12. Ed. H. F. Haefele. München, 1959. (Repr. 1980.) Lásd még: W. Wattenbach – W. Levison – H. Löwe: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*, vol. 6. 750–754.

⁶⁹ Lásd mindenekelőtt G. W. Weber: *Euhemerismus*. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, vol. 8. Berlin – New York, 1991². 1–16. Lásd Jordanes: *Getica*, 38. fejelet; Paulus Diaconus: *Historia Langobardorum*, I. 8. fejelet, 52–53. A radikális travesztiára: Davidson: *Myths and Symbols*, 116–117. (Gunnar Helming története.) A *fabula* jelentésére lásd a 75. jegyzetet.

⁷⁰ Adam Bremensis: *Gesta*, II. 26. fejelet, 36. 85., 96–98.

⁷¹ Woden például Paulus Diaconusnál emberi lény: *Historia langobardorum*, I. 7. fejelet, 52. Lásd még a 70. jegyzetet.

⁷² Lásd: Krahwinkler: *Friaul*, 129–134.; Wenskus: *Sächsischer Stammesadel*, 63–64. A Gotschalk-Gautschalk névre lásd még: Felix: *Vita s. Guthlaci*, 1., 2., 10., 16., 18. fejelet. J. K. Sorensen (*Namen och Bygd* 62 (1974) 108–116.) kétségbe vonja az Odinkar elnevezésre Otto Höfler által alkalmazott etimológiát. A szöveg azonban nem érinti az Odinkar Deocarus-szá változását illető feltételezést.

megszüntetni. A Merovingok a megszentelt nemességükre hagyatkozhattak, amit Krisztus és az ő Egyháza ruházott rájuk.⁷³ Ez a hit olyan valóságot teremtett, amely szerte a középkori Európában és azon túl számos királynak és királyi családnak kedvezett. A szakralitás „bankszámláján” nehezen lehetett túlköltekezni, mivel mindig rendelkezésre állt az a „készpénztartalék”, amit az Egyház garantált (*Gottesgnadentum*). A pusztán *ad hoc* kitalálások, azaz a hagyományos elemek és anyag nélküli irodalom nem jelentettek volna nagy segítséget annak a hallgatóságnak a megérintésében és motiválásában, amely politikailag és társadalmilag is számottevő volt. Még a legkezdetlegesebb propagandának is összhangban kellett lennie a bensőségesen összekapcsolódó eszmékkel és indítékokkal, ha hatásos akart lenni. Ezen kívül még a legfelvilágosultabb és keresztény történetírók sem léphettek ki a hagyományból, még ha akartak volna is. Paulus Diaconus például azt a döntő jelenetet, amikor népe felvette a langobard nevet, *ridicula fabulának*, nevetségesnek és légből kapottnak nevezte, mégis leírta. Egy másik helyen Paulus arra az esetre, ha szavaiban valaki kételkedne, egy alternatív információforrásra hivatkozik a langobardok korai történetével kapcsolatban, s ajánlja, hogy bárki, aki nem hisz neki, elolvashatja az *Edictus Rothari* előszavát, ami, Paulus állítása szerint a langobardok törvényeinek szinte valamennyi létező példányában megtalálható.⁷⁴ Az etnikai tradíciók mindaddig a játék részét alkották, amíg megvolt olyan hallgatóság, melynek számára a személyes történetet és az azonosság érzését biztosították. Más szavakkal: a szövegek elemzésekor különféle módszereket alkalmazhatunk, attól függően, hogy milyen kérdéseket teszünk fel. Ha történeti kérdések érdekelnek bennünket, tehát ha egyúttal meg kívánjuk érteni egy adott szöveg befolyását és hatását, nem érhetjük be csupán az irodalmi kritícizmussal.

Fordította: **Galamb György**

⁷³ Avitus Viennensis: *Epistulae ad diversos*. In: MGH, Auctores Antiquissimi, vol. 6. 2. Ed. R. Peiper. Berlin, 1883. (Repr. 1985) n. 46. 75. Lásd H. Wolfram.: *The Shaping of the Early Medieval Principality as a Type of non-Royal Rulership*. Viator, vol. 2. (1971) 37. Lásd még: Bonifatius: *Epistolae*, no. In: MGH, *Epistolae Selectae*, vol. 1. Ed: M. Tangl. München, 1916. no. 23. 39.: Winchester püspöke, Dániel figyelmezteti Bonifácot (kb. 725-ben), hogy miként bánjon a pogányok *quamvis falsorum deorum genealogiájával*.

⁷⁴ Lásd Paulus Diaconus: *Historia langobardorum*. I. 8. 21. fej. 52, 59–60. A *historia*, az *argumentum* és a *fabula* késő ókori és kora középkori megkülönböztetésére lásd Sevillai Isidorus: *Etymologiae*. I. 45. fej.

WOLFRAM, HERWIG

Origo et religio.
Ethnic Traditions and Literature in Early Medieval Texts

Focusing on the example of two early medieval barbarian peoples, the Goths and the Langobards, the author examines how reliable origin myths and genealogy of ruling families are as historical sources. Arguing primarily with Walter Goffart, he claims that these two genres are naturally literary products, but they do have political functions and a role in constructing identity, and they also cast light on the cults and the mythical corpus of early German peoples. They reflect those critical changes that are connected to the primordial deed or the stages of migration (the exodus of the Winils), or those that came with the emergence of a new dynasty (the Goth Amals); they show the strong legitimating force of long descent. Genealogies that trace origins back to the distant past, to half gods or gods, were common primarily among the Langobards and the Goths, as well as among the peoples of the British Isles. It is important that these passed on authentic names to us. At the same time, it is clear that as strict historical sources their value is modest, they condense a diverging oral tradition that originates from the distant past. Studying the theme of the exodus from Scandinavia, the author concludes that Scandinavia exported not so much crowds of peoples and warriors, but rather such sacred traditions which spread with smaller groups (the Amals) or travelled long distances without any mediator.

PAOLO DELOGU

Rothari király törvényei és a 7. századi langobard társadalom*

Néhány évvel ezelőtt még úgy tűnt, hogy az olasz történetírás a langobard uralmat egybehangzóan a késő ókori társadalom és kultúra itáliai fejlődésében bekövetkezett súlyos törés okának tartja.¹ Ezt a törést nemcsak a hódítás politikai és katonai eseményei idézték elő, hanem az is, hogy a langobard népre olyan politikai, társadalmi és kulturális rendszer hordozójaként tekintettek, amely gyökeresen különbözött az óslakos romanizált népességétől. Ezt a rendszert, amely az invázió folytán a római fölébe helyeződött, eredeténél és kapcsolatainál fogva germán jellegűnek fogták fel. A két csoport, a rómaiak és a langobardok kapcsolata évszázadokon át vita tárgyát képezte. Három hipotézis állt szemben egymással: a legszélösebb a vezető rétegtől megfosztott, alávetettségre hajtott és minden kulturális hatás lehetőségét elvesztő római társadalomról beszélt; a legoptimistább azt feltételezte, hogy a római társadalom legalább a közbenső rangfokozatok épségben maradásával és működő hagyományokkal maradt fenn, különváltan a langobard társadalomtól, párhuzamosan azzal, végül legyőzve azt. E két vélemény közé helyezhető azon kísérletek hosszú sora, amelyek a két csoport közötti kapcsolatokra és kölcsönhatásokra fordítottak figyelmet, mindazonáltal a langobard kultúrának kulcsszerepet tulajdonítva a félsziget késő ókori társadalmának és kulturális sajátosságainak átalakításában. A törésről alkotott felfogást éppen ebben az értelemben osztották azok is, akik nem hitték, hogy a langobard behatolás mindent elpusztított volna, s hogy a római vezető réteg teljesen eltűnt volna.²

A legutóbbi években azonban, anélkül, hogy visszatért volna a két egymással szembeállított és megkülönböztetett csoportról a tizenkilencedik században kialakult felfogás, újra megjelent az az irányzat, amely a langobard behatolás idején és azt követően a római társadalomszervezet bizonyos formáinak megszakítatlan folytonosságát hangoztatja. Ilyen elsősorban a város, amely megőrizte a területi szerveződés és az olyan kvalifikált társadalmi tevékenységek központjának a szerepét, mint a kormányzás, az igazgatás, a vallási szolgáltatások, a kézműipari termelés, a gazdagság koncentrációja.³ Változatlan maradt a nagybir-

* Ez a tanulmány eredetileg a következő kötetben látott napvilágot: J. Arce–P. Delogu (a cura di): *Visigoti e longobardi. Atti del Seminario (Roma 28–29 aprile 1997)*. Firenze, 2001, All'Insegna del Giglio. 329–355. Köszönet illeti a szerzőt a közlés jogának átengedéséért.

¹ G. Tabacco: *Egemonie sociali e strutture del potere nel Medioevo*. Torino, 1979.

² G. Tabacco: *Latinità e germanesimo nella tradizione medievistica italiana*. Rivista Storica Italiana, vol. 102. (1990) 691–716. A különböző álláspontokra: G. P. Bognetti: *Santa Maria foris portas di Castelseprio e la storia religiosa dei Longobardi*. Milano, 1948. Repr. in: Uő.: *L'età longobarda*, t. 2. Milano, 1966.; P. Delogu: *Il regno longobardo*. In: G. Galasso (dir. da): *Storia d'Italia*. vol. 1. Torino, 1980. 3–216.; S. Gasparri: *La cultura tradizionale dei Longobardi. Struttura tribale e resistenze pagane*. Spoleto, 1983.; P. Delogu: *Longobardi e romani. altre congetture*. In: P. Cammarosano–S. Gasparri (a cura di): *Langobardia*. Udine, 1990. 111–167.; S. Gasparri: *Prima delle nazioni. Popoli, etnie e regni fra Antichità e Medioevo*. Roma, 1997. Ez utóbbi munkában (132–137.) az Itáliába érkezett langobardok historiográfiájának rövid vázlata is megtalálható.

³ Ch. Wickham: *L'Italia e l'alto medioevo*. Archeologia Medievale, vol. 15. (1988), 105–124.; C. La Rocca: „Plus ça change, plus c' est la même chose”: *trasformazioni delle città altomedievali in Italia settentrionale*. Società e storia, vol. 45. (1989), 721–728.; Uő.: *Public Building and Urban Change in Northern Italy in the Early Medieval period*. In: J. Rich (Ed. by): *The City in the Late*

tok s következképpen a település és a paraszti munka szervezete,⁴ s kevésbé nyilvánvaló módon fennmaradtak társadalmi, jogi és kulturális tevékenységek római formái, amelyeknek nyoma megtalálható a 8. században, és megszakítás nélkül eredtek a kései ókor időszakából.⁵

Egyszermind – és ez valóban újdonság – vitatni kezdték a langobardok etnikai és kulturális kohézióját, mint egy olyan csoportét, amely sajátos, a rómaival szemben álló civilizációval rendelkezik. Ennek az új felfogásnak a megkülönböztető jegye annak elvetése, hogy a halotti szertartások – a germán népek etnológiájának nagy régészeti forrása – meghatározott és elkülönülő etnikai identitásokat jeleznének. A fegyverkészletek és a halotti ékszerek inkább a társadalmi versengés eszközei, semmint a nemzeti hovatartozás kifejezői voltak.⁶ Ez az interpretáció szertefoszlata a Itáliába zárt tömbökben, az őslakosságtól elszigetelten letelepedett, a megkülönböztető kulturális jegyek kimutatásához kitartóan ragaszkodó hódító népről szóló feltételezést, amelynek az egyik legfontosabb alátámasztását a temetőkből található sírmellékletek adták.

Ami pedig a langobardok és a római világ ellentétének a politikai vetületeit illeti, ismét fölmerült, hogy Itáliába való bejövételük a bizánci birodalommal fennálló komplex politikai és diplomáciai kapcsolatok kereteibe illeszkedik, kétségessé téve, hogy az csupán rombolással járt volna és egyszerű agresszió lett volna, feltételezve ezzel szemben azt, hogy az áttelepülésre a birodalommal vagy legalább a császári hatóságokkal történt megállapodás alapján került sor.⁷

Ezek a felvetések továbbá abba a most is tartó nagy vitába illeszkednek, amely arról szól, hogy a „germánység” címkéje alkalmazható-e azoknak a barbár népeknek a kultúrájára, amelyek a nyugati birodalom provinciáit elárasztották. Többé-kevésbé radikálisan magát a „római civilizációval” szembeállított „germán civilizáció” fogalmát is kétségbe vonják, és előszeretettel tekintenek a barbárookra úgy, mint a késő ókori világ szerves és integrált elemére.⁸

Antiquity. London – New York, 1992. 161–180.; D. Harrison: *The Early State and the Towns. Forms of Integration in Lombard Italy A. D. 568–774*. Lund, 1993.

⁴ K. Modzelewski: *La transizione dall'antichità al feudalesimo*. In: Storia d'Italia Einaudi. Annali, vol. 1.: Dal feudalesimo al capitalismo. Torino, 1978.

⁵ Legújabbban: B. Pohl-Riesl: *Legal Practice and Ethnic Identity in Lombard Italy*. In: W. Pohl – H. Reimitz (ed. by): *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800*. Leiden – Boston – Köln, 1998.; N. Everett: *Literacy and the Law in Lombard Government*. Early Medieval Europe, vol. 9. (2000), 93–127.

⁶ C. La Rocca: *Le sepolture medievali nel territorio di Verona*. In: AA.VV. *Materiali di età longobarda nel veronese*. Verona, 1989.; Uő: *Segni di distinzione. Dai corredi funerari alle donazioni 'post obitum' nel regno longobardo*. In: L. Paroli (a cura di): *L'Italia centro-settentrionale in età longobarda*. Atti del Convegno. Ascoli Piceno 6–7 ottobre 1995. Firenze, 1997. 31–54.; Uő: *Donare, distribuire, spezzare. pratiche di conservazione della memoria e dello status in Italia tra VIII e IX secolo*. In: G. P. Brogiolo – G. Cantino (a cura di): *Sepolture tra IV e VIII secolo*. 7. seminario sul tardo antico e l'alto medioevo in Italia centro-settentrionale. Gardone Riviera 24–26 ottobre 1996. Mantova, 1998. 77–87.

⁷ N. Christie: *Invasion or Invitation? The Lombard Occupation of Northern Italy, A.D. 568–569*. *Romanobarbarica*, vol. 11. (1991), 79–108.; W. Pohl: *L'armée romaine et les Lombards: stratégies militaires et politiques*. In: F. Vallet – M. Kazanski (éd. par): *L'armée romaine et les barbares* (Mémoires de l'Association Française du IIIe au VIIe siècle. Rouen, 1993. 291–296.; Uő: *Die Langobarden in Pannonien und Justinians Gotenkrieg*. In: D. Bialeková – J. Zabořník (Hrsg. v.): *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau im 6–11. Jahrhundert*. Symposium Nitra 1994. Bratislava, 1996. 27–36.; Uő: *The Empire and the Lombards: Treaties and Negotiations in the Sixth Century*. In: Uő (ed. by): *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity*. Leiden – New York – Köln, 1997. 75–134.

⁸ Lásd például a fentebb említett *Kingdoms of the Empire* és *Strategies of Distinction* c. kötetekben található tanulmányokat.

Ha együttes hatásukat vesszük, ezek a kutatási hipotézisek hihetővé tették, hogy Itália késő ókori római társadalma lényegében fenntartotta életmódját, jóllehet időközben a langobard hódítás következtében megváltozott politikai intézményi szervezete és vezető rétege. Ennek a felfogásnak elsősorban a külföldi kutatók adtak hitelt, akiket kevésbé érdekelt az, hogy a barbár uralom milyen jelentőséggel bír Itália történetében.

Nem időzöm az egyes állítások tárgyalásánál, amelyek együttesen az itáliai langobard uralomhoz kapcsolódó cezúráról alkotott ítélet gyökeres felülvizsgálatához vezethetnek. Néhány kérdéssel kapcsolatban más kutatók, akikre itt csak utalhatok, ezt már megtették.⁹ Csupán azt kívánom megjegyezni, nem úgy tűnik, hogy az ideológia a problémák ezen új-fajta felvetését kevésbé befolyásolná, mint azt a nézetet, amely a rómaiság és a germánság ellentétes elveire mint az európai civilizáció strukturális alapjaira és történeti dinamikáját megmagyarázó kritériumokra tekint. Úgy tűnik ugyanis, hogy a legújabb történetírás a múlt jelenségeit hajlamos a mai fejlett nyugati társadalom problémáinak megfelelően leírni, mely utóbbi egyre inkább multietnikussá válik, és igyekszik a civilizációs ellentétek súlyát csökkenteni, s ezzel szembeállítani az új népmozgások által egymással kapcsolatba kerülő etnikai és kulturális csoportok integrációjához fűződő hipotéziseket és reményeket.

Mindemellett az a célkitűzésem, hogy a következő oldalakon megvizsgáljam azokat a történetírásban jelentkező, a római életmód és struktúra folyamatosságával kapcsolatos fölvetéseket mindazzal együtt, ami pozitív módon kiderül a forrásokból a langobard Itália társadalmának állapotáról és a kormányzás kultúrájáról a hódítást követő évszázadban. Ehhez – a mérés és az értékelés eszközeként – szem előtt tartom, hogy Dél-Európa másik nagy barbár királyságában, a vizigót államban, amellyel kapcsolatban a folyamatosság és az átalakulás problémája ugyancsak nagy múltra tekint vissza a történetírásban, miként nyilvánult meg a római intézmények és életformák kontinuitása. Az egybevetést az a tény teszi jogosulttá, hogy a 7. század közepén mind a két királyságban fontos lépések történtek a jogi kodifikációra: az egyikben Rothari ediktumának (643), a másikban pedig Chindaswinth és Recceswinth királyok kezdeményezésére a *Liber iudiciorum* összeállítására, amelynek első redakciója ugyanarra az évre, 643-ra mehet vissza, noha a teljesebb formában történő kibocsátás éveként 654 szerepel.¹⁰ A törvényhozás révén lehetséges a korabeli törvényhozó uralkodók által szem előtt tartott társadalmi struktúrák és kulturális lehetőségek azonosítása. Ezúttal csak kevés, bár jelentős témára korlátozom az elemzést, de úgy tűnik, hogy már ezek is lehetővé teszik, hogy nyilvánvalóvá tegyük a langobard és vizigót világ jogi fogalmai és társadalmi struktúrái közötti lényegi különbségeket. E különbségekre való hivatkozással térhetünk vissza az Itáliában a langobard uralom kísérőjeként (és következtében) bekövetkezett átalakulások tárgyalására.

A két törvénykezés között lényeges különbségek találhatók például a büntetőjog kritériumaiban, amelyeken a bűnözői magatartás szankciói alapulnak. Rothari ediktuma nem mond ki sem testi, sem elzárásos büntetéseket, nem számítva az olyan, kevés számú súlyos bűncselekményért járó halálbüntetést, amelyek magát a társadalmi és a politikai rendet veszélyeztették, mint a királyi hatalom, a királyság biztonsága elleni vétség (Roth. 1, 3, 5, 7, 19. cikkely),¹¹ a társadalmi rend alapvető viszonyainak (a kísérő hűsége a patrónus iránt,

⁹ Például: G. P. Brogiolo – S. Gelichi: *La città nell'alto medioevo italiano. Archeologia e storia.* Roma – Bari, 1988.

¹⁰ Az első datálásra tett javaslatot: P. D. King: *Law and Society in the Visigothic Kingdom.* Cambridge, 1972, 18. Ugyanott esik szó a vizigót királyi törvényhozás későbbi szakaszainak rekonstruálásáról. Lásd még: R. Prieto Bances: *Fuentes del derecho visigoto.* In: R. Menéndez Pidal (ed.): *Historia de España*, vol. 3. Madrid, 1940. 251–264.

¹¹ A következőkben mindig az alábbi kiadásra történik hivatkozás: F. Beyerle (Hrsg. v.): *Leges Langobardorum. 643–866.* (Germanenrechte Neue Folge.) Witzzenhausen, 1962.

a feleség férjnek való alávétettsége, a szolgálai és a szabad állapot elválasztása: Roth. 13, 203, 221.) megsértése, valamint a lopás nagy becstelenségnek számító cselekménye (Roth. 253.).

A halálbüntetés azonban nincs kilátásba helyezve például emberölés esetén, amelyet Rothari törvénykezése magánjellegű sérelemként fog fel, amit a kárpótlás rendszerének révén lehet jóvátenni, azaz olyan fizetéssel, ami magában foglalta akár a halott családtagjai számára elismert kár megtérítését, akár az egyébként ugyancsak magántermészetű vérbosszúnak a dolgok normális menetéhez tartozó megváltását, hogy helyreálljon a sértett fél társadalmi méltósága és megbecsülése, s a támadó elnyerje büntetését.

Az egyezség a langobard jog eszköze a személyeken esett erőszak sok más esetében is, okozzon az akár halált, akár kisebb károsodást. E mögött az az elv állt, hogy a közösség vagy a királyi hatalom nem képes kárpótlást adni a bűnös személyével, csak arra van joga, hogy megőrizze vagy helyreállítsa a langobard nép belső békéjét, ami éppen a tagjai között keletkezett „békétlenség” okainak megszüntetésével történik. A Rothari-féle törvényalkotásban az uralkodó olykor a sértett fél oldalán avatkozik be, hogy megkapja a kárpótlás egy hányadát, s ez azt is megvilágítja, hogy néhány bűncselekmény esetében figyelmeztetnek a közérdek sérelmére, ami túlmutat a büntettségbe keveredett felek ellenségeskedésén. Meg kell jegyezni azonban, hogy a király mint a közösség képviselője által beszédett kártalanítás maga is a kárpótlás, nem pedig a büntetés formáját ölti, ami hallgatólagosan benne foglalattatik a bírságban, így tehát a királynak fizetett kárpótlás is egyenjogú felek közötti tranzakcióként jelenik meg – azaz egy olyan fizetésgként, amelyet a békekapcsolatokba való visszailleszkedésért cserébe fizetnek – s nem a közhatalom elégtételeként, amelyet a bűnös személyén vagy javain szerez.

A vizigót büntetőjogban másként állnak a dolgok. Az ugyancsak ismeri a király és a királyság elleni nagyon súlyos vétkekért kirótt halálbüntetést, (LV., II, 1, 8.),¹² ám azt a szándékos emberölés, valamint személyek elleni erőszak olyan más eseteiben is alkalmazza, mint a mérgezés vagy az abortusz, amikor Rothari ediktuma egyszerűen a felek megegyezését írják elő (LV., VI, 2,3; 3,1; 5,12; Roth., 140, 75.). A büntett és büntetés vizigót jogban élő fogalmának eltérését még ennél is jobban kifejezi a testi büntetések, elsősorban a vesszőzés gyakori előfordulása, mely utóbbit a büntett természetének és a bűnös társadalmi állapotának megfelelően különféle mértékben és eltérő fájdalmat okozó módon alkalmazták. A vesszőzés többféleképpen jelenik meg a büntetés meghatározásakor: helyettesítheti a vizigót jogban is ismert kárpótlást, amennyiben a bűnös szegény ahhoz, hogy fizessen, de számos esetben a törvény által kiszabott büntetés egyetlen formáját alkotja, anélkül, hogy testi szenvedést nem okozó alternatívája lenne, vagy pedig pénzbüntetéssel együtt róják ki, azért is, mert visszaretentő hatást tulajdonítottak neki (LV., III, 3, 4.: „*ut hoc alii commoniti terrore formident*”). A megvesszőzést különféle bűncselekmények esetén – állam elleni, személyek elleni, erkölcsöt sértő cselekmények, az igazságszolgáltatás megzavarása – szabták ki, s kivétel nélkül az összes bűnösre. Noha leggyakrabban és nagyobb számban a szolgákra rótták ki, a szabadokkal szemben is alkalmazták, legyenek azok akár *mediocres*, akár *maiores*, sőt akár nők is (LV., IV, 4, 3). Ritkábban és korlátozottan folyomodtak olyan más testi büntetésekhez, mint a megvakítás, a kopaszra nyírás, a csonkítás vagy kasztrálás (LV., II, 1, 8; VI, 3, 7.: megvakítás; VI, 5, 12, VI, 5, 16, VII, 5, 9.: kopaszra nyírás; VII, 5, 1.: kézlévágás; III, 5, 4.: kasztrálás).

A vizigót büntetőjog másik jellegzetessége, hogy számol azzal, hogy közhatalom olyan bírságokat szab ki, amelyek nem kártérítés jellegűek, hanem büntetésként tekintenek rájuk, miként azzal is, hogy ugyanezen okból részben vagy egészében elkobozzák a vétkes ja-

¹² LV=*Liber Iudiciorum sive Lex Visigothorum*. In: MGH Leges. Sectio I. Tom. 2. Ed.: K. Zeumer. Hannoverae et Lipsiae, 1902.

vait. Ehhez társul számos testi büntetés megszegyenítő jellege, ami megfosztotta a tanús-kodás jogától és ezáltal a társadalmi állapotának teljességétől azt, akire kiszabták (a tanús-kodás jogának megostorozás következtében való elvesztése: LV., II, 4, 3; VI, 2, 2; a tanús-kodás jogának megtartásáról a megvesszőzés *ellenére*: LV., II, 1, 33; III, 4, 15; VI, 4, 2). Úgy tűnik, hogy a szankciók vizigót rendszerének a kiindulópontja nem csupán az, hogy számos bűncselekmény megbüntetésére közvetlenül a közhatalom avatkozik közbe – mind a főbenjáró büntetések, mind pedig a megvesszőzés közjogi jelleget ölt, és bíró jelenlétében hajtják őket végre (LV., VI, 4, 5; VII, 2, 5–6; 3, 3; 4, 7) –, hanem mindenekelőtt az az alapvető felfogás, hogy az állam kitüntetett jogokat élvez valamennyi alattvalójának személye és javai fölött, s ezért a büntetéssel mind a két szempontból sújthatja őket.¹³

A vizigót büntetőjog tehát olyan, az egyénre és annak a társadalomhoz és a közhatalomhoz fűződő kapcsolatára vonatkozó alapvető elképzelésekre utal, amelyek lényegesen eltérnek a Rothari törvényeiben foglaltaktól. A langobard jogi hagyomány szerint a szabad ember olyan, fizikai értelemben is vett méltósággal rendelkezik, amelyet minden merénnyel szemben védelmez a törvény, és amely még a királyi hatalommal szemben is lényegében sérthetlenné teszi, még abban az esetben is, amikor bűnös viselkedését kellene megtorolni. A közhatalomnak, leszámítva a politikai és társadalmi rend alapvető struktúrái elleni merényletek igen kicsiny számú esetét, nincs büntető hatalma a szabad személye felett, és igen korlátozottak annak javaival kapcsolatos jogai. A jogi kártérítést ugyanis nem a bűnös megbüntetéseként fogják fel, hanem a békesség megváltásaként, ezért az nem jelent gyalázatot vagy presztízscsökkenést annak számára, aki megfizeti. Ki kell emelni azt a tény is, hogy a langobard jogban a bűncselekmények minden egyes fajtájáért előírányzott kárpótlás valamennyi, bármilyen társadalmi állapotú szabad számára egyenlő mértékű. A megállapítása terén meglévő különbségek csupán a személyek jogi helyzetével kapcsolatosak, a szerint, hogy szabadról, félszabadról vagy szolgáról van-e szó. A vizigót jogban ellenben a szabadokkal szemben ugyanazért a bűncselekményért alkalmazott szankciók társadalmi és gazdasági helyzetüknek megfelelően változnak. A tiszteletreméltóbb büntetések, amelyek kisebb teret hagynak a testi fenytésnek, a felsőbb réteg, a *maiores* számára vannak fenntartva, míg a *mediocres* könnyebben részesültek testi büntetésben és annak a társadalmi megbecsülés terén vele járó következményeiben (LV., VII, 5. 1–2; VIII, 3, 10.).

E megfigyelések alapján tehetünk néhány megállapítást. A langobard törvénykezésben a bűncselekmény fogalma szorosan kötődik a személyek és magánjellegű csoportok között megvalósuló sértés gondolatához. A közhatalom szabályozza és mérsékli azt a társadalmi zavart, ami a sértésből keletkezik, de nem helyettesíti, legfeljebb gyengén a büntett magánvonatkozásait a közbüntényi jelleggel, és legfeljebb kivételesen tartja magát hivatottnak arra, hogy a bűnös személyen és javain keresztül megbüntesse. Ezzel szemben a vizigót jog, bár ismeri a sértett félnek az elszenvedett kárért cserébe járó kártalanítás elvét (LV., VI, 4, 3; VII, 3, 3; VIII, 4, 16.), e mellett rendszeresíti a közhatalomnak a bűnös személyén és javain vett elégtételét, ami már büntetésjellegűt ad a dolognak.

Nem nehéz ezeket az elképzeléseket a római császári hagyomány államelméletére visszavezetni. A vizigót jogot ebből a szempontból véve erőteljesen átítatják a római jogi kultúrát és államfelfogást jellemző képzetek és gyakorlatok, amit ezzel szemben a langobard

¹³ A vizigót állam közhatalmi jogainak lényegéről lásd: M. Torres López: *El derecho y el Estado*. In: Menéndez Pidal: *Historia de España*, vol. 3. 203–228.; J. M. Pérez-Prendez: *Las bases sociales del poder político (estructura y funcionamiento de las instituciones político-administrativas)*. In: R. Menéndez Pidal (ed.): *Historia de España*, vol. III/2. Madrid, 1991. 125. A büntetés közjogi jellegéről: C. Petit: *Crimen y castigo en el reino visigodo de Toledo*. In: *Los Visigodos en su mundo* (Jornadas Internacionales. Ateneo de Madrid 1990). Madrid, 1998. 215–237.

jogról nem mondhatunk el.¹⁴ Ugyanarról a kulturális hagyományról van szó, mint amely a vizigót zsinati rendelkezések alapját képezi, és amely rendkívül erőteljesen képes az állam mint a király személyétől és családjától is elválasztott, elvont jogi entitás jogainak elméletbe öntésére.¹⁵

Az összehasonlítás egy másik és ugyanúgy érdekes területét az adja, hogy miként jelenik meg a család a kétféle törvénykezésben. Rothari törvényeiben a család olyan közösségi szervezatként jelenik meg, amelynek rendeltetése tagjainak védelmezése és a vérségi és vagyoni összetartozás megőrzése. Ez a célkitűzés oly módon valósult meg, hogy a családfő autoritását, a vagyon és a jogok kizárólagosan férfijogon való átadását valamennyi családtagra rákényszerítették, és törvény által védelmezték. Az autoritás elve a legszembetűnőbb módon a *mundium* intézményében jelent meg, ami a családfő azon hatalmát jelentette, hogy védelmezze, oltalmazza és egyben uralja a gyengébb családtagokat: a nőket és a fiatalabbakat, olyannyira, hogy bár azok teljes jogú alattvalók voltak, a felelősség és a kezdeményezés terén mégsem voltak önállóak; a férfiak a felnőttkor eléréséig, a nők pedig egész életükön át.

Am ha nem alapítottak saját családot, és apjuk házában maradtak, a felnőtt férfiakat is korlátozta ez utóbbi hatalma, és saját vagyonnal sem rendelkeztek, kivéve azzal, amit a király vagy az előkelők szolgálatában szerezhettek (Roth., 167.). A családba tartoztak szabad jogállással és az öröklés jogával a családfő természetes gyermekei is, tehát azok, akik a ház szolgarendű nőtágaival létesült kapcsolatból születtek (Roth., 154, 161, 158–169.).

A családi vagyon birtoklása és használata ugyancsak kizárólag a családfő akaratára volt bízva, jóllehet ebben korlátozták őt az összes várományos szándékai. Az ediktum soha nem tesz utalást a végrendekezés lehetőségére. Ha léteztek fiúgyermekek, a más címen történő adományozások is tiltottak és hatálytalanok voltak, s még abban az esetben is hatálytalanok váltak, ha a rendelkezés után születtek gyermekek (Roth., 171.). A családfő nem vesztegethette el a javakat, és nem zárhatta ki a örökségből a fiúkat, csak nagyon súlyos bűnök esetén (Roth., 168.), de ez kölcsönös volt: a fiúk sem adhatták át idegeneknek a család javait, amíg apjuk élt (Roth., 170.). Lényegében olyan érdekközösségről van szó, amely minden egyéni jog felett állt. Az utódok öröklését az az elv ihlette, hogy valamennyi olyan fiúörökösnek jusson vagyon, aki fönn tudja tartani a család folytonosságát, és meg tudja védelmezni annak érdekeit és tisztességét. Emiatt a nőket, ha léteztek törvényes fiúgyermekek, kizárták az öröklésből; egyszerűen csak arra az adományra volt joguk, amelyet házasságuk alkalmával a szüleik ítélete megállapított számukra. Ha azonban özvegyiségre jutva visszatértek eredeti családjukhoz, az atyai adományt, mint nővéreiknek is, vissza kellett adniuk. A nők örökléshez való joga csak akkor állt fenn, ha nem voltak törvényes fiúörökösök, de akkor is korlátozták azt az esetleges természetes fiúk, a távolabbi rokonok, sőt még a királyi hatalom konkurens jogai is (Roth., 158–160.). A nők ugyanis lényegében nem

¹⁴ A késői császárkor büntetőjogáról: M. Humbert: *La peine en droit romain*. In: *La peine/Punishment*. vol. II/1. Antiquité. (Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions. 55.) Bruxelles, 1991.; a római államnak a bűnös személyét érintő jogáról D. Grodzinski: *Tortures mortelles et catégories sociales. Les summa supplicia dans le droit romain aux 3e et 4e siècles*. In: *Du châtement dans la Cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique*. Table ronde, Rome 9–11 novembre 1982. Rome, 1984.; a büntető szankciókról a vizigót jogban lásd King: *Law and Society*, 184. skk. és Petit, *i.m.* 224. A vizigót és a római törvényhozás kapcsolatáról lásd: F. Tomás y Valiente: *Manual de historia del derecho español*. Madrid, 1995⁶. 101 skk.; A *honestiores* és a *humiliores* közötti megkülönböztetés eredetéről a római jogban lásd: G. Cardascia: *L'apparition dans le droit des classe d' „honestiores” et d' „humiliores”*. *Revue historique de droit français et étranger*, t. 29. (1950), 305–337, 461–485.

¹⁵ A. Barbero de Aguilera: *El pensamiento político visigodo y las primeras unciones regias en la Europa medieval*. In: *Uó: La sociedad visigoda y su entorno histórico*. Madrid, 1992. 1–77.

az eredeti családot vitték tovább, így nem tarthattak igényt arra, hogy részesei legyenek a családi vagyon továbbörökítésének. A nő lehetett jogi értelemben javak tulajdonosa, ám kezelésük és élvezetük jogában úgy az atyai, mint házastársi családjában erőteljesen korlátozta annak az autoritása, aki fölötté a *mundiumot* gyakorolta, bizonyára azért, hogy megfosszák őt az autonóm gazdasági háttértől, s ily módon garantálják a vagyon kezelésének egységét, mindenekelőtt a házasságban, ahol a feleségnek a férj által számára biztosított hányad fölötti jogai csupán látszólagosak voltak, és csak a megözvegyülés esetén léptek érvénybe.

Ezzel szemben a vizigót család egyének társulásaként jelenik meg, akik, ha felnőttek, mindannyian az öröklési jogok teljességével és a jogi kezdeményezés képességével rendelkeznek. Ebben az értelemben a legjelentőségesebb szempontot a nő helyzete jelenti, aki a vizigót törvények értelmében a szülői örökségből a fiútestvérekkel egyenlő mértékben részesül (LV., IV, 2, 1.; IV, 2. 9–10.); következésképpen szabadon birtokol, és a saját örökségének élvezője marad házasságkötésekor is (LV., IV, 2, 16.; IV., 5, 2.).

A házastársi család vagyona tehát két különböző forrásból ered: ide kerülnek be ugyanis a házastársak közötti adományozások (LV., III, 1, 5.), az anya pedig gyermekeire a férj javaitól elválasztva ruházza rá vagyonukat (LV., IV, 2, 5.; IV, 2, 10.; IV, 2, 13.). A vizigót királyi törvénykezésben nincs nyoma a *mundium* intézményének: a nő akkor is teljes értékű jogalany, ha mindaddig, amíg a családban él és kiskorú, az atyja, házasságában pedig férje *potestas*a alá van vetve. Özvegysége esetén még az apai hatalmat is magára vállalhatja a fiai felett, kezelheti a családi vagyont, és élvezheti a férj javainak egy adott hányadát (LV., III, 1, 7.; IV, 2, 14.; IV, 3, 3.).

A nő helyzete mellett az örökösödési gyakorlat szabályozása is jelzi, hogy a vizigót család szerkezete nyitottabb. A fiúk jogai a szülői vagyon öröklése terén elsőbbséget élveznek, s a törvény is, miként a langobard társadalomban, erőteljesen védelmezi azokat. Egyenesen a szülők büntetőjogi felelőssége elébe helyeződnek, olyannyira, hogy ha az utóbbiak vagyonvesztéssel járó bűncselekményt követnének el, a vagyon nem a kincstárra vagy a károsultra száll, hanem közvetlenül a gyermekeket illeti (LV., III, 2, 2.; III, 4, 12.; III, 5, 5.). A vizigót törvény ennél is jobban tiltja a gyermekek örökségből való kitagadását, kivéve a nagyon súlyos okokat. E rendelkezések indoklása azonban nem a család valamennyi tagjának a közös örökséghez való elidegeníthetetlen jogára utal, hanem igen jelentőségteljesen a közérdekre, azaz arra a megfontolásra, hogy ha meg lennének fosztva a családi javaktól, a fiúgyermekek nem lennének képesek az állam iránti kötelezettségeiket teljesíteni, s így az károsulna kitagadásuk által (LV., III, 2, 2.; III, 3, 1.; III, 4, 12.; III, 5, 2.; vö. IV, 5, 1.). Ezen kívül igen sokatmondó az a tény, hogy az örökséghez való elidegeníthetetlen jog csupán az egyenesági leszármazás esetén érvényes; ennek hiányában a tulajdonos szabadon rendelkezhet javaival akár idegenek javára is, míg a távolabbi rokonok jogai csak akkor számítanak, ha végrendelet nélkül hal meg (LV., IV, 2; 2–4, 20.).

A fiúk várományossága néhány korlátozás alá esett. A szülők ugyanis szabadon felhasználhatták a saját javaik igazgatásából származó jövedelmeket, és idegenek vagy egyházi intézmények javára is végrendelkezhettek, kijelölve számukra az örökség egy részét. Ezt törvények korlátozták és pontosították, hogy gátat vessenek annak az elterjedt szokásnak, amit a teljes családi vagyon elidegenítése jelentett, sértve, mint mondtunk, a közösség *utilitas*át (LV., IV, 5, 1.).

Ugyanakkor néhány helyzetben a fiúk is a családi örökség birtokába léptek, holott ez veszélyeztette a birtoklás és igazgatás egységét. Az egyik szülő halála esetén ugyanis a fiúknak, mielőtt betöltötték huszadik évüket, vagy megházasodtak, joguk volt örökhányadukhoz hozzájutni, míg az életben maradt szülő az élethossziglani haszonélvezetet csak házastársa javainak egy kisebb hányada fölött tartotta meg (LV., IV, 2, 13–14.).

Bizonyára léteztek óvintézkedések arra, hogy elejét vegyék a családi vagyon szétforgácsolódásának: a férj és a feleség jövedelmeit valószínűleg összevonva kezelték, s ebben az esetben a férjnek éppúgy, mint a szülőikkel élő fiúgyermekeknek a kötelessége volt, hogy személyes javaikkal hozzájáruljanak a háztartással kapcsolatos költségekhez és beruházásokhoz (LV., IV, 5, 5.). Ezen kívül a törvényekből kirajzolódik az a tendencia, hogy korlátozzák a családfő döntését a családi javaknak a törvényes örökösök közötti felosztása terén.¹⁶ Végezetül tehát a vizigót törvénykezés családfelfogása, szemben a langobardokkal, igencsak kedvez az egyes családtagok örökjoga elismerésének, és meghatározott korlátokkal garantálja az egyéni érdekeket a csoportéval szemben.

Kétségtelen, hogy a langobard és vizigót törvénykezés között a családfogalom terén mutatkozó jelentős eltérések legegyszerűbb magyarázata ezúttal is a római, mégpedig a késő császárkori hagyománynak a vizigót jogra tett hatására utal. Ennek a számlájára írható ugyanis a rendelkezések és az eljárásbeli előírások magas számán túl a személyről, különösképp a nőről mint teljes értékű jogalanyról alkotott felfogás.¹⁷ Ez utóbbi egyébként jól illeszkedett ahhoz, hogy az államszervezetben uralkodó szerepet játszott a közhatalom, amely az egyéni jogok garantálásának és ellenőrzésének keretét alkotta.

Ezzel nem azt kívánom mondani, hogy a vizigót uralkodók a római jog bajnokai akartak volna lenni; a törvényeiket valószínűleg királyi jognak látták, ami mélyen gyökerezett a korábbi vizigót, akár törvényalkotói, akár szokásjogi hagyományban. Mindazonáltal a törvénykezésükben szentesített fogalmak és eljárások a római jogi hagyománynak a királyságban meglévő túlsúlyát mutatják, és elősegítették a királyság társadalmának (az egész társadalomnak, vizigótoknak és rómaiaknak egyaránt) a késő római szervezettel összhangban álló elvek alapján való felosztását és kormányzását.¹⁸ Ezzel szemben a langobard törvények olyan társadalom képét rajzolják föl, amelyet összetartó és zárt rokonsági csoportok halmaza alkot, melyeken belül az egyén jogai olyan lényegi korlátozások alá esnek, amelyek a kölcsönös ellenőrzés diffúz hatalmát valósítják meg, míg a személytelen állam jogai szerények és majdhogynem a békét garantáló, a királyt illető hatalommal egyenértékűek. Mindez a vizigóttól gyökeresen eltérő és a római jogi kultúra hatásától mentes képzetek együttese, ugyanis olyan más tradíció szülöttei, amely a törvényhozó király tudatában mint etnikai tradíció jelenik meg. Rothari kijelenti, hogy a nép ősi hagyományait akarta egybegyűjteni és jóváhagyni, amit az idősek emlékezetéből merített (Roth. 386.) Igaz, hogy Rothari ediktumai nagy számú római eredetű normát foglalnak magukban, amelyek részben magukból a vizigót jog forrásaiból is eredhetnek, de a langobard etnikai hagyományhoz igazítva. Ám ezek nem voltak hatással azokra az alapvető jogi elképzelésekre és társadalomképre, amelyek Rothari törvényadását vezérelték.

Tehát a közel kortárs uralkodók, akiknek ugyanaz volt a célja: biztosítani királyságuk rendjét, és biztonságot nyújtani népüknek, egészen más módon viseltettek a római hagyományokkal szemben. Milyen következtetést vonhatunk le ebből a megjegyzésből a lango-

¹⁶ I. Velázquez: *Jural Relations as an Indicator of Syncretism from the Law of Inheritance to the dum inclita of Chindaswinth*. In: P. Heather (ed. by): *The Visigoths from the Migration Period to the Seventh Century. An Ethnographic Perspective*. Woodbridge, 1999. 225–259.

¹⁷ A családról általában a vizigót jogban: King: *Law and Society*, 222. skk.; A. Iglesia Ferreirós: *Individuo y familia. Una historia del derecho privado español*. In: M. Artola (dir. por): *Enciclopedia de Historia de España*. vol. 1. Madrid 1988. 434–458. Az ehhez fűzött megjegyzések: J. M. Pérez-Prendez: *Notas para la historia del derecho privado, penal y procesal*. In: Uő: *Curso de historia del derecho español*. Madrid, 1989, 1101. skk.

¹⁸ A *Liber iudiciorum* területi érvényességéről: P. D. King: *King Chindasvind and the First Territorial Law-Code of the Visigothic Kingdom*. In: E. James (ed. by): *Visigothic Spain: New Approaches*. Oxford 1980. 131–158.; a kérdés mai helyzetéről: Tomás y Valiente, *i.m.* 105. skk. A vizigót királyi törvénykezés római és germán elemeiről: Pérez Prendez: *Las bases sociales*, 112. skk.

bardoknak Itália társadalomfejlődésére a kései ókor és a barbár korai középkor között tett hatásának problémájával kapcsolatban? Úgy tűnik, hogy a választ az a megállapítás adja, hogy míg a vizigót királyságban még a 7. században léteztek azok a jogi formák és eljárások, amelyek jól megfértek a római provinciális társadalom által már gyakorolt, többé-kevésbé zavartalanul továbbélő szokásaival, addig a langobard királyságban ezek helyére más, jellegüket és eredetüket tekintve lényegesen eltérő szokások léptek, amelyek egészen más elveken alapuló jogi kultúrára és társadalomszervezetre utalnak. Logikus következtetésnek tűnik, hogy a késő ókori itáliai társadalom egyenes vonalú fejlődése letért útjáról.

Mielőtt azonban le is vonnánk ezt a következtetést, érdemes megvizsgálni, hogy az ediktum mennyire megbízható tanúbizonysága a langobard királyság társadalmi állapotainak a 7. század közepén. Fölmerült ugyanis, hogy a Rothari által kodifikált szabályok már a kibocsátás időszakában, legalábbis részben, elavultak voltak, és ennél fogva nem dokumentálják a korabeli társadalom valódi állapotát.¹⁹ Annak érdekében, hogy e fenntartásokat értékeljük, néhány megjegyzést kell tenni arról, hogy Rothari az adott politikai kontextusban milyen célokat tartott szem előtt a törvényadással, azaz arról, hogy az milyen szerepet játszott a langobard királyság felépítésében.

Már Bognetti is „a barbár monarchia politikai egérútjának” tartotta az ediktumot, amelynek a célja az volt, hogy a langobard világon belül megerősítse a király tekintélyét.²⁰ Ha újra elővesszük ezt az észrevételt, és a kutatások aktuális irányaihoz mérjük, megjegyezhetjük, hogy a 7. század folyamán valamennyi barbár királyságban erős hangsúllyal jelenik meg az az igény, hogy az új politikai szervezeteket etnikai vagy nemzeti alapokra helyezték. Amikor befejeződött a rómaiak és a barbárok összeolvadása, és nagy vonalakban végleges formát öltött a királyságok területi kiterjedése, kezdetét vette az újonnan integrált népek identitásának megteremtése, amely a barbár tradíciókat a *regnum* identitásának megalapozására használta föl és dolgozta át, ám eredeti elemek beillesztésével és egyidejűleg azzal, hogy megszűnt az összhang és az alárendelt viszony a római birodalmat reprezentáló értékekkel.

Ezt a szándékot a legtudatosabban és a legérettebb formában ugyancsak a vizigót királyság története fejezi ki azzal, hogy Sevillai Isidorus már a 7. század elején „a boldog *Hispania*” és a vizigót királyok uralma egybekeelésének dicséretét zengi.²¹ A frankok körében a 7. században jelenik meg a trójai eredetükről szóló legenda, azzal a céllal, hogy megalapozza a rómaiakkal folytatott versengést, amelyet megerősített a barbárok magasabb rendű erkölcsi és vallási kvalitásainak hangoztatása.²²

Rothari ediktuma minden bizonnyal ugyanebbe a kulturális törekvésbe illeszkedik. Az itáliai langobard uralom igen zavaros viszonyok közepette jött létre egy csak részben a király ellenőrzése alatt álló hódítás révén, ami a lényegében független hercegek által birtokolt erős regionális hatalmak kialakulásához vezetett, akik gátlások nélkül építettek ki politikai és katonai kapcsolatokat a bizánci birodalommal, anélkül, hogy a más langobardokhoz fű-

¹⁹ S. Gasparri: *La memoria storica dei Longobardi*. In: C. Azzara–S. Gasparri (a cura di): *Le leggi dei Longobardi. Storia, memoria e diritto di un popolo germanico*. Milano, 1992. XII. skk.

²⁰ G. P. Bognetti: *L'Editto di Rotari come espediente politico di una monarchia barbarica*. Repr. in: *Uő: L'età longobarda*, t. 4. Milano 1966. 113–136.

²¹ S. Teillet: *Des Goths à la nation gothique. Les origines de l'idée de nation en Occident du Ve au VIIe siècle*. Paris, 1984.

²² A. Giardina: *Le origini troiane dall'impero alla nazione*. In: *Morfologie sociali e culturali in Europa fra tarda antichità e alto medioevo*. (Settimane del C.I.S.A.M. 45.) vol. 1. Spoleto, 1998. 177–209.

zódó „nemzeti” szolidaritás érzése ebben akadályozta volna őket.²³ Az őslakos rómaiakkal való kapcsolatuk valószínűleg helytől függően többféleképpen alakult: a tárgyalásokon elfogadott egyezményektől az erőszakos üldözésig, az elkülönült csoportok egymás mellett élésétől az egyazon településen bekövetkező integrációig. A legújabb régészeti feltárások segítenek e szervesen alakuló kapcsolatok képét fölrajzolni.²⁴ Ugyanazok az uralkodók olykor a rómaiaktól való elkülönülés politikáját folytatták, fölhasználva a katolicizmus és a langobardok saját vallásaként támogatott arianizmus ellentétét is, máskor viszont együttműködésre és megegyezésre törekedtek: a 7. század elején Agilulf király kifejezetten bizánci császári szertartásokat alkalmazott, és a „langobardok” királya helyett az „egész Itália” királya címet vette fel.²⁵ Minderre a bizánci birodalommal Itália területén szakadatlanul zajló konfliktusok és a frankok fenyegetésének árnyékában került sor, akiknek királyai igényt tartottak a langobard királyság fölötti hegemon hatalom szerepére.²⁶

Rothari abban a helyzetben adta ki ediktumát, amikor háborús helyzet alakult ki a birodalommal, és valószínűnek látszott a szabadulás a frank hegemonia alól. Az a nyilvánvaló szándék vezette, hogy megszilárdítsa alattvalóinak hűségét, és egyesítse őket az ellenség által fenyegetett királyság védelmében. Könnyen lehet, hogy az ediktum etnikai jellegének erőteljes hangsúlyozása – ami kifejeződik a nép „régí hagyományaira” történő hivatkozásban, melyekből a törvényhozó is merít, ezen kívül a langobard királyoknak a törvények elején található felsorolásában, hiszen ez az intézmény az itáliai hódítást megelőző időszakban gyökerezik, továbbá magának Rotharinak az ugyancsak a pre-itáliai korszakra visszavezetett családi genealógiájában – sokkal inkább a királyság nemzeti identitásának szilárd megalapozására irányuló politikai választás, nem pedig az Itália előzőlét megelőző korszakból származó langobardizmus kifejezése, ami az onnantól kezdve a Rothari uralkodásáig eltelt hetven év alatt érintetlen és változatlan maradt volna. A langobard hagyomány felmagasztalása alkalmas eszköznek tűnhetett arra, hogy megadja a királyság kollektív identitását, és a frankokkal, valamint a bizánciakkal szembeni ellenállás kohéziós tényezője legyen.

Rotharit követően is ezen a nyomon haladtak, amikor kanonizálódtak a királyok és a nép mitikus és történeti hagyományai, amely nem sokkal a 7. század közepe után az úgynevezett *Origo gentis langobardorum* összeállításában öltött formát. Ez utóbbit nem véletlenül illesztették prólogusként az ediktum elé, azt a gondolatot erősítve meg, hogy a törvényalkotás a királyság igen régi „nemzeti” hagyományaihoz gyökerezik.²⁷

Az ediktum ily módon, egyfajta megideologizált langobard öntudattal való magyarázata azonban nem vezethet ahhoz a következtetéshez, hogy azt az intézményi és társadalmi berendezkedést is, mely benne tükröződik, ugyanaz az ideologikus szándék határozta meg, s ahhoz sem, hogy egy olyan ideális langobard társadalmat ír le, amelynek inkább archaikus hagyományhoz van köze, mintsem Rothari korának valóságos társadalmához. Ugyanis a társadalom szervezetének és reális igényeinek nem megfelelő törvénygyűjtemény kibocsátásának eszméje éppen azt a politikai célt veszélyeztethette, amely a törvényt a konszenzus

²³ W. Pohl: *L'armée romaine*.

²⁴ Paroli, *i.m.*

²⁵ R. Elze: *Die Agilulfskrone des Schatzes von Monza*. In: H. Beumann (Hrsg. v.): *Historische Forschungen für Walter Schlesinger*. Köln – Wien, 1974. 348–357.

²⁶ *Fredegarii scholastici Chronicarum libri IV cum continuationibus*. (IV, 45., 51., fej. 70–71.) In: *MGH Scriptorum rerum Merovingicarum*. Ed. B. Krusch, II. Hannoverae 1888.

²⁷ Az *Origo* eredetéről: A. Bracciotti: *Origo gentis Langobardorum*. (Biblioteca di cultura romano-barbarica. 2.) Roma, 1998. és W. Pohl: *Werkstätte der Erinnerung. Montecassino und die Gestaltung der langobardischen Vergangenheit*. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband. 39.) Wien – München, 2001. 117. skk.

és az egység eszközüvé kívánta tenni. Könnyű megjegyezni azt is, hogy maga Rothari rendelkezte el, hogy a folyamatban lévő és eljövendő peres ügyek eldöntésében a királyság bírái az ediktumot használják (Roth. 388.: „*causae ... per hoc edictum incidantur et finiantur*”); ezen kívül pedig Grimoald és Liutprand királyok, akik Rothari után körülbelül harminc, illetve nyolcvan évvel kiegészítették és módosították, azt a hatályos joggyakorlat alapjának tekintették, s önmagában azzal, hogy néhány rendelkezését a megváltozott igényekhez és elvárásokhoz igazították, másokat pedig beleillesztettek, hogy az addig nem tárgyalt esetekhez megoldást kínáljanak, tartós érvény szerezték neki (Grim., Proemium., 95., Liutpr., 8., 11., 15., 20., 31., 65., 73., 78., 86., 96., 103., 118., 119., 120., 130., 133., 134., 137., 138., 141., 147.).²⁸

Joggal jelenthetjük ki tehát, hogy az ediktum által szabályozott társadalmi struktúra és jogi gyakorlat megfelel a korabeli langobard királyság társadalomszervezetének, s az ideologikus szándék csak marginálisan érvényesülhetett, amikor az inkább a római szokásokból származó normákat a régi hagyományba kívánta olvasztani. Ugyanakkor maga ez a kontamináció szól amellett, hogy az ediktum összhangban állt a társadalom valós szükségleteivel és joggyakorlatával, melyek kielégítésére más hagyományokból átvett eljárásokat is alkalmazott.

Megállapítható tehát, hogy lényegi különbség van a vizigót és a langobard királyság jogi szervezete között: amíg az előbbi még a 7. században is olyan jogi formáknak és eljárásoknak adott otthont, amelyek jól megfeleltek a provinciális római lakosság nagyobb zavarok nélkül továbbélő szokásainak, az utóbbi esetében e szokások helyébe más, sajátosságaikat és eredetüket tekintve lényegesen eltérő szokások léptek, amelyek egy teljesen más elveken alapuló jogi kultúrára és társadalomszervezetre utalnak.

Mivel joggal hihetjük, hogy a langobardok bejövetele előtt az itáliai római társadalom olyan formákban és szabályok szerint szerveződött, amelyek nem tértek el a hispániaiaktól, lényeges elemek támasztják alá a langobard uralom által okozott diszkontinuitásra vonatkozó tételt.

Ez a konklúzió mindazonáltal a Rothari-féle ediktum értelmezésének egy másik alapvető problémájával, mégpedig azzal kapcsolatban szorul igazolásra, hogy milyen területre terjedt ki alkalmazása. Ha ugyanis, amint azt gyakran állították, az ediktumok kizárólag a langobard törzshöz tartozókra vonatkoztak, és ez utóbbiak még Rothari idején is jól elkülönültek a királyságban élő rómaiaktól, értelemszerűen semmit nem lehetne megtudni belőlük eme rómaiak szervezetéről és jogi életéről, s erősen kétségessé válna bármilyen, a kontinuitással vagy a diszkontinuitással kapcsolatos állítás. Csupán visszatérni lehetne így ahhoz a képhez, hogy a langobardok zárt csoportot alkottak, melynek megvolt a maga társadalmi szervezete és önálló – többek között jogi – kultúrája, amely azonban nem állt kölcsönhatásban, legfeljebb nagyon gyengén a római társadalom hagyományaival. Ez is mély különbséget jelentene a vizigót Hispániához viszonyítva, de nem bizonyítaná, hogy Itáliában eltűnt volna a késői antik életmód.

Egy korábbi tanulmányban²⁹ fejtettem ki azt a tézist, hogy Rothari szándéka nem volt más, mint hogy az uralkodó által meghatározott és kiadott langobard törvényeket mint a királyság joghatósága alatt élő valamennyi szabad ember törvényeként tüntesse fel. (Roth., Proemio, 16.: „*quanta pro subiectorum nostrorum commodo nostrae fuit sollicitudinis cura et est...*”; c. 204.: „*sub regni nostri dicionem*.”) Az ediktumnak, éppen azért, hogy egy fejlett királyság összetartó tényezője lehessen, inkább befogadó, mint elválasztó funkcióval

²⁸ Kiadásai: F. Beyerle (Hrsg. v.): *Leges Langobardorum*. Vö.: 11. jegyz.

²⁹ Delogu: *Longobardi e romani*.

kellett rendelkeznie. A langobard törvények hagyományosan kiterjedhettek azokra is, akik nem langobardnak születtek, s ezt az ediktum egyértelműen ki is mondja az *aldiókra*, továbbá a felszabadított szolgákra, akik a langobard törvényeknek megfelelően lettek szabaddá (Roth. 224., 225., 226.) és azokra az idegenekre, akik a királyságba érkezvén, a király által szabályosan befogadva a langobard törvény védelmét élvezik (Roth. 367.). Az ediktumban található néhány olyan kifejezést, amelyek alapján gyanítható, hogy lehetséges volt a langobardtól eltérő jogi hagyományok szerint is élni a királyságban. Ugyanez az idegenekről szóló rendelkezés például úgy intézkedik, hogy az uralkodó kivételesen hozzájárulhat, hogy az idegen más törvény szerint éljen. Egy másik előírás, amely a „*sub regni nostri ditionem legis langobardorum viventem*” (Roth. 204.) szabad asszony állapotát szabályozza, azt sugallhatja, hogy léteztek olyan szabad nők, akik másféle törvényhez igazodva éltek. A kifejezés azonban kétértelmű, míg az idegenek jóval világosabb esete azt mutatja, hogy a langobardtól eltérő törvény hatályának élvezete a király különleges engedélyétől függött, és onnan nyerte érvényességét. A más törvény alá tartozás úgy jelenik meg, mint a meghatározott alattvalók számára egyéni jogcímen biztosított jog, miközben az ediktumban semmi olyan intézkedés nem található, amely egy egész különálló etnikai csoport, például az őslakos rómaiak jogának elfogadására engedne következtetni oly módon, hogy az uralkodó azt a társadalom jogi szervezetének párhuzamos formájaként ismeri el. Ellenkezőleg, egy másféle hagyomány arról tudósít, hogy a langobardok igényt tartottak arra, hogy törvényeiket magukénak vallják azok a népcsoportok is, amelyek a királyságban kívántak letelepedni (Paulus Diaconus, III, 6.).³⁰

Ezért az ediktumban a langobard jog lényegénél fogva mint a szabadok joga mutatkozik meg, de bizonyos mértékben mint a nem szabadoké is, amennyiben nem csupán ez utóbbiak büntetőjogi felelősségét határozta meg, hanem korlátozott személyes és örökösödési jogait is: a családalapítás és pénzvagyonnal való rendelkezés képességét. A rómaiak lezármazottait, akik szabad jogállás elérésére törekedtek, ennek arra kellett ösztönöznie, hogy különféle módokon – felszabadítás, katonai szolgálat vagy egyszerűen a római identitás földadása – a langobard jog hatálya alá vétessék magukat, s ezáltal a „királyság szabadjaivá” váljanak. Ez a folyamat valószínűleg már Rothari idején is zajlott, s megmagyarázza és igazolja az ediktum ama jellegzetességét, hogy az említett kivételekkel együtt is a királyság egységes törvényének tekinthető, s nem a langobardok eredeti, zárt és elszigetelt csoportjának ideája tükröződik benne. Egyébként ez az általános helyzet a 7. századi barbár államokban, amikor is eltűnik a rómaiak, illetve a barbárok 5. században bevezetett kettős jogrendszere; sőt a vizigót Hispaniában kifejezetten a királyság valamennyi alattvalójára érvényes királyi törvény lép a helyébe.³¹ A római jog csak a 8. században emelkedik érvényre a langobard királyságban, ám nem a langobardoktól több mint százötven éven át különülten maradt őslakos etnikai csoport autonóm hagyományainak elismerése követ-

³⁰ Paulus Diaconus=Paulus Diaconus: *Historia Langobardorum*. In: MGH Scriptorum rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX. Ed. G. Waitz. Hannoverae 1878.

³¹ LV. II, 1, 10, azzal a tilalommal, hogy a királyságban akár római, akár más népek törvényeit alkalmazzák; vö. King: *King Chindasvind*. A kettős jogrendszer létét egyébiránt, amelyet elfogadott S. L. Guterman: *The Principle of the Personality of Law in the Germanic Kingdoms of Western Europe from the Fifth to the Eleventh Century*. (American University Studies, S. IXth – History. 44.) New York 1990., P. Amory kétségbe vonta azzal, hogy az 5. századtól kezdve valamennyi barbár törvénynek csupán szűk területi érvényességet tulajdonított: *The Meaning and Purpose of Ethnic Terminology in the Burgundian Law*. Early Medieval Europe, vol. 2. (1993), 1–28.; ugyanígy foglalt állást: W. Liebeschütz: *Citizen Status and Law in the Roman Empire and the Visigothic Kingdom*. In: *Strategies of Distinction*, 131–152. A koraközépkori törvényalkotás személyi és területi érvényességére: M. Lupoi: *Alle radici del mondo giuridico europeo. Saggio storico-comparativo*. Roma, 1994. 494–514.

keztében, hanem ezen korszak olyan új jellegzetességei folytán, mint a határok megnyílása, a személyek nagyobb mozgása, az egyháziakra vonatkozó speciális jog, és új „római” területek elfoglalása. Ugyancsak ekkor, a római jog használatát törvényesítve Liutprand király arra figyelmeztette a jogalkalmazókat, hogy alaposan tájékozódjanak róla, mivel nem ismerik annyira, mint a langobard jogot (Liutpr., 91.).

Amennyiben ezek a megjegyzések helytállóak, Rothari ediktuma úgy jelenik meg előttünk, mint azon jogi viszonyok kodifikációja, amelyek a langobard királyság politikailag és társadalmilag legjelentékenyebb csoportjaiban meghonosodtak. A királyság annak a magának a szerepét játszotta, amely körül kezdtek tömörülni és összeolvadni a társadalom olyan részei, amelyek még nem teljesen illeszkedtek be a langobard hagyományba. Az ediktum tehát azt a modellt jeleníti meg, amelyhez az uralkodó a királysága egész társadalmát – vagy legalábbis annak politikailag fontos részeit – hozzá kívánta igazítani, és amelynek jelentősége túlmutat a langobard jogi tradíciók egybegyűjtésén. Bizonyos értelemben az nem más, mint terv a királyság egész társadalmának megszervezésére.

Még tartott a római társadalom átalakulása, amelyet talán a királyi törvényhozás is célzatosan befolyásolt. A langobardizálás e nehezen megfogható folyamatában azonban a társadalom római eredetű része, amely valószínűleg olyan intézményi és jogi tanácsokkal szolgált a hatalom és a törvénykezés számára, amelyek hasznosak voltak a társadalom irányításában és magának a királyi hatalomnak a meghatározásában,³² arra törekedett, hogy átvegye a langobard hagyományban gyökerező társadalmi és jogi fogalmakat, valamint intézményeket, legalábbis a jogi szempontból kiemelkedően fontos vonatkozásokban. A római hagyományok talán fennmaradhattak, de csak a lokális csoportok vagy családok benső szokásainak szintjén, a langobard hagyományokkal keveredve.

A késő ókori viszonyok közül a barbár királyságba való itáliai átmenetnek tehát ebből a szempontból is megmutatkozik az a jellegzetessége, hogy a társadalmat szabályozó elveket másokkal pótolja, és a társadalom szervezetét, valószínűleg kiszámítottan, a teljes módosulás irányába löki. Mindez ellentétes azzal, ami a hispániai vizigót királyságban történt, ahol nem csupán a jogi szemlélet, hanem a kulturális viszonyok is radikális újítások nélkül a római szokásokat követték. Itáliával kapcsolatban tehát megalapozott a diszkontinuitás feltételezése, és elsősorban ezeknek a kulturális fogalmaknak és gyakorlatnak a területén tűnik indokoltnak, mintsem a politikai rendszert vagy a gazdasági viszonyokat illetően.

A kulturális gyakorlat eltérő fejlődésére ugyancsak a törvényalkotás szolgált példát az írásnak a jogi eljárásokban való használata révén. A vizigót törvénykezés nagy figyelmet szentel az írásnak mint a jogok dokumentálása lényegi formájának. Rendelkezik az írás jogi érvényességének nélkülözhetetlen kellékeiről: fel kellett tüntetni az iratok megszővegezésének évét és napját, továbbá szerepelnie kellett rajtuk a lejegyző és a jogi ügylet tanú aláírásának vagy pecsétjének (LV., II, 5, 1.; a pecsétre = *signum* lásd LV., VII, 5, 2.: „*signum adulterinum sculpsit fecerit vel impresserit*”). A tanúknak részletesen ismerniük kellett az okirat tartalmát, ezért aláírás előtt azt el kellett olvasniuk, vagy fel kellett maguknak olvastatniuk (LV., II, 5, 3.). Az írott okmány ezekkel a feltételekkel teljes dokumentáló erővel bírt, s a törvény azt a változtatásokkal és a hamisításokkal szemben a hamisítónak kilátásba helyezett súlyos büntetésekkel védelmezte (LV., VII, 5, 2–4, 8.), az eltulajdonítás és az elvesztés veszélyétől pedig azzal, hogy másolatot készíteni kizárólag az eredeti dokumentum tanúinak, sőt bizonyos esetekben csak az irat kedvezményezettjének eskü alatt tett bizonyossága alapján lehetett (LV., VII, 5, 2.).

³² P. Wormald: *Lex scripta and verbum regis: Legislation and Germanic Kingship from Euric to Cnut*. In: P. Sawyer – I. N. Wood (ed. by): *Early Medieval Kingship*. Leeds, 1977. 105–138.

Az iratokban lejegyzett ügyek a legtöbb esetben tulajdonátruházások voltak – egyebek mellett elsősorban örökhatóságok, adományozások, hozomány átadása (LV., II, 5, 10.) –, továbbá a *placitának* vagy *pactának* nevezett kétoldalú megállapodások (LV., II, 5, 2.; II, 5, 6.; VII, 5, 7–8.). Az okiratok szerkesztését a házassági ígérek (LV., III, 1, 3.), a válások (LV., III, 6, 2.) és a különféle kötelezettségvállalások (LV., IV, 3, 4.) esetében is szabályozták.

Az okiratokat normális esetben a tanúk jelenlétében kellett megírni, azonban arra is gondoltak, hogy súlyos szükséghelyzetben sajátkezűleg is lehetséges legyen teljes értékű dokumentumokat papírra vetni azzal, hogy előzetesen meggyőződtek az aláírás és a kézírás hitelességéről, egybevetve azt ugyanannak a személynek más autográf írsaival (LV., II, 5, 16.).

Az autográf írásnak tulajdonított fontosság erős bizonyítéka annak, hogy a hispán-vizigót világban mennyire elterjedt volt az írásbeliség; jóllehet a törvény számolt az írástudatlansággal, és garanciákkal szolgált azok számára, akiknek analfabéták létükre sürgősen szükségük volt egy irat megszerkesztésére (LV., II, 5, 13.). Az a jelentőség, amit a szerző és a tanúk távollétében az írásnak mint a hitelesség bizonyítása eszközének tulajdonítottak a sajátkezü végrendelet különféle eseteiben (LV., II, 5, 15.), vagy amikor valamelyik okirat valódisága kérdésessé vált (LV., II, 5, 17.), az írás elterjedt gyakorlatára mutat, legalábbis a jogi szempontból lényeges területeken, mint például az okmányok aláírása és hitelesítése.

Éppen az írott dokumentumnak jogi téren elismert nagy jelentősége, amely összhangban áll a személyes és családi iratoknak helyet adó valóságos magánlevéltárak létével („*in domesticis scriniis*” – utalnak az okmányok őrzési helyére: LV., II, 5, 17, p. 117, r. 2.), magyarázhatja az olyan szokatlan anyagok használatát, mint a palalemez, amelyen olykor szerződéseket vagy más jogi ügyeket örökítették meg.³³ Ez az anyag bár nehézkesen kezelhető, de tartós, és könnyen el lehetett helyezni egy *scriniumban*.

Bizonyos, hogy a 7. századi langobard világban az írás a jogi ügyletek lejegyzése és tanúsítása terén nem volt ily mértékben jelen.³⁴ Már magának a tulajdonnak a Rothari ediktumában megjelenő fogalma is erőteljesen korlátozza az egyének lehetőségeit a családi javak elidegenítésére. Amint azt megjegyeztük, a Rothari korabeli langobard törvények nem ismerik a végrendeletet, s részben ennek következtében, noha a saját javakkal való rendelkezés köre tágul, azt továbbra is nagy mértékben korlátozzák a családtagok jogai. E mellett más szerződéseket is, melyeknek a törvény elismerte jogosultságát, az írott okmány mellőzésével kötötték meg. Az adományozások például, amelyekre meghatározott helyzetekben volt lehetőség, érvényességüket onnan nyerték, hogy vagy *per gairethinx* – azaz a fegyveres szabadok gyűlésének nyilvános hozzájárulásával – megfelelő tanúk előtt került rájuk sor (Roth. 172.), vagy pedig a *launegild*, egy olyan szimbolikus viszontadomány átadásával erősítették meg és véglegesítették őket, amely a történet átruházás bizonyosságául szolgált (Roth 175.). A legkülönbözőbb megegyezéseket az eljegyzéstől az építkezési szerződésekig nem írásban, hanem *fabulae*, azaz vélhetően szóbeli formulák elmondásával üttették nyélbe (Roth., 144; 178; 191.). Járadékok és kölcsönök rögzítésére készíthettek ugyan *cartulákat*, de ezek nem voltak nélkülözhetetlenek a jogosultság bizonyítására, amit az adott javak élvezetének köztudomású volta és kétséges esetben a haszonélvező esküje vagy

³³ I. Velázquez: *Las pizarras visigodas. Edición crítica y estudio*. (Antigüedad y cristianismo. Monografías históricas sobre la Antigüedad tardía. 6.) Murcia, 1989.; I. Velázquez Soriano: *Las pizarras visigodas como reflejo de una cultura*. In: Los visigodos y su mundo. (Jornadas internacionales. Ateneo de Madrid 1990.) Madrid 1998. 127–140.; I. Velázquez: *La cultura gráfica en la Hispania Visigoda: las escrituras anónimas*. In: J. Arce – P. Delogu (a cura di): *Visigoti e longobardi. Atti del Seminario (Roma 28–29 aprile 1997)*. Firenze, 2001.

³⁴ Az alábbiakra lásd: Everett: *i.m.*

párbaj bizonyított (Roth., 227.). A langobard törvények csupán a szolgafelszabadítások esetében ajánlották *cartula* szerkesztését, amelynek lényegében az volt a rendeltetése, hogy továbbadja az idők során egy olyan jogi állapot emlékét, amelynek nem volt látható ismeretetőjele. Mindazonáltal maga a *cartula* nem volt szükséges a jogi cselekmény érvényességéhez, aminek ezzel szemben az volt a garanciája, hogy *gairethinx* és meghatározott rítusok formájában ment végbe (Roth., 222, 224.), melyek révén az esemény közösség általi elismerést nyert. Valamennyi olyan esetben tehát, amelyről a langobard jog intézkedik, az írott okmány az ügylet érvényessége szempontjából jelentéktelen elemet jelent, és másodlagosnak számít úgy is mint a bizonyítás eszköze, habár a törvény bünteti a hamis *cartulák* vagy *membranamok* készítését (Roth., 234.).

Az írott okmány csekély jelentőségét a langobard világban közvetetten az is alátámasztja, hogy feltűnően hiányoznak az olyan okiratok – akár eredeti, akár átírt formában –, amelyek a 7. századi langobard Itáliából származnának. Ezt a körülményt nem lehet kielégítően megmagyarázni azzal, hogy a régi dokumentumok elvesztek, mivel a nem langobard uralom alatt álló területeken fönmaradtak, ha csekély számban is, magánokiratok a 7. századból,³⁵ de főként azért nem, mert a 8. századtól kezdve, amikor az írásos dokumentáció ismét szokásba jött, az okiratok a langobard Itáliában is újra megjelennek. Elég valószínű tehát, hogy a langobardok által bevezetett joggyakorlat, miközben fölöslegessé tette az írásbeliséget, érzékelhetően csökkentette az iratok termelését.

Ebben a körülményben a római hagyományra visszamenő jogszokások és jogi mentalitás nagymérvű átalakulását kell látnunk. Megjegyezhetjük, hogy – noha Liutprand törvényalkotásában az írásos feljegyzés gyakran bevett szokásként jelenik meg az olyan jogügyletekben, mint az adományozás (Liutpr., 102, 113.), eladás (Liutpr., 22, 54, 58, 149.), személyek önkéntes megegyezése (*convenientia*: Liutpr., 107.), azonban nem vált még kötelezővé (Liutpr., 116.: „*hoc autem de his causis dicimus, unde cartolam commutationis aut vinditionis homenis inter se non faciunt...*”, 117., ahol a házassági elköteleződés fakultatív lejegyzéséről van szó), következésképpen nem alkotta a jogügylet garanciáját, amely épp ellenkezőleg még a *gairethinx* és a *launegild* jelentette nyilvánosság hagyományos formáitól függött (Liutpr., 73.: „*de donatione quae sine launegild, aut sine thingatione facta est, menime stare deveat*”; Liutpr. 43.).

Mindez megerősíti, hogy az előző évszázad gyakorlata nem a különössé vált régi szokások maradványa volt, hanem a jogi eljárások élő formája. Később Liutprandnak új törvénynyel kell beavatkoznia, hogy a *cartolát* olyan bizonyító erővel ruhazza föl, amely előbbre való a birtoklás közismert voltánál, de csupán harmincéves időkorláttal (Liutpr., 54.).

Mindeztől a langobard Itáliában bekövetkezett változást a langobard és a római rendszer különbségeit jól érzékeltető jogi fogalmakon és a kulturális viszonyokon, illetve a vizigót törvénykezésen keresztül világítottuk meg, amely, mivel közelebb áll a római hagyományokhoz, kiemelte a szóban forgó változás sajátosságait. Az itáliai (disz)kontinuitás problémájának az egyik legtöbbet vitatott oldala mégis az, hogy milyenek voltak az életfeltételek a langobard területeken. Már említettük ugyanis, hogy az újabb tanulmányok egy egész ov-

³⁵ Lásd például: J. O. Tjäder: *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445–700*. voll. 1–2. Lund, 1955. no. 21. (a. 626), 22. (a. 639), 23. (a. 700 c.), 24. (a. 7. század közepe), 25. (a. 7. század első fele), 28. (613–641); G. Rabotti (a cura di): *Breviarium Ecclesiae Ravennatis (Codice bavaro). Secoli VII–X*. (Fonti dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo. 110.) Roma, 1985. passim; *Regesto della chiesa di Tivoli*. Per cura del P. D. L. Roma, 1880 (az úgynevezett *carta Cornutiana*). Nem tűnik kielégítőnek az a magyarázat sem, amely az okot abban látja, hogy csak a langobard területeken lévő egyházi archívumok pusztultak el, hiszen a királyságban a püspökségek és néhány szerzetesi intézmény már a 7. század elején újjászerveződtek.

nulata arra irányul, hogy elfogadtassa azt a gondolatot, amely szerint a langobard uralom nem változtatta meg számottevően a települések és a gazdasági tevékenység római társadalomban már megszokott jellegzetességeit, s különösképp nem sodorta veszélybe a városnak a településszerkezet, a gazdasági funkciók és a vele járó életstílus terén játszott központi szerepét.

Lehetetlen úgy tárgyalni ezt a problémát, hogy csupán a törvényszövegekre hagyatkozzunk. Mindazonáltal a langobard és a vizigót jogalkotás összehasonlítása itt is éles különbségekre mutat rá, legalábbis azon gazdasági jelenségek természetét illetően, amelyekre az uralkodók figyelme irányult. A vizigót törvény egyebek mellett szabályozza a kamatra való pénzkölcsönzést (LV., V, 5, 4; V, 5, 8.), a különböző pénznemek egymásra való átváltását (LV., VII, 6, 5.), a nagy értékű áruk eladásra való átadását (LV., V, 5, 3.), élelem fogyasztásra vagy eladásra való átengedését „uzsora”, azaz kamat ellenértékéeként (LV., V, 5, 9.). Valamennyi rendelkezés meglehetősen fejlett pénzügyi és kereskedelmi tevékenységet feltételez, s mellettük olyanok szerepelnek, amelyek tengerentúli kereskedőkről (*trasmarini negotiatores*) szólnak, akik aranyat, ezüstöt, szöveteket és ékszereket hoztak az országra. Tevékenységüket oly módon szabályozták, hogy garanciákat adjanak mind a számukra – akik az egymás közötti ügyeiket saját bíróságuk előtt intézték –, mind a királyság lakosai számára, amennyiben foglalkoztak az áruk eredetével és valószínűleg a rabszolgák felvásárlásának visszaszorításával (LV., XI, 3, 1–4).³⁶

Igaz, hogy ezeket a rendelkezéseket a vizigót törvényhozók úgy osztályozták, mint „*antiquae*” törvényeket, amelyek talán az 5. századra mennek vissza, amikor virágzott a tengeri kereskedelem, míg az a 7. században, úgy tűnik, mindinkább hanyatlásnak indult.³⁷ Ugyanakkor a törvények korpuszába történt beillesztésükre ez esetben is a változatlan aktualitásuk miatt került sor. Egyébként a kölcsönökkel és az uzorával kapcsolatos rendelkezések is „*antiquae*” törvények, amelyek Eurich törvényalkotásáig vezethetők vissza, de teljes mértékben beolvadtak azon régi és új szabályok együttesébe, amelyek a tulajdoncserét, az eladást, az adósságot és a zálogadást, azaz föltehetően a 7. században is előforduló ügyeket szabályozták. Egyébiránt még 693-ban Egica király az országban élő zsidókról alkotva törvényt *transmarina commerciá*ról beszél, amelyet azok a keresztényekkel a közraktárakban bonyolítanak le (LV., XII, 2, 18.).

Rothari ediktuma ezzel szemben semmilyen passzust nem tartalmaz, amely a pénzzel és a piaccal volna kapcsolatos, ha leszámítjuk az arany királyi engedély nélkül történő „figurálásának” vagy a pénzverésnek büntetés terhe mellett tilalmát (Roth., 242.). Ez a szabály ugyanakkor semmit nem árul el a pénznek az ország gazdaságában játszott valóságos szerepéről, sőt azzal okoz problémát, hogy egyszerre beszél a pénzről és a „figurált” aranyról.

A Rothari által tekintetbe vett gazdasági környezetet többen egyértelműen rurális jellegűnek írták le, amelynek szerkezetében a mezőgazdasági termelés mellett elsődleges szerepe volt az állattenyésztésnek és részben a rideg állattartásnak, a vadászatnak és a gyűjtögetésnek.³⁸ A gazdasági szervezet eme formájának felel meg a *curtes* és a *casae* többszöri említése, a város szerény szereplése (eltérően a városnak a vizigót törvényekben való sűrű

³⁶ A. D’Ors: *Los 'trasmarini negotiatores' en la legislación visigótica*. In: *Estudios de derecho internacional. Homenaje al profesor Concilio Barcia Trelles*. Santiago, 1958. 467–483.

³⁷ S. Gutierrez Lloret: *Eastern Spain in the Sixth Century in the Light of Archaeology*. In: R. Hodges – W. Bowden (ed. by): *The Sixth Century. Production, Distribution and Demand*. Leiden, 1998. 161–184.

³⁸ V. Fumagalli: *Il regno italico*. In: G. Galasso (dir. da): *Storia d'Italia*. vol. 2. Torino, 1978. 58–91.; Uő: *Città e campagna nell'Italia medievale*. Bologna, 1958. és Uő: „*Langobardia*” e „*Romania*”: *l'occupazione del suolo nella Pentapoli altomedievale*. In: A. Vasina (a cura di): *Ricerche e studi sul „Breviarium Ecclesiae Ravennatis” (Codice Bavaro)*. Roma, 1958. 95–107.; S. Gasparri: *La memoria storica*.

előfordulásától), továbbá a kereskedelmi és pénzügyi esetek teljes hiánya. Éppen az eme jellegzetességekkel kapcsolatban támadtak kétségek afelől, hogy a törvényekben tükröződik-e a 7. századi királyság gazdasági struktúrája. Azonban megjegyezhetjük, hogy mintegy nyolcvan évvel Rothari idejét követően a langobardok másik nagy törvényalkotó uralkodója, Liutprand, bár a maga népének törvényei és szokásai foglalkoztatták, a pénzkölcsönzésből meg a kereskedelmi tevékenységből születő jogi problémák szabályozásával is törődött (Liutpr. 16, 18), ugyanúgy, ahogy pár évtizeddel később egy másik király, Aistulf meghatározta a *negotiantes* katonai kötelezettségeit, mégpedig nem a földbirtok, hanem az ingó vagyon alapján (Aist. 3).³⁹ Ahelyett, hogy arra gondolnánk, Rothari ideológiai okokból nem mutatott érdeklődést az iránt, hogy a gazdasági tevékenység fontos területeit szabályozza, inkább arra érdemes következtetni, hogy ezek a területek is felkeltették a langobard törvényhozók figyelmét, de csak akkor, amikor valódi jelentőségre tettek szert az ország gazdasági életében. Ezzel szemben az ediktumban ezeknek a normáknak a hiánya minden bizonnyal azzal hozható kapcsolatba, hogy az említett tevékenységek igen szerény mértékben befolyásolták a Rothari korabeli langobard társadalom életét.

Mindazonáltal aligha valószínű, hogy a gazdasági szervezet hanyatlásának, a gazdaság döntően rurális ismérveinek kulturális okai lennének, azaz oly mértékben a langobardok sajátos mentalitása és viselkedése hatásának tarthatnánk azokat, mint a családi szokásokat és a jog gyakorlatát. A települések és a gazdaság már jóval a langobard betörés előtt átalakulóban voltak, a városok összezsugorodása és hanyatlása, a nagybirtokon alapuló termelési szervezet válsága, a megművelt területek csökkenése, az árucserre beszűkülése és változásai olyan jelenségek, amelyeket elsősorban a régészeti kutatások az 5. század végétől fogva egyre jobban feltárnak, és amelyek a 6. században fölerősödnek, noha az egyes régiókban eltérő időben és sajátosságokkal jelentkeznek.⁴⁰ Ezeket az éppen zajló jelenségeket a langobard hódítás néhány velejárója, mint például a nagybirtokok feldarabolódása, a távol-sági kereskedelem által még érintett partmenti területek és a félsziget belseje közötti érintkezés nehézségei, az állami pénzügyek válsága fölgyorsíthatta ugyan, ám paradox módon a települések hanyatlása és a gazdasági élet egyszerűsödése terén mutatkozott a leginkább tartós folyamatosság a római és a langobard korszak között, legalábbis a tendenciát illetően. A langobardok társadalmi szokásai valószínűleg épp e pangó viszonyok közepette tudták funkcionálisukat megőrizni, és voltak képesek tért hódítani a rómaiak körében.

Meg kell mondani azonban a félreértések elkerülése végett, hogy a 7. század második felében már szembetűnő a városok újjászerveződése, a pénzforgalom helyreállása, az áruk és a kereskedők áramlásának megindulása, ami a tendencia megfordulását rajzolja elénk, és a kezdetét jelenti a langobard társadalom mindazon gazdasági tevékenységeinek, amelyek a 8. századi törvényekben nyomon követhetők.⁴¹

Az előbbiekben arról beszéltem, hogy igazolható-e az összhang a langobard Itália társadalmi és kulturális kontinuitásáról alkotott tézis, illetve ama kép között, ami Rothari ediktumából tárul elénk. Amint az az elmondottakból kiderül, úgy tűnik, levonhatjuk azt a kö-

³⁹ Kiadása: F. Beyerle (Hrsg. v.): *Leges Langobardorum*. Vö.: 11. jegyz.

⁴⁰ Delogu: *Longobardi e romani*; G. P. Brogiolo (a cura di): *La fine delle ville romane. Trasformazioni nelle campagne tra tarda antichità e alto medioevo. Atti del Convegno archeologico del Garda. Gardone Riviera, 14 ottobre 1995*. Mantova, 1996.; S. Fontana: *Le „imitazioni” della sigillata africana e le ceramiche da mensa italice tardo-antiche*. In: L. Sagui (a cura di): *Ceramica in Italia: VI–VII secolo*. Atti del Convegno in onore di J. W. Hayes. Roma 11–13 maggio 1995. Firenze, 1998. 83–100.

⁴¹ A jelenlegi ismeretek összefoglalása és magyarázata: Ch. Wickham: *Early Medieval Archaeology in Italy: the Last Twenty Years*. *Archeologia Medievale*, vol. 26. (1999), 7–19.

vetkeztetést, hogy ez az összhang igen bizonytalan, s hogy bármennyire is mélynek gondoljuk a szakadékot a jogi szabályozás és a társadalmi viselkedésformák realitása között, a korabeli vizigót, de a későbbi langobard törvénykezéssel való egybevetés is kézzelfoghatóvá teszi azt a kulturális változást, amely a 7. századi itáliai langobard társadalom fejlődésében lezajlott, míg a vizigót Hispániában a római és a római által befolyásolt helyi modellek és szokások változatlanul jelen voltak. Ennek az eltérő fejlődésnek egyik magyarázatául az a tény szolgálhat, hogy a vizigótok elég korán érkeztek Hispániába (és még korábban Galliába), ahol még erős és életrevaló római társadalommal találkoztak, amely képes volt arra, hogy a kulturális integráció folyamatát nagymértékben befolyásolja.

A langobardok nem csupán később érkeztek Itáliába, hanem mindenekelőtt olyan római társadalmat találtak ott, mely szerfelett törekenynek bizonyult, és teljes átalakulásban volt mindazon zavarok következtében, amelyeket a bizánci-osztrogót háború és a bizánci kormányzat újkeletű berendezkedése okozott a társadalmi szervezetben és kapcsolatokban. Ez magyarázhatja – anélkül, hogy a római vezető réteg hódításakor bekövetkezett radikális kiiktatásáról szóló, egyébként még mindig hatásos hipotézishez folyamodnánk – hogy a római hagyományok jóval kisebb mértékben voltak képesek tartani magukat a barbárokkal szemben. Természetesen más tényezők is szerephez jutottak, közülük is az itáliai langobard uralom hosszan tartó politikai és katonai bizonytalansága és az elfoglalt területeknek a félsziget politikai széttöredezése által is súlyosbított gazdasági tönkremenetele volt az, amely fékezte a jövevényeknek a római szokásokhoz való alkalmazkodását.

A másik probléma azoknak a szokásoknak és hagyományoknak a „germán” jellege, amelyeket a langobardok honosítottak meg az itáliai társadalomfejlődésben. Vitatható lehet még, hogy a Rothari ediktumában szentesített szokások eredetiek-e, vagy más szokásokkal érintkezve alakultak ki. Vitathatlannak tűnik ellenben az, hogy e szokások a maguk együttesében a rómainál, még annak „vulgáris” változatától is eltérő rendszert formálnak, amely a társadalmi és intézményi kapcsolatok másféle elképzeléséről tanúskodik. Azt a kérdést, hogy mely fogalom lenne alkalmas e rendszernek a megnevezésére, egyelőre megválaszolatlanul kell hagynunk.

Fordította: **Galamb György**

DELOGU, PAOLO

King Rothari's Edict and Langobard Society in the Seventh Century

Analysing the edict of Rothari, king of the Langobards (636–652), the paper attempts to answer the question whether Italian society preserved continuity with late ancient antecedents after the Langobard conquest. The author compares the passages concerning various criminal sanctions, the influence of public authority on these sanctions, the legal status of families and their role in succession with the relevant sections of *Liber Iudiciorum* compiled in 7th-century Spain, ruled by the Visigoths at the time. He found that while Visigoth legal mentality and practice have continuity, relatively unbroken, with late ancient Roman legal culture, the more archaic Langobard law bears witness to the discontinuity of Italy's legal, social and economic life. At the same time, he points out that the edict is not a mere rehash of ancient German traditions, but a result of Rothari's endeavours to establish cohesion and a sense of identity among the inhabitants of his kingdom – including the indigenous Roman people – and to construct a social model after the conquest. It is apparent that the king meant to extend the power of the law to the non-Langobard peoples as well. Roman traditions lived on in Italy in a more fragile and local way, mixing with Langobard traditions, which made it possible for legislation to substitute ancient organizing principles of society with new ones.

LARS HERMANSON

Kungahälla, a hatalmi központ

Norvégia balti-tengeri külpolitikája 1123–1135 között*

1135. augusztus 10-én, Szent Lőrinc napján nagy vend sereg kelt át Pomerániából Bohuslän déli részére, és pusztította el a norvég Kungahälla városát. A támadást az izlandi források elemi csapásként örökítették meg, az olyan szerzők pedig, mint Snorri Sturluson, drámaian festik le a mérhetetlen pusztítást. Ez az esemény szolgál kiindulópontunknak a norvég királyok és a szláv fejedelmek 1123–1135 közötti kapcsolatainak vizsgálatához. Megkíséreljük újragondolni a vendek mint a Balti-tenger politikaformáló tényezőinek helyzetét az észak-európai szövetségi rendszerekben betöltött szerepük tükrében. A koraközépkori skandináv városokat eddig többnyire gazdasági funkcióik szerint ítélték meg. Kungahälla mint hatalmi központ helyét az alábbiakban egy másik nézőpontból, mégpedig társadalmi, ideológiai és katonai jelentősége szempontjából vetjük vizsgálat alá.

Kungahälla Bohuslän déli részén, a mai Svédország nyugati partján fekszik. A középkorban a város a Norvég Királyság előretolt déli bástyája volt. Vitatott határterületen terült el, melyet a dán, norvég és svéd királyok igyekeztek megtartani és politikai befolyásuk alá vonni. A térség kereskedelmében jelentős szerep jutott a Göta folyónak amely a svéd hátsóországot és a Skagerrakot kötötte össze. A város a 13. században élte virágkorát, ekkor Norvégia egyik legjelentősebb kereskedelmi központja volt, kapu Európa és a Baltikum felé.

A jelen vizsgálódás azonban Kungahälla történetének legkorábbi időpontjára irányul. Snorri Sturluson izlandi szerző Heimskringlája szerint Kungahállát kereskedelmi központból Sigurd Jorsalafar norvég király (1103–1130) „fejlesztette Norvégia leghatalmasabb településévé”¹. Ez az állítás minden valószínűség szerint túlzás, mivel az ásatások bebizonyították, hogy a város lakossága a korai időkben gyér volt, iparról és kereskedelemről szinte alig beszélhetünk.² Azaz, a város aligha tekinthető kiemelkedő kereskedelmi központnak ebben az időszakban.

Ennek ellenére 1135-ben Kungahállát igen komoly támadás érte. Snorri Heimskringlájában részletesen olvashatunk arról az ostromról, amelyet Ratibor pomerániai fejedelem vezetett. A szöveg egy szemtanú beszámolójának a jegyeit mutatja. Ez talán azzal magyarázható, hogy Snorri nevelőapjától és mesterétől, Jón Loftssontól vette információit, aki gyermekkorát Kungahállában töltötte.

Ratibor támadása Kungahälla ellen 1135-ben

Snorri végzettszerű leírását a Kungahälla elleni vend támadásról a Heimskringlán belül a *Magnus saga Blinda*-ban olvashatjuk. Rossz előjelektől megelőzve Ratibor fejedelem hatalmas 600 hajót számláló flottája 1135. augusztus 10-én érkezett Kungahállába. A beszá-

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: *The Town of Kungahälla as a Power Base. Norway's Baltic Sea Policies 1123–1135.*

¹ S. Sturluson: *Heimskringla I–III*. Szerk.: B. Aðalbjarnson, 1941–1951, III. könyv 32. fejezet 275. (továbbiakban *Hkr III*)

² J. Rytter: *Hva kan arkeologien fortelle oss? Bebyggelsen i Konghelle fra ca 1080 til 1300*. In: L. Linge (Ed.): *Kungälv Nordiska möten. Antologi kring Trekungamötet 1101. 2001. 44.*

moló szerint minden hajó 44 embert és két lovat szállított.³ Ratibor mellett unokaöccse, Dunimiz és egy Unibor nevű főnök irányította a hajóhadat. Snorri többször is hangsúlyozza a vendek pogány voltát, a történet pedig számos ponton egy keresztény legenda nyomait viseli magán.⁴

A király nem volt jelen Kungahällában a támadás idején, így a lakosságnak magának kellett megvédenie a várost. Snorri szerint kemény ellenállást fejtettek ki, de végül a vendeknek sikerült elfoglalniuk az erődöt és felégetniük a templomot. A templomban található szent ereklyék fontos szerepet játszanak a történetben. Snorri szerint Ratibor elrabolta Krisztus keresztjének a darabját, egy ereklyetartót és egy liturgikus célokat szolgáló gyűjteményes kötetet. A kereszt szilánkja később visszakerült a város egyik papjához. A vendek számos fogollyal és gazdag zsákmánnyal térhettek vissza a Balti-tenger déli partjára. Snorri az eseményekből azt a következtetést vonta le, hogy „Kungahälla, a kereskedőváros sosem szerzi vissza egykori nagyságát”⁵...

Kungahälla az írásos és a régészeti emlékekben

Snorri képe Kungahälla nagyságáról valószínűleg téves. Valójában a helyzet inkább az ellenkezője volt. Mindenekelőtt az világos ugyanis, hogy a város csak a 13. század végétől vált fontos kereskedelmi központtá. Látható tehát, hogy az írott és a régészeti források között jelentős eltérés van.⁶ Lehetséges, hogy Snorri azért emelte ki Kungahälla jelentőségét, hogy ezzel nevelőapja, Jón Loftsson dicső múltját érzékeltesse. Anyai nagyapjának Meztíllás Magnus norvég királyt (1093–1103) mondja. Ebből következik, hogy a híres harcos király, Sigurd Jorsalafar a nagybátyja volt. Valószínűleg e felmenőkkel magyarázható, hogy miért került be a norvég arisztokrácia előkelő köreibé.

A várost először az 1130-as években említi Ordericus Vitalis anglo-normann krónikás. Kungahällát a hat norvég *civitas* közé sorolja, Bergennel, Kaupangr-ral, Borggal, Oslóval és Tunsberggel.⁷ Azonban az olyan kereskedelmi központokkal egybevetve, mint Kaupangr és Bergen, a kungahälla-i régészeti leletek nemigen mutatnak kereskedelmi szerepre. Ugyanakkor az arisztokratákhoz köthető tárgyi emlékek azt sugallják, hogy Kungahälla története korai szakaszában minden bizonnyal különleges jelentőséggel bírt.⁸

A kérdés a következő: Miért vált Kungahälla egy ilyen hatalmas erejű vend támadás áldozatává? A város ebben az időben sérthette a vend kereskedelmi érdekeket. Nagyon kevés régészeti lelet utal kapcsolatra a szláv területekkel. Olyan csekély kereskedelmi háttérrel, amivel a város bírt, kicsi volt az esélye annak, hogy a vendek nagy zsákmányra tegyenek szert. Mindazonáltal az írott források kiterjedt, gondosan megtervezett akcióra utalnak.

³ *Hkr. III.* 10. fejezet 290.

⁴ L. Lönnroth: *Vad visste Snorre om Kungahälla?* In: L. L. Kungälv (Ed.): *Nordiska möten Antologi kring Trekungamötet 1101.* 2001. 21.; Snorri egyik fő forrása az 1190 körül keletkezett Norvég Krónika Ágrip volt.

⁵ *Hkr. III.* 12. fejezet 296.

⁶ A régészeti ásatások kőrisfarétegekre mutattak rá, melyeket a C–14-es vizsgálatok a 11. század végére datálnak. A legkorábbi településmaradványok az 1138–39-es évekre tehetőek, három-négy évvel későbbre, mint amikor a támadás történt. K. Carlsson: *Kungahälla – Problem och forskning kring stadens äldsta historia.* szerk.: H. Andersson – K. Carlsson – M. Vretemark. Uddevalla, 2001. 9–28.

⁷ Ordericus Vitalis: *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis.* Szerk.: M Chibnall, London, 1975. X. könyv 220.

⁸ H. Andersson – K. Carlsson: *Kungahälla – Problem och forskning kring stadens äldsta historia,* 9–28.

Snorri 660 gályát számláló vend armadája talán túlzás. Az izlandi és a dán források ritkán említenek 300 hajónál nagyobb flottát a 12. században.

Érdekes azonban az állítás, hogy a vendek lovakat is szállítottak hajóikon. Vannak ugyanis említések arról, hogy a vendek használtak behajózott lovasságot hadjárataik során. Az akció ráadásul nem afféle szokásos rablóhadjáratnak tűnik, ahol a legfőbb cél a lehető legnagyobb zsákmány megszerzése. Ratibor fejedelem akciójának sajátos célja kellett legyen. Ebből következően vissza kell mennünk néhány évtizeddel az 1135 előtti évekbe, hogy Kungahällát szélesebb politikai és ideológiai kontextusba helyezzük.

Sigurd Jorsalafar: A katolikus kereszténység északi védelmezője

Kungahälla szorosan kötődik Sigurd Jorsalafar, azaz: „Jeruzsálemet megjárt” norvég királyhoz, aki uralkodásának első évtizedeiben kénytelen volt a trónt megosztani testvéreivel, Øysteinnel és Olaffal. 1122-ben azonban Sigurd Norvégia egyeduralkodója lett. Sigurd sok tekintetben a korszak rablókirályaihoz hasonlónak tűnik. Dán kortársaihoz, Knut Lavard és Harald Kesje fejedelmekhez hasonlóan ő is számos rablóhadjáratot vezetett külföldre, hogy ezáltal biztosítsa hatalmát odahaza.

Sigurd két nagy vállalkozása révén vált híressé. Ő volt az első európai király, aki Jeruzsálembe utazott, és ő volt annak a nagy hadi vállalkozásnak is a vezetője, melyet „Kalmar ledung”⁹-nek neveznek, s amit a források gyakran „keresztes hadjáratnak” aposztrofálnak. Ugyanúgy, mint Knut Lavard és Harald Kesje, ő is egy várost tett katonai vállalkozásainak központjává. Dániában Knut Lavard Slesviget használta operatív központként a vendek elleni hadjárataihoz, míg nagyon valószínű, hogy Harald Kesje Roskildét használta hasonló célokra.¹⁰

Sigurd Jorsalafar a skandináv királyok egy jellegzetes típusát testesítette meg, aki agresszív külpolitikáját a keresztény propagandával igazolta. Sven Estridsen óta ezek a skandináv hadkirályok a kereszténység védelmezőiként állították be magukat Észak-Európában.¹¹ Sigurd külföldi útjai során jó kapcsolatokat épített ki a katolikus világ különböző képviselőivel. Egy Petrus Venerabilis, cluny-i apát által írt levél arra utal, hogy Sigurd szorosan kötődött a reformmozgalomhoz. Petrus rendjének barátjaként utal rá: „*nostre societatis amico*”.¹² Meglehet, hogy a katolikus egyház a királyt befolyásának kiterjesztésére használta.

Kungahälla ideológiai jelentősége

Sigurdnak a kereszténység védelmezőjeként betöltött szerepét – jeruzsálemi útja mellett – hangsúlyozza az általa használt keresztény szimbólumok használata is, mellyel Kungahälla városában igyekezett hatalmát demonstrálni. Sigurd templomot építtetett a városban, ahová elhelyezte a norvég királyság leghatalmasabb kultusztárgyait, Krisztus keresztjének egy darabját és egy ereklyetartót, melyet Erik Emune dán hercegtől kapott. A Szent Kereszt darabjának minden bizonnyal óriási jelentősége volt. Snorri elmondása alapján Balduin,

⁹ Ledung = A középkori skandináv királyságokban a hadiflotta, melyet védelmi és támadó hadjáratokban használtak.

¹⁰ L. Hermanson: *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Gothenburg, 2000. 127.

¹¹ S. Estridsent a pápához személyileg olyan kötelék fűzte, mint a pápa ún. „Szent Péter vazallusa”. Ezen hercegek általában a félperifériális területekről kerültek ki, mint pl. Lengyelország és Szicília. K. V. Jensen: *Pavelig korstogspolitik og Skandinavien*. In: *Rubicon* 7:1–1999 Odense. 20.

¹² E. Gunnes (Ed.): *Regesta Norvegica 1. 822–1263*. Oslo, 1989. 65. (továbbiakba: RN/1). Az apát azt állítja, hogy Sigurd megszabadította a „keresztény embereket a keresztények ellenségeitől” délen és keleten.

a jeruzsálemi király azzal a feltétellel adta Sigurdnak, hogy a kereszténység terjesztésért fog munkálkodni, és mindent meg tesz azért, hogy egy érsekség álljon fel Norvégiában.¹³ A szilánk minden bizonnyal Skandinávia legértékesebb relikviái közé tartozott. A Szent Kereszt egy darabja – szemben a szentek ereklyéivel – közvetlen kapcsolatban állt Krisztussal, amint arra Snorri rámutat. Azaz a szilánkot valószínűleg többre becsülték, mint Szent Olaf király ereklyéit Trondheimben. Sigurd Jorsalafar ígéretet tett Balduin királynak, hogy a szilánkot Trondheimben helyezi el, de ezen ígéretét sohasem tartotta be. Trondheim helyett Kungahällára esett a választása, aminek számos oka lehet.

Egy ilyen vonzerővel bíró relikvia bizonyára sajátos szimbolikus identitást adott a városnak, és jelenléte alapvetően lendített annak fejlődésén. Az ereklyék védelmet nyújtottak, és gyakran szolgáltak a közhatalom reprezentációjára is.¹⁴ Az ilyen tárgyacról azt gondolták, hogy szerencsét hoznak (*felicitas*) az élet számos területén – így a háborúkban is. Az utóbbira utalhat az a tény, hogy Sigurd Jorsalafar fia, Vak Magnus – Snorri szerint – az 1134-es färlevi csatában serege élén vitette a Szent Keresztet szimbolizáló ereklyét.¹⁵ Elképzelhető, hogy Sigurd azért őrizte az ereklyét Kungahällában, hogy Trondheimhez vagy a dán Rigstedhez és Odensehez hasonló szakrális státusszal rendelkező szent várost hozzon létre. Ebben az összefüggésben Kungahälla a királyi hatalom új, katolikus ideológiáját reprezentálhatta.

Ezek után a kérdés az, hogyan kerül Sigurd Jorsalafar a balti térség hatalmi küzdelmeibe. Hogy mindezt megértsük, először is tisztáznunk kell, mi volt Sigurd célja az 1123-as *Kalmar-ledung*-ként elhíresült hadjáratával, másrészt pedig közelebbről is szemügyre kell vennünk a kérdéses időszak szövetségi rendszereit.

Sigurd Jorsalafar – Kungahälla és a Baltikum

Az izlandi forrásokban az olvasható, hogy a kalmari hadjárat célja a dél-svédországi Småland pogányainak megtérítése volt. Cluny apátja, Petrus Venerabilis levelében az expedíciót kereszteshadjáratként aposztrofálja. A norvégok először dán szövetségben, Niels Svendsen király vezetése alatt kívánták lebonyolítani a hadjáratot. A dánok azonban nem jelentek meg, amiért Sigurd király szabadjára engedte bosszúját a dán területeken. A forrásokból származó információink bizonytalanok, azonban jelenlegi tudásunk szerint Småland lakossága régóta keresztény volt. A hadjáratot a tudósok eddig a dán és norvég királyoknak a svéd trónra irányuló törekvéssel magyarázták.¹⁶

Niels Blomkvist hamarosan megjelenő, a *Baltikum felfedezése* című művében a norvég expedíciót egy szélesebb és átfogóbb perspektívából nézi. Szerinte a hadjárat fő célja az volt, hogy megakadályozza, hogy a vendek gazdasági szupremáciára tegyenek szert a Balti-tengeren. A középkori észak-európai források a vendeket általában primitív, pogány kalózként emlegetik. A róluk festett kép erős kontúrral rajzolódik ki az olyan művekben, mint Snorri Sturluson *Heimskringláj*a, Saxo Grammaticus *Gesta Danorum*a vagy Bosau-i Helmold *Szláv Krónikáj*a. A mai kutatók részben osztják ezen véleményeket, és néha „vend viking korról” beszélnek. Blomkvist – újraértelmezve ezt a képet – az első olyan kutató, aki hajlik rá, hogy a vendeket kereskedőknek tekintse, akik a 12. század első évtizedeiben nagy

¹³ *Hkr. III. 11. fejezet 250.*; Snorri információit valószínűleg a régebbi norvég forrásból, az *Ågrip*-ből szerezte. *Ågrip. Ei liti norsk kongesoge*. Oslo, 1936.; norvég fordításban G. Indrebø, 54. fejezet, 92. (továbbiakban: *Ågrip*)

¹⁴ P. J. Gaery: *Living with the dead in the Middle Ages*. New York, 1994. 205. és 163–176.

¹⁵ *Hkr. III. 3. fejezet 281.*

¹⁶ Sigurd Malmfriddal kötött házassága révén – aki Inge Stenkilson svéd király unokája volt – kapcsolódott a svéd királyi házhoz. Niels Svendsen felesége, Margit Inge Stenkilsen lánya volt.

kiterjedésű kereskedelmi hálózatot építettek ki a Balti-tengeren. Ezt a kereskedelmi tevékenységet egyfajta „előhánzának” értelmezi, amely a későbbi német hanza előfutára volt.¹⁷ Ebből a perspektívából nézve a kalmari hadjárat végső célja nem a smålandi lakosság megtérítése volt, hanem az, hogy megelőzze a vendek hegemoniájának kialakulását a Kalmar szorosban és a környező területeken. Blomkvist szerint Sigurd hadjárata nem volt más, mint annak a hatalmi játéknak a következménye, aminek tétje a Balti-tenger stratégiai útvonalai voltak. A két versenyző felet a következő hatalmi kapcsolatrendszerek alkották: az egyik oldalon Knut Lavard, Slesvig dán védelemzője állt, aki házassága révén szövetségben állt a rusz Monomah dinasztiával; míg a másik oldalt egy vend-lengyel szövetség alkotta, a vend fejedelmek és III. Boleszláv lengyel fejedelem részvételével. Ebben a helyzetben Sigurd Jorsalafar mindenekelőtt Knut Lavarddal állhatott szövetségben, minthogy a norvég király a dán–rusz szövetségi rendszer tagja volt Msztizsláv Vlagyimirovics lányával, Malmfriddal kötött házassága révén.¹⁸ Knut és Sigurd így egyértelműen sógorok lettek és potenciális segítőitársaik is egymásnak.

Ezen értelmezések alapján válik nyilvánvalóvá, hogy Kungahälla Sigurd uralkodása idején ténylegesen bekerült a baltikumai hatalmi politikába, és így megrajzolhatjuk a norvégok és a vendek közötti kapcsolat nyomvonalát is. Kungahállának ebben az összefüggésben elsősorban katonai, másodsorban talán vallási szerepe lehetett. A templomépítés és az ereklyék őrzése talán olyan kommunikációs természetű szimbolikus aktus lehetett, mellyel a király a katolikus világrendhez való tartozását kívánta demonstrálni. A névtelen norvég szerző, akit Ågripnak aposztrofálnak, 1190 körül írt munkájában arról értesít, hogy Sigurd parancsot adott egy templom építésére, „*birodalmának végein a szilánkot Krisztus Keresztjéből oda helyezte, szinte a pogányok kezeibe, azért, hogy az ország védelmét szolgálja*”¹⁹. A szimbolika egyértelmű.

Katonai központ volt-e Kungahälla?

Sigurd uralkodása idején Kungahälla egy tipikus határvidéki kereszties fellegrvár volt. E tekintetben a középkori Spanyolországgal állítható párhuzamba. James F. Powers vizsgálta a muzulmán Spanyolország peremén fekvő középkori keresztény városokat. Állítása szerint ezen határvidéki városok társadalma katonai bázisként szolgált a keresztiesek számára. Powers „*háborúra szervezett társadalomnak*” hívja ezeket a városokat.²⁰ Kungahállát is tekinthetjük efféle hispániai városhoz hasonló katonai központnak.

A dán határ mentén fekvő Slesvighez hasonlóan Kungahállának is volt egyfajta vallási szerepe, ám katonai funkciója valószínűleg fontosabb lehetett (fontos különbség azonban, hogy Slesvignek ezen felül komoly gazdasági jelentősége is volt). Kungahälla funkciói mindenekelőtt offenzív hadviselésre utalnak, mivel a komoly erődítések nyomai közül csak keveset datálhatunk a város történetének legkorábbi időszakára. Kungahälla talán gyülekezési helyként szolgált, ahol a hadurak összegyűltek kíséretükkel, hogy csatlakozzanak Sigurd Jorsalafar hadbavonuló seregeihez. Ha ez volt a helyzet, akkor egy efféle hely meg-

¹⁷ Niels Blomkvist műve még nem jelent meg.

¹⁸ Ordericus Vitalis azt állítja, hogy Sigurd Malmfridot a keresztieshadjáratból hazafelé vezető úton vette feleségül, kb. 1111-ben. Ordercus Vitalis X. könyv 6. fejezet 220. sajnos nem tudjuk, hogy Knut Lavard mikor házasodott össze Ingeborg-gal. Valószínűsíthető, hogy 1120 előtt, mivelhogy lányuk 1133-ban házasodott meg.

¹⁹ Ågrip. *Ei liti norsk kongesoge*, 54. fejezet 92.

²⁰ James F. Powers: *A Society Organized for War. The Iberian Municipal Militias in the Central Middle Ages, 1000–1284*. Los Angeles, 1988. 93.

támadása stratégiai szempontból logikus lépésnek tűnik, mivel a város fenyegetést jelentett a vendek számára.²¹

Mire azonban Kungahällát megtámadták, Sigurd már öt éve halott volt. A város katonai szerepe minden bizonnyal a király védelmező politikájától függött. 1135 augusztusában Sigurd feltételezett testvérének, Harald Gille-nek – ellenfelével, Vak Magnussal folytatott kegyetlen küzdelmei után – végül sikerült megszereznie Norvégia trónját. Harald Gille nem maradt fenn híres hadúrként a köztudatban, aki nagy külföldi hadjáratokat vezetett. Ám testvére, Sigurd Jorsalafar politikájának emléke valószínűleg még mindig élt a vendek emlékezetében. Sigurd Balti-tengeri politikája csak a magyarázat egyik oldala, Kungahälla kifosztásának hátterében szemügyre kell vennünk a vendeket s azt is, mit mondanak a források Ratibor pomerániai fejedelemről.

Ki is volt Ratibor fejedelem?

Sajnos nem sok értesülésünk van Ratibor hercegről. Minden bizonnyal jelentős pomerániai fejedelem volt, aki a keleti vend területeken uralkodott az 1130-as–1150-es évek körül. Ratibor Vartisláv fejedelem testvére volt, akit Saxo Knut Lavard szövetségeseként emleget, s aki keresztény volt. Ez közvetett bizonyíték arra nézve, hogy Ratibor nem feltétlenül volt pogány. Ismeretes, hogy Vartisláv oltalmába vette Bambergi Ottó misszióját, aki a kereszténység pomerániai terjesztéséért munkálkodott. Helmold szerint Vartisláv, Bugisláv és Kázmér – akik nagybátyjuk, Ratibor felügyelete mellett az 1150-es években a pomeránok és a liuticsok felett uralkodtak – Stolpe-ban apátságot alapítottak a Peene déli partján. E tettet apjuk emlékezetére cselekedték²². Vartislávra az uzzami püspökség alapítójaként is emlékeznek.

Snorri hangsúlyozza, hogy Ratibor pogány volt, ugyanakkor története azt is igazolja, hogy a vend fejedelem tudatában volt az ereklyék jelentőségének. Ratibor tisztelettel adózott az ereklyéknek Kungahälla templomának elpusztítása idején. A templom felgyújtása előtt – Snorri leírása szerint – parancsot adott, hogy a relikviákat hozzák ki az épületből.²³ Megengedte, hogy a szent kereszt szilánkját megtartsák a lakosok, de az ereklyetartót visszavitte magával Pomerániába. Ezt semmiképpen sem tekinthetjük pogány viselkedésnek, mivel a szentek ereklyéinek elrablása általános volt a keresztények között a középkorban.²⁴

Valószínű, hogy Ratibor közeli kapcsolatban volt a lengyel hercegi házzal. Egy bizonyos Pribizlava nevű nőt vett el feleségül, akit általában – nagyon gyenge bizonyítékok alapján – III. Boleszláv lengyel király lányának tekinthetünk.²⁵ Lübecki Arnold elmondása szerint Bernard, Ratzeburg grófja Ratibor egyik lányát vette feleségül.²⁶ Ezek a családi kapcsolatok

²¹ Annak valószínűsége, hogy Kungahällának a 12. század első felében valamiféle kereskedelmi kapcsolata lehetett a balti térséggel nem teljesen lehetetlen. Snorri például megemlíti, hogy a vendek az 1135-ös támadás idején először kilenc ún. *austrfararskip*-et, azaz „keletre vitorlázó hajókat” támadtak meg, amik a város kereskedőie voltak. (*Hkr. III*, 10. fejezet 290.). Egy másik példa – a kései 12. századi forrás – a Sverre saga szerzője, aki azt állítja, hogy a buhusláni főuraknak álltak rendelkezésükre ezek az *austrfarar*-hajók (Sverre-soga. Norvég fordítás: *Dag Gundersen – Finn Hødnebo*. In: Norges kongesagaer Oslo, 1979. 24. fejezet, 51.). Ez arra a következtetésre enged minket, hogy Skandinávia nyugati felében a balti térséggel való kereskedelmi kapcsolatok csak a század utolsó részében jelentkezhetek.

²² *Præsten Helmolds Slavekronike*, dán fordításban: P. Kierkegaard. Koppenhága, 1881. 4 fejezet 257.

²³ *Hkr. III*. 11. fejezet 294.

²⁴ P. J. Gaery: *Living with the dead in the Middle Ages*, 210.

²⁵ E. Christiansen: *Saxo Grammaticus, Danorum Regum Heroumque Historia, Books x–xvi*. Oxford, 1980–81. 798.

²⁶ *Arnold af Lybeks Slavonkronike*, dán fordításban: P. Kierkegaard. Koppenhága, 1885. 7. fejezet 196.

arra utalnak, hogy Ratibor valószínűleg erős szövetségesekkel bíró keresztény fejedelem volt. Ennél fogva az észak európai hatalmi politika prominens képviselőjének kell tekintenünk. Valószínűleg egy olyan szövetségi hálózatnak volt tagja, melybe skandináv fejedelmek is beletartoztak, lévén felesége, Pribizlava annak a Rikiziának volt nővére, aki Magnus Nielsen dán hercegehez, utóbb pedig (kb. 1138-ban) a svéd királyhoz, Idősebb Sverkerhez ment feleségül.

Miért támadta meg Ratibor Kungahállát?

A kérdés tehát továbbra is az, miért támadta meg Ratibor fejedelem Kungahállát. Sajnos világos választ nem adhatunk, de néhány fölvetést megkockáztathatunk. Először vessünk közelebről egy pillantást az 1135-ös szövetségi rendszerekre!

Számos skandináv–szláv szövetség bomlott fel a megelőző öt vagy valamivel előbbi években. Knut Lavardnak, Slesvig urának 1131-ben történt meggyilkolása után a Vartisláv pomerániai herceg és a Monomahok között fennálló egyezmény a múlté lett. A norvég királyi család és a Monomah dinasztia közötti kapcsolat Sigurd Jorsalafar és Malmfrid – Msztyisláv Vlagyimirovics fejedelem lánya és Vszevolod novgorodi fejedelem nővére – házasságának eredménye volt. Sigurd 1130-ban bekövetkezett halálával e kapcsolat is felbomlott. Msztyisláv két év múlva hunyt el, ami a Monomah dinasztia meggyengülését is jelentette. A Slesvig, Gotland és Novgorod közötti kereskedelmi rendszer nélkülözni volt kénytelen az erős védelmezőt. (Vszevolod fejedelmet 1136-ban távolították el a novgorodi trónról.) Knut Lavard bátyja, Erik Emune megpróbálta újraéleszteni ezt a kapcsolatot azaz, hogy nőül vette Sigurd özvegyét, Malmfridot.²⁷

1134-ben a foteviki csata után a dán–lengyel szövetség is felbomlott, amit Niels és III. Boleszláv királyok hoztak tető alá Niels fiának, Magnusnak és Boleszláv lányának, Rikiziának házasságával. Magnus meghalt a csatában, Nielset pedig pár héttel később gyilkolták meg. Erik Emune politikai pozíciója trónralépése után is bizonytalan maradt, mivel féltetvérevel, Harald Kesjével keveredett viszályba. A belpolitikai helyzet Norvégiában is labilis volt, mivel Harald Gille nem sokkal később legyőzte ellenfelét, Vak Magnust.

A Kungahälla elleni támadást megelőzően Erik Emune barátsági szerződést kötött a norvég trónkövetelővel, Harald Gillével. Miután 1134-ben a färlevi csatában legyőzték Haraldot, Erik Emune-höz menekült Dániába. Az izlandi források Haraldot és Eriket „*hites testvéreknek*” (*eiðbræðr*), Saxo Grammaticus pedig Haraldot Erik barátjának (*amicus*)²⁸ nevezi. Erik katonai segítséget nyújtott Haraldnak, és Hallandot hűbérbirtokként adományozta neki. Viszonzásként Harald aktívan részt vett a dán uralkodó hadjárataiban. Az izlandi szkald Einar Skúlason feljegyezte, hogy Harald Gille két tengeri csatában harcolt Dániában a „hűtlenek” ellen, akik talán Harald Kesje emberei voltak. Az egyik csata Vennél, a másik Læsönél folyt.²⁹ Ez a baráti tett volt az egyik fontos oka annak, hogy Norvégia és Kungahälla bekapcsolódott a balti-tengeri hatalmi politikába. A vendek a dán királyok ellenfelei, következképp azok szövetségeseinek is ellenfelei voltak. Erik barátságának köszönhetően Harald új és erős ellenségeket szerzett magának.

²⁷ Malmfrid mostohaanyja volt Vak Magnus norvég királynak. 1133-ban Erik Emune kölcsönös barátsági egyezményt kötött Vak Magnussal, amit unokahúgának, Krisztinának a norvég királlyal, Magnussal kötött házasságával pecsételtek meg. Saxo elmondása szerint a házasság politikai célja az volt, hogy katonai támogatást nyerjen a szomszéd országoktól. Saxo 13.8.7. Erik és Magnus azonban később ellenségekké váltak, bár Harald Gille halála után tisztázták nézeteltéréseiket, és újra megalapozták szövetségüket.

²⁸ B. Einarsson (Ed.): *Fagrskinna – Nóregs konungatal*. Reykjavik, 1985. 94. fejezet 322. és J. O. Ræder – H. Ræder (Ed.): *Saxonis Gesta Danorum*. Koppenhága, 1931. 14. 1. 6

²⁹ *Hkr. III.* 12. fejezet 296.

Amikor Harald Gille visszatért Norvégiába, erős támogatásra tett szert Kungahällában. Snorri beszámolója szerint embereit „*Elfargrimum*”-nak nevezték, ami annyit jelent, hogy a Göta folyó környékéről származó férfiak.³⁰ Látható tehát, hogy kapcsolat volt Harald és Kungahälla között.³¹ Erik Emune királynak korábban szoros kapcsolatai lehettek Sigurd Jorsalafarral is, mivel Snorri szerint Erik ereklyétet adományozott Sigurdnak, melyeket az a kungahälla-i templomban helyezett el. Talán ez az ajándék erősítette meg a két úr barátságát.³² Az ilyen jellegű ajándékok a középkor folyamán általánosak voltak a szövetségek megkötésekor.³³

Mindezek után arra a következtetésre juthatunk, hogy az északi országokban meglehetősen instabil volt a belpolitikai helyzet az 1135-ös támadáskor. Ratibor számára ez kedvező alkalmat nyújtott egy skandináv területek elleni sikeres hadjáratra. Éppen jó időben lépett fel a balti-tengeri skandináv érdekekkel szemben. A hadjárat fő célja nem csupán Kungahälla volt, hanem érintette a Dán Királyságot is. Snorritól tudjuk, hogy Ratibor dán területeket dúlt, számos települést kiraboltak Skåne partvidéke mentén. A szerző továbbá azt is állítja, hogy Erik Emune és Asser érsek üzenetet küldött Harald Gille norvég királyhoz, hogy figyelmeztessék, vend flotta hajózik az északi vizeken.³⁴ Ez arra utal, hogy számítottak a Kungahälla elleni támadásra.

Az a tény, hogy a vendek gályáikon lovakat is vittek, arra utal, hogy nem pusztán egy közönséges rabló expedícióról volt szó. A pomeránok jólképzettek voltak a lovas hadviselésben.³⁵ Ezen túlmenően, Ratibor Erik Emune foteviki ütközetben elért hatalmas sikerét követően valószínűleg tökéletesen tisztában volt azzal, hogy utóbbi kitűnően alkalmazza a lovasságot. Az egyik lehetséges magyarázat arra, hogy a vendek miért vittek lovakat is hajóikon, az lehet, hogy Ratibor tervei közé tartozott a dán egyház központjának, Lund városának megtámadása is. Egy ilyen hadművelet végrehajtására kétségkívül szükség volt szárazföldi haderőre. Közvetve az is erre utal, hogy a pomerániai herceg Rügen szigetéről a vendekkel szövetségben támadott. Az a tény, hogy Erik Emune – nem sokkal a Kungahälla elleni támadás után – véghezvitte Arkona hírheft feldúlását, arra utalhat, hogy bosszúról lehetett szó Ratibor korábbi hadjáratáért.³⁶

Ratibor és III. Boleszláv

A vend flotta méretei arra utalnak, hogy Ratiboron kívül mások is részt vettek az expedícióban. Az armada méretei és a modern haditechnika, mint például a lovasság használata, talán azt jelzi, hogy Ratibor III. Boleszláv lengyel fejedelem irányítása alatt cselekedett. III. Boleszláv annak a szövetségi rendszernek volt a tagja, mely Knut Lavard, Sigurd Jorsalafar és a Monomahok közötti szövetséggel állt szemben. Az 1120-as évek elején Boleszláv nagy hadjáratot vezetett nyugati szomszédai, a pomeránok és a liuticsok ellen. Elfoglalta Stet-

³⁰ *Hkr III.* 5. fejezet 285.

³¹ Harald Västergötland jarlával vagy „királyával”, Karl Sunessonnal szintén kötött egy megállapodást, melyet lányának, Brigittának a gottlandi nagyúrral kötött házasságával hoztak tető alá.

³² Snorri elmondja, hogy a dán király, Erik Emune küldte Sigurdnak. Azonban Erik 1130-ban meghalt, négy évvel korábban, minthogy Erik király lett. Egy másik lehetséges magyarázat, hogy az ereklyetartót Erik Sigurd fiának, Magnusnak küldte, Malmriddal kötött házassága megerősítéseként.

³³ Jon Vidar Sigurdsson: *Norsk historie 800–1300. Frå høvdingmakt til konge- og kykjemakt.* Oslo, 1999. 78.

³⁴ *Hkr. III.* 10. fejezet, 289.

³⁵ W. Brüske: *Untersuchungen zur Geschichte des Lutizenbundes. Deutsch-wendische Beziehungen des 10–12. Jahrhunderts.* Cologne, 1983. 100.

³⁶ E. Christiansen: *Saxo Grammaticus, Danorum Regum Heroumque Historia*, 712. A Knytlinga saga a támadást Rügen szigetére helyezi 1135/36-ban. (Knytlinga saga 101. fejezet, 135.)

tint, és elfoglalta a liuticsok földjét is.³⁷ Boleszláv expanzív külpolitikája a következő években is folytatódott, míg végül számtalan vazallus – köztük Ratibor pomerániai fejedelem – felett rendelkező hatalmas hadúrrá vált. Hadat viselt keleten az oroszokkal is, és a lengyel nagyúr fokozatosan ki akarta terjeszteni hatalmát a Balti-tenger vidékére is. Megfelelő flotta azonban nem állt rendelkezésére. Nem úgy, mint vazallusának és vejének, Ratibornak. Ezért nem lehetetlen, hogy a két fejedelem közösen indított tengeri háborút, hiszen politikai és gazdasági érdekeik is közősek voltak a balti térségben.

Boleszláv legfontosabb hatalmi eszköze – győztes serege és széleskörű szövetségi kapcsolatai mellett – az Egyház volt. Ebben az összefüggésben kell felfigyelnünk Boleszláv azon törekvéseire, hogy a gnieznói érsekségnek alárendelt szervezetet hozzon létre Pomerániában és Rügen szigetén. Számos érdekelt fél lépett fel azonban a területek megtérítésének igényével. A dán egyház Asser érsek vezetésével próbálkozott egy dán püspökség kialakításával Rügen szigetén. Volt egy harmadik jelentkező is, aki ki kívánta terjeszteni befolyását e területekre. Az 1120-as évek végén Bambergi Ottó missziója kísérelt meg létrehozni egy pomerániai püspökséget Lothar német-római császár főhatósága alatt.³⁸ A pomerániai hadúr, Vartisláv, aki fellázadt hűbérura, Boleszláv ellen, védelmébe vette Ottó tevékenységét. 1128-ban Bambergi Ottó követeket küldött Dániába, hogy engedélyért folyamodjon a „pogány” Rügennek a pomerániai (német) missziós körzethez való csatolására³⁹ Asser érsek azonban soha nem adta beleegyezését a tervhez. Ugyanebben az évben azonban Boleszláv új szövetséget hozott létre Niels dán királlyal és fiával, Magnusszal. A paktumot Magnus és az ő lánya, Rikizia házasságával pecsételték meg. Az egyezmény célja az volt, hogy csökkentsék Vartisláv és talán szövetségese, Knut Lavard hatalmát.⁴⁰ Ennek eredményeként érte tengeri támadás Vartisláv erősségeit, Wolint és Usedomot.

Ez a politika a későbbiekben kudarcot vallott. Az 1134-es foteviki csatában Erik Emune erőteljes lovasságának váratlan támadása következtében Niels dán király és fia, Magnus vereséget szenvedtek. Magnus a csatatéren halt meg, Nielset pár héttel később Slesvigben gyilkolták meg. Ez Boleszláv számára annyit jelentett, hogy elveszítette két legfontosabb északi szövetségeseit. Lehetséges, hogy Ratibor Dánia és Norvégia elleni hadjárata mögött Boleszláv fejedelem bosszúakcióját fedezhetjük fel, aki így akarta megbüntetni ellenségeit, akik végeztek vejével, Magnus Nielsennel.⁴¹

Az a tény, hogy a hatalmas vend armada képes volt Pomerániából (és talán Rügenről) egészen Bohuslän-ig hajózni azért, hogy megtámadja Kungahällát, kétségtelenül figyelemreméltó. Magyarazattal szolgálhat a támadásra a város szimbolikus szerepe – mint a norvég királyság déli katonai erőssége – és talán vallási központ jellege is. Sigurd Jorsalafar uralkodása idején Kungahälla jelentős szerepet játszott a Balti-tengeren végrehajtott norvég királyi tengeri akciókban. Ennek megfelelően a vend támadás úgy is értékelhető, mint a szláv szupremácia kinyilvánítása a balti térségben. Ratibor fejedelem és Boleszláv talán Erik Emune-t és norvég szövetségeseit akarták figyelmeztetni: tartsák magukat távol a Balti-tengertől.

³⁷ W. Brüske: *Untersuchungen zur Geschichte des Lutizenbundes*, 1983. 94.

³⁸ L. Hermanson: *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*, 124.

³⁹ L. Hermanson: *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*, 58.

⁴⁰ L. Hermanson: *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*, 126.

⁴¹ Bizonytalan, hogy volt-e köze a konfliktushoz Lothár német-római császárnak. Tudjuk azonban, hogy öt nappal a Kungahälla elleni támadás után Boleszláv homágiumot tett Merseburgban Lothár császárnak Pomerániáért és Rügenért.

Összegzés: Kungahälla – színpalak, szereplők és politikai cselekmény

A jelen írás elsődleges célja az volt, hogy áttekintse a norvég királyok és a szláv fejedelmek viszonyát az 1123–1135 közötti időszakban. A Kungahälla elleni 1135-ös vend támadás szolgált kiindulópontul ahhoz, hogy megvilágítsuk a politikai konfliktusokat a kérdéses időszakban. A támadás a norvég királyoknak az észak- és kelet-európai szövetségi rendszerekbe való beleépülése következményének tekinthető. A balti térség hatalmi játszmáiban való részvétel egyik előfeltételét azok a szövetségek jelentették, melyek az észak- és kelet-európai fejedelmek közt fennálló kapcsolatokon alapultak. Ezeket házassági és barátsági szerződések erősítették. Ezen egyezményekkel a politikai szereplők kölcsönös katonai támogatásra tettek szert. Erre példa Erik Emune segítségnyújtása Harald Gille norvég fejedelem számára a norvég trón megszerzésére irányuló törekvéseiben. Másik példa III. Boleszláv lengyel fejedelem és a dán király, Niels és fia, Magnus közötti szerződés, melynek eredménye egy közös tengeri hadjárat volt Vartisláv erősségei, Wolin és Usedom ellen.

A nagy katonai hadműveletekhez hatalmas szövetségesek erős hálózatára volt szükség. Ratibor tekintélyes armadájának méretei arra utalnak, hogy erős barátok álltak mögötte. A fentiekben azt igyekeztük igazolni, hogy Ratibor szövetségese mindenekelőtt Boleszláv lengyel fejedelem lehetett. Boleszláv és Ratibor valószínűleg házassági vagy pedig hűbéri kötelékkel kapcsolódtak egymáshoz, és érdekeik is egybevágtak. A konfliktusokat Észak-Európában gyakorta a személyes bosszú motiválta, ami, úgy tűnik, a politikai játszmának szerves részét képezte. Mindebben a klasszikus középkori hűbériség nyomait fedezhetjük fel, egyfajta felülnézetből. E konfliktusokban az olyan fogalmak, mint becsület vagy becsületenség bizonyosan komoly hatással voltak a politikai döntésekre. Az érdekkonfliktusok alapvetően személyekhez, az individuumok alkotta csoporthoz kötődtek.

Ebben az összefüggésben a meghatározott helyek a hatalom meghatározott birtokosaihoz kötődtek. Ennél fogva Kungahälla olyan társadalmi-politikai helyként értelmezhető, amely nem kizárólag a királyhoz – Sigurd Jorsalfarhoz vagy Harald Gilléhez kötődik, hanem szövetségeseihez is. Ez azt jelenti, hogy egy Kungahälla elleni támadás nemcsak a norvég király, hanem egyben a szövetségesei ellen is irányult. Számos okkal magyarázható, miért esett Ratibor fejedelem választása célpontként Kungahállára a rablóhadjáratból származó profiton túlmenően. Egy efféle támadás a fenyegető szövetséges meggyengítését szolgálhatta. Értelmezhető erődemonstrációként éppúgy, mint a büntetés kilátásba helyezéséeként azok számára, akik Ratibor ellenfeleinek támogatást nyújtanak.

Bizonyos, hogy a vend hadurak figyelmét nem elsősorban az észak- és kelet-európai partok esztelen feldúlása kötötte le. A vendek az eddigi értékelés szerint többé-kevésbé primitív pogány kalóznak tekintendők, akik a régi vágású „viking mentalitást” testesítették meg, ám ez kétségtelenül revízióra szorul. Az olyan szláv fejedelmek, mint Ratibor, az ő testvére, Vartisláv és a többi vend nagyúr – mint például Henrik Gudskalksen – kiválóan beilleszkedtek az észak-európai szövetségi rendszerekbe. A legtöbbjük keresztény volt, és ugyanakkor a politikai kultúrának a részese, mint a skandináv, a német és a lengyel nemesek.⁴² Politikai helyzetük kiinduló körülményei nagyjából megegyeztek, így ugyanazok a játékszabályok vonatkoztak rájuk.

A katonai technikát és taktikát tekintve a vendek gyakran felülmúlták a skandinávokat. Erik Emune például Ratibor taktikáját alkalmazta, amikor hadjáratot vezetett Arkona ellen. Ratiborhoz hasonlóan ő is lovakat vitt gályáin, Saxo szerint hajónként 4-et. A dán királyok 1169-ig, Rügen elfoglalásáig nem tudtak hatásosan fellépni a vendek ellen, akik sem-

⁴² A svéd történész, Henrik Janson 1998-ban publikál könyvében új megvilágításba helyezte a rügen szigeti „pogány kultuszt”. H. Jansen: *Templum Nobilissum. Adam av Bremen, Uppsalatemplet och konfliktlinjerna i Europa kring år 1075*. Gothenburg, 1998. 17.

miképp sem tekinthetők a civilizáció peremén élő pogány hordának.⁴³ Valójában központi szerepet töltöttek be a balti térség hatalmi játszmáiban.

Van azonban egy fontos különbség: a vendek és uraik soha nem nyertek hivatalos elismerést a katolikus világrendben. A vendekről szóló írott források zömét e világrendbe tartozó szerzők írták, és többségük a vendek elleni 1147-es keresztshadjárat utáni időkből származik. E forrásokban a vendek „mássága”, pogány voltuk erős hangsúlyt kap, mivel a katolikus világrendnek szüksége volt egy közös ellenségre.⁴⁴ Clairvaux-i Bernárd volt annak a „*Divinae dispensatione*” kezdetű bullának a szülőatyja, amiben kinyilvánították, hogy a szlávok ellen harcoló harcosok ugyanolyan jogokban és kiváltságokban részesülnek, mint a Jeruzsálemben ténykedő keresztések.⁴⁵

Az alábbiakban megkíséreltük egy középkori város funkciójának elemzését a szigorúan vett gazdaságitól eltérő szempontból elvégezni. Kungahälla városát szélesebb társadalmi – politikai és ideológiai kontextusba helyezve vált kimutathatóvá, hogy egy középkori város a hatalom különböző aspektusait reprezentálhatja. Kungahälla társadalmi-politikai központ volt – katonai gyűjtőhelye támadó akcióknak –, és valószínű az is, hogy különleges ideológiai jelentőséggel rendelkezett, amivel azt az új típusú, keresztény katolikus uralkodóképet reprezentálta, mely elsősorban Sigurd Jorsalafarhoz kötődött.⁴⁶ Kungahälla királyi karizmával és nem mindennapi erekléyi révén szent státusszal rendelkezett.

Sigurd Jorsalafar valószínűleg nem tekinthető egyszerűen csak egy skandináv királynak a sok közül. A század első évtizedeiben ő volt a leghíresebb skandináv uralkodó Európában. Utazása Jeruzsálembé és tettei a kereszténység védelmében királyi hőssé tették a katolikus világrend vezető képviselői között. Ezért a kis Kungahälla a katolikus világ szerves részévé vált. Bizonyos, hogy Harald Gille megpróbálta fenntartani azt a szent karizmat, ami feltételezett idősebb testvérehez és Kungahälla városához kötődött.

Talán ezen tényezők magyarázatul szolgálnak azokra az ellentmondásokra, melyek az írott források és régészeti leletek között mutatkoznak. A város korai időszakában a lakosság harcos előkelőkből, nem pedig kereskedőkből állt.

Végszóként: Kungahälla, annak ellenére, hogy a valóságban egy meglehetősen kicsiny városka lehetett, igencsak behatárolt gazdasági jelentőséggel, társadalmi, politikai, katonai és ideológiai funkciójának köszönhetően egy másik aspektusból mégis fontos szerepet játszott. Így fedhetjük fel végül Snorri szavaiban az igazságot, amikor Kungahälla jelentőségét méltatta az 1123–1135 közötti időszakban.

Fordította: **Miszler Tamás**

⁴³ A „vendek” elnevezés természetesen nem egyértelmű. Különböző hercegek alá tartoztak, mint ahogy a skandinávok is három különböző királysághoz, így nem tekinthetők egységes népnek.

⁴⁴ Például a német annalista nagy felháborodással veszi tudomásul, hogy Lothar császár liturgikus fogadtatásban részesíti Boleszlávot. Valószínűleg helytelen az az állítás, hogy az „idegen szlávok” az egyház védelmezőiként (*defensor ecclesiarum*) tevékenykedtek. K. J. Leyser: *Rule and Conflict in an Early Medieval Society*. Worcester, 1989. 94. Saxo Grammaticus nem említ békés egymás mellett élést a dánok és a vendek között. Ehelyett az ellenséges viszonyt hangsúlyozza, és nagy igyekezettel tesz különbséget a barbár vendek és a civilizált dánok között. A dán történetész, Kurt Villads Jensen szerint ez különböztette meg a „Frontier Society” középkori szerzőt. K. V. Jensen: *Saxo grænser. Dehumaniseringen af venderne*. In: *Venderne og Danmark*. Odense, 2000. 6–12.

⁴⁵ Ane Lise Bysted: *Teologien bag Venderkostogene*. In: *Venderne og Danmark*, Odense, 2000. 17.

⁴⁶ A helysére vonatkozó szimbolikus jelentéssel kapcsolatban lásd Axel Chirtophersen tanulmányát: *Konghelle i middelalderen – momenter til diskusjon*. In: H. Anderson – K. Carlsson – M. Vetemmark (Ed.): *Problem och forskning kring stadens äldsta historia*. Uddevalla, 2001. 199–210. Christophersen Kungahällával csak skandináviai perspektívából foglalkozik. A várost reprezentatív közgazgatási központként és a Norvég Királyság legdélibb kiszögelléseként ismerteti.

HERMANSON, LARS

Kungahälla, the Center of Power
(The Foreign Policy of Norway in the Baltic Sea Region
between 1123 and 1135)

On August 10, 1135, Ratibor, Duke of the Wends invaded the city of Kungahälla. According to the Icelandic historian Snorri Sturluson, King Sigurd Jorsalfar (1103–1130) “made it the biggest city in Norway.” However, archeological excavations have demonstrated that the town had but very little economic importance at the time, so the Wends could hardly expect much plunder. Then why did Duke Ratibor invade Kungahälla? The answer lies in the northern alliances. At that time, two opposing alliances existed: on one side there was the Danish-Russian-Norwegian alliance, and on the other the Polish-Wendic one. Contrary to what contemporary sources claim, the Wends must have been Christians. This seems to be supported by the fact that they married Christian princely families and that Ratibor treated the sacred relics of Kungahälla with respect. King Sigurd used Kungahälla as a military assembly area before his campaigns. Such a military operation was his campaign to Småland in 1123. Also, he placed there a piece of Christ's cross he fetched from the Holy Land. As a result, it was the military and ideological importance of the city that grew. Making use of the break-up of the Danish-Russian-Norwegian alliance, Duke Ratibor, as a demonstration of his power, showed who rules the roost on the Baltic Sea.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Mint békák a mocsárban. Püspökök gyűlése a Duna mellett 796-ban

A címben két időben közel eső, mégis különböző eseményt kapcsoltunk egybe. 801-ben Alkuin egyik, valószínűleg salzburgi szolgálatban térítő tanítványa jellemezte így helyzetét Noricumban, valahol az Isten háta mögött, a szlávok erdőségei, a Duna és a sűrű fenyvesek között.¹ Nem lehetett sokkal vigasztalóbb azoknak a püspököknek a helyzete sem, akik öt esztendővel korábban, a 796. év késő nyarán, Alkuin és Arn (Arno) salzburgi püspökök leveleiből kikövetkeztethetően május és augusztus között valahol a Duna partján gyűltek egybe, hogy az avarok térítésének gyakorlatát és részleteit módolják ki. Az esemény mai ésszel fantasztikus és meghökkentő. A frank-avar háborúk közepette a térség püspökei, köztük két legjelentősebb főpapja, az aquileiai érsek, valamint a salzburgi püspök (aki majd csak két év múlva nyeri el, talán éppen az avar térítésben neki szánt szerep miatt az érseki rangot) a „vad keletre”, a háborús frontra vonulnak, hogy az avar térítés, jelesül a keresztelés egyházi szempontból valóban fontos részleteit vitassák meg. Igaz, ekkorra már öt év telt el a Karolingok első jelentős avarok feletti győzelme óta. A nyugati seregek 791-ben törtek két irányból az avar birodalomra, s látszólag meg is semmisítették azt. Károly fia, Pippin Itália felől támadt Isztrián át Pannóniára, s augusztusra be is vették a védelmi vonalat, míg északon szeptember és október folyamán Nagy Károly irányítása alatt a frankok a Duna két partján s magán a folyón nyomultak előre a határfolyónak tekintett Ennstől a Rába torkolatáig. 795-ben a sikerek folytatódni látszanak: a Tudunnak nevezett avar fejedelem kinyilvánítja készségét a kereszttség felvételére, majd a következő évben személyesen is megjelenik Nagy Károlynál. Még ugyanebben az évben a frank csapatok ismét elfoglalják és kirabolják az avar gyűrt, a ringet s hatalmas zsákmányt küldenek az év végén Aachenbe. A győzelmek európai visszhangja hatalmas, a zsákmányból ajándékként jut még a merciai királynak, Offának is.²

Ekkorra, 796-ra úgy tűnhetett, hogy az avar ellenállást megtörték. Alkuin maga is levélben biztosította Arnt, hogy az avarok birodalma és hatalma szilárd és erős, de aki legyőzte őket, az még hatalmasabb. Mindezzel bátorítani akarta, hogy nyugodt lélekkel nekivághat az első hallásra veszélyesnek tűnő útnak az avarok felé.³ A főpapok bizonyosan Pippin itáliai király és Erik friuli őrgróf – mai fogalmaink szerint – inkább erődemonstrációt végre-

¹ Idézi: H. Reimitz: *Grenzen und Grenzüberschreitungen im Karolingischen Mitteleuropa*. In: *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*. Hg. W. Pohl s H. Reimitz. Wien, 2000 (Österreichische Akademie d. Wiss. Phil.-Hist. Kl. Denkschriften, 287.) 157. (angol változatban: *The Transformation of Frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians*. Ed. W. Pohl–I. Wood–H. Reimitz. Leiden, Boston, Köln, 2001. „Conversion and Control. The Establishment of Liturgical Frontiers in Carolingian Pannonia” címmel, 189–208.). Az idézett hely: *Appendix ad Alcuini epistulas* 2. Ed. Dümmler, 484 és H. Wolfram: *Salzburg, Bayern, Österreich, Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. MIOG Erg. Bd. 31. Wien, 1995, 72.; R. Bratoz: *La cristianizzazione degli slavi negli atti del convegno „ad ripas danubii” e del concilio di Cividale*. In: *XII centenario del concilio di Cividale (796–1996)*. Convegno storico-teologico (1998) 145–190.

² Többek között egy hun övet és kardot kapott: „unum balteum és unum gladium Hunniscum, et duo pallia sirica, quatenus ubique in populo Christiano divina praedicetur clementia et nomen domini nostri Iesu Christi glorificetur in aeternum”. Idézi Deér J.: *Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches*. MGH Epistolae, vol. 4., 146. 730–731.

³ Alkuin MGH Epistolae. 107.

hajtó seregével tarthattak, ami a középkorban megszokott jelenség volt. Korábban, 791-ben például maga Arn is egy darabon az avarok ellen vonuló sereggel tartott. Meglehet, arra számítottak, – ami persze nem következett be –, hogy az avarok tömegesen járulnak majd Pippinhez és Erikhez a kereszténység felvételére,⁴ amit megerősíteni látszik az Alkuin és Arn köréből származó, később tárgyalandó *Ordónak* 796 körüli datálása. A történészek valószínűsítik, hogy a találkozón a legkomolyabb, a keresztelés rítusánál fontosabb kérdések is szóba kerülhettek, például a Duna, Rába és Dráva közti térség egyházi hovatartozása, aminek eredményét, a térség Salzburghoz kerülését végérvényesen 803-ban hirdetik ki.⁵ A modern, elsősorban szlovén és olasz történelmi kutatás oly nagy, részben szimbolikus jelentőséget tulajdonít a „püspökök Duna parti gyűlésének”, hogy annak 1996-os évfordulóján tudományos konferenciával emlékeztek meg az eseményről.⁶

Paulinus aquileiai érseknek erről a Duna mellett tartott tanácskozásról készült feljegyzését, ún. *dictatusát* a bécsi Nemzeti Könyvtár (ÖNB) 548 sz. kódexe „*Dictatus Paulini patriarchae*” lemmával őrizte meg (179r–186r).⁷ A kódexre a könyvtörténelmi kutatás tartalma, kötése, iniciáléja alapján korán felfigyelt.⁸ A kézirat túlnyomórészt bibliai exegézisek gyűjteménye: Adamnanustól és Alkuintól származó vagy neki tulajdonított (Pseudo-Alcuin) műveket tartalmaz.⁹ Paulinus *dictatusának* a bekerülését az magyarázhatja, hogy

⁴ Általános bevezetésre W. Pohl: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München, 1988, 319–321.

⁵ Ezt feltételezi Heinz Löwe: *Die karolingische Reichsgründung. (Exkurs: Der Verfasser des Ordo de catechizandis rudibus).* Stuttgart, 1937, 81.

⁶ Ld. alább.

⁷ Paulinus „dictatus”-ának történelmi jelentőségére jó húsz esztendeje még Tóth Endre hívta fel a figyelmet. A tanulmány jelen formáját az OTKA T 038250 pályázat és a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjának támogatásával nyerte el. Közben jelent meg Szádeczky-Kardoss Samu részleges fordítása és értékelése a „dictatus”-ról, amelynek néhány elemét felhasználtuk itt közölt fordításunkhoz: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig.* Budapest, 1996 (Magyar Östörténelmi Könyvtár), 291–292.

⁸ J. H. Hermann: *Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Nationalbibliothek in Wien.* Bd. I. Leipzig, 1923. 167–170.; K. Foltz: *Geschichte der Salzburger Bibliotheken.* Wien, 1877. 13.; Swarzenski, G.: *Die Salzburger Malerei. Textband.* Leipzig, 1908. 13.; Th. Sickel: *Alkuinstudien.* Sitzungsberichte d. k. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl. 79. (1875) 513, 541–545.; W. Neumüller – K. Holter: *Der Codex millenarius.* Linz-Graz-Köln, 1959. 167.; O. Mazal: *Die Salzburger Dom- und Klosterbibliothek in karolingischer Zeit.* – Codices manuscripti 3. (1977) 57–58.; F. Unterkircher: *Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich.* Bd. I. Wien, 1969. 25. Abb. 12.; B. Bischoff: *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit.* Teil. II. Wiesbaden, 1980. 78, 82–83., 155–156.; F. Unterkircher: *Die karolingischen Salzburger Einbände in der ÖNB.* Libri 5 (1954) 41–53. Ez utóbbiból a kódex Karoling-kori fa kötéstábláról, 285+190+15 mm, s megtudjuk, hogy a belső borító pergamenlap verzóján a megrendelő neve, Baldo is olvasható. Ez azért érdekes, mert hasonlóképpen megrendelőként előfordul egy másik, 851-ben datált salzburgi kéziratban is, amely ma Münchenben található (StBibl. Clm. 15821.).

⁹ 1r – 26v : Adamnanus (Arculphus, ep. Luxoviensis): De locis sanctis Ierusalem
27r – 42r : Alcuin (inter dubia): De operibus sex dierum iuxta disputationem puerorum (PL 101. col., 1099–1143)
42r – 52v : Ps.-Alcuin: De sex aetatibus mundi (PL 101. col., 1112–)
52v – 61v : Ps.-Alcuin: de veteri testamento (PL 101. col., 1120–)
61v – 66r : Ps.-Alcuin: De novo testamento (PL 101. col., 1128–)
66r – 71v : Ps.-Alcuin: De gradibus totius ecclesiae dignitatis (PL 101. col., 1131–)
71v – 73v : Ps.-Alcuin: De fide (PL 101. col., 1136–)
73v – 80r : Ps.-Alcuin: Fidei ratio plenior (PL 101. col., 1138–)
80r – 81r : Ps.-Alcuin: De dominica oratione (PL 101. col., 1143–1144)
81v – 86v : Alcuin: Epistola ad Arnonem (PL 100. col., 571–)
86v – 114r : Alcuin: Expositio in psalmos poenitentiales (PL 100. col., 575–)
114r – 143r : Alcuin: Expositio in psalmum 118. (PL 100. col., 597–)
143r – 168r : Alcuin: Expositio in psalmos graduales (PL 100. col., 619–)

nagyírú, Alkuinnal is barátságot tartó szerzőjét a Szentírás keresztségre vonatkozó helyeinek értelmezésében mérvadónak tekintették.¹⁰ Az általa leírtakat Alkuin tekintélye is támogathatta, akinek ugyanerről a tárgyról Nagy Károlyhoz intézett levelét közvetlenül a Paulinus-rész után másolták be *Dictatus Albini magistri* cím alatt. A rövid, pergő, sokszor párbeszéd formát használó traktátusokat, amelyek egy jól szerkesztett vademecum-ot alkotnak, a térítésben nagy szerepet játszó Salzburbban jól lehetett hasznosítani.¹¹ Jellemző módon Pseudo Alkuinnak „A világ hat korszakáról” szóló írásához hasonló összefoglaló még a magyarországi *Halotti beszédek* megőrző 1200 körüli kódexbe, a Pray-kódexbe is bekerült, amelynek egyes betoldott darabjai és liturgikus rétegei köztudomásúan nagyon hosszú múltra, a 11. századi hittérítés és egyházszerkezés korszakáig nyúlnak vissza. Paulinusnak az avar hadjáratokban játszott szerepére egyébként még a 16. században is élénken emlékeztek a térségben.¹²

A feljegyzést megőrző kódex másolását az írástörténeti irodalom egybehangzóan a 9. század első felére, Salzburgba helyezi.¹³ Ezt erősíti meg az tény is, hogy a kézirat útja is Salzburgból vezetett Bécsbe 1806-ban. Bischoff szerint a kódex 1–26v-ig terjedő része még Adalram érsek idejében (821–836) készült, míg a 26v-tól 189v-ig terjedő rész Liuphram érseksége idején (836–859), a Paulinus-féle *dictatus*szal együtt.¹⁴ A feltételezés teljes mértékben hihetőnek tűnik, valószínű, hogy a részvevő főpapok (a püspökségek számának a felét véve 5–10 főpap, esetleg még apátok) a tanácskozás „emlékeztetőjét”, vagy ha úgy tesszük, határozatát másolatban mind kézhez kapták, s azt egyházi székhelyükön őrizték, módot, sőt talán utasítást is adva további másolatok készítésére. Az egyetlen példány esetleges fennmaradását mindenesetre magyarázhatjuk azzal, hogy a tanácskozás merőben gyakorlati célú volt, s a hadi helyzet alakulása, az avar térítés szerencsétlen kimenetele rövid időn belül minden aktualitásától megfosztotta a feljegyzést.

A *dictatus* írása a kor könyvírására jellemző sajátságokat mutat. Bernhard Bischoff eredményei szerint a salzburgi, sőt a délnémet könyvírás korabeli jellegzetességei közé sorolható az írás erősen nyomott jellege, nehézkes vonalvezetése (*ductusa*), a ligatúrák (N, „et, „ri”, „ct”, „st”, „rt” stb.) és a nyitott „a” korlátozott használata.¹⁵ A ritkábban használt ligatúrák (mi; ni; us)¹⁶ sem állnak párhuzam nélkül. Az imént említett sajátságok – amelyek jórészt a későantik és koraközépkori kurzív írásgyakorlatból erednek – a VIII. század végén

168r - 175r : Alcuin: Ad pueros S. Martini de confessione puerorum (PL 101. col., 651–)

175r - 179r : Alcuin: De imagine dei

179r - 186r : Paulini dictatus

186r - 189v : Alcuini dictatus (PL 100. col., 187–)

189v - 191v : későbbi írás

Forrás: O. Mazal: *Die Salzburger Dom- und Klosterbibliothek in karolingischer Zeit.* 57–58.

¹⁰ A Paulinusra hivatkoznak pl. MG Epp. IV. 520–522. ; V. 507.

¹¹ Egy másik, salzburgi Alkuin leveleket és egyéb írásokat tartalmazó korabeli kódexet fakszimilében is megjelentettek: F. Unterkircher (kiad.): *Alkuin-Briefe und andere Traktate.* Codices Selecti 20. Graz, 1960.

¹² Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig,* 297.

¹³ Ld. 1. jegyz. Megjegyezzük, hogy a kritikai kiadás, valamint J. Marenbon: *From the Circle of Alcuin to the School of Auxerre.* Cambridge, 1981. és W. Hartmann: *Die Synoden der Karolingerreich im Frankenreich und in Italien.* Paderborn, München, Wien, Zürich, 1989, 116. még 10. századnak írja.

¹⁴ B. Bischoff: *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit,* 82–83.

¹⁵ B. Bischoff: *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit,* 82. A ligatúrák: 185r, 179r, 179v, 182r, 182v, 179v, 182v, 183v, 184v, 185v.

¹⁶ Fol. 179r, 179v, 182v, 185r

és a 9. század első felében délnémet és észak-itáliai területen egyaránt megtalálhatók. Így az íráskép is alátámasztja a szakirodalom által javasolt datálást.¹⁷

Említésre érdemes, hogy a Paulinus-*dictatus* szövege igen kevés másolási és grammatikai hibával maradt ránk, noha a számos ligatúrát, betűkapcsolatot tartalmazó szövegek másolása nehéz feladatot jelentett a sriptorok számára. A főliók egy korrektor munkájának a nyomait is megőrizték (talán Baldo-ét),¹⁸ ami Liuphram érsek személyével is kapcsolatba hozható, aki nagy súlyt helyezett a másolatok gondos kiállítására.¹⁹ A tévesztések jó része vulgarizmus, a többi grammatikai, másolási fegyelmezetlenség: például praedistinatim, supseptione, prumtu, nimpe, valvicula, evdumata – hebdomada helyett.²⁰ Betűtévesztésre vezethető vissza: unumquemque – unamquemque helyett; transgradiatur és az „-are-ari” tévesztések a ligatúrák rossz feloldása miatt,²¹ számos esetben a nazális rövidítés sem került a helyére.²²

Írásunkban a *dictatus* soraira való utalás a *Monumenta Germaniae Historica* Concilia sorozatának 2. kötete kiadása alapján történik. Megjegyezzük, hogy az eredeti kézirattal való egybevetés nyomán a 174. oldal 19. sorában „probatus” helyett „probatur”, míg a 176. oldal 15. sorában „sanctus” helyett „renatus” olvasandó.

A *dictatus* keletkezési körülményeiről magából a szövegből értesülünk: Nagy Károly fia, Pippin a Duna partján vert táborn seregével, és püspökök tisztos gyülekezetét hívta egybe. Majd a keresztény szertartásokról, a fennhatósága alá kerülő – egyébként meg nem nevezett – „gens” megtérítésének és megkeresztelésének a körülményeiről tudakozódott. A résztvevő püspökök és egyháziak nevei közül csak Paulinusé ismert, aki a maga nevében készítette el a gyűlésről tudósító iratot („*horum venerabilium fratrum socius et auditor fui*” 176. p. 26. sor), nyilván mint a rangban legelőkelőbb résztvevő. Alkuinnak egy levele alapján a salzburgi püspök, Arn (Arno) jelenléte is biztosra vehető²³, de a szakirodalomban a passzai püspök részvételére is gondolnak.²⁴

A szövegből kiolvasható történelmi helyzet a tanácskozás idejének nagy biztonsággal való azonosítását teszi lehetővé: Pippin 796-ban nyomult be avar területekre Erik, friauli örgróf támogatásával, és aratott kevés áldozatot követelő, véglegesnek tűnő győzelmet.²⁵

¹⁷ Milánó: Bibl. Ambr. L. 99. és Bibl. Triv. Cod. 688. in: F. Steffens: *Lateinische Paläographie*. Freiburg, 1903. 38. München, Clm. 14077 (Regensburgból) és Clm. 18168 (Tegernseeből) in: B. Bischoff: *Kalligraphie in Bayern. Achte bis zwölftes Jahrhundert*. Wiesbaden, 1981. Abb. 4. 11.

¹⁸ A kódex belső fedőlapján található a következő versike: „Hunc humilis librum fecit scribere Baldo. reddat in aeternum mitis cui praemia Christus.” O. Mazal im. 57. Két másik hasonló szerkezetű versikében pedig éppen Liuphram neve szerepel. O. Mazal im. 57., G. Swarzenski: *Die Salzburger Malerei. Textband*, 167–168.

¹⁹ Vö. O. Mazal: *Die Salzburger Dom- und Klosterbibliothek in karolingischer Zeit*. 57.

²⁰ 179r, 181r, 183r, 184r, 184v

²¹ 184r, aestimare-ari 183v, baptizare-ari 186r

²² triduana- triduanam 180v, raritatem 184r

Paulinust a 791-es avarok elleni hadjárattal is kapcsolatba hozzák, noha csak annyit tudunk, hogy egy püspök is a sereggel tartott. MGH Epistolae, vol. 3. 528. Id. C. Giannoni: *Paulinus II. Patriarch von Aquileia*. Wien, 1896. 40.

²³ MGH Epistolae, vol. 4. 153. Paulinust a 791-es avarok elleni hadjárattal is kapcsolatba hozzák, noha csak annyit tudunk, hogy egy püspök is a sereggel tartott. MGH Epistolae, vol. 3. 528. Id. C. Giannoni: *Paulinus II. Patriarch von Aquileia*. Wien, 1896. 40. Ennek az adatnak persze a 796-os események értékelése szempontjából van komoly jelentősége.

²⁴ F. Zagiba: *Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter*. Annales Inst. Slavici. Bd. 7. Wien–Köln–Graz, 1971. 61.; M. Heuwieser: *Geschichte der Bistums Passau*. Bd. 1. Passau, 1939. Waldrich püspök részvételére 130–131

²⁵ Ld. J. Deér: *Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches*. In: Karl der Grosse Bd. 1. 724–725., 765; J. B. Ross: *Two Neglected Paladins of Charlemagne, Erich of Friaul and Gerold of Bavaria*. Speculum 20 (1945) 212.

Erről tudósít egy 796-ra datált, a győzelmet dicsőítő ének: „Ó, kágán, te szerencsétlen ... birodalmad elfoglaltatott, nem uralkodsz többé, birodalmad immár hosszú időre a keresztények kezére jutott, amelyet Pippin hódított meg” („*Tu Cacane perditte... regna vestra consumata / ultra non regnavitis. Regna vestra diu longa/ Christianis tradita, a Pippino demollita*”)²⁶. Maga Arn is, Alkuinnak válaszolva, a 796-os hadjárat után úgy látta, hogy „helyreállt a béke” az avaroknál.

A datálás és lokalizálás kérdése sokáig megoldatlan volt. J. D. Mansi 1767-ben megjelent hatalmas munkájában a püspökök gyűlését „concilium Franfordiense” cím alatt még 794-re teszi²⁷, míg a *Monumenta Germaniae Historica*-ban kötetében megjelent kiadása a szakirodalom által általában elfogadott 796. évre helyezi.²⁸ Gabrol és Leclerq *Dictionnaire*-je pedig a gyűlést a 796 őszére (szeptember–október) datált cividalei helyi zsinat részének tekintette.²⁹ Tekintettel arra, hogy kívül kerültek a birodalmi út- s egyházi hálózaton, a gyűlés helyét nem tudták máshoz viszonyítani, mint a számukra a nyugati világ keleti nagy határát szimbolizáló Duna folyóhoz. Egyébként az Erik halálára írott sirató versből csak az derül ki, hogy a térségben a tájékozódást egyedül a folyók segítették (talán egyedülként a romokban heverő Sirmiumot emlegeti), s utána a „kelet” következett, Szkítia, Meotis és a Kaszpi-tenger. A lokalizálás megoldhatatlannak tűnő kérdésében H. L. Wernecknek 1960-ban megjelent cikke a tanácskozás helyéül a Krems melletti Traisenburgot jelöli meg, amiben többen követték.³⁰ A szakirodalom másik, döntő része a gyűlést – helyesen – az Itáliából indított hadjáratral hozza összefüggésbe, s a Dunának inkább a Dráva torkolata felé eső szakaszán keresi a helyet, legutóbb éppen a magyarországi Mohács környékén.³¹ Mindkét esetben a főpapoknak jelentős távolságot kellett nehéz útviszonyok közepette Salzburgból és Cividaleből megtenniük, ami akár hetekig is eltarthatott. Igaz, a Nagy Károly által különösen kedvelt főpapok a korszak nagy utazói közé tartoztak, 792-ben Paulinus egy regensburgi zsinaton vett részt, míg 797-ben mindkettejüket Rómában találjuk³².

Paulinus nem alaptalanul bírta Nagy Károly bizalmát. Születésének ugyan még hozzávetőleg sem ismerjük az idejét (valamikor 750 körül), de azt már tudjuk, hogy az udvarban első ízben 776-ban tűnik fel; nyilván a langobárdok leverése után állhatott a frankok szolgálatába. Az udvarban köthette életre szóló barátságát Alkuinnal, s alapozhatta meg páratlanul fényes karrierjét, aminek csúcsa lett a 787-ben elnyert aquileiai érsekség. Alkuinnal később is levelezést folytat, jóllehet Alkuinnak Paulinus útítársa, Arn a legkedvesebb levelező partnere, s Nagy Károly után hozzá intézte legtöbb írását. Ezt az sem befolyásolta, hogy Salzburg érseki rangra emelésével elvesztette a bajor püspökségeket, majd Pannónia területéről is kiszorult. Fényes irodalmi tehetsége, eredetisége és olvasottsága talán valamelyest jelen fogalmazványából is kiténik. Kérlelhetetlen bírálója volt az adopcianizmus-

²⁶ MGH Poetae Latini, vol. 1. 116. Id. J. Deér: *Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches*, 167.

²⁷ *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* Vol. XIII. Florentiae, 1767. 919–926.

²⁸ MGH Concilia, vol. 2. 172–176. és vö. Glossar A I 229.

²⁹ MGH Concilia, vol. 2. 177–195. Ebben a kiadásban még 796–797-re datált.

³⁰ Die St.-Martins-Kirche zu Traisenburg bei Traismauer. Ostbairische Grenzmarken 4. (1960) 73–84. Id. F. Zagiba: *Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter*, 61.; A Kollauz: *Awaren, Franken und Slawen in Karantanien und Niederpannonien und die fränkische und byzantinische Mission*. Carinthia I, 156 (1966) 262.; L. Waldmüller: *Die erste Begegnungen der slawen mit den Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jh.* Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland. Enzyklopädie der Byzantinistik 51. Amsterdam, 1976, 523.

³¹ H. Reimitz: *Grenzen und Grenzüberschreitungen im Karolingischen Mitteleuropa*, 151.

³² Utazásaira s különösen Arn személyére ld. H. Berg: *Quellenkundliche und prosopographische Studien zur Kirchengeschichte des Österreichischen Raumes im Frühmittelalter*. Diss. Wien, 1986.

nak nevezett eretnekségnek, számos teológiai vitázó művet alkotott, majd barátjának, Erik örgrófnak ajánlotta a középkor első, természetesen egy Alkuin-gondolattal (*De imagine Dei*) indító „királytükkrét” (*Liber exhortationis*), míg halálára írta meg a középkori irodalom első siratóversét (*Totenklage*).³³

A *dictatus*szal kapcsolatban az eddigi kutatók helyesen mellőzték a zsinat („*synodus*”) kifejezést, helyette inkább csak gyülekezetről, találkozóóról beszélve.³⁴ Az ad hoc találkozóóról tudósító forrásból lényeges formai, oklevéltani részek hiányoznak (*sanctio, corroboratio, subscriptiones, datum*), ami különösen szembetűnő, ha összehasonlítjuk a szintén 796-ban tartott cividalei zsinat anyagával,³⁵ annak szerkezetével. Ugyanakkor az irat szóhasználat, fordulatai némi hivatalos jelleget kölcsönöznek a szövegnek. A „*requisitum est*”, „*definitum est*”, „*inventum est*”, „*placuit*”, „*oportere*” kifejezésekre részben már H. Mayer is feljegyezt.³⁶ Tehát egy olyan szövegemplékről van szó, ami fordulataiban követni próbálja zsinati iratok szóhasználatát, formájában azonban eltér azoktól. A kutatást hosszú ideje foglalkoztatta az a kérdés, hogy tárgyalhatott-e a gyülekezet további kérdéseket, tartalmazhatott-e mást is a *dictatus*?³⁷ Figyelembe véve a kódexben megőrzött írások jellegét, nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy igen. Paulinus más, a feljegyzés, illetve a kódex tartalmába nem illő, gyakorlatiasabb kérdéseket is érínthetett („... *requisitum est primum de sacro regenerationis lavacro*”... 173. p. 8. sor; „*Nunc autem ad alia festinantes ab his conpendiosius calami cuspidem suspendamus*” 176. p. 24–25. sor). Tény azonban, hogy a feljegyzés központi kérdése eredetileg is a keresztség felvételének szabályozása volt, ami összhangban állt a Nagy Károlynak tulajdonított, számára már-már kisajátított „térítő” szerepkörrel, és azzal az eszkatalogikus dimenzióval, amit a kortársak a keleti birodalommal folytatott küzdelemnek tulajdonítottak.³⁸

A kézirat különleges jelentősége abból fakad, hogy az avar-frank küzdelmekről, az ottani frank térítésről az okleveleknek és az elbeszélő forrásoknak csak rövid utalásaiból értesülünk.³⁹ A *dictatus* azonban egész terjedelmében a térítés problémáival foglalkozik. Bár az avarok, vagy ahogy a korban gyakoribb, a hunok neve nem fordul elő, a történelmi helyzet és Alkuin levelei alapján az említett „gens” egyértelműen az avarokkal azonosítható, a térítés helye pedig a fennhatóságuk alá tartozó vagy azzal határos területtel, ahol szláv szórvány keresztény csoportok is élhettek.

³³ F. Brunhölzl: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. I.* München, 1975. 250–257. Műveinek kiadása a *Patrologia Latina* 99. kötetében található. A részletes adatokra lásd F. Brunhölzl bibliográfiái kitékintését.

³⁴ A *synodusok* jogi feltételeire lásd I. Schröder: *Die westfränkischen Synoden von 888 bis 987 und ihre Überlieferung.* München, 1980. 5.; Büttner, H.: *Mission und Kirchenorganisation des Frankenreiches bis zum Tode Karls des Grossen.* In: Karl der Grosse Bd. I. 480.: „*Bischofszusammenkunft*”.

³⁵ Lásd 22. jegyz.

³⁶ C. Giannoni: *Paulinus II. Patriarch von Aquileia*, 43., H. Mayer: *Geschichte der Spendung der Sakramente in der alten Kirchenprovinz Salzburg.* Zeitschrift für katholische Theologie 37 (1913) 794.

³⁷ F. Zagiba: *Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter*, 61., 64. Giannoni az Aquileia és Salzburg közötti határ-egyezséget is a 796-os conventushoz köti. I. m. 53.

³⁸ H. Reimitz: *Grenzen und Grenzüberschreitungen im Karolingischen Mitteleuropa*, 161–162., J. Nelson: *Kingship and Empire in the Carolingian World.* In: *Carolingian Culture, Emulation and Innovation.* Ed. R. McKitterick. Cambridge, 1994, 732–73. A keresztség és kereszteselés központi jelentőségére a korban ld. P. Cramer: *Baptism and Change in the Early Middle Ages c. 200-c. 1450.* Cambridge, 1993 és korábról. A. Angenendt: *Kaiserherrschaft und Königstaufe. Kaiser, Könige und Päpste als geistliche Patrone in der abendländischen Missionsgeschichte.* (Arbeiten zur frühmittelalterlichen Forschung. 15.1 Berlin, New York, 1984.

³⁹ J. Deér: *Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches*

A tanácskozás középpontjában a kereszteléssel kapcsolatos kérdések álltak, mégpedig a keresztelés időpontja és az újrakeresztelés lehetősége. E kérdéseknek aktualitást adott a szász térítés kudarcának a felismerése,⁴⁰ illetve a római egyházi tradíció érvényesítését célzó igény és a keserű valóság, a kis számú és műveletlen papok, klerikusok, az írástudatlan helyi népesség problémája. A liturgia megújításának a folyamata ekkorra több évtizedes múltra tekintett vissza. Már Kis Pippin és II. István pápa szövetsége előtt feltűnik a zsinati aktákban: „És megígérte, (ti. Carlomannus), hogy a régóta széthullott egyházi fegyelmet ... valamiképpen helyrehozni és kijavítani szándékszik” („*Et promisit [sc. Carlomannus] se de ecclesiastica religione, que iam longo tempore... dissipata fuit aliquid corrigere et emendare vellet*”) – írják 743-ban.⁴¹ A 790-es évekre mindez már a zsinati akták és a hivatalos levelezés visszatérő témája lett. Ehhez járult a római szokások követésének hangsúlyozása mint a *correctio*, a liturgiailag helyes út megtalálásának egyetlen lehetséges módja. Az akkori levelezési gyakorlatra és az egyházi felfogásra jellemző példa két, szó szerint megegyező levélrészlet: az egyik Jesse püspök levele 792-ből⁴², a másik Alkuiné 798-ból: „Ne merészelen egyetlen katolikus sem az egyházi tekintély, egyetlen józan ember sem az ésszerű szokások, egyetlen hívő sem a kegyes belátás ellen küzdeni, nehogy szikzmaticusnak s hitetlennek találtsátek. Kövessük a római szentegyház tekintélyét a keresztség kérdésében, hogy ahonnan a katolikus hit kezdeteit magunkhoz vettük, mindig onnan válasszuk az örök üdvösség példáit is.”⁴³

Megállapítható, hogy az újonnan kialakult történelmi-egyházpolitikai helyzetben sem került sor új térítési elvek kidolgozására.⁴⁴ Az egyházi hagyomány korábban is vallott állásfoglalásait követték, ami Alkuin leveleiben is tükröződött. Az erőszak nélkül való, némi hitoktatással előkészített térítés gyakorlatának a meghirdetése azonban a szász misszióhoz képest jelentős újításnak számított.⁴⁵

A *dictatus* eddigi legrészletesebb liturgiátörténeti elemzését H. Mayer végezte el.⁴⁶ A salzburgi liturgia kutatójának igaza lehet, amikor a kérdéskör részletes tárgyalásából a tárgyalófelek közötti nézeteltérésekre következtet.⁴⁷ A keresztség felvételének kétszeri időpontja, a Húsvét és Pünkösöd a keresztény hit gyors elterjesztésében érdekelt seregeknek

⁴⁰ PL 100. col. 194. Epiphania octavája is – a gallikán rítus hatására – keresztelési nap lehetett. Ennek nyomai még a 16. századi nyomtatott miscelányvekben is megtalálhatók. K. Gamber: *Der Taufritus nach dem Tassilo-Sakramentar*. In: *Ecclesia Reginensis. Studien zur Geschichte und Liturgie der Regensburger Kirche im Mittelalter*. Regensburg, 1979. 114–115.

⁴¹ MGH *Epistolae selectae*, vol. 1. 82. Id.: A. Angenendt: *Bonifatius und das Sakramentum initiationis*. Römische Quartalschrift 72. (1977) 177.

⁴² PL 105. col. 792. A Karolingok és Róma közötti liturgikus kapcsolatokra lásd É. Delaruelle: *L'Église romaine et ses relations avec l'Église franque jusqu'au 800*.

Klausner, Th.: *Die liturgische Austauschbeziehungen zwischen der römischen und der fränkisch-deutschen Kirche vom achten bis zum elften Jh*. *Historisches Jahrbuch* (1933) 169–189.

Settimane di Studio del Centro Italiano sull'Alto Medioevo. Settimane di studio ...VII. Spoleto, 1960. *Le chiese nei regni dell'Europa occidentale e i loro rapporti con Roma sino all' 800*.

⁴³ PL 100. 293. „*Nemo catholicus contra Ecclesiae auctoritatem, nemo sobrius contra rationalem consuetudinem, nemo fidelis contra pietatis intelligentiam certare audet, et ne schismaticus inveniat, et non catholicus sequamur pro baptisate sanctae Romanae ecclesiae auctoritatem ut unde catholicae fidei initia accepimus inde exemplaria salutis nostrae semper valeamus, ne membra a capite separentur suo...*”

⁴⁴ F. Zagiba: *Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter*, 62.

⁴⁵ A Paulinus féle dictatusban: „... non de gladii cruento mucrone, nec coacti aut inviti trahantur ad baptismi lavacrum...” 800-ban Alkuin Vergilius szavaival biztatja könyörületre Nagy Károlyt (*Parcere subiectis et debellare superbos*) PL 330.

⁴⁶ H. Mayer: *Geschichte der Spendung der Sakramente in der alten Kirchenprovinz Salzburg*. A keresztelési rítus a „dictatus” alapján nem rekonstruálható pontosan.

⁴⁷ H. Mayer: *Geschichte der Spendung der Sakramente in der alten Kirchenprovinz Salzburg*, 795.

nem lehetett igazán alkalmas.⁴⁸ A módja pedig még kevésbé, hiszen a kathekumenek közös, csoportos oktatása és eközben a keresztséghez feltétlenül szükséges tudnivalók átadása (a hét scrutiniummal és böjtöléssel) már komoly egyházszerkezeti háttérrel feltételez. Nem is beszélve arról, hogy a római szokásoknak megfelelő, az arra hivatott pap által kiszolgáltató keresztség kívánalma a Karoling birodalom egyéb területeiről származó zsinati aktákban is szüntelenül felbukkan.⁴⁹ Ennek következménye lehet, hogy megengedték a két időponttól való eltérés lehetőségét.

Az újrakeresztelkedés kérdésében is a korábbi, évszázados hagyományt követték, ami röviden így foglalható össze⁵⁰: akik bizonytalanok abban, hogy megkeresztelkedtek-e, azokat meg kell keresztelni; azokat, akiket ugyan nem szabályosan, de mégis a Szentháromságban kereszteltek meg, kézrátételben kell részesíteni. Zakariás pápa 748-ban a keresztelés kérdésében hozzáforduló Bonifatiust is ezen elvek szerint utasította.⁵¹

A *dictatus* pontos liturgikus forrásai nehezen határozhatók meg, mégis Alkuin leveleinek közvetlen hatása több helyen is tetten érhető.⁵² A megbeszélés lényeges pontja volt a térítés menetének a meghatározása a „fides docenda – baptismi sacramenta percipienda – evangelica praecepta tradenda” (alapozó hitoktatás, keresztség, evangéliumi térítés)⁵³ sorrendje szerint. Meghatározó lehetett Alkuin felfogása, amit Nagy Károlynak írt leveléből ismerünk.⁵⁴ Ebben Szent Ágostonnak *De cathecizandis rudibus* c. írására és Szent Jeromosnak Máté evangéliumára vonatkozó kommentárjára nyúlt vissza. Az összehasonlítás jól mutatja a kapcsolatot a két *dictatus* között. A szellemi, sőt filológiai rokonság akkor is nyilvánvaló, ha Alkuin levelét mai formájában a tanácskozás időpontja utánra datálják.⁵⁵

⁴⁸ A. Hauck: *Kirchengeschichte Deutschlands*. Bd. II. Berlin, 1958. 476.

⁴⁹ MGH Capitularia, vol. 1. 34–35, 38., 2134, 237. stb.

⁵⁰ P. Glaue,: *Zur Geschichte der Taufe in Spanien II. Nachrichten über die Taufsitten bis 711*. Sitzungsb. d. Heidelberger Akad. D. Wissen. Phil.-hist. Kl. (1927) 9–10., *Az ókeresztény kor egyházfegyelme*. Szerk. Erdő P. Budapest, 1983. 345–347. „qui dubitant utrum baptizati sint, eos necesse est baptizari, non rite conversi, si in Trinitate baptizati sunt, manus impositionem accipiant.”

⁵¹ MGH Epistolae, vol. 3. 356–361.

⁵² PL 100. 188., 194., 195.

⁵³ MGH Epistolae, vol. 4. 160.

⁵⁴ Ad dominum regem (796) PL 100. 189.

⁵⁵ *Dictatus Paulini*:

Huic autem genti... sacris
ignarae eloquiis non convenit
iuxta haec prolata scriptu-
rarum exempla tam citius
baptismi mysterium indulgere,
priusquam inbuatur fidei
sacramento per aliquas
protelationis moras

presertim cum Dominus prae-
cipiat discipulis suis dicens:
Ite, docete omnes gentes,
baptizantes eos in nomine Patris
et Filii et Spiritus sancti,
docentes eos servare omnia,
quaecumque mandavi vobis

et rursus: Qui crediderit et
baptizatus fuerit salvus erit.

Intueri quippe in verbis
dominici vigilanti studio

Dictatus Alcuini:

Non enim potest fieri ut corpus
baptismi capiat sacramentum,
nisi /ante/ anima fidei
susceperit veritatem.

Et ipse Dominus in Evangelio
discipulis suis praeciens
ait: Ite, docete omnes gentes,
baptizantes eos in nomine
Patris et Filii et Spiritus
sancti.

[In istis paucissimis verbis
totius sanctae praedicationis

Alkuin *dictatus*ának továbbélése a Paulinus-féle *dictatus* szempontjából is tanulságos. A. E. Burns 1904-ben adott ki egy négy kéziratban is fennmaradt „ordó”-t, *Ordo de catechizandis rudibus* címmel.⁵⁶ Szembetűnő, hogy az általa kiadott „ordo” Alkuin levelét a keresztségről szóló résztől kezdve szó szerint követi. Burns maga azt még a freisingi püspöknek Nagy Károly 812-es körlevelére megszületett válaszleveleként értékeli, és úgy véli, hogy az abban foglaltak érsekének, Arn-nak a véleményét is tükrözhetik.⁵⁷ Az „ordo” és az Alkuin levél közötti párhuzam alapján már Heinz Löwe⁵⁸ az „ordo” datálását korábbra, a 796. évre tette. Nyugodtan következtethetünk arra, hogy Alkuin nemcsak Nagy Károlynak, hanem barátjának Arn-nak is megküldhette levelét, annak legalább is a keresztségről és a térítésről szóló részét. A birodalom keleti határainál a térítésben nagy feladatokat vállaló salzburgi egyházban tovább hasznosították Alkuin levelét. Azt keretként meghagyva (az „ordó”-val első és utolsó sorai egyeznek meg) kiegészítették másoktól származó idézetekkel – Isidorus, Niceta Remesiensis, Beda stb. –, és önálló szertartásrenddé alakították át. Ezek alapján valószínűleg Paulinus véleménye mögött is Alkuin szellemét sejthetjük. Az aquileiai érsek is kézhez kaphatta Alkuin sorait. Ráadásul az itt közöltek Alkuin Maginfrednek címzett egyik levelével is megegyeznek.⁵⁹ Minden valószínűség szerint Alkuin a királynak szóló levél egy változatát Paulinusnak és talán Arn-nak még a hadjárat előtt megküldhette, és így az egyezések nem egyszerűen a bibliai „*Ite et docete omnes gentes ...*” idézet azonos értelmezésének tulajdoníthatók.⁶⁰ Ez esetben a levélnek a 796. évi nyári hadjárat utánra való hagyományos datálása sem tartható, hanem értelemszerűen egy avarok elleni korábbi

libet et animadvertendus in
praeceptis illius sacra-
tissimus ordo.

Non enim ait: Ite, baptizate
omnes gentes docentes eos,
sed primum intulit: „Docete”,
deinde adiecit „Baptizate”.
Et non qui baptizatus fuerit
et crediderit, sed qui credi-
derit et baptizatus fuerit,
hic salvus erit.

Et post baptismus rursus:
Docete eos servare omnia,
quaecumque mandavi vobis
/174. p. 30–49. sor/

ordinem exposuit , Ad Arnonem, 796, PL C 193.]
Huius vero praecepti ordinem
beatus Hieronymus in commentario
suo, quem in Evangelium sancti
Matthaei scripsit.

Iussit apostolis ut primum
doceant omnes gentes.

Et post fidem ac baptisma,
quae essent observanda,
praeciperent. Ac ne putemus
levia esse quae iussa sunt,
et /post/ pauca addidit: Omnia
quaecumque mandavi vobis

⁵⁶ Neue Texte zur Geschichte des apostolischen Symbols. Zeitschrift für Kirchengeschichte 25. (1904) 148–154. Kéziratai: Cod. Monac. lat. 6325 s. IX. és 6324 s. X. freisingi eredetűek, valamint Cod. Vindob. 1370. s. X., Rouen Cod. A. 214. s. XI–XII. uo. 148.

⁵⁷ Nagy Károlynak a keresztelésre vonatkozó kérdésére lásd J. M. Heer: *Ein karolingischer Missions-Katechismus*. Freiburg in Br., 1911. 50–52.

⁵⁸ H. Löwe: *Die karolingische Reichsgründung. (Exkurs: Der Verfasser des Ordo de catechizandis rudibus)*, 177.

⁵⁹ PL 100. col. 203–206. (796?); PL 100. col. 192. Alkuin Arno-nak: „donec plenior accipias catechizandi rationem” Alkuin levelei vonatkozó helyeinek magyar fordítására ld. Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*, 294–296.

⁶⁰ Giannoni feltételezi Alkuin közvetlen hatását: *Paulinus II. Patriarch von Aquileia*, 44. Zagiba a Nagy Károlyhoz címzett levelét 796. aug. 10. utánra datálva a hasonlóságot a bibliai hely szellemének tulajdonítja: *Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter*, 63.

hadjárattal hozható összefüggésbe (791, 795–796 ?).⁶¹ Alkuin szellemiségének meghatározó súlyát mutatja, hogy Alkuin kisebb írásai a „dictatus” jelen kéziratába is abban a sorrendben kerültek be, ahogyan azok Alkuin Arn-nak elküldött levelében voltak.⁶²

H. Mayernek a római és a gallikán, milánói rítusok számos sajátosságát sikerült elkülönítenie.⁶³ Megállapítását, hogy a térségben Aquileia hatása a 8. század végére szinte megszűnt,⁶⁴ az elsősorban Klaus Gamber kutatásai révén előkerült liturgikus szövegtörödékek már módosították.⁶⁵ Most egy Mayer által tárgyalt kérdésre térünk ki, a „Jézus nevében való keresztelés” megítélésére. Mayer a helyet közvetlenül Pseudo-Ambrosius *De sacramentis* művére vezeti vissza,⁶⁶ és ennek alapján milánói hatásra gondol. Pedig a kérdést Paulinus is igen részletesen tárgyalja a *Concilium Foroiuliense* bevezetőjében,⁶⁷ az Apostolok Cselekedeteinek 19.4.5. szöveghelyét magyarázva. A párhuzam még inkább előtérbe helyezi a délnémet és észak-italiai liturgikus kapcsolatok fontosságát, már nemcsak Milánó hatására korlátozva azt. A *dictatus* mondatfűzését egyébként is mindvégig bizonyos körülményesség, a bibliai helyek és az egyházi hagyomány bizonyosságainak összeötvözésére való törekvés jellemzi. A szerkesztés technikáját jól szemlélteti a következő, két különálló gondolatot összefogó mondat példája (174. p. 41. sor – 175. p. 1. sor), ahol a keresztségben való újjászületés (Róm. 6: 3, –4). alap gondolata ötvöződik a kolosszieiekhez írt Pál-levél soraival (3: 9)⁶⁸.

A szövegnek a térítésre vonatkozó részletei már felkeltették a kutatók figyelmét,⁶⁹ s röviden itt is kitérünk rájuk. E helyek szóhasználata is figyelemreméltó. Ezekben belül érdemes kitérni a „gens”, az „idiota” és az „illitteratus” szavak jelentésére. A „gens-populus”

⁶¹ Az avarokra vonatkozó részlet: „*Gentes populosque Hunorum antiqua feritate et fortitudine formidabiles, tuis suo honori militantibus subdidit sceptris... colla diu superbissima sacrae fidei iugo devinxit...*” PL 100. col. 188.

⁶² MGH Epistolae, vol. 4. Alkuin levelek Nr. 259. Idézi M. S. Driscoll: *Ad pueros sancti Martini. A Critical Edition, English Translation, and Study of Manuscript Transmission*. Traditio 53 (1998) 37–61.

⁶³ H. Mayer: *Geschichte der Spendung der Sakramente in der alten Kirchenprovinz Salzburg*, 793–804. A bajor liturgia gallikán, milánói és aquileiai kapcsolatairól.

⁶⁴ H. Mayer: *Geschichte der Spendung der Sakramente in der alten Kirchenprovinz Salzburg*, 803. Paulinus későbbi térítő tevékenységéről valóban nem tudunk. Alkuin egy levele arra utal, hogy Arno lelkesebben vett részt a hit terjesztésében. MGH Epistolae, vol. 4. 153. Id. C. Giannoni: *Paulinus II. Patriarch von Aquileia*, 42.

⁶⁵ K. Gamber: *Das Messbuch Aquilejas im Raum der bayerischen Diözesen um 800. in Millennium dioeceseos Pragensis 973–1973*. Annales Inst. Slavici. Bd. VIII. 1974. 111–118. Mint írja: „Es sind noch keine 15 Jahre her, da wusste man so gut wie nichts von der frühen Liturgie des Patriarchats Aquileja.” 111. és uő.: *Der Taufritus nach dem Tassilo- Sakramentar*. Lásd 28. jegyz.

⁶⁶ *De spiritu sancto* I. 3. Id. H. Mayer: *Geschichte der Spendung der Sakramente in der alten Kirchenprovinz Salzburg*, 802.

⁶⁷ MGH Concilia, vol. 2. 183–184.: „*Cur magister in nomine patris et filii et Spiritus sancti et discipuli in nomine tantum Iesu precipiunt baptizari? Numquid aliud veritas per semetipsam docuit, et aliud discipuli veritatis vel aliam formam doctrine ecclesius tradiderunt? Absit hoc. Sacramentum igitur sanctae trinitatis, quam magister et Dominus tribus enumeratis personis, in uno tamen nomine voluit demonstrare, hoc eiusdem veritatis discipuli in una de trinitate persona, id est filii, totam sanctamque trinitatem essentialiter sancto sibi revelante Spiritu intelligere meruerunt...*” [kiemelés tőlem: V. L.]

⁶⁸ Lásd Maxentius: *De baptismo*. In: J. M. Heer: *Ein karolingischer Missions-Katechismus*, 93.

⁶⁹ H. Büttner: *Mission und Kirchenorganisation des Frankenreiches bis zum Tode Karls des Großen*, 480. A vonatkozó részeket vagy észrevétlenül hagyták vagy tévesen interpretálták. Id. C. Giannoni: *Paulinus II. Patriarch von Aquileia*, 46., A. Kollautz: *Awaren, Franken und Slawen in Karantanien, Niederpannonien und byzantinische Mission*. Carinthia I. (1966) 260., 262.; A. Stenzel: *Die Taufe. Eine genetische Erklärung der Taufe*. Innsbruck, 1958. 246.; Bóna I.: „*Cunpald fecit.*” (*Der Kelch von Petóháza und die Anfänge der bayrischfränkischen Awaren-Mission in Pannonien*). Acta Archeologica 18. (1966) 310–311.

szópárnak a római állami terminológiáig visszanyúló eredete jól ismert.⁷⁰ Miként az is, hogy a 7–9. századi forrásokban is még nyomon követhető bizonyos terminológiai következetesség. Erre M. Hellmann hívta fel a figyelmet a közismert *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* című mű kapcsán⁷¹, miszerint abban a „gens” és a „populus” nem tekinthetők szinonimáknak. Véleménye szerint a „populus” a „gens” krisztianizált és egyházi szervezetben élő részét jelenti. „Populus” változatában pedig a keresztény, egyházak köré csoportosult közösségekre utal például a *Conversio* 6. fejezetében a 796-os évnél: „cum doctrina et ecclesiastico officio procurare populum, qui remansit de Hunis et Slavis in illis partibus”.⁷² A szóhasználat fennmaradásának a magyarázatával azonban adós maradt.

A pogányok elleni küzdelem hangsúlyozása az avar háborúk idején is nagy – részben propagandisztikus – jelentőséget kapott.⁷³ Ebben a képben a keresztény „populus” áll szemben a pogány „gentes”-szel vagy más néven „pagani, barbarae nationes, rebelles, infideles”-el. A hit terjesztésének gondolata a liturgiában is helyet kapott: a szakramentáriumoknak nemegyszer a kései császárkor örökségéből is merítő „orationes pro imperatore” imádságaiban.⁷⁴ Ezekben a terminusok következetes használata figyelhető meg: „*Omnipotens sempiterna Deus, in cuius manu sunt omnium potestates et omnia iura regnorum, respice ad Romanum [vagy Francorum, Christianum] benignum imperium, ut gentes, quae in sua feritate confidunt, potentiae tuae dextera comprimantur*”⁷⁵ vagy „*Suscipe, Domine, preces et hostias ecclesiae tuae pro salute famuli tui illius supplicantis et protectione fidelium populorum* [kiemelés tőlem: V. L.] *antiqua brachii tui operare miracula, ut superatis pacis inimicis secura tibi serviat Romana [Christianorum; Francorum] libertas.*”⁷⁶ Rögtön hozzá kell azonban tenni, hogy a szóhasználatot illetően csak egyes oklevelekre vagy opusokra korlátozódó következetességről lehet beszélni.⁷⁷

Szövegünkben a „gens” használatát tudatosnak tekinthetjük. Azonban nemcsak a megtérítendő pogányokról esik szó benne, hanem a már megkereszteltekről, az e területen tevékenykedő klerikusokról, sőt papokról, „sacerdos”-okról is. Felmerül a kérdés, hogy a bizonytalan utalásoknál miért nem tudunk meg többet ezekről a keresztény szórványokról. Valószínűleg azért nem, mert a „defensio Christianae fidei” gondolatkörébe nem illett a frank egyházi szervezetet megelőző térítés, sőt általában a keresztény előzmények hangsúlyozása. Ugyanakkor az sem meglepő, hogy ezek – az egyházszervezettől magukra hagyott – keresztény szórványok egyházi szokásaikat tekintve eltértek a Rómához igazodó frank liturgiától. A tartózkodó megfogalmazásból még az is kivehető, hogy a korábbi térítés nem a tanácskozáson valószínűleg résztvevő püspökök kezdeményezése nyomán indult meg. Sőt, éppen a saját egyházmegyéjük, illetve tartományuk papjai (*sacerdotes*) számára

⁷⁰ Ch. Mohrmann: *Études sur le latin des chrétiens*. Tom. 1. Roma, 1961 (2. kiad.). 26–27. ; Mezey L.: *Deáksg és Európa*. Bp. 1979. 27.

⁷¹ Der Begriff „populus” in der *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Cyrillo-Methodiana (1964) 161–167.; H. Wolfram: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Wien-Köln-Graz, 1979. 28., 90.

⁷² H. Wolfram: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 102–106.

⁷³ J. Deér: *Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches, 728–731.*, 787.

⁷⁴ G. Tellenbach: *Römischer und christlicher Reichsgedanke in der Liturgie des frühen Mittelalters*. Sitzungsb. der Heidelberger Akad. D. Wissen. Phil. – hist. Kl. 1934/35.; P. E. Schramm: *Die Anerkennung Karls d. Grossen als Kaiser*. In: Kaiser, Könige und Päpste Bd. I. Stuttgart, 1968. 234–242.

⁷⁵ G. Tellenbach: *Römischer und christlicher Reichsgedanke in der Liturgie des frühen Mittelalters*, 53. és további példák. Vö. 48. jegyz.

⁷⁶ G. Tellenbach: *Römischer und christlicher Reichsgedanke in der Liturgie des frühen Mittelalters*, 5.

⁷⁷ Pl. PL 100. 142.; MGH Epistolae, vol. 5. 158.; C. Erdmann: *Der Heidenkrieg in der Liturgie und die Kaiserkrönung Ottos I.* MIOG (1932) 130.

kívánták azt biztosítani és így egyházfegyelmi jogkörüket is érvényesíteni.⁷⁸ A fogalmazás módja H. Büttnernek látszik támogatni,⁷⁹ aki a térség keresztény előzményeit Tassilo bajor herceg önálló, kelet és dél felé egyaránt tekintő egyházpolitikájával – missziós célokat is szolgáló kolostoralapításával, például Kremsmünster – hozza kapcsolatba. Tassilónak a keresztény hit keleten való terjesztésében és fenntartásában való szerepének a méltatása a korabeli forrásokból hiányzik. Ezt jól magyarázzák a hercegnek – némiképpen homályban maradt – avar szövetséges kapcsolatai, valamint éppen ezen a vádon alapuló megbuktatása.⁸⁰ Az is bizonyos, hogy a keresztény szórványok a Tudun 795-ös megkeresztelkedésével sem hozhatók kapcsolatba, aminek eredményessége egyébként is erősen kétséges.⁸¹

H. Grundmann tanulmányában már igazolta a „litteratus-illitteratus-idiota” jelentésképződésének kultúrtörténeti szerepét.⁸² A szavak jelentésének a vizsgálatára és főleg hagyományozódására nem érdektelen visszatérni. A *dictatus* szövege arra utal, hogy az „illitteratus” és az „idiota” továbbélése jórészt a térítés és a keresztelés irodalmának köszönhető. Grundmann az „illitteratus” kapcsán említi a szónak a térítés gondolatkörével való kapcsolatát, azonban annak a patrisztikus kor utáni alakulásának nem szentelt figyelmet.⁸³ A szótárak a következő alapvető jelentésváltoztatokat tüntetik fel: „*idiota: illiteratus, imperitus, rustica lingua contentus, privatus, nuper conversus, monachi, qui vulgo conversi appellantur. Illiteratus: imperitus, qui litteras, seu legere nesciebant, a natura stultus*”⁸⁴. Az *Apostolok cselekedeteiben* (4:13), ahol Pétert és Pált görögül jelölik így, latin fordításban mindkét szó előfordul: „homines illiterati (Vulg. sine litteris) et idiotae”.⁸⁵ Bibliai előfordulásuk ellenére sem tartoztak a gyakran használt szavak közé, talán éppen nem egyértelmű jelentésük miatt.

Az „idiota” szó későbbi használatára meghatározó lehetett, hogy Szent Ágoston több ízben használta *De cathecizandis rudibus* című művében⁸⁶ mégpedig egyszerűen műveletlen értelemben, szembeállítva a „doctus” szóval, jelentésében közelítve az „ignarus”-hoz. Megjegyzendő, hogy jelentése a patrisztikus irodalomban még semleges árnyalatú, sőt a térítés

⁷⁸ A kor forrásaiban a klerikusokat állandó elmarasztalás éri. Leggyakoribb jelzőjük a „vagus”. Lásd MGH Capitularia, vol. 1. 60, 67., 95., 191., 196., 403. A sacerdos és a keresztelés kapcsolatára uo. 200.

⁷⁹ H. Büttner: *Mission und Kirchenorganisation des Frankenreiches bis zum Tode Karls des Grossen, 477–478.*, 480.; J. Semler: *Karl der Grosse und das fränkische Mönchtum*. In: *Wege der Forschung* Bd. 312. Darmstadt, 1976. 253–257. A. Hauck is megjegyzi művében a „dictatus” kapcsán, hogy „das Christentum dem Awarlande nichts ganz Fremdes war...” *Kirchengeschichte Deutschlands*, 476.

⁸⁰ K. Reindel: *Bayern im Karolingerreich*. In: *Karl der Grosse* Bd. I. 224.; MGH Scriptorum, vol. 1. 33.

⁸¹ H. Büttner: *Mission und Kirchenorganisation des Frankenreiches bis zum Tode Karls des Grossen*, 479.; MGH Epistolae, vol. 4. 309.

⁸² H. Grundmann: *Litteratus-illitteratus*. *Archiv für Kulturgeschichte* 40. (1958) 1–65.

⁸³ H. Grundmann: *Litteratus-illitteratus*, 21. A „Conversio” művelődési kapcsolataira ld. D. Illmer: *Totum namque in sola experientia usuque consistit. Eine Studie zur monastischen Erziehung und Sprache*. = *Wege der Forschung* Bd. 312. Darmstadt, 1976. 430–.

⁸⁴ Így a *Thesaurus Linguae Latinae*, a Du Cange és a Niermayer-féle lexikonok illetve szótárak.

⁸⁵ H. Grundmann: *Litteratus-illitteratus*, 6.

⁸⁶ „Haec omnia cum illo, qui ad societatem populi Christiani non idiota, ut aiunt, sed doctorum libris expolitus...” PL 40. col. 319. További példák uo. 320., 329. A szó hagyományozódásának másik, a 18. századig nyomon követhető útja a templomi énekléssel kapcsolatos. Már egy 364-es zsinat tiltja a „plebeios psalmos” éneklését az egyházban. Ezt az „idiota” szóval értelmezték, alapvetően „privatus” jelentésben. A 8. században „ab idioticis psalmos compositos et vulgares” szerkezetben tűnik fel. Ekkor azonban már nemcsak „privatus” értelemben áll, hanem a nem megfelelő latin tudást is jelenti. H. F. Muller: *Pre-history of the Mediaeval Drama...* *Zeitschrift für Romanische Philologie* 44. (1924) 546–555.

szempontjából – amint az „illitteratus” példája mutatja – még inkább előnyös is volt.⁸⁷ Ágoston említett műve kézikönyvként szolgált a „gentes” megtérítése során a 8–9. században. Címét – *Ratio de catechizandis rudibus* formában – az egyetlen fennmaradt Karoling-kori missziós katekizmus is megőrizte.⁸⁸ A 8. századra azonban az „idiota” jelentése egyértelműen negatívvá, elmarasztalóvá válik. Azokat illetik a jelzővel, akiket tudatlanságuk már a keresztényi élet gyakorlásában akadályoz, illetve foszt meg attól, elsősorban az újonnan megtérített népeket.⁸⁹ A tudatlanság egészen az anyanyelv kizárólagos ismeretéig terjedhetett. A térítésre váró népek esetében az egyházi és világi ismeretekben való járatlanság már a keresztység elnyerését akadályozó tényezővé válik. A *dictatus* szövegében az „idiota gens”-szel szembeállítva ezért jelenik meg Cornelius centurio és a zsidók példája (174. p. 15–29. sor).

Az „illitteratus” jelző a 8. században az egészen ritkán használtak közé tartozik. Pozitív jelentésű szópárja, a „litteratus” és főneve, a „litteratura” annál inkább az érdeklődés középpontjába került. A patrisztika is használja a térítéssel összefüggésben,⁹⁰ a 8. században azonban már sokkal tágabb szellemi környezetben jelenik meg. Nagy Károly korszakos jelentőségű rendelete, a *De litteris colendis*⁹¹ a „litteratura” és a szövegek megértése közti szoros kapcsolatra hívta fel a figyelmet: „semmi kétség, hogy az irodalmi alakzatokat ismerő annál gyorsabban értheti meg az olvasottak értelmét, minél mélyebben oktatást nyert előbb az irodalom ismeretében.” (*„nulli dubium, quod ea [sc. schemata, figurae etc.] unusquisque legens tanto citius spiritualiter intellegit, quanto prius in litteraturae magisterio plenius instructus fuerit.”*)⁹² Az írástudást – a betű/littera ismeretét – természetesen beleértették a kifejezésbe, de annál már sokkal többet jelentett.

A „male intelligere” veszélyeit Nagy Károly idézett rendelete is sejteti, ami azonban az eretnokségek elleni küzdelemben Paulinus érsek számára valóságga is vált:⁹³ „Nem is lehet azon csodálkozni, hogyha tanácstalanul bolyongtok ott, ahol mindent elborít az allegóriák lombja ...”, s „a bibliai írások levelei között lelógó szellemi gyümölcsökhöz sem férhettek hozzá, s képzetlenül helytelenül értelmezvén, beszennyezitek az ortodox hitelveket”.

Az adott összefüggésben a klerikusok „illiteratus” jelzője a *De litteris colendis* szellemével ellentétes, „műveletlen” jelentésben értelmezhető. Ezt erősíti meg a pogányok esetében emlegetett „sine litteris” kifejezés is – nyilvánvalóan írástudatlan értelemben.⁹⁴ Hogy mit is értettek rajta a kortársak, arról meggyőző képet nyerünk abból a missziós kézikönyvből, amelyet Alkuin küldött barátjának, Arn-nak, s szerencsére fennmaradt, sőt fakszimile

⁸⁷ H. Grundmann: *Litteratus-illitteratus*, 21.

⁸⁸ J. M. Heer: *Ein karolingischer Missions-Katechismus*.

⁸⁹ „*Et hoc consideret, ut presbyteri ipsi non sint idiothe, sed sacras scripturas legant et intelligent, ut secundum traditionem Romanae ecclesiae possint instruere.*” (798. év, MGH Concilia, vol. 1. 198.); „*Et qui carnales homines, idiotae [kiemelés tőlem: V. L.], Alemanni vel Baioarii vel Franci, si iuxta Romanam urbem aliquid facere viderint ex his peccatis, que nos prohibemus...*” (742. év, MGH Epistolae, vol. 3. 301. Bonifatius levele Zacharias pápához.

⁹⁰ Lásd 74. jegyz.

⁹¹ P. Lehmann: *Fuldaer Studien NF*. Sitzungsab. der Bayerischen Akad. d. Wissen. Phil.-phil. u. hist. Kl. (1927) 4–13.

⁹² P. Lehmann: *Fuldaer Studien NF*, 9.; A. Nemetz: *Litteralness and the sensus litteralis*. *Speculum* 34 (1959) 76–89.

⁹³ A spanyol földről származó eretnokségekkel a délnémet zsinatok is foglalkoztak. Paulinus több ilyen vonatkozású művet is írt. M. Manitius: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. Bd. 1. 368–370. és C. Giannoni: *Paulinus II. Patriarch von Aquileia*, 57–77.

⁹⁴ Szádeczky-Kardoss Samu a „sine litteris” kifejezést a biblia nem ismereteként értelmezi. Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*, 292.

kiadványként ma is forgatható⁹⁵. Ebben találunk a pogányoknak elmondható térítő prédikációt, egy kis latin nyelvtant, s ahhoz kapcsolódóan különféle ábécéket és rúnákat. A frank birodalom végein a „litteratura” ismeretének megkívánása a térítő klerikusoktól nemcsak utópia, hanem a birodalom politikai-szellemi egységesítésének jele, a potenciális eretnek-ségek iránt való fokozottabb érzékenységnek a bizonyítéka is.

A „dictatus” fejtegetéseinek a térségre vonatkozóan legfontosabb értéke, hogy első kézből igazolja keresztény szigetek fennmaradását és létezését a frank seregek által épphogy elért és meghódított területeken, akik között ráadásul a főpapok szemében igen megbízhatatlannak tartott helyi klerikusok szolgáltatták ki a szentségeket.

Az itt leírtak egyben kiegészítésül is szolgálnak Arnold Angenendt megállapításaihoz.⁹⁶ A szerző Bonifacius és korának általában a szentségek, konkrétan a kereszttség és keresztelés definiálására törekvő magatartásában egy ritualizálódási folyamatot vél felfedezni, amit a koraközépkori missziós tevékenységben lényeges szó- és viselkedés formalizmus szempontjából értékel. Az ezen nyilván túlmutató jelenséget helyesen állítja a Karoling-kori „*Streben nach Richtigkeit*”⁹⁷ kulturális és művelődési reformjának folyamatába, felhíva a figyelmet a római liturgia térhódítására és a liturgia megnövekedett politikai szerepére. Ennek eredményeként tapintható ki a keresztelési rítus aprólékos szabályozása mögött a térség – Noricum és Pannónia határvidéke – 8. század végi történelmének sorsdöntő szakasza, különösen a hittérítő birodalmi egyház és egy azt megelőző egyházi tradíció találkozása.

Utólag nyugodtan megállapíthatjuk, hogy a főpapok helyesen érveltek a háborús héjakkal szemben a fokozatos, a társadalmat átmosó ideológiai és rituális térítés fontosságá mellett, amit már korábban, 794-ben is képviselt Paulinus.⁹⁸ Világosan látták, hogy a birodalom határainak tartós kiterjesztése csak a „*fideles Dei et regis*” ideológia érvényesítésével képzelhető el: a frankok és a latin egyház iránti hűség kölcsönösen feltételezte egymást, szerencsés esetben erősítette egyik a másikat.⁹⁹ A helyzet ráadásul a püspökök érvelésének kedvezett, mivel az avar térségben a háborús pusztítások következtében egyre kevésbé maradt olyan helyi vezető réteg, arisztokrácia, amely a frankokkal szövetségre lépve a nyugati uralom és a keresztény térítés bázisát jelenthette volna. Úgy tűnik, hogy Alkuin és a püspökök hatása korlátozott maradt, mégha általában az ő hatásuknak is tulajdonítják az elfogott avar hadifoglyokkal való viszonylag enyhe bánásmódot, alkalmankénti szabadon bocsátásukat. Bizonyos azonban, hogy a kereszttség felvételére jelentkező avar követségek nem részesültek alapos hitoktatásban, s a hiterjesztés szerves és átgondolt folytatásra irányuló tö-

⁹⁵ Codex Latinus Vindobonensis Nr. 795. Hg. F. Unterkircher. Alkuin-Briefe und Traktate, fol. 1–20., vö. H. Reimitz: *Grenzen und Grenzüberschreitungen im Karolingischen Mitteleuropa*, 159.

⁹⁶ A. Angenendt: *Kaiserherrschaft und Königstaufe. Kaiser, Könige und Päpste als geistliche Patrone in der abendländischen Missionsgeschichte*, 170–175. Félrevezető hivatkozása a spanyol keresztelési gyakorlatra. Róma ott éppen az eretnekek ellen támogatta az egyszeri merüléssel történő keresztelést, míg másutt határozottan a háromszori mellett foglalt állást. Ezt találjuk a Paulinus-dictatusban is (173. p. 18–20. sor) A. Angenendt: *Kaiserherrschaft und Königstaufe. Kaiser, Könige und Päpste als geistliche Patrone in der abendländischen Missionsgeschichte*, 171. és P. Glauze: *Zur Geschichte der Taufe in Spanien II. Nachrichten über die Taufsitten bis 711*, 14–21. valamint MG Epp. IV. 212.

⁹⁷ A. Angenendt: *Kaiserherrschaft und Königstaufe. Kaiser, Könige und Päpste als geistliche Patrone in der abendländischen Missionsgeschichte*, 175., 176–183.

⁹⁸ Már ekkor hangsúlyozta a katonai hódítás és keresztény hittérítés módszereinek a különbségét, óvott a két jelenség és folyamat egybemosásától. Vö. *Concilium Francofurtense anno 794*. Ed. A. Werminghoff, MGH Concilia, vol. 2, 1/1, 141–. Általában lásd *Das Frankfurter Konzil von 794: Kristallisationspunkt karolingischer Kultur*. Hg. R. Berndt. Mainz, 1997.

⁹⁹ Az avarok elleni „szent háború” ideológiájára és tükröződésére a forrásokban ld. Deér J.: *Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches*, 729.

rekvések mind meghíusultak, illetve a sűrű avar lázadások más irányt adtak az eseményeknek.¹⁰⁰ Elég, ha röviden arra utalunk, hogy 799-ben a keleti prefektust, Geroldot és a mai Fiume/Rijeka mellett Eriket is gyanús körülmények között ölték meg, ami jól mutatja a terület felületes pacifikálását. Végezetül megállapíthatjuk, hogy a püspökök jól látták a birodalom határának és a liturgikus határnak egybeesését. A liturgiának önmagának is van birodalomépítő, társadalomszervező és akkulturációs hatása, miként azt a mai európai politikai földrajz is sok helyen mindmáig tanúsítja.

FORRÁS

Püspökök gyűlése a Duna partján (796)
(*Conventus episcoporum ad ripas Danubii*)

A mindenható Isten előretudásában, megalkotta azt, ami lesz, mindazt, ami öröktől fogva elrendelésszerűen megtörténtnek tűnik, amiket nyilvánvalóan az egyes korokban Isten jogos ítélete igen mértéktartóan rendez el, miként írva vagyon: „Megítéli majd a világot igazsággal és a népeket az ő hűségével.”¹⁰¹ És egy szava sem hullott hiába a földre mindazon jókról, amelyekről az Úr mondta, hogy az ő művei. Naponta teljesedik be az, ami az Igazság szavával sérthetetlen joggal üdvösen igazoltatik, miszerint: „Más juhaim is vannak nékem, amelyek nem ebből az akolból valók, azokat is elő kell hoznom, és hallgatnak majd az én szómra, és leszen egy akol és egy pásztor.”¹⁰² Ezekben a szavakban az Úr bizonyosságait kell alaposan mérlegelni, nehogy valaki kérkedve valamit magának juttasson, az összegyűjtött juhok hasznát elvesztegetve a saját dicsőségét keresse. Ugyanis nem azt mondta: „Azokat kell odavezetni”, hogy úgy érthessék, „bárkinek” Isten kegyelme nélkül, hanem hozzátette, „nekem”, amennyiben nyilvánvalóan tudtul adatik, hogy semmi sem a mienk, hanem ami méltó, szent és igazságos, az egészében az övé. Mégha nekünk kegyes ajándéka révén nagy jóságában jutalmul viszonoztatik is valami az alázatosan megadott tiszteletből, ha nem a mi dicséretünket és érdemeink dicsőségét keressük, hanem azét, akinek teljességgel köszönhető, hogy vagyunk, élünk és mozgunk¹⁰³.

Végül, mivel az előre megszabott időben méltóztatott jóakarata szándékának megfelelően a vad népek elméjét kegyes szelídségéhez elvezetni, a legkeresztényibb fejedelemnek, Károlynak buzgó hite által feltüzelt lelkét pedig sikeresen arra ösztönözte, hogy a hadsereg keresztény légióit késedelem nélkül hívja egybe a Hister-Duna partján, amelyeket legkedvesebb Pippinje a Jordán jogart birtokló Krisztus irányításával vezetett. Az említett tiszte-

¹⁰⁰ A térítés felületes voltáról sokszor a kortársak is ironikusan nyilatkoztak. Sankt Galleni Notker olyan normannokról tesz említést Jámbor Lajos uralkodása alatt, akik húsvétkor történt keresztelkedésük alkalmával fehér ünnepi ruhát, frank fegyvert és csábító csecsebecsét kaptak ajándékba. Amikor egyszer kifogytak a ruhából, s helyette gyengébb anyagból készültet adtak, kifakadt az egyik normann, hogy már huszadszor merült alá a keresztvízbe, de ilyen szégyen még sohasem érte. Idézi H. Reimitz: *Grenzen und Grenzüberschreitungen im Karolingischen Mitteleuropa*, 162–163.; vö. Notker: *Gesta Karoli II*, 9. Ed. Rau., 422–. Az avarokkal kapcsolatban 799-ben a püspökök komoly önváddal illették magukat, amint az Alkuin Arnnak küldött leveléből kiderül: „A hunok (ti. avarok) elvesztése, mint mondtad, a mi nemtörődömségünk következménye” (Hunorum vero, sicut dixisti, perditio nostra est negligentia”). MGH Epistolae, vol. 4, 309. Összefoglalóan J. Deér: *Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches*, 786–787.

¹⁰¹ Zsolt 95:13

¹⁰² Jn 10:16

¹⁰³ vö. ApCsel 17:28

letreméltó Pippin király a mondott helyen igen gyorsan táborot vert, sőt összehíván bizonyos püspökök tisztas gyülekezetét, aprólékos kíváncsisággal, jámbor szavakkal igyekezett kideríteni az Isten tiszteletére és a keresztény vallásra szorosabban vonatkozó dolgok számos szertartásának rendjét. Így az előbb említett atyák bizalmából bejegyző engedélyükkel először az újjászületés szent fürdőjéről tudakozódtak: mely időpontokban szabad azt általában és konkrét esetekben a kathekumeneknek juttatni, ha a szükség másként nem követeli meg. Azonnal találtak törvényes időszakokat, de éppen csak azt a kettőt, amit a Szentírás lapjai is támogatnak. Akkor kell, tudniillik Húsvét legnagyobb ünnepén és Pünkösdkor, a Szentlélek lángnyelvekben való dicsőséges eljövetelkor minden módon joggal megünnepelni a keresztség szentségét, hacsak a jogos és elkerülhetetlen szükség váratlanul nem szól közbe, miként korábban már mondtuk. Mondja pedig a népek mestere és tanítója a hitben és igazságban: „Akik megkeresztelkedtünk Krisztus Jézusban, az ő halálában keresztelkedtünk meg, eltemettünk azért ő vele együtt a keresztség által a halálban, hogy miképpen feltámasztatott Krisztus halálból az Atyának a dicsősége által, azonképpen mi is új életben járjunk.”¹⁰⁴ Így, miként a medence szent vízébe való három alámerülés sem helytelenül jelképezi az Úr háromnapos sírját, úgy a harmadik felmerülés a vízből az Úr feltámadása harmadnapjának örömét tanúsítja.

A Pünkösdről pedig így szólt az Úr tanítványaihoz, emlékszik Szent Lukács: „Ti azonban Szentlélekkel fogtok megkereszteltetni amit majd elnyertek nem sok nap múlva”¹⁰⁵, és azt, hogy „ha valaki nem születik újjá víztől és a Szentlélektől, nem mehet be az Isten országába.”¹⁰⁶ Majd egyebeket mond dörögve a kiváló prédikátor a megtértekről és a forrás méhéből szent módon újjászületettekről: „de megmosattattatok, de megszenteltettetek az Úr Jézus Krisztusnak nevében és a mi Istenünk lelke által”.¹⁰⁷ Ezért maguktól az apostoloktól is úgy maradt a szentegyházra, hogy ebben a két időpontban ünnepelheti leginkább a szent keresztség misztériumát. Ez ok miatt tetszett úgy, hogy a sérthetetlen apostoli regula és a kánoni előírások tekintélyes rendelkezéseinek megfelelően e két időpontot az újjászületés szentségének kell fenntartani, a halál fenyegető közeledtének kivételével, amely esetben nem kell az időpontokat betartani, még a nappal óráit és perceit, miként az éj szilenciumát sem. Ha bármikor erre sürgető szükség lenne, a halál veszélyét észlelve bárkinek minden késlekedés nélkül gyorsan adassék meg a keresztség kegyelme.

Hasonlóképpen kell azokról is vélekedni, akiket ostromgyűrű veszélye, avagy a hajótörés félelme vagy börtön sanyarúsága fenyeget, mindezek ugyanis a halál okául szolgálhatnak. Egyébként pedig – mint mondtuk – az apostoli és kánoni alapelv sértetlenül őriztessék meg.

Tehát az isteni intés tekintélye nyomán az egyház első pásztora gondot visel azoknak a testvérek – miként mondtuk – nyughatatlan lelkének megnyugtatóására, akik őt a pogányok befogadása miatt mintegy a törvény megsértőjeként fedték meg: „Megemlékezem pedig az Úrnak ama mondásáról, amint mondá: János ugyan vízzel keresztelt, ti azonban Szentlélekkel fogtok megkereszteltetni”.¹⁰⁸ És hozzátette: „Kicsoda voltam én, hogy az Istent eltilthattam volna?”¹⁰⁹ Utóbbi szavaiban pedig mindenesetre meghatározottat, hogy a szent keresztségre vágyakozóknak mely szükséghelyzeteken adható meg az bármikor büntetlenül. Vizsgáljuk meg, szabad-e nekünk elménkben alázatosan mérlegelnünk, hogy a faragatlan és a hithez újonnan megtérő nép miatt az említett két időpont bátran előbbre

¹⁰⁴ Róm 6, 3:4

¹⁰⁵ ApCsel 1:5

¹⁰⁶ Jn 3:5

¹⁰⁷ 1Kor 6:11

¹⁰⁸ ApCsel 11:16

¹⁰⁹ ApCsel 11:17

hozható-e, hogy közben ne tűnjünk a Szentírás helyes ösvényét elhagyni, sem az előttünk élt atyák határait áthágni¹¹⁰. Az apostolok cselekedeteiben ugyanis, miként Péter megjövendölte, az olvasható, hogy 3000 hívó serege, amikor alászállt a Szentlélek, egyszerre fogadta be a keresztség kegyelmét, és „csatlakozék”, mondja, „azon a napon”, azaz a hívők sokaságához csatlakozott az egyház testében.¹¹¹ De az Ézsaiás prófétát olvasó eunuch is égi parancsra a szekere felvett Fülöptől nyeri el a keresztséget a talált vízzel.¹¹² Végül Pál is, a választott edény, háromnapos böjtölés után Ananiástól nyeri el a keresztséget, látását is visszakapva.¹¹³

A példának az imént előhozott bizonyosságait – amelyeket előadtunk –, valószínűnek és a lehető legigazabbnak kell tekintenünk, de ezeket, akikről szó van, egészen másképpen kell megítélni. Ez a nép ugyanis faragatlan és oktalan, sőt határozottan együgyű, és úgy tűnik, hogy írástudatlanként nehézkes a szent misztériumok megismerésében, és fáradságosan tanítható.

Azokat pedig, akik körülméltként jöttek, és hittek a szent kinyilatkoztatásokban, törvényhozásban és a próféták misztikus jóslataiban, Péter rögtön megkereszteltnek tekintette, még az itáliai sereg századosát is, aki a pogányok közül származott, sőt jártas volt a világi irodalomban is, de mind az angyal által korábban figyelmeztetésben részesült, mind pedig a keresztség előtt az istenfélésben megpróbáltatott.¹¹⁴ Azoknak ugyanis, akik a körülmélték közül valók, miként mondtuk, csak a hitük hiányzott, amellyel Krisztust helyesen Isten fiának kellett volna hinnük, és nem tudták, hogy azt, ami előadatott, miként kellene képletesen megérteniük. Ezért az eunuch is, mikor olvasta Ézsaiás próféta szavaiban: „Mint juh viteték mézszárszékre, és mint bárány az ő nyírója előtt néma, azonképpen nem nyitotta fel az ő száját” nyugtalanul tudakolta Fülöptől, hogy vajon a próféta magáról, vagy valaki másról szolt-e.¹¹⁵ Amikor Fülöp felfedte előtte az evangélium jelképes értelmét a Krisztus szenvedéséről misztikus módon mondottakról, az eunuch, elteve a Szentlélekkel, prédikátorának tüstént beleegyezését adta, és szíve tárházából a hit adományát örömhírt hozó nyelve saroglyáján önként kimutatta. A keresztséghez ugyanis semmi sem hiányzott az Eunuchnak, hacsak nem a víznek eleme, amit meglelvén rögtön kiérdemelte a benne való keresztséget.

E nép előtt, ahogyan korábban mondtuk, nem tárult fel a szent beszédek ismerete, hogy az idézett szentírási példák szerint hamarabb adja át magát a keresztség misztériumainak, s csak bizonyos haladékkal avattassék be a hit szentségébe. Különösen, mivel az Úr megparancsolta tanítványainak, mondván: „Elmenvén ezért tegyetek tanítványokká minden népeket, megkeresztelvén őket az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében. Tanítván őket, hogy megtartsák mindazt, amit én parancsoltam néktek”,¹¹⁶ és ismét, hogy „Aki hiszen és megkeresztelkedik, idvezül.”¹¹⁷ Mindenesetre nyitott szemmel olvasva fel kell figyelni az Úr szavaiban és követendő parancsaiban a szertartás szent rendjére. Ugyanis nem azt mondja: „Menjetek, kereszteljetek meg minden népeket, tanítván őket”, hanem először azt mondta, hogy „tanítsatok”, majd hozzátette: „kereszteljetek”. Nem az fog üdvözülni, aki megkeresztelkedett és hitt, hanem az, aki hitt és megkeresztelkedett. És a keresztség után: „Tanítsatok meg őket megőrizni mindazt, amit rátok bízam”, hogy nyilvánvalóan

¹¹⁰ Vö. Péld. 22:28

¹¹¹ ApCsel 2:41

¹¹² ApCsel 8:30–38

¹¹³ ApCsel 9:9 skk.

¹¹⁴ ApCsel 10, 20

¹¹⁵ Iz 53:7; ApCsel 8:32

¹¹⁶ Mt 28:19–20

¹¹⁷ Mk 16:16

megértsék, a hitet tanítani kell a keresztség előtt, hogy az újoncok megértsék, hogy mi a keresztség kegyelme, mert ennek révén bocsáttatnak meg a bűnök, és új emberként születik újjá a megváltás hullámai között. Cselekedetei miatt régóta halott, aki a bűn fia volt, de az örökbefogadás révén Isten fia lesz, és az egek birodalmának részeseként a halandó élet után az örök élet boldogságát nyeri el. A keresztség után pedig tanítani kell, hogy az Isten minden parancsát meg kell tartani, amelyekkel jámboran és igazságosan tartoznak élni ebben a világban.

Az igehirdetők oktatása pedig nem lehet kegyetlen és emberi félelemtől övezett, hanem kegyes, vonzó és kedvességtől harmatos. Vonzó mindenesetre az örök élet jutalma miatt, félelmetes a pokol gyötrelmei, nem pedig a kard véres pengéje miatt. Ne kényszerítve vagy akaratok ellenére vitessenek a keresztség medencéjéhez, hanem azok járuljanak oda, akiket eltöltött a Szentlélek kegyelme, és lelkük vágyakozásával törekednek az üdvösségre. Azt, hogy a késleltető halasztás hány napig tartson, határozza meg a pap véleménye, teljesen a hallgatók hajlandóságának megfelelően, hogy azok mennyire gyorsan vagy lassan fogadják be az Isten igéjét és fogják fel a Szentlélek sugalmazására megváltásuk elnyerésének hasznát. A leghosszabb halasztás is maradjon 40 napon belül, nehogy esetleg a hosszadalmas készenlét vágyuk égő lángját hiábavalóan mérsékelje, úgy tudniillik, hogy a tanulás legalább egy hetet vegyen igénybe.

Továbbá a két törvény szabta időpontról, azaz a Húsvétről és a Pünkösdről, amikor – mint mondtuk – rendszerint kiadatik a szent keresztség, még meg lehet fontolni, hogy miként lehetne ezeket büntetlenül előbbre hozni ezeknek a népeknek megtérítésére és papjaik kis száma miatt.

Tudjuk tehát, hogy Húsvét szent és tisztelendő örömmünnepe és a Szentlélek eljövetele, azaz Pünkösöd vasárnapra helyeztetett. Mi pedig minden egyes héten az első napján, azaz vasárnapon megünnepeljük az Úr feltámadásának szent örömét és a Szentlélek elmondhatatlan jelenlétének a dicsőségét. Ha tehát ezen okból szerencsés merészséggel az említett időpontokat nem félünk előbbre hozni, a vasárnap tiszteletben tartandó időpontját semmiféle vakmerőséggel se merészeljük áthágni, a halál esetétől eltekintve, úgy, miként rendszerint minden előadatott.

És végül, ha úgy látja a pap, és a dolog természete sem hozza másképp, a kathekumeneket két, három, esetleg több vagy kevesebb héten át meghatározott számban vagy anélkül gyűjtsék egybe, s cselekedjék úgy, ahogyan helyesnek látja. Azon a héten kell pedig kereszteselni, amikor „szombat múltával a hét első napja megvirrad”.¹¹⁸ Kiszabott böjtöléssel naponta hittant tanuljanak, és kenessenek meg a szent olajjal és nagyszombat vesperásakor, mint mondtuk, szenteltessenek meg víz által egy forrásban vagy olyan medencében, amelyben lehetséges három alámerülés a Szentháromság nevében. És miután megvallotta, hogy hisz a mindenható Atyaistenben és Jézus Krisztusban, egyszülött fiában, a mi Urunkban és a Szentlélekben és megvallja, hogy lemond az ördögről és pompájáról, a világról és pompájáról, akkor mondja el egyszer a pap: „És megkeresztellek téged az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevében”. Majd harmadszorra emelkedvén ki a vízből, az emelje magához, akit számára lelki atyjául választottak.

Valamennyi kicsiny csecsemőt pedig, hacsak a halálnak való tartozást nem kell le róniuk, őrizték meg arra a két általános ünnepre, amelyekről már többször szó esett – Húsvétra vagy Pünkösdre. Azokról pedig, akikről körültekintő tudakozásunk eredményeként válaszaik alapján már bebizonyosodott, hogy annak a földnek a papjai már megkeresztelték őket Szentháromság nevében, nem szükséges még egyszer megkeresztelked-

¹¹⁸ Mt 28:1

niük. Ugyanis a szent apostol, Pál mondja, hogy „egy a keresztség, egy a hit”,¹¹⁹ és ugyanarról az Igazság Péternek: „Aki megfürödött, nincs másra szüksége, mint a lábait megmosni”,¹²⁰ azaz a helytelen cselekedeteket megbánásul a könnyek forrásából lemosni.

Azok esetében pedig, akiket klerikusok kereszteltek meg, a vizet mégis pap áldotta meg a Szentháromság nevében, és jelen vannak maguk a keresztelést végzők, hogy erről tanulságot tegyenek, vagy legalább azok, akiket megkereszteltek, és magukról ilyesféle tanulságot tudnak tenni, nem tartjuk helyesnek, hogy még egyszer megkeresztelkedjenek, hanem pusztán kézzrátétellel adassék át nekik a lelki ajándékok összessége, amelyekben a keresztség előtt és után kellett volna részesülniük, és így fogadtassanak be a szentegyház kebelébe.

Azokat pedig, akikről tudnivaló, hogy írástudatlan klerikusok keresztelték meg őket, amikor alámerültek a vízbe, hitüket sem vallották meg – mivel nem tudhatták –, sem a keresztelést végző nem mondta: „megkereszteltek téged az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevében”, sem azt, hogy a „Jézus Krisztus nevében”, miként ezen együgyűek egyikének-másikának vallomásából tudjuk, a víz pedig csak a testet öblítette le, azokat teljességgel meg nem keresztelteknek kell tekinteni. A víz magában, a Szentlélek kapcsolódása nélkül semmit sem ér, ha csak a test vagy bármi egyéb szennyt nem mossa le. A bűnök bocsánata és a Szentlélek megszentelése kétség kívül csak a Szentlélek kegyelmével valósul meg. „Vegyétek” – szól az Úr – „a Szentlelket: akinek a bűneit megbocsátjátok, megbocsátatnak azoknak.”¹²¹ Ugyanis az Úr nem azt mondja: aki szent lett, pusztán a víztől lett azzá”, hanem azt, hogy a víztől és a Szentlélektől. Ezért van, hogy a népek mestere és tanítója a Keresztelő János által a csak vízben kereszteltek még egyszer megkeresztelteti. Ugyanis, amikor kérdéseivel kiderítette, hogy a megkereszteltek megkapták-e a Szentlelket, s azt a választ kapta, hogy nem tudják, magukhoz vették-e a Szentlelket, akkor Jézus Krisztus nevében megkereszteltette őket.¹²² És ebből a példából tehát megtudható, hogy csak a vízben, a Szentlélek kegyelme nélkül megkeresztelteknek, kétség kívül még egyszer kifogástalanul meg kell keresztelkedniük.

Ezekről legyen elég tehát ennyit mondani. Most pedig e tárgyról rövidesen máshoz igyekezve, tollunk hegyét felemeljük.

Paulinus, bár az Úr szolgáinak legutolsó méltatlan szolgálója, a szent és ortodox aquileiai székesegyház ajtónállója, ezeknek a tiszteletreméltó testvéreknek voltam társa és meghallgatója.

¹¹⁹ Ef 4:5

¹²⁰ Jn 13:10

¹²¹ Jn 20:23

¹²² ApCsel 11:16 és 19:4

NÓTÁRI TAMÁS

Notitia Arnonis – Epistola Theotmari

Két forrás a kora-középkori Salzburgból

Bevezetés

A *Notitia Arnonis*¹ valamikor 788 és 790 között, közvetlenül az önálló – az Agilolfing-dinasztia által uralt – Bajorországnak Nagy Károly által a frank birodalomba történő beolvasztása után keletkezett. Tárnya a salzburgi püspökség birtokainak és javainak felsorolása. Lejegyzésére Arn(o) püspök – 798-tól érsek – adott utasítást, aki ezen, feltehetően Nagy Károly kívánságára elkészített, ám a püspökség számára sem haszontalan összeírással kívánta Salzburg addigi szerzeményeit dokumentálni és biztosítani. Az *Epistola Theotmari*² Salzburg ötödik érsekétől származik, aki igen sérelmesnek és saját jogkörét csorbítóknak érezte a morva egyházi önállóságot szorgalmazó szláv papok működését. Ennek kapcsán fordult levélben IX. János pápához 900-ban, s foglalt állást nem csupán a morvakkal, hanem a magyarokkal szemben is, ami ezen írást a honfoglalás korának becses forrásává teszi. A korai salzburgi historiográfia³ – amely olyan forrásokkal büszkélkedhetik, mint a *Vita Hrodberti*,⁴ a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*,⁵ és a *Breves Notitiae*⁶ – e műveinek ezidáig nem keletkezett (a *Notitia Arnonis* esetében egyáltalán, az *Epistola Theotmari* esetében pedig korszerű szövegkiadáson alapuló,⁷ teljes⁸) magyar fordítása,

¹ F. Lošek: *Notitia Arnonis und Breves Notitiae. Die Salzburger Güterverzeichnisse um 800. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 130. 1990.

² F. Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg. MGH Studien und Texte*, vol. 15. Hannover, 1997.

³ A salzburgi historiográfia történetéhez bővebben lásd A. Lhotsky: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. Köln–Graz, 1955.

⁴ A *Vita Hrodberti* egyes részleteinek fordítását lásd Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Budapest, 1998. 225. Teljes fordítását lásd Nótári T.: *Vita Hrodberti*. In: *Classica-Mediaevalia Neolatina*. Debrecen (sajtó alatt, közlésre elfogadva)

⁵ A *Conversio* fordítását lásd Nótári T.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. *Aetas* 2000/3. 93–11. A *Conversió*hoz lásd H. Wolfram: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantänien und Pannonien*. Wien–Köln–Graz, 1979; Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 5–54. 90–137.; Nótári T.: *Megjegyzések a Conversio Bagoariorum et Carantanorum avar vonatkozású fejezeteihez*. In: *Tanulmányok a középkorról. A II. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai*. (Szerk. Weisz B. – Balogh L. – Szarka J.) Szeged, 2001. 67–84.

⁶ A *Notitia Arnonis* fordításához fűzött jegyzetekben csupán jelezzük a *Breves Notitiae* azonos tartalmú szöveg helyeit, az egybecsengések és eltérések okaira, valamint a *Notitia Arnonis* és a *Breves Notitiae* egymáshoz való viszonyára bővebben a *Breves Notitiae* készülő fordításának kommentárjában kívánunk kitérni.

⁷ Az *Epistola Theotmari* korábbi magyar fordításait lásd Gombos F. Albin: *A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898–904)*. *Hadtörténeti Közlemények* 28. 1927. 505–509; Horváth János: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Sajtó alá rendezte Györfly Gy. Budapest, 1975. 1983. 217–222.

⁸ A *honfoglalás korának írott forrásai*. Olajos T., H. Tóth I. és Zimonyi I. közreműködésével szerkesztette Kristó Gy. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995. 185–187. Theotmár – ford. Lele József. Lele a levél magyarokra vonatkozó passzusainak, vagyis kb. az *epistola* egy-negyedének igen precíz fordítását közölte két korábbi *editio* alapján (*A magyar honfoglalás kút-fői*. Szerk. Pauler Gy. – Szilágyi S. Budapest, 1900. reprint 1995. 323–328.; R. Marsina: *Codex*

amit a történeti helyzet és a művek datálása kapcsán felmerülő néhány kérdés rövid vázolását követően jelen írás kíván pótolni.

*

Nagy Károly 773–774-ben foglalta el a longobard területeket, s küldte száműzetésbe III. Tasziló bajor herceg apósát, Desiderius királyt, ám mindezek megakadályozására – tudomásunk szerint – Tasziló nem tett lépéseket.⁹ Hadrianus pápa közbenjárására 781-ben Wormsban Tasziló megerősítette 757-ben tett hűségesküjét, s ismételten elismerte magát unokafivére, Nagy Károly vazallusának.¹⁰ (Elképzelhető ugyan, hogy a pápa intervencióját a Nagy Károly és Tasziló között kitöréssel fenyegető háború tette szükségessé, aminek az oka a bajor hercegnek a szászokkal, vendekkel és avarokkal kötendő szövetsége lehetett, ám Aventius erről szóló híradása¹¹ nem feltétlenül tekinthető szavahihetőnek.¹²) Az első fegyveres összecsapásra Tasziló és Nagy Károly között 784-ben került sor a Desiderius által az előbbinek Liutbergával hozományul adott longobárd területek kapcsán, ám az ezt követő évekből sem további diplomáciai konfliktusról, sem háborúskodásról nem tudunk.¹³ 787-ben Tasziló olyannyira veszélyeztetve látta hatalmát, hogy ismét a pápához fordul segítségért. A fenyegetettség közvetlen okát nem ismerjük, a közvetett ok azonban bizonyosan Nagy Károly terjeszkedő, birodalomszervező politikájában keresendő: a frank uralkodó 786-ban megtörte a thüringiai nemesség önállóságát, és vazallusi esküre kényszerítette őket, amivel megnyílt számára az út, hogy birodalmát délkelet felé is kiterjessze. Három rokonával – Desiderius Bizánca menekült fiával és társuralkodójával, Aldechisszel, továbbá II. Arichisszel, Beneventum hercegevel és III. Taszilóval – szemben a következő stratégia szerint járt el: 787 elején érkezik Rómába, közeledtére Arichis Salernóba vonul vissza, és tárgyalásokat kezdeményezett, amelyek eredményeként fiát, Grimoaldot és tizenkét főemberét túsul adta, és kénytelen volt vazallusi hűségesküt tenni.¹⁴ 787 húsvétján Nagy Károly a pápa jelentésében fogadta Tasziló két követét, Arn¹⁵, salzburgi püspököt és Hunrich mondseei apátot, ám a bajor uralkodó számára kedvező eredmény helyett azzal küldték haza a követeket, hogy közöljék urukkal, miszerint a Nagy Károlynak tett vazallusi eskü megszegésével Tasziló egyfelől a pápai kiátkozást, másfelől a frank uralkodó fegyveres

diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I. Bratislavae 1971. 32–35.), értelmezésével filológiai szempontból csupán egyetlen esetben nem lehet egyetérteni, amint ezt a vonatkozó mondatnál jelezni is fogjuk.

⁹ H. Wolfram: *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907.* Wien, 1987. 102.

¹⁰ *Annales regni Francorum a. 781.* (MGH Scriptores, vol. 4. Post editionem G. H. Pertzii recognovit F. Kurze. 1895.)

¹¹ Aventius, *Bayerische Chronik* 3, 80. (J. Turmairs's genannt Aventius Bayerische Chronik I–II. Herausgegeben von M. Lexer. München, 1884. 1886)

¹² Szádeczky-Kardoss: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*, 269.

¹³ H. Wolfram: *Ethnogenesis im frühmittelalterlichen Donau- und Ostalpenraum (6. bis 10. Jahrhundert).* Nationes 5 (Hrsg. v. H. Beumann–W. Schröder) Sigmaringen 1985. 136.

¹⁴ Wolfram: *Die Geburt Mitteleuropas*, 103.

¹⁵ Arnhoz bővebben lásd G. Demmelbauer: *Arno, der erste Erzbischof von Salzburg 798–821.* (Dissertation) Wien, 1950. Arn 740/1 táján született egy a gazdag és befolyásos Fagana-nemzetséggel közeli rokonságban álló családból, a Faganák által alapított iseni Szent Zénó kolostorban nevelkedett, apja, Haholt pedig Bittlbachnál alapított templomot. 765-ben Freisingben diakónussá, majd 776-ban ugyanott pappá szentelték, 778-ban pedig belépett az elnoni Szent Amandus kolostorba, majd Gisalbert apát halála után apáttá választották. Ekkor tájt szövődött közte és Alcuin között egész életre szóló barátság. Virgilius püspök halála után, 785-ben feltehetően az Nagy Károly tanácsára Tasziló Arnak juttatta a salzburgi püspöki széket. 798-tól érsekként kormányozta egyházmegyéjét egészen 821. január 24-én bekövetkezett haláláig.

retorzióját vonná magára. 787. október 3-án Tasziló kénytelen volt a Lech-mezőn Nagy Károly előtt megújítani hűségnyilatkozatát és túszoikat adni, köztük fiát, Theodót.¹⁶

A 788-as esztendő Tasziló számára a végső bukást hozta, Nagy Károly politikája ugyanis megozstottá tette a bajor nemességet: a frank uralkodóhoz közeledők s neki vazallusi esküt tevők száma egyre növekedett. Az egykor vele jó kapcsolatokat ápoló pápai udvar elfordult Taszilótól, a longobárdokat Nagy Károly már korábban megtörte, Bizánc pedig túl messze volt ahhoz, hogy az Agilolfing hercegnek segítséget nyújthatott volna. Így Tasziló egyetlen szövetségesei az avarok maradtak, ám a velük feltehetően megkötött megállapodás nem hozta meg a bajor hercegnek a kívánt eredményt, s a 788. július elején Ingelheimbe összehívott birodalmi gyűlésen az ellene felhozott vádpontok – miszerint megakarta semmisíteni a király bajor vazallusait, embereit a királlyal szemben hamis eskütételre bujtotta fel¹⁷ – között az avarokkal kötött szövetség is szerepelt.¹⁸ A birodalmi gyűlés bűnösnek találta az ellene felhozott vádakban Taszilót, és halálra ítélte. Tasziló halála önmagában azonban nem lett volna célravezető Nagy Károly számára, hiszen ezzel *de iure* még nem vonhatta volna hatalma alá a bajor területeket, lévén hogy nem létezett olyan törvény, ami alapján Tasziló fiát és társuralkodóját, Theodót megfoszthatta volna örökségétől. Ezért Nagy Károly, ahelyett hogy kivégeztette volna a herceget, kolostorba záratta, hasonlóképpen Tasziló feleségét, az avar szövetség és a frankokkal szembeni ellenségeskedés ösztönzőjének számító Liutpergát és fiát, Theodót is. Tasziló tonzúrálására 788. július 6-án került sor.¹⁹ (Eljárását formailag is legitimmé teendő 794-ben Nagy Károly a kolostorból ismét a birodalmi gyűlés elé citáltatta Taszilót, akit arra kényszerítettek, hogy a király kegyéért könyörögjön, s ezért cserébe mindarról, ami őt, fiait és leányait jogszerűen megillette, lemondjon, majd miután ezt megtette, visszatérhetett kolostorába.²⁰)

A *Notitia Arnonis* keletkezése idejének és céljának meghatározásában maga a szöveg van segítségünkre, hiszen a lejegyzés idejére a textus igen fontos utalást tartalmaz: „*Noticiam vero istam ego Arn una cum consensu et licentia domni KAROLI piissimi regis eodem anno, quo ipse Baiouariam regionem ad opus suum recepit, a viris valde senibus et veracibus diligentissime exquisivi, a monachis et laicis, et conscribere ad memoriam feci.*”²¹ Mielőtt e mondatot behatóbban szemügyre vennők, érdemes a *Notitia Arnonis* keletkezésével összefüggésben álló forrásokat áttekinteni. Nagy Károly 168-as számot viselő oklevelében a következők olvashatók: „*Omnes res episcopatus sui ..., que de datione regum aut reginarum seu ducum vel relinquorum deum timencium hominum ... tradite vel delegate sunt ... confirmare per nostram auctoritatem deberemus.*”²² Ezen, Wolfram által 791-re datált²³ oklevél a hercegi és az egyéb emberektől származó adományokon kívül királyi és királynői adományokat is említ, amelyekre a *Notitia* nem utal,²⁴ s ezt azért teheti, mert Bajorország szoros kapcsolatba került a frankokkal, mivel Pippin, Nagy Károly apja

¹⁶ *Annales regni Francorum* a. 787; Einhardus, *Vita Karoli Magni imperatoris* 11. (Éditée et traduite par L. Halphen. Paris 1967.) Szádeczky-Kardoss: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*, 274.

¹⁷ Wolfram: *Die Geburt Mitteleuropas*, 105.

¹⁸ *Annales regni Francorum* a. 788; *Annales Laureshamenses* a. 788 (MGH Scriptores, vol. 1. ed. G. H. Pertz. 1826.); *Annales qui dicuntur Einhardi* a. 788 (MGH Scriptores, vol. 4. Post editionem G. H. Pertzii recognovit F. Kurze. 1895.); Szádeczky-Kardoss: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*, 274. sk.

¹⁹ Szádeczky-Kardoss: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*, 275.

²⁰ Wolfram: *Die Geburt Mitteleuropas*, 105.

²¹ *Notitia Arnonis* 8, 8.

²² MGH *Diplomata Karolinorum*, vol. 1. (ed. Engelbert Mühlbacher, 1906.) 226.

²³ Wolfram: *Die Geburt Mitteleuropas*, 189.

²⁴ Lošek: *Notitia Arnonis und Breves Notitiae*, 31.

Tasziló gyámja volt, s ily módon a frank királyok visszamenőleg is püspökség jötevőinek minősültek.²⁵ Ezek alapján az oklevél nem látszik összefüggésben állani a *Notitiával*, annál is inkább, mert a *Breves Notitiae* párhuzamos szöveghelye *expressis verbis* jelzi Pippin és nővére, Hiltrud közreműködését: „*Iterum ad Iuvavensem sedem SOROR domni Pippini regis nomine Hiltrut, mater Thassilonis ducis, concedente eodem anno rege post obitum viri sui Ottilonis ducis in eorum omnium bonam retributionem coram deo et sanctis eius dedit ad Iuuauensem sedem in pago Danubiacensi villam, que dicitur Puche, cum manentibus XXXVIII et cum omni appendicio suo, hoc quidem Meinhardo comite nobilissimoque viro affectante in eternam coram deo mercedem suam proque remedio anime sue. Thassilo quoque dux una cum matre sua Hiltrude concedente domno Pippino rege dederunt deo et sancto Petro ad Iuuauensem sedem pro animabus suis villam nuncupatam Campus cum manentibus XXX et coloniis eorum et cum omnibus rebus eorum super Salzaha.*”²⁶ Ha tehát a 168-as oklevél kifejezetten a *Notitiára* utalna, úgy igen sajátos módon az oklevélben felsorolt tényeket az igazolandó dokumentum, vagyis a *Notitia* nem tartalmazná.²⁷ Ezen oklevél természetesen párhuzamba állítható több, hasonló tartalmú oklevéllel. A 788-ból származó, 162-es számú oklevél szintén foglalkozik az aktuális bajorországi történésekkel: „*Quia ducatus Baioarie ex regno nostro Francorum aliquibus temporibus infideliter per malignos homines Odilonem et Tassilonem, propinquum nostrum, a nobis subtractus et alienatus fuit, quem nunc moderate iusticiarum deo nostro adiuvante ad propriam revocavimus dicionem.*”²⁸ Ezt erősíti meg a *Traditio Frisingensis* is,²⁹ amely szerint „*anno secundo, quod domnus rex Carolus Baiuariam adquisivit ad Tassilonem clericavit*”,³⁰ valamint „*in secundo anno quo translatus est Tassilo dux de regno suo*”.³¹ Az *aquisitio* dátumát e források is egyértelműen 788-ra teszik, aminek alapján a *Notitia* „*eodem anno, quo ipse Baioariam regionem ad opus suum recepit*”³² közlését teljes bizonyossággal a 788-as esztendőre vonatkoztathatjuk.³³ Az idézett mondat (NA 8, 8.) alaposabb elemzésekor kiderül, hogy az időhatározói bővítmény (*anno, quo ... recepit*) az első állítmányhoz (*exquisivi*) tartozik, s ennek nem kell feltétlenül egyeznie a második állítmány (*conscribere ad memoriam feci*) által jelöltekkel, annál is inkább, mivel a két állítmány különválasztását sugallja az első állítmány után álló, azt magyarázó kitétel (*a monachis et laicis*).³⁴ Ugyanakkor e mondat nem feltétlenül bír perdöntő jelentőséggel a *Notitia* datálásában, hiszen *Benedictus diaconus* mind az „*a viris valde senibus et veracibus diligentissime exquisivi*”, mind az „*ad memoriam conscribere*” fordulatokat szó szerint a *Libellus Virgili*ből³⁵ vette át.³⁶

²⁵ Lošek: *Notitia Arnonis und Breves Notitiae*, 31; Wolfram: *Die Geburt Mitteleuropas*, 190.

²⁶ *Breves Notitiae* 11, 1–2.

²⁷ Lošek: *Notitia Arnonis und Breves Notitiae*, 32.

²⁸ MGH *Diplomata Karolinorum*, vol. 1. 219.

²⁹ E következő két szöveget Lošek: *Notitia Arnonis und Breves Notitiae*, 32. alapján idézem.

³⁰ Nr. 127 a

³¹ Nr. 127 b

³² *Notitia Arnonis* 8, 8.

³³ Lošek: *Notitia Arnonis und Breves Notitiae*, 32.

³⁴ Lošek: *Notitia Arnonis und Breves Notitiae*, 33.

³⁵ *Libellus Virgili* 2. (Vö. H. Wolfram: *Libellus Virgili. Ein Quellenkritisches Problem der ältesten Salzburger Güterverzeichnisse*. In: *Vorträge und Forschungen XX*. Herausgegeben von A. Borst. 1974. 177. skk.)

³⁶ Vö. *Breves Notitiae* 8, 12. *Hec omnia Virgilius episcopus a viris valde senibus atque veracibus diligenter perquirere studuit posterisque ad memoriam scripta dimisit.*

Lehetséges tehát, hogy a *Notitiát* már 788-ban lejegyezték, azonban egy valamivel későbbi idő sem zárható ki; a rotulusi szöveghagyomány³⁷ címként a 790-es esztendő (anno dcc lxxx) adja meg, s csak a XV. századi betoldások tették hozzá a 788-ra utaló bejegyzést (anno dcc lxxxviii congestum), tehát az általunk ismert legkorábbi, a XII. századból származó datálás a 790-es évszámot engedi valószínűsíteni.³⁸ Ezek alapján összefoglalva megállapítható, hogy 788 végén (eodem anno, quo ipse Baiouariam regionem ad opus suum recepit) a Nagy Károly által követelt és a Salzburg által készségesen prezentált, részint régebbi feljegyzésekre támaszkodó és ezekből merítő, részint új adalékokat tartalmazó kimutatás valamikor Bajorország frank okkupációja, vagyis 788 és – amint a szöveghagyományból következtetni lehet – 790 között keletkezett.³⁹

A *Notitia Arnonis* szerkezetének áttekintése nem okoz különösebb nehézséget. Lošek ezt a következőképp vázolja:⁴⁰

Praefatio

A A salzburgi *Ecclesia Sancti Petrine* kettő adományok (1–6.)

1. Hercegi adományok (1–5.)

α Theodo (1.)

β Theodbert (2.)

γ Hucbert (3.)

δ Odilo (4.)

ε Tassilo (5.)

2. Nemesek és félszabadok adományai (6, 1–25.)

α Adományok (6, 1–21.)

β *Cella Au* (6, 22–23.)

γ *Cella Otting* (6, 24–25.)

3. *Ecclesiae parochiales* (6, 26–28.)

B Nonnberg (7.)

Γ Maximilianszelle (8, 1–7.)

Eschatolcollon (8, 8.)

*

Theotmart, Salzburg ötödik érsekét,⁴¹ a 873 május 14-én elhunyt Adalwin utódját Német Lajos kívánságára⁴² 873 szeptember 13-án Regensburgban szentelték érsekké,⁴³ 874-ben pedig már ő szentelte fel a Chozil építtette pettaui templomot.⁴⁴ Német Lajos 876-ban bekövetkezett halálát követően Karlmann csak némi habozás után, 877-ben nevezte ki Theotmart főkancellárjává, ám kapcsolatuk mindvégig igen laza maradt, s Theomar igen kevésbé vett részt a királyi udvar életében.⁴⁵ Még ugyanebben az esztendőben Karlmann

³⁷ A *Notitia Arnonis* szöveghagyományához összefoglalóan lásd Lošek: *Notitia Arnonis und Breves Notitiae*, 11. sk; részletesebben F. Keinz: *Indiculus Arnonis und Breves Notitiae Salzburgenses*. München, 1869. 3. skk.

³⁸ Lošek: *Notitia Arnonis und Breves Notitiae*, 34.

³⁹ Lošek: *Notitia Arnonis und Breves Notitiae*, 34.

⁴⁰ Lošek: *Notitia Arnonis und Breves Notitiae*, 51.

⁴¹ Dopsch: *Geschichte Salzburgs* 1. 191. skk.; Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 55.

⁴² *Continuatio altera annalium Iuvavensium maximorum a. 873.* (MGH Scriptores, vol. 30. 2. 742.) *Adelwinus archiepiscopus obiit die septimo kal. Septembr. eodem anno Diodmarus episcopatum accepit.*

⁴³ *Auctarium Garstense a. 873.* (MGH Scriptores, vol. 9. 565.) *Adilwino Salzburgensi archiepiscopo defuncto pridie Idus Maii, Dietmarus subrogatur, et Ydus Septembris Ratispone ordinatur.*

⁴⁴ *Continuatio altera annalium Iuvavensium maximorum a. 874.* (742.) *Diotmarus archiepiscopus ecclesiam ad Petowa Chozivini comitis consecravit, Auctarium Garstense a. 874.* (565.) *Dietmarus archiepiscopus ecclesiam ad Bettowe Gozwini comitis consecravit.*

⁴⁵ Lošek: *Notitia Arnonis und Breves Notitiae*, 55.

közbenjárására megkapta VIII. János pápától a *palliumot*, s ennek kapcsán a pápa figyelmeztette az érseket azon feladataira, hogy egyfelől nap mint nap interveniáljon az uralkodónál a Szentszék érdekeinek védelmében, másfelől pedig ne mulassza el a pápai udvar bajorországi járandóságait évről évre pontosan elküldeni Rómába⁴⁶ – ezen utóbbi momentumot János pápa megemlíti a Karlmannhoz írt levelében is⁴⁷ –, ám ezen kívánságnak Theotmar, amint ez a 900-ban a pápához írott leveléből is kiderül, nem igyekezett eleget tenni.⁴⁸ Ezt követően ügyeinek intézésében meglehetősen öntörvényűnek mutatkozott, ugyanis sem 877 őszén nem vett részt Karlmann itáliai hadjáratában, sem a 879 tavaszán Rómába küldött követség tagjai között nem találhatjuk meg, noha a király ígéretet tett a pápának arra, hogy Theotmar is részt fog venni a tárgyalásokon, amit utóbb VIII János egy, az érsekhez intézett levelében⁴⁹ neheztelően felemlített.⁵⁰ 880-ban Theotmar végül ellátogatott Rómába, ám utazásának legfőbb célja Szent Vince ereklyéinek megszerzése volt.⁵¹ Ifjabb Lajos és III. Károly uralkodása idején a salzburgi érsek az eddigieknél is inkább a háttérbe vonult, III. Károly letétele után pedig az új király, Arnulf ruházta fel ismét a főkancellári tisztséggel, ám politikailag ebben az időben is nagyfokú passzivitás jellemezte: aktívabb szerepet csak a salzburgi érsekséget érintő ügyekben vállalt.⁵² A 888-as mainzi zsinaton részt vett, ám a 895-ös triburi zsinatról távol maradt. Amikor azonban 899-ben Arnulf Salzburg jogait semmibe véve Wichinget nevezte ki a passauai egyházmegye élére, Theotmar püspökeivel zsinatot hívott egybe, ami megállapította Wiching kinevezésének jogellenességét, és Richariust szentelte passauai püspökké;⁵³ Wiching ügyére egyébként még 900-ban kelt, IX. János pápához intézett levelében is visszatért.⁵⁴ Arnulf halála után Gyermek Lajos alatt is tovább viselte a főkancellári tisztséget, ám e funkciójában a korábbiaknál

⁴⁶ Ehhez lásd a pápának 877-ben Theotmarhoz intézett levelét (MGH Epistolae, vol. 7. 58. Nr. 65.) *Idcirco tuam fraternitatem tanto pallei decore studuimus decorare ..., et apud Karolomannum regem dilectum filium nostrum cotidianus inventor pro Romana ecclesia, hortamur, existas. Inter hec ea, que beatus Petrus apostolus apud Bagoariam terram iure proprietatis possidet, tue industrie sagacitatieque committimus, quatenus amodo et deinceps annuos eorum reditus Romam sine mora transmittas.*

⁴⁷ MGH Epistolae, vol. 7. 58. Nr. 64. *Palleum vero, vestra petitione inclinati, Theomaro (!) archiepiscopo consuetudinaliter dirigentes optamus, ut hoc decore interius fulgeat in oculis interni iudicis ... cuique, quaeso, committite ea, que apud Bagoariam beatus Petrus apostolus habet, uti nobis annualiter reditus eius Romam transmittat.*

⁴⁸ Lošek: *Notitia Arnonis und Breves Notitiae*, 56.

⁴⁹ MGH Epistolae, vol. 7. 211. Nr. 240. *Sicut nobis dilectus ac spiritualis filius noster Karolomannus gloriosus rex suis regiis direxit apicibus, ut vos ad nostram apostolicam venire debuissetis presentiam, vestrum cotidie prestolantes adventum miramur, cur tantum moremini. Nos enim almitatis et prudentie vestre favore repleti fraternitatem vestram pio cupimus iam contemplari intuitu. Unde his nostris apostolicis litteris vos monemus et exhortamur, ut libenti ad nos animo properare studeatis, quatenus una vobiscum ea, que sancte Dei ecclesie utilia sunt, prout necesse fuerit, pariter ordinare valeamus.*

⁵⁰ H. Wolfram: *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378–906*. Wien, 1995. 186; Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 57.

⁵¹ *Auctarium Garstense* a. 880. (565.) *Dietmarus archiepiscopus Salzburgensis Romam venit, et sanctum Vincentium adduxit in patriam.*

⁵² *Geschichte Salzburgs 1*. Hrsg. v. H. Dopsch u. H. Spatzenegger. Salzburg, 1983. 192. sk.

⁵³ *Annales Fuldenses* a. 899. (MGH Scriptores rerum Germanicarum, vol. 13. 133.) *Engilmarus Pataviensis episcopus obiit, in cuius locum Wihingus quidam Alamannus contra instituta patrum, prius Marahavensis ab apostolico destinatus episcopus, rege concedente successit. Sed non multo post a Deotmaro archiepiscopo ceterisque suffraganeis suis contra voluntatem regis canonicali iudicio abiectus ac Rihharius ad eandem episcopus in id ipsum tempus ordinatus est.*

⁵⁴ Dopsch: *Geschichte Salzburgs 1*. 194. sk.; Wolfram: *Grenzen und Räume*, 186; Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 58.

semmivel sem mutatott nagyobb agilitást.⁵⁵ Freisingi Udo és Säbeni Zakariás püspökökkel és Liutpold örgróffal együtt 907 július 4-én, a magyarok ellen vívott pozsonyi csatában lelte halálát, július 21-én helyezték örök nyugalomra a salzburgi dómban, az érseki székből Pilgrim követte.⁵⁶

Theotmar pályáját áttekintve egyetérthetünk Wolframmal, aki szerint abból egy, az érsekség jogait és a régió érdekeit a nagypolitika szempontjai fölé helyező, azokat akár a királlyal és a pápával szemben is megvédeni kész férfi képe bontakozik ki.⁵⁷ Levele is ennek tükrében vizsgálendő. IX. János pápa II. Mojmir fejedelem kérésére egy bizonyos János érseket és két püspököt, Benedeket és Dánielt küldött a morvákhöz, hogy ott püspököket szenteljenek. Theotmar érsekségének jogait látta ezáltal sértve, és ezt egy, feltehetően 900 júliusában a reichsbachi zsinaton kelt, felháborodott, a morvákat erősen ostorozó, ám ironikus és a kánoni rendelkezéseket illetően kioktató felhangokat sem nélkülöző levélben hozta a pápa tudomására.⁵⁸ Theotmar *epistulájának*, miként Hatto, mainzi érsek (891–913) levelének vizsgálata során központi problémaként merül fel – tekintettel arra, hogy a textus Pilgrim hírheft hamisítványainak társaságában hagyományozódott⁵⁹ – az eredetiség kérdése. (Pilgrim hamisított pápai oklevelek segítségével – amelyeket a szakirodalom három csoportba sorol: *Pilgrims Lorchfälschungen*, *Passauer Fälschungen*, *Lorcher Fälschungen*⁶⁰ – a *Vita Sancti Severini* alapján kísérelte meg a lorschei érsekség (Lauriacum) és a passauai püspökség közötti kontinuitást bizonyítani, hogy elérje egyházmegyéjének elszakadását a salzburgi érsekségtől, és fennhatóságot szerezhesen a moraviai és pannoniai területek felett.⁶¹) A XX. századra a kézirati hagyomány⁶² alapos feltárása és a források beható grammatikai és stílári vizsgálata⁶³ alapján kialakult *communis opinio doctorum* szerint Theotmar levele eredetinek tekinthető, és ennek megfelelően használható fel kutatási forrásként is.⁶⁴

⁵⁵ Dopsch: *Geschichte Salzburgs* 1. 195.

⁵⁶ Dopsch: *Geschichte Salzburgs* 1. 197. sk.; Wolfram: *Grenzen und Räume*, 166; Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 58.

⁵⁷ Wolfram: *Grenzen und Räume*, 186. sk.

⁵⁸ Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 59.

⁵⁹ „... in der kompromittierenden Gesellschaft der berüchtigten Fälschungen von Papsturkunden Pilgrims von Passau ...” Vö. H. Beumann: *Die Einheit des ostfränkischen Reiches und der Kaisergedanke bei der Königserhebung Ludwigs des Kindes*. Archiv für Diplomatik 23. 1977. 143.

⁶⁰ *Handbuch der bayerischen Geschichte 1: Das Alte Bayern. Das Stammesherzogtum bis zum Ausgang des 12. Jahrhunderts*. Hrsg. von M. Spindler. München, 1981. 290. 433. 537. 590.

⁶¹ Lhotsky: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*, 167. skk.; E. Boshof: *Das Schreiben der bayerischen Bishöfe an einen Papst Johannes – eine Fälschung Pilgrims?* In: *Papstgeschichte und Landesgeschichte*. Festschrift f. H. Jakobs zum 65. Geburtstag. 37. skk.; H. Wolfram: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 31. 1995. 114. skk.; F. Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 60. A pilgrimi hamisítványokhoz bővebben lásd A. Leidl: *Der Wandel des Pilgrimbildes in der Geschichtsschreibung*. Ostbairische Grenzmarken 14. 1972. 72. skk.; F.-R. Erkens: *Die Rezeption der Lorcher Tradition im hohen Mittelalter*. Ostbairische Grenzmarken 28. 1986. 195. skk.

⁶² Az egyes kéziratok leírását és sztemmáját lásd Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 60. skk.

⁶³ Boshof: *Das Schreiben der bayerischen Bishöfe an einen Papst Johannes – eine Fälschung Pilgrims?* 54. skk.

⁶⁴ H. Breßlau: *Der angebliche Brief des Erzbischofs Hatto von Mainz an Papst Johann IX*. In: *Festschrift für K. Zeumer*. 1910. 20. sk.; H. Fuhrmann: *Der angebliche Brief des Erzbischofs Hatto von Mainz an Papst Johannes IX*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 78. 1970. 62; Beumann: *Die Einheit des ostfränkischen Reiches und der Kaisergedanke*

A levél elején Theotmar emlékezteti a pápát arra, hogy elődeinek határozatai és az egyházatyák döntései mindig is perdöntő jelentőséggel bírtak a vitás kérdések eldöntésében,⁶⁵ most azonban – amit a levél írója ugyan képtelen elhinni, ám kénytelen nap mint nap hallani – valamiféle eltévelyedés indult ki a Szentszéktől.⁶⁶ Három püspököt küldött ugyanis a pápa – e kijelentését Theotmar az *ut ipsi promulgaverunt* kitételrel relativizálja és gyengíti – a morvák földjére, ami a kánoni előírások semmibe vételét jelenti,⁶⁷ hiszen ott régóta a passauai püspök és a frank *comites* kezében volt az egyházi és a világi hatalom.⁶⁸ Hallatlan állításaitak tovább tetézendő, a morvák azzal kérkednek, hogy ezt a pápánál jókora pénzüsszeggel érték el⁶⁹ – a levél végén nem minden cinizmustól mentesen az érsek megjegyzi, hogy a Rómának küldeni tartozott pénzt ő maga még nem tudta eljuttatni⁷⁰ –; s az egyházon belül szakadást előidéző püspökök – saját állításuk szerint – a pápa nevében további püspököket szenteltek, ami mindenestül ellentmond a kánoni rendelkezéseknek.⁷¹ (A zsinati rendelkezéseket pontosan idézi, ám mind Leó, mind pedig Celesztin pápa *decretumát* némiképp kiforgatja eredeti értelméből. Leó pápa *decretumából*⁷² ugyanis kihagyja a *nec a clericis sunt electi nec a plebibus expetiti* kitétel,⁷³ s így e rendelkezés kizárólag a *provinciales episcopi* és a *metropolitanus* jogait látszik megerősíteni, hasonlóképpen Celesztin *decretumának*⁷⁴ szövegét is úgy módosítja, hogy abból csupán egy *locus* – nem pedig ahogy az eredeti szövegben szerepel *usurpationis locus* – más papot sértő adományozásának tilalma⁷⁵ olvasható ki.⁷⁶) A kánoni rendelkezéseknek Salzburg számára kedvező formára alakított felsorolása után egy, a konkrét szituációhoz első pillantásra egyáltalában nem illeszkedő, igen általános értelmű kijelentés következik: *Difficile est, ut bono peragantur exitu, que malo sunt inchoata principio.*⁷⁷ Ha azonban e gondolatot az egész *epistula* ösz-

bei der Königserhebung Ludwigs des Kindes, 149. skk.; Wolfram: *Grenzen und Räume*, 267. 326. sk.; Boshof: *Das Schreiben der bayerischen Bischöfe an einen Papst Johannes – eine Fälschung Pilgrims?* 54. skk.; HKÍF Lele 185; Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 71. sk.

⁶⁵ 138. 10. skk. *Antecessorum vestrorum decretis et catholicorum patrum institutis plenissime insturimur in omnibus nostro sacerdotali ministerio obstantibus et adversantibus Romanum appellare pontificem ...*

⁶⁶ 138. 14. skk. *Nequaquam enim credimus, quod coacti cottidie audimus, ut de illa sancta et apostolica sede ... profluxerit quippiam perversionis ...*

⁶⁷ 140. 2. skk. *Sed venerunt, ut ipsi promulgaverunt, de latere vestro tres episcopi ... in terram Sclauorum ... que regibus nostris et populo nostro, nobis quoque cum habitatoribus suis subacta fuerat tam in cultu christiane religionis quam in tributo substantie secularis ...*

⁶⁸ Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 82.

⁶⁹ 142. 3. skk. *Nunc vero, quod nobis grave videtur et incredibile, in augmentum iniurie iactitant se magnitudine pecunie egisse vos eosdem prefatos episcopos ad se direcsisse ...*

⁷⁰ Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 82.

⁷¹ 142. 7. skk. *Est enim unus episcopatus in quinque divisus. Inrantes autem predicti in nomine vestro, ut ipsi dixerunt, episcopi ordinauerunt ...*

⁷² Leo I. JK 544 (458/459) c. 1. (Migne PL 54. col. 1203 A) *Nulla ratio sinit, ut inter episcopos habeantur, qui nec a clericis sunt electi, nec a plebibus expetiti, nec a provincialibus episcopis cum metropolitani iudicio consecrati.*

⁷³ 142. 19. skk. *Nulla ratio sinit, ut inter episcopos habeantur, qui a provincialibus episcopis cum metropolitani iudicio non consecrantur.*

⁷⁴ Coelestin I. JK 369 (426) c. 4. (Migne PL 50. col. 434 B) *Nec usurpationis locus alicui sacerdoti in alterius concedatur iniuriam.*

⁷⁵ 144. 7. ... *ne alicui locus concedatur sacerdoti in alterius iniuriam.*

⁷⁶ Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 80. sk.

⁷⁷ 154. 5. sk.

szefüggésében vizsgáljuk, kiderülhet, hogy Theotmar mire célzott: a Salzburg számára sérelmes, a kánoni rendelkezésekkel ellentétes, tehát a Nagy Szent Leó pápa *decretum*ából származó citátum értelmében⁷⁸ *discrimen* okozó lépések kezdeményezője Róma volt,⁷⁹ ezek elszenvetője tehát nem is annyira a passai püspök, mint maga a salzburgi érsek, amint ezt az *auctor* néhány bekezdéssel később, szintén idézet formájában érzékelteti:⁸⁰ *Impletur enim in nobis, quod quidam sapiens ait: Iustus tulit crimen iniqui.*⁸¹ (E passzus alapjául a következő őszövegségi hely szolgált: *iusti tulerunt spolia impiorum,*⁸² ám Theotmar – erősen szarkasztikusan és a pápa iránt igen csekély alázatról tévéen tanúbizonyságot – az aktuális helyzetnek megfelelően alakította át a citátumot,⁸³ amely szerint nem ő és Salzburg kapják meg az istentelenek javait, hanem a morvák.⁸⁴)

A szlávok hamis vádakkal illeték őket a pápai követeknél – folytatja levelét az érsek –, és senki, tehát a pápa sem az igazságot válaszolta nekik.⁸⁵ A pápának tehát ügyelnie kell, nehogy a rosszabbik felet erősítse meg, s a jobbikat gyengítse,⁸⁶ annál is inkább, mert – s erre nyomatékosan felhívja a figyelmet – igen jelentős különbség van Lajos király és Mojmir ősei, ezek méltósága és működése között, természetesen az előbbieik javára, akiknek példáját Gyermek Lajos is követni kívánja, örvendvén annak, hogy a pápa kegyében áll.⁸⁷ Ezen utóbbi mondatokban a Theotmar által megütött hang jóval enyhébb és barátságos, amit az indokolt, hogy itt éppen nem Salzburg jogainak, hanem az ifjú király erényeinek hangsúlyozása volt a cél.⁸⁸ A szlávok által felhozott, a magyarokkal állítólagosan pogány rítus szerint megkötött szövetségre vonatkozó vádak tekintetében teljességgel a pápa bölcs elbírálására bízta az ügy és az övéi ártatlanságának megítélését,⁸⁹ ám egészen más tónusban nyilatkozik a salzburgi érsekség jogainak a Róma által küldött püspököktől elszenvedett sérelmekről,⁹⁰ saját magát a gonosz bűnét elszenvető igaz szerepében láttatván.⁹¹ A bekövet-

⁷⁸ 144. 3. skk. ... *non est hoc consulere populis, sed nocere, nec prestare regnum, sed augere discrimen.*

⁷⁹ 138. 15. skk. *de illa sancta et apostolica sede ... profluxerit*, 140. 2. *de latere vestro*, 140. 4. sk. *vos eosdem ... episcopos ... direxisse*, 142. 6. *qualia de illa apostolica sede numquam audivimus exisse.*

⁸⁰ Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 83.

⁸¹ 150. 8. sk.

⁸² Bölcs 10:19.

⁸³ Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 81.

⁸⁴ Vö. 152. 12. sk. *post tanta maleficia habent beneficia ...*

⁸⁵ 144. 11. skk. *Cum autem eisdem Slavici locus familiaritatis apud legatos vestros dabatur, accusabant et diffamabant nos in multis et verbis mendacibus instabant, quia nemo eis vera respondebat ...*

⁸⁶ 146. 9. skk. *Quapropter oportet vos ab alto speculari ..., ne peior pars confortetur et melior infirmetur.*

⁸⁷ 146. 11. skk. *Progenitores namque serenissimi senioris nostri Hludouici, videlicet imperatores et reges, ex christianissima Francorum gente prodierunt, Maimarii vero Sclavi a paganis et ethnicis venerunt. ... In his omnibus iuvenulus rex noster nulli pederecessorum suorum secundus, nulli est inferior ... sancte Romanae ecclesiae et vobis summo patri ... adiutor optat esse fortissimus. ... Unde et pace viget et concordia gratulatur atque ad vestram paternitatem sicut patres sui se pertinere letatur.*

⁸⁸ Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 83.

⁸⁹ 148. 15. skk. ... *si vobis coram posito ratio inter nos agitaretur, ante Deum ... et coram vobis ... eorum falsitas manifestaretur et nostra innocentia probaretur.*

⁹⁰ 150. 5. sk. ... *pontifices vestros ad iniuriam nostram incitantes ... epistola quasi ab apostolica sede hec omnia improperabant ...*

kezett pusztításról a pápa rendelte püspökök is beszámolhatnának, ha hajlandók erre;⁹² ezért Theotmar arra kéri a pápát, hogy a hamis vádlók – akik oly sok gaztettük után számos javat és jótéteményt élveznek⁹³ – által előhozott rágalmaknak ne higgyen a pápa, hanem követeik útján vizsgálta ki a történeteket.⁹⁴ Levelét az érsek himnikus megszólítással kezdődő verssel zárja, ami azonban nem nélkülöz minden ironikus momentumot, hiszen a pápától, aki méltó Péter nevére, azt kívánja, hogy bárcsak erényében is követhé az apostolt,⁹⁵ majd mintegy cselekvésre sarkallván felszólítja – amint ezt már korábban a szintén némi-képp átfogalmazott ószövetségi idézettel megtette⁹⁶ –, hogy legyen övének igaz őrzője.⁹⁷

E rövid áttekintés alapján is világossá válik, hogy a Rómával nem túlságosan jó kapcsolatot ápoló salzburgi érsek ezen alapállása e kritikus helyzetben még markánsabban megmutatkozik: jól megszerkesztett és a politikai helyzetet világos áttekintéséről tanúszkodó levelében Theotmar a pápát szinte kioktató hangnemben figyelmezteti a kánoni rendelkezésekre, érvelésében nagy szerepet juttat a különféle – általa érdekeinek megfelelően olykor módosított – idézeteknek, és a mesterien kezelt stiláris figuráknak.⁹⁸

FORRÁSOK

1. Arn feljegyzése⁹⁹

(Bevezetés) Arról, ami Szent Péter, az egyház első pásztorának és a szent apostolok fejedelmének püspökségében, ami Salzburg városában, a Iobaocensisek tartományában az Igonta folyó mellett, amit más néven Salzachnak is neveznek, építetett, ahol Hrodbertus úr, püspök és hitvalló társaival együtt nyugszik, ami ott adományoztatott, és amelynek élén az isteni irgalom és urunk, a legfelségesebb Károly király kegyelméből a tiszteletreméltó férfiú, Arn püspök áll. (7. 1) Továbbá az apácakolostorról, ami Isten anyja, a mindenkor szűz Mária tiszteletére ugyanezen püspökségben a felső várban építetett, amit először Hrodbertus úr, püspök és hitvalló építetett, s amit szintén Salzburgnak nevezett, amelynek élére unokahúgát, Krisztus szolgálóját, Erindrudát helyezte más leányokkal együtt, s aki ezen helyen nyugszik tiszteletben; és amit ott Theodbert herceg adományozott.

⁹¹ 150. 8. sk. *Impletur enim in nobis, quod quidam sapiens ait: Iustus tulit crimen iniqui.*; vö.: Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 83.

⁹² 152. 3. skk. ... *prout episcopi a vobis destinati, si fateri velint, enarrare possunt, quantos dies transierunt et totam terram desolatam viderunt.*

⁹³ 152. 12. sk. *Et post tanta maleficia habent beneficia et sunt falsi accusatores, qui semper fuere christianorum persecutores.*

⁹⁴ 152. 16. skk. *Idcirco singuli omnesque ammonendo precamur, ne ullo modo alicui falso de nobis aliquam suspicionem referenti creduli sitis, antequam opportunitas exigat, ut huius rei gratia missus de vestra celsitudine nobis aut a nostra parvitate directus appareat vobis.*

⁹⁵ 156. 1. skk. *Alme pater mundi, dignus prenomine Petri, / nomine quem sequeris, utinam virtute sequareis; / sisque tuis famulis protector verus et ipsos / commendes Domino, celo qui presidet alto.*

⁹⁶ 154. 9. sk. ... *quod fractum est, alligate, quod infirmum, consolidate, quod abiectum, reduce.*

⁹⁷ Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 84.

⁹⁸ Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 85.

⁹⁹ A fordítás alapjául szolgáló szöveget lásd Lošek: *Notitia Arnonis und Breves Notitiae*, 80–97. (A fordítás a szövegben előforduló földrajzi helyek azonosítása tekintetében a Lošek által megadott változatot követi.)

(1.) Először pedig Theodo herceg Hrodbertus úrnak adományozta a fent nevezett várost, s azzal együtt a felső várat a kijelölt határvidékekkel, minden hozzá kapcsolódó területtel s annak tartozékaival, s az ott fekvő rétekekkel, erdőkkel, havasi legelőkkel, vizekkel és vízfolyásokkal, miként a fent nevezett településnek és várnak [*adományozott*] más helyeket és birtokokat is, amint ez alább írva látható.¹⁰⁰ (1. 2) Hasonlóképp ugyanezen herceg adományozta a Pidingnek nevezett falut, a Salzburggau tartományban a Saalach folyó mentén harminc – részint megművelt, részint megműveletlen – telket, s mindazt, ami ezen telkekhez tartozik.¹⁰¹ (1. 3) S egyúttal a már nevezett herceg adományozott ugyanezen faluban, a Reichenhallnak nevezett helyen húsz tűzhelyet és ugyanennyi serpenyőt, s a sókút egyharmadát adta át ugyanott, amit barbár nyelven *galgónak*¹⁰² mondanak.¹⁰³ (1. 4) S ezen kívül adományozott a nevezett herceg rómaiakat, s ezek nyolcvan adóköteles – részint megművelt, részint megműveletlen – telkét, amelyek a fent nevezett Salzburggau tartományban különféle helyeken fekszenek.¹⁰⁴ (1. 5) S egyúttal a már nevezett herceg adományozott Attergau faluban, a Vöckla folyó mentén rómaiakat, s ezek öt adóköteles – részint megművelt, részint megműveletlen – telkét.¹⁰⁵ (1. 6) Továbbá a fent nevezett herceg adományozott a fent megjelölt Salzburggau tartományban két legelőt, amit Gauzónak és Ladusának hívnak, s ahol csak birkalegelők vannak.¹⁰⁶ (1. 7) Traungau tartományban pedig az említett herceg egy kis falut adományozott, ami Bachmannnek hívnak, tíz – részint megművelt, részint megműveletlen – telekkel, s az e faluhoz tartozó erdővel, rétekekkel és legelőkkel.¹⁰⁷ (1. 8) S a Donaugau tartományban, a Duna folyó mentén adományozott ugyanezen herceg két *iugerum* szőlőt a Regensburnnak nevezett város mellett.¹⁰⁸

(2.) Amikor pedig utódjaként fia, Theodbert herceg követte őt, [*a herceg*] egy Itzling nevű kis falut adományozott a már említett Salzburggau tartományban a Salzach folyó mellett, húsz – részint megművelt, részint megműveletlen – telket, minden tartozékával, ami e faluhoz tartozott.¹⁰⁹ (2. 2) Továbbá adományozott ugyanezen herceg egy helyen, amit Kuchlnak neveznek, a fent említett Salzburggau tartományban a Salzach folyón három megművelt telket és ezekhez tartozó réteket és legelőket.¹¹⁰ (2. 3) És ugyanezen herceg adományozott egy Seekirchen nevű falut ugyanazon tartományban a Wallersee tó mellett, tíz – részint megművelt, részint megműveletlen – telket, erdőt és vízfolyásokat azon folyónál, amit Fischachnak hívnak, s mindazt, ami ezen faluhoz tartozik;¹¹¹ és egyúttal egy kis helyet, amit Thalgaunak hívnak, a fent nevezett Salzburggau tartományban, ahol erdő, rétek és legelők vannak.¹¹² (2. 4) Ugyanígy adományozott a fent nevezett herceg a fent említett kerületben egy Tittmoningnak nevezett kis falut, ahol huszonnégy – részint megművelt, részint megműveletlen – telek van, erdők, mezők, rétek, legelők és malmok, s mindaz, ami e falu-

¹⁰⁰ Vö. *Breves Notitiae* 2, 3.

¹⁰¹ Vö. *Breves Notitiae* 2, 4.

¹⁰² *quod barbarice dicitur galgo* – fordításában Lošek (*Notitia Arnonis und Breves Notitiae*, 81.) kútágasként adja vissza: ... *der in nichtlateinischer Sprache Galgen genannt wird*.

¹⁰³ Vö. *Breves Notitiae* 2, 5.

¹⁰⁴ Vö. *Breves Notitiae* 2, 6.

¹⁰⁵ Vö. *Breves Notitiae* 2, 8.

¹⁰⁶ Vö. *Breves Notitiae* 2, 7.

¹⁰⁷ Vö. *Breves Notitiae* 2, 9.

¹⁰⁸ Vö. *Breves Notitiae* 2, 10.

¹⁰⁹ Vö. *Breves Notitiae* 5, 1.

¹¹⁰ Vö. *Breves Notitiae* 5, 2.

¹¹¹ *Notitia Arnonis* 2, 3. *Ipseque dux* (Theodbertus!) *tradidit ...* Vö. *Breves Notitiae* 1, 3–4. *Hoc facto beate memorie Theodo (!) dux tradidit ...*

¹¹² Vö. *Breves Notitiae* 5, 1.

hoz tartozik.¹¹³ (2. 5) Isengau faluban pedig, az Isen folyónál ugyanezen herceg egy Erharting nevű falut adományozott tizenöt – részint megművelt, részint megműveletlen – telekkel, mezőkkel és rétekkkel, és az e faluhoz tartozó erdőket és malmokat.¹¹⁴ (2. 6) Ugyanezen tartományban pedig ugyanezen herceg adományozott egy másik, Tüßling nevű falut tizenöt – részint megművelt, részint megműveletlen – telekkel, a határos területekkel együtt, amelyek e faluhoz tartoznak.¹¹⁵ (2. 7) Adományozott az említett herceg Obinggau tartományban egy Obing nevű falut, ahol húsz – részint megművelt, részint megműveletlen – telek van, részint adóköteles félszabadokkal, részint szolgálkkal, mezőkkel, rétekkkel, erdőkkel és minden tartozékával.¹¹⁶

(3.) Utóda és fia, Hucbert herceg adományozott Rottachgau tartományban egy Safferstetten nevű falut húsz – részint megművelt, részint megműveletlen – telekkel és ezek határvidékeivel és tartozékaival.¹¹⁷ (3. 2) Salzburggau tartományban pedig adományozott ugyanezen herceg azon a helyen, amit Henndorfnek hívnak, három megművelt telket és egy megműveletlent és egy erdőrészt, ami a Fischach folyó mellett fekszik;¹¹⁸ és Mattiggau tartományban is adományozott az imént nevezett herceg azon a helyen, amit Uttingnak hívnak, három megműveletlen adóköteles telket.¹¹⁹

(4.) Utána Odilo herceg következett, aki Isengau tartományban adományozott egy Mettenheim nevű falut az Isen folyó mellett, s ezzel húsz – részint megművelt, részint megműveletlen – telket, minden határvidékével és tartozékával együtt.¹²⁰ (4. 2) Adományozott ugyanezen herceg a Salzburggau tartományban egy helyet, amit Elsenwangnak neveznek, ahol rétek és erdő van, és egy tavat, amit Fuschlseenek neveznek, s egyúttal az Abersee tavat is, ahol legelők, rétek, erdő, halászat és vadászat van; és ott¹²¹ néhány szerzetes is él saját munkájából.¹²²

(5.) Őt pedig fia, Tassilo herceg követte utódjaként, aki Donaugau tartományban adományozott egy Altenbuch nevű falut harminckilenc – részint megművelt, részint megműveletlen telekkel, s ezek minden tartozékával és határvidékével, ami ezen faluhoz tartozik,¹²³ s ugyanezen tartományban egy birtokot azon a helyen, amit Kruckenbergnek neveznek, ami a Duna folyam mellett fekszik, s amelyben most szőlőskertek vannak telepítve.¹²⁴ (5. 2) Ugyanezen herceg adományozott Vilsgau tartományban azon a helyen, amit Reithnek¹²⁵ hívnak, két megművelt telket. (5. 3) Ezen felül adományozott az imént nevezett herceg Salzburggau tartományban egy Gamp nevű kis falut és rómaiakat harminc – részint megművelt, részint megműveletlen – adóköteles telekkel.¹²⁶ (5. 4) Ugyanígy adományozott maga a herceg Isengau tartományban, a hercegi birtokon, amit Buchnak neveznek, egy megművelt telket.¹²⁷ (5. 5) Továbbá adományozott az imént nevezett herceg Salzburggau tartományban, a Reichenhall nevű helyen egy teljes sókutat, amit közönségesen *galgónak*

¹¹³ Vö. *Breves Notitiae* 5, 3.

¹¹⁴ Vö. *Breves Notitiae* 5, 4.

¹¹⁵ Vö. *Breves Notitiae* 5, 4.

¹¹⁶ Vö. *Breves Notitiae* 5, 5.

¹¹⁷ Vö. *Breves Notitiae* 6, 1.

¹¹⁸ Vö. *Breves Notitiae* 6, 2.

¹¹⁹ Vö. *Breves Notitiae* 7, 4.

¹²⁰ Vö. *Breves Notitiae* 7, 5–6.

¹²¹ Ti. Elsenwangban.

¹²² Vö. *Breves Notitiae* 7, 7.

¹²³ Vö. *Breves Notitiae* 11, 1.

¹²⁴ Vö. *Breves Notitiae* 2, 10.

¹²⁵ Reit(h) – a lehetséges helyek nagy száma miatt – nem lokalizálható pontosan.

¹²⁶ Vö. *Breves Notitiae* 11, 2.

¹²⁷ Vö. *Breves Notitiae* 11, 3.

neveznek.¹²⁸ (5. 6) Adományként adta pedig az imént említett herceg a fent nevezett Salzburggau tartományban azon a helyen, amit (...) hívnak, szolgáját, Regnbertus papot egész házával és birtokával és mindazzal, amije annak ezen a helyen volt. (5. 7) S maga a fent már említett herceg adományozta az Inn folyó partján Isengau tartományban azon cellát, amit Garsnak hívnak, amit Boso pap épített a már megnevezett herceg engedélyével Szent Péter, az apostolok fejedelme tiszteletére. És maga Tassilo ajánlotta e papot az imént megnevezett kolostornak ugyanezen cellával együtt (...)

(6.) Továbbá arról, amit szabad bajorok adományoztak Tassilo engedélyével a fent nevezett püspökségnek, amit a hercegi birtokból beneficiumként kaptak, és hasonlóképp azokról, akik nem bírtak önmaguk felett hatalommal.¹²⁹ (6. 2) A szabad [állású] Boso, aki pap is, és fivére, Iohannes Tassilo engedélyével Prinzgau tartományban a Zell am See és Saalfelden nevű helyeket adományozták, és más helyen, amit Walsnak neveznek, Salzburggau tartományban a Saalach folyó mellett, vagyis összesen tizenöt – részint adóköteles, részint jobbággy-, részint megművelt, részint megműveletlen – telket, amit, miként fentebb említettük, a hercegi birtokból beneficiumként kaptak, és ugyanezen adományozást e hely számára az imént nevezett herceg teljességgel és szilárdan megerősítette; és a fentebb említett Zell am See helyen egy cellát építettek, ahol szerzetesek élnek kezük munkájából.¹³⁰ (6. 3) Onno és fia, Sigiwolf és Sigibaldus bíró engedéllyel adományoztak két megműveletlen telket ugyanúgy a hercegi birtokból, mint fent, a már fent nevezett Salzburggau tartományban azon a helyen, amit Walsnak neveznek.¹³¹ (6. 4) Mazzo és Appo és Arbertus, akiknek nem volt rendelkezési joguk, engedéllyel adományozták Isengau tartományban az (in) Ampfing, (in) Weidenbach és (zu) Attenhausen nevű helyeket, vagyis összesen hét – részint megművelt, részint megműveletlen – telket. (6. 5) Hrodkaer és Gotescalc és Eperachar engedéllyel adományozták, mint fent, a fent nevezett Salzburggau tartományban az (in) Weng, (in) Seekirchen, (in) Weidenbach és (zu) Attenhausen nevű helyeket, azaz összesen kilenc – részint megművelt, részint megműveletlen – telket.¹³² (6. 6) Grimbertus gróf szintén hozzájárulással adományozott, mint fent, a már nevezett tartományban egy kis faluban, amit Pabingnak neveznek, négy telket, szintén a hercegi birtokból.¹³³ (6. 7) Alexandra és fia, Iacob engedéllyel adományoztak hat – részint megművelt, részint megműveletlen – telket, amit a hercegi birtokból kaptak beneficiumként, mint fent, Attergau tartományban és azon a helyen is, amit St. Georgen im Attergaunak neveznek.¹³⁴ (6. 8) Gaerod engedéllyel adományozott, mint fent, Salzburggau tartományban azon a helyen, amit Tettenhausennek neveznek, három megműveletlen telket hasonlóképp, mint fent. (6. 9) Helmoinus engedéllyel adományozott, mint fent, Traungau tartományban azon a helyen, amit Grünbachnak neveznek, annyi földterületet, amennyije volt, ami most parlagon fekszik, ami hasonlóképpen történt, mint fent.¹³⁵ (6. 10) Dignolus engedéllyel adományozott, mint fent, a Salzburggau tartományban azon a helyen, amit Lieferingnek neveznek, három megműveletlen telket, ami hasonlóképpen történt, mint fent.¹³⁶ (6. 11) Egilulfus engedéllyel adományozott öt megműveletlen telket, ami hasonlóképpen történt, mint fent, Mattinggau tartományban azon a helyen, amit Steinbachnak neveznek. (6. 12) A szabad [állású] Tisa Odilo

¹²⁸ Vö. *Breves Notitiae* 11, 3.

¹²⁹ Vö. *Breves Notitiae* 14, tit. (*Nomina et predia fidelium virorum nobilium et mediocrum.*)

¹³⁰ Vö. *Breves Notitiae* 14, 1.

¹³¹ Vö. *Breves Notitiae* 14, 3.

¹³² Vö. *Breves Notitiae* 14, 5.

¹³³ Vö. *Breves Notitiae* 14, 4.

¹³⁴ Vö. *Breves Notitiae* 14, 42.

¹³⁵ Vö. *Breves Notitiae* 14, 44.

¹³⁶ Vö. *Breves Notitiae* 14, 9.

herceg engedélyével adományozott Salzburggau tartományban a Muntigl nevű helyen a Salzach folyó mellett hét megművelt telket, ami hasonlóképpen történt, mint fent.¹³⁷ (6. 13) Iohannis szolga Tassilo engedélyével adományozott Salzburggau tartományban azon a helyen, amit Surheimnak neveznek egy megművelt telket, ami, hasonlóképpen, mint fent, a hercegi birtokból származott. (6. 14) A magát Istennek szentelő Ermlint engedéllyel adományozott, mint fent, Rottachgau tartományban azon a helyen, amit Malchingnak hívnak, az Inn folyó partján három megművelt telket, hasonlóképpen, mint fent. (6. 15) Bertcaoz, Gaermunt és Patto Tassilo engedélyével eladták a hercegi birtokból származó vagyonukat Salzburggau tartományban a Weildorf nevű faluban, vagyis huszonöt – részint megművelt, részint megműveletlen – telket.¹³⁸ (6. 16) Teoderic engedéllyel adományozott, mint fent, Isengau tartományban azon a helyen, amit Birnbachnak neveznek, két telket, hasonlóképpen, mint fent, a hercegi birtokból. (6. 17) Hildolf engedéllyel adományozott, mint fent, a fent nevezett Isengau tartományban a Rott és (zu) Bergkirchen nevű helyeken tíz – részint megművelt, részint megműveletlen – telket, hasonlóan a hercegi birtokból. (6. 18) Walto engedéllyel adományozott fiának, Odalhardusnak, mint fent, teljes örökségével Salzburggau tartományban azon a helyen, amit Tyrnbrunn-nak neveznek, vagyis öt – részint megművelt, részint megműveletlen – telket, hasonlóképpen, mint fent. (6. 19) Hrodbert engedéllyel adományozott, mint fent, Chiemgau tartományban azon a helyen, amit Seebrucknak neveznek öt – részint megművelt, részint megműveletlen – telket, ami hasonlóképpen a hercegi birtokból származott. (6. 20) Willipato pap, aki szabad [állású], engedéllyel adományozott, mint fent, Sundergau tartományban azon a helyen, amit Audorfnak neveznek, az Auerbach folyó mellett kilenc – részint megművelt, részint megműveletlen – telket, hasonlóképpen a hercegi birtokból, amely adományozást az imént említett herceg saját kezével teljességgel megerősített. (6. 21) Heralant engedéllyel adományozott, mint fent, Augstgau tartományban öt – részint megművelt, részint megműveletlen – telket, hasonlóképpen, mint fent, a hercegi birtokból. (6. 22) Azt a cellát, amit Aunak neveznek, amit Baldun pap és vele együtt Hrodbertus pap Tassilo herceg engedélyével épített a hercegi beneficiumon az Inn folyó partján, Isengau tartományban, és ami ott a hercegi birtokból adományoztatott a már nevezett tartományban abban a faluban, amit Garsnak neveznek; és négy megművelt telket, és hasonlóképpen azon falu felét, amit Aschaunak neveznek, hat telket, három megműveltet és három megműveletlent adományozott Tassilo Szent Péter, az apostolfejedelem egyházának, ami Salzburg városán belül épült. (6. 23) Az egyebek pedig, amik ott adományoztattak, nemes emberek nemzetségétől származtak, amikor viszont bizonyos emberek azokat jogtalanul a maguk számára meg akarták kaparintani, király urunk könyörületességében ismét gondoskodott arról, hogy a korábbi, a már megnevezett monostornak tett adományozást küldöttje által gondosan felülvizsgáltassa és érvényesítse. (6. 24) Az a cella, amit z’Ottingnak neveznek, amit Gunthadius gróf építtetett öröklött birtokán Chiemgau tartományban Szent István fővértné tiszteletére,¹³⁹ és amit neki Tassilo herceg beneficiumként adott, vagyis tizenhárom – részint megművelt, részint megműveletlen – adóköteles telket ugyanezen hely mellett,¹⁴⁰ és egy kis falut, amit Holzhausennek neveznek, kilenc – részint megművelt, részint megműveletlen – telekkel Salzburggau tartományban.¹⁴¹ (6. 25) Hasonlóképpen azon helyet, amit Isingnek hívnak, hét – részint megművelt, részint megműveletlen – telekkel, a fent nevezett Chiemgau tartományban a tó mellett,

¹³⁷ Vö. *Breves Notitiae* 12, 2.

¹³⁸ Vö. *Breves Notitiae* 14, 24.

¹³⁹ Vö. *Breves Notitiae* 13, 1–7.

¹⁴⁰ Vö. *Breves Notitiae* 13, 10.

¹⁴¹ Vö. *Breves Notitiae* 13, 8.

amit Chiemseenek hívnak. A már említett herceg megadta neki az adományozásra az engedélyt magára az imént említett helyre; a fent említett gróf [*adományozta*] a már nevezett herceg engedélyével Szent Péter, az apostolok fejedelme templomának, a már megnevezett salzburgi monostornak. Ezen jogtalanul elvett cellát pedig király urunk [égi] jutalmát gyarapítandó ismét visszaadatta, és minden ellentmondás nélkül átadta. Ezen egyházak vannak Salzburgau és Chiemgau tartományokban.¹⁴² (6. 26) Továbbá a püspöki templomokról, amelyek a beneficiumhoz tartoznak, és adóköteles félszabadokkal és szolgálkával és ezek földterületeivel vannak kiegészítve. Seekirchen am Wallerseeben a templom egy telekkel. Eugendorfban a templom egy telekkel. Fischachban a templom egy telekkel. Antheringben a templom egy földterülettel. (Michael-)Beuernben a templom három telekkel. St. Georgenben a templom. Echingben a templom két telekkel. Vigaunban csak a templom. Grödingben a templom földterülettel. Anifban hasonlóképpen. Lieferingben a templom hasonlóképpen. Walsban a templom két telekkel. Marzollban a templom földterülettel. A sóbányánál, amit Hainak neveznek, a templom két telekkel. Tenglingben a templom földterülettel. Kirchheimban hasonlóképpen. Pallingben a templom három telekkel. Schildingben a templom egy telekkel. Brünningben hasonlóképpen. Tyrlachingban a templom három megműveletlen telekkel. Oberbuchban a templom földterülettel. (Kirch-)Weidachban a templom egy kis faluval, és mindazzal, ami e faluhoz tartozik, ezt Ragenbertus adományozta hat telekkel. Tacherringben a fele annak, ami e templomhoz tartozik, beneficium, vagyis hat telek. Erlstättben a templom földterülettel. (6. 27) Azon tartományban, amit „A völgyek között”-nek neveznek: Radfeldben a templom földterülettel. Brixleggben hasonlóképpen. Kundlben a templom három megműveletlen telekkel. Brixen im Thalében a templom földterülettel. Bichlwangban hasonlóképpen. Kufsteinben a templom földterülettel és azon cellával, ahol testvéreink kezükkel dolgoznak. Ebbsben két templom földterülettel. Erlben hasonlóképpen. Nußdorfban a templom földterülettel. Roßholzenben hasonlóképpen. Altbeuernben hasonlóképpen. Rohrdorfban a templom két megműveletlen telekkel. Lauterbachban csak a templom. Höhenmoosban a templom földterülettel. Riederingben a templom három telekkel. Simsben a templom két telekkel. (6. 28) Továbbá Isengau tartományban: Flossingban a templom egy telekkel. Zeitlarnban a templom egy telekkel. Türkenben a templom hasonlóképpen. Tiefstadtban két templom három telekkel. A Rott folyócskánál négy templom hat telekkel. Johannsbuchbachban a templom három telekkel. Továbbá Buchbachban a templom két telekkel. Lohkirchenben a templom két telekkel. Weilkirchenben a templom három telekkel. Holzenben egy templom három telekkel. Továbbá Holzenben a templom négy telekkel. Bergkirchenben a templom három telekkel. Burgkirchenben a templom öt telekkel. Stefanskirchenben a templom három telekkel. Kirchisenben a templom földterülettel. Továbbá Buchbachban a templom három telekkel. Loinbruckban a templom három telekkel. Ornaunál három templom hét telekkel. Pozchurdorfban¹⁴³ a templom egy telekkel. Reichertsheimban az adóköteles félszabadok területéből a templom egy telekkel. A Rottnál, ahol a Bina a Rottba torkollik, a templom hat telekkel.

(7.) Továbbá az apácakolostorról, ami Isten anyja, a mindenkor szűz Mária tiszteletére ugyanezen püspökségben a felső várban épült, amit először Hrodbertus úr, püspök és hitvalló építtetett, s amit szintén Salzburgnak nevezett, amelynek élére unokahúgát, Krisztus szolgálóját, Erindrudát helyezte más leányokkal együtt, aki e helyen nyugszik tiszteletben; és amit ott Theodbert herceg adományozott, alább megemlítjük.¹⁴⁴ (7. 2) Adományozott először Theodbert herceg Salzburggau tartományban egy Ainring nevű falut harminc – ré-

¹⁴² Vö. *Breves Notitiae* 13, 9.

¹⁴³ Petzgersdorf (?) vagy „Kirchdorf” (?).

¹⁴⁴ Vö. *Breves Notitiae* 4, 1.

szint megművelt, részint megműveletlen – telekkel és katonákkal, és ami ezen faluhoz tartozott, malmokkal a folyón, amit Saalachnak hívnak,¹⁴⁵ és szintén (...) (7. 3) És adományozott ott az említett herceg az imént megnevezett tartományban egy kis helyet, amit Fischachnak hívnak, öt – részint megművelt, részint megműveletlen – telket és malmokat a Fischach folyón.¹⁴⁶ (7. 4) Adományozott ugyanezen herceg ugyanazon Salzbουργau tartományban azon a helyen, amit Thalgaunak neveznek, ahol csupán egyetlen templom van, réteket és erdőt és a halászat felét abból a tóból, amit Mondseenek hívnak.¹⁴⁷ (7. 5) Adományt tett ugyanezen herceg a fent megnevezett tartományban azon a helyen, amit Kuchlnak neveznek, a Salzach folyónál, ahol csak rétek és erdő van.¹⁴⁸ (7. 6) Adományozott ezen herceg ezen tartományban azon a helyen, amit Reichenhallnak hívnak, a só forralásához kilenc tűzhelyet, három használatban levőt és hat használaton kívülit; és elrendelte, hogy adót fizessen minden ember, aki Reichenhallban lakik, amit barbár nyelven *adalporónak* neveznek,¹⁴⁹ miként azok is, akik Nonnban és Gmainban laknak, akként azok is, akik magában Reichenhallban laknak, május hónap közepétől Szent Marton ünnepéig adjanak le minden héten pénteken egy véka sót, négy lakost kivéve.¹⁵⁰ (7. 7) És ugyanezen herceg adományozott Salzbουργau tartományban a Salzach folyó mellett egy falut, amit Tittmoningnak hívnak, és ott hatvan – részint megművelt, részint megműveletlen – telket, részint katonákkal és adóköteles félszabadokkal minden hozzá tartozó és körötte fekvő területtel és minden vidékkel, ami ugyanezen faluhoz tartozik, és a malmokkal, amelyek e helyen találhatóak.¹⁵¹ (7. 8) Hasonlóképpen adományozott ugyanezen herceg a fent említett tartományban száztizenhat adóköteles római részint megművelt, részint megműveletlen [*telkekkel*] különböző helyeken,¹⁵² és a vadászatot azon erdőben, ami a gaisbergi havasi legelőktől azon hidakig, amelyeket ma Lammestegennek hívnak, terül el,¹⁵³ és ugyanezen tartományban négy havasi legelőt, amelyeket így hívnak: Gilsche Alm és Gugilan-Alm, Alpiglalm és Laogang,¹⁵⁴ és az Abersee tó halászatának harmadát.¹⁵⁵ (7. 9) Hasonlóképpen adományozott a fent említett herceg Chiemgau tartományban egy falut, amit Wagingnak neveznek, negyven – részint megművelt, részint megműveletlen – telekkel, malmokkal és minden tartozékukkal.¹⁵⁶ (7. 10) És ugyanezen Chiemgau tartományban adományozott a már nevezett herceg egy Kammer nevű falut tizennégy – részint megművelt, részint megműveletlen – telekkel, részint szolgálkkal, részint szabadokkal, vizekkel és vízfolyásokkal és malmokkal, minden birtokkal és ezek minden tartozékával.¹⁵⁷ (7. 11) Ezen felül adományozott ezen herceg ugyanezen tartományban a Traun folyó mellett rómaiakat és azok nyolcvan – részint megművelt, részint megműveletlen – adóköteles telkét mindazzal, ami ezen telkekhez hozzátartozik.¹⁵⁸ (7. 12) Attergau tartományban is adományozott a fent nevezett herceg rómaiakat és azok három adóköteles telkét.¹⁵⁹ (7. 13) Ezen kívül pedig adományo-

¹⁴⁵ Vö. *Breves Notitiae* 4, 2.

¹⁴⁶ Vö. *Breves Notitiae* 4, 5.

¹⁴⁷ Vö. *Breves Notitiae* 4, 4.

¹⁴⁸ Vö. *Breves Notitiae* 4, 4.

¹⁴⁹ *quod barbarice dicitur adalporo*

¹⁵⁰ Vö. *Breves Notitiae* 4, 5–6.

¹⁵¹ Vö. *Breves Notitiae* 4, 8.

¹⁵² Vö. *Breves Notitiae* 4, 3.

¹⁵³ Vö. *Breves Notitiae* 4, 10.

¹⁵⁴ Az elnevezések meglehetősen bizonytalanok. (Lošek: *Notitia Arnonis und Breves Notitiae*, 93.)

¹⁵⁵ Vö. *Breves Notitiae* 4, 4.

¹⁵⁶ Vö. *Breves Notitiae* 4, 7.

¹⁵⁷ Vö. *Breves Notitiae* 4, 7.

¹⁵⁸ Vö. *Breves Notitiae* 4, 7.

¹⁵⁹ Vö. *Breves Notitiae* 4, 9.

zott ezen herceg Mattiggau tartományban húsz adókötelest azok telkén.¹⁶⁰ (7. 14) Mattiggau tartományban pedig adományozott az imént nevezett herceg négy adókötelest ugyanennyi – részint megművelt, részint megműveletlen – telkével együtt, különböző helyeken.¹⁶¹

(8.) Szent Maximilian cellája kapcsolatban pedig az történt, hogy kezdettől fogva építették. Elment két testvér vadászatra arra helyre, amit Pongaunak neveznek, az egyikük neve Tonazanus, a másikuk neve Urso, meg azért, hogy aranyat keressenek, és sok fényt láttak sok éjen át és sok más jelet, és eljöttek Hrodbertus úrhoz, a püspökhöz, és elmondták neki, hogy ők maguk mit láttak ott. És ő maga elment velük, és ott ugyanazt látta.¹⁶² (8. 2) Akkor pedig elment Hrodbertus úr Theodo herceghez, és elmondta neki e csodajeleket, kérvén, hogy adjon neki engedélyt, hogy ott egy cellát építhessen, Theodo herceg pedig megadta neki az engedélyt.¹⁶³ (8. 3) És eljött Hrodbertus úr ismét ugyanoda embereivel és a fent nevezett testvérekkel, és elkezdett ott erdőt irtani és a helyet megtisztítani és egy kápolnát építeni.¹⁶⁴ Miután pedig a kápolna elkészült, ismét eljött Theodo herceghez, és megkérte, hogy jöjjön el vele oda.¹⁶⁵ (8. 4) Amikor pedig eljöttek oda, Hrodbertus úr felszengette ezen kápolnát, és Theodo herceg Szent Péternek és a salzburgi monostornak adományozta ugyanezen helyet és minden oldalon három mérföldet, és maguk az imént nevezett testvérek engedéllyel és Theodo herceg hozzájárulásával adományul adták ott minden vagyonukat, amijük csak volt,¹⁶⁶ és utódaikat tanulni és a tonzúrát felvenni a salzburgi monostornak ajánlották; az egyikük neve Uurmhari, a másikuk neve Cissimo;¹⁶⁷ és Hrodbertus úr elküldte oda szerzeteseit, hogy az isteni szolgálatot teljesítsék, és ezen cellát megépítsék.¹⁶⁸ (8. 5) Amikor pedig Uurmhari és Cissimo a betűket megtanulták, elkezdték kérni Hrodbertus urat, hogy azon birtok felét, amit szüleik ott adományoztak, nekik haszonélvezetre halálukig átengedje, és Hrodbertus úr így is tett, ám megparancsolta, hogy a másik fele a salzburgi Szent Péternek szolgáljon.¹⁶⁹ (8. 6) Ezek pedig megszerezték azon másik felet utódaik számára azok haláláig, és ettől fogva ez a salzburgi monostor beneficiumában volt Odilo herceg koráig. Akkor pedig Urso, Odilo káplánja kérte, hogy adja neki ezen birtokot mindenestül beneficiumként, és Odilo így is tett, és erőszakkal elvette azt a salzburgi monostortól.¹⁷⁰ (8. 7) Elkezdte pedig Virgilius apát ezen dolgot Odilótól követelni, és Odilo ki akarta azt cserélni azzal, amije Laufenben volt, és ebbe Virgilius semmiképpen sem egyezett bele, és így Odilo kitarzott amellet, hogy jogtalanul megtartsa azt, amit a salzburgi monostortól vett el.¹⁷¹ (8. 8) Ezen feljegyzést pedig én, Arn, legkegyesebb urunk és királyunk KÁROLY hozzájárulásával és engedélyével ugyanabban az évben, amikor ő a bajor területet saját hatalma alá vette, nagyon öreg és megbízható férfiaktól a leggondosabban megtudakoltam, szerzetesektől és laikusoktól, és (az utókornak) megírtattam. Ezek a szerzetesek nevei: Vitalis, Amandinus pap, Latinus pap, Cuffulus, Zissimo, Dignolus,

¹⁶⁰ Vö. *Breves Notitiae* 4, 9.

¹⁶¹ Vö. *Breves Notitiae* 4, 9.

¹⁶² Vö. *Breves Notitiae* 3, 1–5.

¹⁶³ Vö. *Breves Notitiae* 3, 6.

¹⁶⁴ Vö. *Breves Notitiae* 3, 7–8.

¹⁶⁵ *Notitia Arnonis* 8, 3. *Facto autem oratorio venit iterum ad Theodonem (!) ducem et rogavit eum secum ibidem venire.* Vö. *Breves Notitiae* 3, 9. *Facta autem ibi ecclesia sanctus Rudbertus conlocavit ibidem Theodbertum (!) ducem et nuntiavit ei ipsam causam per ordinem ...*

¹⁶⁶ Vö. *Breves Notitiae* 3, 9–10.

¹⁶⁷ Vö. *Breves Notitiae* 3, 11.

¹⁶⁸ Vö. *Breves Notitiae* 3, 10.

¹⁶⁹ Vö. *Breves Notitiae* 3, 12.

¹⁷⁰ Vö. *Breves Notitiae* 8, 1–6.

¹⁷¹ Vö. *Breves Notitiae* 3, 13–14; 8, 6–11.

Benedictus diakónus, Sindo diakónus, Euo pap, Baldo pap, Lezzo, Kaerheri, Reginperth pap, Materninus, Arnhelm, Tazzo, Emico, Germanus. Ezek a laikusok nevei, akik eskütétellel tanúsították, hogy elődeiktől ezt így hallották, amit alább írva van: Immino gróf, Eimo gróf, Kerrad bíró, Sigipald bíró, Eparo, Iubianus, Eigiolf, Helmuin, Ambrao, Amalger, Liuphram, Iuuiian, Ato, Kislolf. És én Benedictus diakónus diktáltam, és írtam meg ezen feljegyzést.¹⁷²

2. Theotmar püspök levele¹⁷³

Nem egyetlen város, hanem az egész világ főpapjának és egyetemes pápájának,¹⁷⁴ János úrnak,¹⁷⁵ a Római Szék dicsőséges vezetőjének atyaságotok legalázatosabb fiai, Theotmar, a salzburgi egyház érseke, Uualdo, a freisingi, Erchenbaldus, az eichstätti, Zakariás, a sábeni, Tuto, a regensburgi, Richarius, a passauai egyház püspöke,¹⁷⁶ valamint Noricum – amit Bajorországnak is neveznek – teljes klérusa és keresztény népe kíván Üdvözítőnkben szerencsés gyarapodást, a katolikus béke növekedését és az örök országot.

Elődeitek határozatai és a katolikus atyák tanításai teljességgel arra indítanak bennünket, hogy minden, papi szolgálatunkat gátló és azzal ellentétes ügyben a római főpaphoz forduljunk, hogy azt, ami az egységre és a tanítás megőrzésére vonatkozik, semmiféle egyenetlenség ne háborítsa, hanem a legnagyobb előrelátással ő maga döntse el. Semmiképpen sem hisszük ugyanis, amit nap mint nap hallatni kényszerülünk, hogy attól a Szent és Apostoli Széktől, amely számunkra a püspöki méltóság anyja és a keresztény vallás forrása, bármiféle eltévelyedés is származott volna, hanem a tanítás és az egyház rend tekintélye.

¹⁷² Vö. *Breves Notitiae* 8, 12–15.

¹⁷³ A mérvadó kéziratokban címként az „*Epistola Theotmari episcopi*” szerepel – különféle kiegészítésekkel (vö. Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 138.) –, noha a levél keletkezése idején Salzburg már több mint száz esztendeje, 798 óta érsekség volt. (A fordítás alapjául szolgáló szöveget lásd Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 138–157.)

¹⁷⁴ *Summo pontifici et universali pape non unius urbis, sed tocius orbis*; a megszólítás a Theotmar-levélben egybeült is megfigyelhető párhuzamos szerkesztés szép példája, amit a szerző meg egy *homoioteleuton*nal is megerősít. (A *homoioteleuton*hoz lásd H. Rübenauber–B. Hofmann–R. Heine: *Lateinische Grammatik*. München, 1995. 324.) A *non unius urbis, sed tocius orbis* kitétel mind a *summo pontifici*, mind az *universali pape* jelzős szerkezethez kapcsolható, amit így *apo koinou* szerkesztésként értelmezhetünk. (Az *apo koinou* szerkezethez lásd T. Dér: *On the changing terms of some grammatical and stylistical phenomena of conciseness*. AA XXXII. 1–4. 1990–1992. 215–227.)

¹⁷⁵ A levél címzettjének általában IX. János pápát (898–900) tekintik, Boshof (*Das Schreiben der bayerischen Bischöfe an einen Papst Johannes – eine Fälschung Pilgrims?* 62. skk.) azonban azt tételezi fel, hogy – tekintettel arra, hogy IX. János már 900 májusában meghalt, a levél pedig nagy valószínűséggel 900 júliusában, a reichbachi zsinaton íródott – Theotmar VIII. János pápához (872–882) csak mint fiktív címzethez intézhette az *epistolát*, lévén hogy őt már mint a Metóddal folytatott vita résztvevőjét és Wiching püspök felszentelőjét ismerhette. Ennek ellentmond, hogy Theotmar maga említi VIII. János pápát IX. János elődei között (144. 8. *antecessor vester ... Wichingum consecravit episcopum*). Boshof ezen érve kevésbé tűnik meggyőzőnek, kiváltképp ha figyelembe vesszük, hogy a magyarok betörései – amint ez a levélből is kiderül – éppen ebben az időszakban vágták e az Itália és Salzburg közti kapcsolatot, vagyis Theotmar minden bizonnyal még nem értesülhetett IX. János pápa haláláról. (Lošek: *Notitia Arnonis und Breves Notitiae*, 139.)

¹⁷⁶ A püspököket a levél hivatali működésük megkezdésének sorrendjében sorolja fel: Freisingi Uualdo/Waldo (884–906), Eichstätti Erchanbaldus (888–912), Sábeni Zakariás (893–907), Regensburgi Tuto (893–930), Passauai Richarius (899–902). Vö. H. Wagner: *Urkundenbuch des Burgenlandes I.* 1955. 12.

Azonban – amint ők maguk állították – általatok küldetve jött három püspök,¹⁷⁷ nevezetesen János érsek, Benedek és Dániel püspök a szlávok földjére, akiket morváknak neveznek,¹⁷⁸ amely terület lakosaival együtt királyainknak, népiünknek és nekünk vettett alá mind a keresztény vallás gyakorlása, mind a világi adózás tekintetében, mivel először mi tanítottuk őket, és váltak pogányokból keresztényekké.¹⁷⁹ És ezért Passau város püspöke – akinek az egyházmegyéjébe azon terület lakosai kereszténnyé válásuktól kezdve tartoznak – amikor akarta, és szükséges volt, elment oda anélkül, hogy bárki is akadályozta volna ebben, és gyakorta zsinati gyűlést tartott saját embereivel és az ott lakókkal, és mindent, amit el kellett végeznie, hatalommal felruházva elvégzett, és senki sem állt neki ellen szemtől szemben. És grófjaink is, akik e terület határvidékén éltek,¹⁸⁰ folytattak ott világi törvénykezést, s amit ki kellett igazítaniuk, kiigazították,¹⁸¹ adókat szedtek be, és senki nem állt nekik ellen¹⁸² egészen addig, míg az ördög meg nem keményítette az ő szívüket,¹⁸³ és elkezdték a kereszténységet megvetni, minden igazságosságot elutasítani, háborút szítani, és igen szívósan ellenállni, olyannyira hogy a püspök és az ígéhirdetők semmilyen úton nem jutottak el hozzájuk, és saját kedvükre azt tettek, amit akartak. Most pedig – ami nekünk sérelmesnek és hihetetlennek tűnik – a jogtalanságot növelendő azzal kérkednek, hogy egy nagy pénzüsszeggel elértek, hogy ti az említett püspököket hozzájuk küldjétek, és hogy ugyanazon passau püspökségben olyan rendelkezéseket tegyetek, amilyeneket sohasem hallottunk az apostoli széktől kiindulni, s amelyeket a kánoni rendelkezések¹⁸⁴ sem hagynak jóvá, hogy egy egyház ilyen megosztást szenvedjen. Ugyanis egy püspökség öt püspökségre osztódott fel. Nevezetesen amikor az említett püspökök a ti nevetekben – amint ők maguk mondták – oda behatoltak, egy és ugyanazon püspökségben egy érseket szenteltek – mintha más valaki püspökségén belül egy érsekség létezhetne – és három, neki alá-

¹⁷⁷ Az említett püspökök létezésének történeti hitelét kétségbe vonja Boshof (*Das Schreiben der bayerischen Bischöfe an einen Papst Johannes – eine Fälschung Pilgrims?* 63.), ezzel szemben valószínű fogadja el Dopsch (*Geschichte Salzburgs* 1. 194.) és Boba (I. Boba: *Die Lage von Moravien nach den mittelalterlichen Quellen aus Bayern*. In: *Der heilige Method. Salzburg und die Slawenmission. Beiträge des internationalen Symposions vom 20. bis 22. September 1985 in Salzburg*. 1987. 59. skk.).

¹⁷⁸ A salzburgi érsekség és a morvák kapcsolatához bővebben lásd H. Dopsch: *Passau als Zentrum der Slawenmission*. *Südostdeutsches Archiv* 28/29. 1985/1986. 5–28.

¹⁷⁹ Az epistolában többször megnyilvánuló, Theotmar által kedvelt stíluselemként használt párhuzamos szerkesztés kiváló példája: ... *in terram Sclavorum, qui Marau dicuntur, que regibus nostris et populo nostro, nobis quoque cum habitantibus suis subacta fuerat tam in cultu chistiane religionis quam in tributo substantie secularis, quia exinde primum imbuti et expaganis chistiani sunt facti. Az ex paganis christiani sunt facti szerkezetéhez – hasonló megfogalmazással a bajorokról – lásd *Conversio* 3. *Actenus praenotatum est, qualiter Bawari facti sunt christiani*. (A *Conversio* e fejezetéhez lásd Nótári: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 98. sk.; Nótári: *Megjegyzések a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum avar vonatkozású fejezetéhez*, 70. sk.)**

¹⁸⁰ *et nostri comites illi terre confines*; a terminológiai egyezéshez lásd *Conversio* 10. *Tunc primus ab imperatore constitutus est confinii comes Goterammus...* (Vö. Nótári: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 106.)

¹⁸¹ *et que corrigenda sunt correxerunt*; a hasonló megfogalmazáshoz lásd *Diploma Arnulfi* (MGH *Diplomata*, vol. 32.) *Et si forsan de Marauorum regno aliquis causa iustitiae supervenerit, si tale ... Heimo vel advocatus eius corrigere [ne]quiverit*. (Vö. Boshof: *Das Schreiben der bayerischen Bischöfe an einen Papst Johannes – eine Fälschung Pilgrims?* 55.)

¹⁸² E mondatban szintén igen jól nyomon követhető a párhuzamos szerkesztés: *etiam et nostri comites illi terre confines placita secularia illic continuaverunt et, que corrigenda sunt, correxerunt, tributa tulerunt, et nulli eis restiterunt ...*

¹⁸³ Az újszövetségi reminiscenciához (*usque dum incrassante corda eorum diabolo*) lásd Mt. 13, 15; ApCsel. 28, 27. *incrassatum est enim cor populi huius*

¹⁸⁴ A kánoni rendelkezésekre a *Conversio* (1. 8. *canonicus ordo*, 5. *canonum diffinitio*) is többször utal. (Nótári: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 97. 104. 101.)

rendelt megyéspüspököt az érsek tudta, és azon püspök beleegyezése nélkül, akinek az egyházmegyéjében voltak, noha az Afrikai Zsinat huszadik fejezete úgy rendelkezik, „*hogy azon közösségek, amelyeknek sohasem voltak püspökei, és [más] püspökök alá tartozó egyházmegyékben vannak, csak azon püspök akaratóból, aki alá tartoztak, kaphatnak saját vezetőket, vagyis püspököket*”;¹⁸⁵ és továbbá ugyanazon zsinat hatvanötödik fejezete [úgy rendelkezik], „*hogy azon közösségek, amelyeknek sohasem voltak saját püspökei, csak az adott tartomány, és annak vezetőjének egyhangú határozata és azon püspök hozzájárulásával, akinek az egyházmegyéjéhez e közösség tartozott, kaphatnak püspököket*.”¹⁸⁶ Leó pápa dekrétumainak tizenötödik fejezetében ez áll írva: „*Semmilyen rendelkezés nem engedi meg, hogy a püspökök közé számítsanak olyanokat, akiket nem a tartomány püspökei szenteltek fel a metropolita döntése alapján*.”¹⁸⁷ Továbbá a negyvenkilencedik fejezet [úgy rendelkezik] „*hogy amennyiben a messze legméltatlanabbaknak és papi érdem nélkül beiktatottaknak adatnék a pásztori méltóság és az egyház kormányzása, úgy ez a népnek nem javára, hanem kárára van, s nem az irányítást biztosítja, hanem a veszedelmet növeli*.”¹⁸⁸ És ugyanazon fejezetben kevéssel utóbb kimondta: „*Nehezen ér jó véget, ami rossz kezdettel indult*.” És elődötök, Celesztin pápa dekrétumának tizenhetedik fejezetében az áll, „*hogy egyetlen papnak se juttassanak tisztséget úgy, hogy az más jogát sérti*.”¹⁸⁹

Elődötök Svatopluk fejedelem kívánságára Wichinget püspökké szentelte,¹⁹⁰ és semmiképpen sem az ősi passauai püspökségbe küldte, hanem egy újonnan megtért néphez, amelyet maga a fejedelem háborúban igazott le, és érte el, hogy pogányokból keresztényekké legyenek.¹⁹¹ Amikor azonban e szlávoknak lehetőségük nyílt követeteiknél a bizalmaságra, sokféleképpen megvádoltak és megrágalmaztak bennünket, és hazug szavakkal azt állították mondván – mivel senki nem szegezte nekik választul az igazságot –, hogy nekünk a frankokkal és az alemannokkal viszályunk és ellentétünk lett volna, noha e vád hamissága kiderül abból, hogy azok velünk a legjobb barátságban vannak, és szeretetben együttmű-

¹⁸⁵ *Registri ecclesiae Carthaginensis excerpta* c. 53. (CC 149. 189.) *Epigonius episcopus dixit: Multis conciliis hoc statutum a coetu sacerdotali est, ut plebes, quae in dioecesibus ab episcopis retinentur, quae episcopus numquam habuerunt, non nisi cum voluntate eius episcopi a quo tenentur, proprios accipiant rectores, id est episcopos.*

¹⁸⁶ *Registri ecclesiae Carthaginensis excerpta* c. 98. (CC 149. 216.) *Placuit et illud, ut plebes, quae nunquam habuerunt proprios episcopos, nisi ex concilio plenario unuscuusque provinciae, et primatis atque consensu eius, ad cuius diocesim eadem ecclesia pertinebat, decretum fuerit, minime accipiant.*

¹⁸⁷ *Leo I. JK 544 (458/459) c. 1.* (Migne PL 54. col. 1203 A) *Nulla ratio sinit, ut inter episcopos habeantur, qui nec a clericis sunt electi, nec a plebibus expetiti, nec a provincialibus episcopis cum metropolitani iudicio consecrati.*

¹⁸⁸ *Leo I. JK 410 (446) c. 1.* (Migne PL 54. col. 646 B–647 A) *Ut indignis quibusdam et longe extra sacerdotale meritum constitutis pastorale fastigium et gubernatio ecclesiae dederetur. Non est hoc consulere populis, sed nocere, nec praestare regimen, sed augere discimen ... difficile est, ut bono peragatur exitu, quae malo sunt incochata principio.*

¹⁸⁹ *Coelestin I. JK 369 (426) c. 4.* (Migne PL 50. col. 434 B) *Nec usurpationis locus alicui sacerdoti in alterius concedatur iniuriam.*

¹⁹⁰ VIII. János (872–882) I. Svatopluk (871–894) kívánságára 880-ban szentelte püspökké Wichinget: *Presbyterum nomine Uuichinus, quem nobis direxisti, electum episcopum consecravimus sancte ecclesie Nitrensis, quem suo archiepiscopo in omnibus obedientem, sicuti sancti canones docent, esse iubemus et volumus.* (MGH Epistolae, vol. 7. 223.) Ehhez lásd Kristó Gy.: *Orientációs irányok a Kárpát-medencében az ezredforduló táján.* In: Írások Szent Istvánról és koráról. Szerged, 2000. A pápa által említett érsekről, Metódról a levél hallgat, amint ellenfelét, Wichinget is csak itt említi.

¹⁹¹ Theotmar meglehetősen tendenciózus állítása, hogy csak Svatopluk idejében tértek volna a morvák a keresztény hitre, nem igazolható, azonban így készíti elő a néhány mondattal később felvázolandó, Mojmir és IV. Lajos között fennálló éles kontrasztot.

ködnek; s még azzal is megvádoltak, hogy velük magukkal békétlenségben volnánk. Bevalljuk, hogy így van, de nem a mi hibánkból, hanem az ő elvetemültségük miatt; amikor ugyanis számukra értéktelenné kezdett válni a kereszténység,¹⁹² és ezen felül megtagadták a kötelező adó fizetését király urainknak¹⁹³ és azok hercegeinek, és háborús ellenállásba fogtak, és népünket támadni kezdték; viszály támadt köztük.¹⁹⁴ És mivel [a mieink] fegyverrel megvédték magukat tőlük, és leigázták őket, ezért saját joguknál fogva kellett és kell őket adófizetőként tartaniuk, és lettek – akár akarják, akár nem – uralmunknak alávetve. Ezért kell nektek magasságotokban körültekintően eljárni, és mindenek előtt az igazgatás mérsékletét megtartanotok, nehogy a rosszabbik fél erősíttessék meg, s a jobbik gyengíttessék.¹⁹⁵ Legfelségesebb Lajos urunk¹⁹⁶ ősei ugyanis, a császárok és királyok a frankok legkeresztényibb nemzetségéből származtak, Mojmir szlávjai pedig pogányoktól és hiteltelenekektől erednek.¹⁹⁷ Azok császári hatalmukkal a római birodalmat felemelték, emezek megkárosították; azok megerősítették a keresztény uralmat, emezek meggyengítették; azok az egész világból tekintélynek örvendtek, emezek rejtekeikben és váraikban bujkáltak;¹⁹⁸ azok segítségével ragyogott az Apostoli Szék, emezek üldöztetésétől szenvedett a kereszténység.¹⁹⁹ Mindezekben ifjú királyunk²⁰⁰ egyetlen őse mögött sem marad el, egyiküknek sem marad alatta, hanem az Istentől neki jutatott erénynek megfelelően kíván birodalmának összes fejedelmeivel együtt a Római Anyaszentegyháznak és Nektek, a Legfőbb Atyának legerősebb segítője lenni. Ugyanis azt akarja, hogy minden, isteni rendelésre ráruházott

¹⁹² *quando christianitas illis cepit vilescere – vö. Conversio c. 12. (Methodius) vilescere fecit cuncto populo ... missas et ewangelia.* (Ehhez lásd Nótári: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 109.)

¹⁹³ *senioribus nostris regibus – vö. Conversio c. 12. domnus senior noster rex* (Bővebben lásd Nótári: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 108.)

¹⁹⁴ Feltehetően az I. Svatopluk fiai, II. Mojmir és II. Svatopluk között felmerült viszályra értendő: *Annales Fuldenses a. 898. (131.) Inter duos fratres gentis Marahensium, Moymirum videlicet ac Zentobolchum, eorumque populum dissensio atque discordia gravissima exorta est (...). Tunc vero rex imperator ista sciens marchiones suos ... Bawarios suos primates transmisit.*

¹⁹⁵ *A ne peior pars confortetur et melior infirmetur* ellentét mind tartalmilag, mind pedig stílusban előkészíti a következő két mondatban megfogalmazandó kontrasztot.

¹⁹⁶ IV. Lajos trónra lépése (900. február 4.) a levél keletkezése szempontjából *terminus post quem*nek tekintendő.

¹⁹⁷ Theotmar beállítása itt meglehetősen tendenciózus, hiszen a morvák már 830 táján felvették a kereszténységet, tehát a levélben említett morvák közvetlen elődei semmiképpen sem tekinthetők pogányoknak. (Vö. Kristó: *Orientációs irányok a Kárpát-medencében az ezredforduló táján*, 9.)

¹⁹⁸ Lošek (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 148.) Niermeyerre hivatkozva (J. F. Niermeyer: *Mediae latinitatis lexicon minus*. 1976. 1052 a) két szöveghelyet említ, amelyek a morva fejedelem várára, erődtítményére vonatkoznak: *Annales Fuldenses a. 869.* (MGH *Scriptores rerum Germanicarum in us. schol.* vol. 7. 69.) *Rastizi munitio, a. 871. (74.) urbs antiqua Rastizi*

¹⁹⁹ Az e két mondaton végigvonuló éles kontraszt létrehozásához ismét a párhuzamos szerkesztés eszközével él (érdemes figyelni az *isti pronomen* eredeti, pejoratív használatára is): *Progenitores namque serenissimi senioris nostri Hludouici, videlicet imperatores et reges, ex christianissima Francorum gente prodierunt, Moimarii vero Sclavi a paganis et ethnicis venerunt. Illi potentia imperiali Romanam rem publicam sublimaverunt, isti damnaverunt; illi christianum regnum confortaverunt, isti infirmaverunt; illi toto mundo spectabiles apparuerunt, isti latibulis et urbibus occultati fuerunt; illorum consilio apostolica sedes pollebat, istorum persecutione christianitas dolebat.*

²⁰⁰ A *iuvenculus rex* Gyermek Lajosra utal, aki alatt szintén Theotmar töltötte be a főkancellári tisztséget anélkül, hogy különösképpen aktív szerepet vállalt volna a kormányzati ügyintézésben. (Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 58.)

hatalom egyedül Isten szolgálatában segítse, és ezen munkálkodik. Ezért békében él, és örvend az egyetértésnek,²⁰¹ és annak ujjong, hogy – miként atyái is – Atyaságod kegyében áll.

Amivel bennünket az említett szlávok vádoltak, hogy a magyarokkal megsértettük a keresztény hitet, kutyára vagy farkasra és más felette gyalázatos és pogány dologra tettünk esküt és kötöttünk békét, és pénztadtunk nekik, hogy Itáliába betörjenek²⁰² – ha színetek előtt folya köztünk a tárgyalás az elétek terjesztett ügyünkről, úgy Isten színe előtt, aki mindent tud, még mielőtt megtörténne,²⁰³ és a Ti színetek előtt is, akik apostoli helytartói vagytok – az ő hamisságuk bebizonyosodnék, és a mi ártatlanságunk beigazolódna. Mivel²⁰⁴ pedig tőlünk távol lévő keresztényeinket állandóan fenyegették, és szerfeletti üldöztetéssel gyötörték, értéktelen pénzt ajándékoztunk nekik, és csak lenvászonból készült ruháinkat,²⁰⁵ hogy vadságukat valamelyest lecsillapítsuk, s hogy üldöztetésüktől nyugalmat nyerhessünk. Ugyanis ilyen vádakkal, amint fent írtuk, érveltek ellenünk szívük gonoszsága szerint, és főpapjaitokat olyannyira felingerelték jogaink megsértésére, hogy egy hozzánk intézett – mintegy az Apostoli Széktől származó – levélben mindezt szemünkre lobbantották, és különféle jogtalanságokkal rágalmaztak meg, és többek között méltónak ítélték bennünket arra, hogy az isteni kard lesújtson ránk. Betelik rajtunk hát, amit valamely bölcs mondott: *Az igaz vette magára a gonosz bűnét.*²⁰⁶ Ugyanis azt a bűnt, amit mi tévedésből és egyetlen alkalommal elkövettünk, ők maguk sok éven át²⁰⁷ folyamatosan elkövették.²⁰⁸ Ők maguk fogadták be a magyarok nem csekély tömegét, és azok szokása szerint saját

²⁰¹ Az e bekezdést lezáró és az új bekezdéshez mintegy átmenetet képező mondatban Theotmar hangsúlyozza az általuk szorgalmazott *pax* és *concordia* fontosságát, mintegy a *discordia* már említett és a *fidem catholicam violasse* – rögtön a következő mondatban – említendő, ellenük felhozott vádjának ellentétéként.

²⁰² A magyarok kalandozása Itáliában 899 február–márciusában kezdődött, és onnan csak egy évvel később, 900 tavaszan vonultak ki. Vö. Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980. 208. skk.

²⁰³ Az ószövetségi reminiscenciához lásd Bölcs. 8:8.: *signa et monstra scit, antequam fiant*, Dán 13:42.: *Deus aeternae ..., qui nostri omnia antequam fiant*.

²⁰⁴ A következő négy, explikatív értelmű mondat kezdetére (*Quia enim ..., Talia namque ..., Impletur enim ..., Ipsi enim ...*) világosan jelzi a szerző apologetikus szándékát e bekezdésben. (Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 150.)

²⁰⁵ A vászonhoz mint fizetőeszközhöz vö. Helmoldus, *Chronica Slavorum* c. 38. (Scriptores rerum Germanicarum, XXXII. 1937. 77.) *apud Ranos non habetur moneta, ... sed quicquid in foro mercari volueris, panno lineo comparabis*.

²⁰⁶ *Iustus tulit crimen iniqui*. Az ószövetségi idézet (Bölcs 10:19.) igencsak tendenciózus és ironikus felhasználásához lásd a bevezetőben leírtakat.

²⁰⁷ Theotmar a *multis annis* kitételrel feltehetően a 862-es és 881-es év eseményeire utal, amikor a magyarok a morvakkal szövetségben támadták meg Bajorországot és a frankokat. (Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 151.)

²⁰⁸ *Ipsi enim crimen, quod nobis falso semel factum imposuerunt, multis annis peregerunt*. E ponton Lele József fordítása (*Ők ugyanis azt a bűnt, amit hamisan ránk fogtak, hogy egyszer elkövettük, sok éven át elkövették*. HKIF 186.) nyelvi okokból megkérdőjelezhető. Ugyanis a *nobis falso semel imposuerunt* szörend miatt a *falso adverbium* csak a *semel factum*-ra vonatkozhat, nem pedig az *imposuerunt*-ra, vagyis Theotmar beismeri az általuk elkövetett bűnt, ám hangsúlyozza, hogy azt csak egyetlen egyszer követték el, míg a morvák sok éven át. Azonban nem a 899-es esztendő eseményeire utal, hiszen tagadja, hogy a magyarokat pénzzel igyekeztek volna rábírní arra, hogy betörjenek Itáliába, valószínűleg Arnulf 892-ben viselt dolgaira céloz – vö. *Annales Fuldenses* a. 892. (121.) *Rex equidem assumptis secum Francis, Baioariis, Alamannis mense Iulio Maraviam venit; ibi per IIII epdomadas cum tanta multitudine, Ungaris etiam ibidem ad se cum expeditione venientibus, omnem illam regionem incendio devastandam versabatur*. (Wolfram: *Geschichte Salzburgs* 1. 326; Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 151.)

álkeresztényeik fejét teljesen kopaszra nyírták,²⁰⁹ és a mi keresztényeinkre őket rászabadtatták,²¹⁰ s ők maguk is odajöttek, és egyeseket fogságba hurcoltak, másokat megöltek, megint másokat börtönök mélyén éhséggel és szomjúsággal veszejtettek el, számtalan embert pedig számkivetésbe küldtek, és nemes férfiakat és tisztas asszonyokat szolgaságba kényszerítettek; Isten templomait felgyújtották, és minden épületet (ügy) elpusztítottak, hogy egész Pannóniában, legnagyobb tartományunkban egyetlen templom sem található, amint azt az általatok rendelt püspökök is – ha be akarnák vallani – elbeszélhetik, hány napon át mentek, s az egész területet elhagyatottnak látták.²¹¹

Amikor pedig tudomásunkra jutott, hogy a magyarok betörték Itáliába, igen kívántunk ugyanezek szlávokkal békét kötni²¹² – Isten rá a közös tanúnk –, megfogadván nekik a Mindenható Istenre, hogy minden, az ellenünk és a mieink ellen elkövetett gonoszságukat megbocsátjuk, és mindazt visszaadjuk, amiről bizonyos, hogy a mieink tőlük vették el, amennyiben nyugalomban lehetünk tőlük, és annyi időt adnak, amíg Lombardiába vonulhatunk, és Szent Péter vagyonát megvédehetjük, és a keresztény népet isteni segítséggel megszabadíthatjuk; ám ezt sem kaphattuk meg tőlük. És ily sok gaztett után birtokolják a jótéteményeket, és hamis vádlóként lépnek fel, akik mindig is üldözték a keresztényeket.²¹³ Ha az egész világon bárki azt merésznél állítani, hogy mi letértünk a helyes útról, és az igazsággal szembehelyezkedtünk, álljon elétek, és tapasztalni fogjátok, hogy csak rútul rászédett (benneteket), mi pedig e dologtól mindenestül tiszták vagyunk. Ezért egyenként és mindannyian sürgetően könyörgünk, hogy semmiképpen se higgyetek könnyen bárkinek is, aki álnokul bármivel is meggyanúsít bennünket,²¹⁴ mielőtt a körülmények megkövetelnék, hogy valaki, ezen ügyben akár Magasságotoktól küldetve előttünk, akár szerénységünkötől küldetve előttetek megjelenék. Közös siralom és általános fájdalom gyötri (mindazokat), akik Germániát és Noricumot lakják, mert az egyház egységét szakadás osztja meg.²¹⁵ Ugyanis, amint már mondtuk, egy püspökség öt püspökségre osztódott fel. Ezért, ha a gonosz csele valamit elért a szlávok elvetemültsége által, hárítsa el azt az igazságosság. Ti pedig, akiket a Magasságbeli erénnyel ruházott fel és apostoli hatalommal vértezett fel, – amint a próféta mondja – *kötözzétek egybe az eltöröttet, erősítsétek meg a gyengét, hozzatok vissza a kivetettet*,²¹⁶ hogy a nép ismét sértetlen hitben örvendezhessék, s az Anyaszentegyház békés alázatban ujjonghasson.

²⁰⁹ Vö. Regino, *Chronica a. 889* (MGH *Scriptores rerum Germanicarum*, vol. 50. 133.) *capillum usque ad cutem ferro caedunt*

²¹⁰ Ti. a magyarokat. Theotmar itt a magyarok és a morvák közös, a frankok ellen irányuló 894-es támadására utal. (HKÍF, Lele 186.)

²¹¹ Vö. *Annales Fuldenses a. 894. Avari, qui dicuntur Ungari ... multa miserabilia perpetravere. Nam homines et vetulas matronas penitus occidendo, iuenculas tantum ut iumenta pro libidine exercenda secum trahentes totam Pannoniam usque ad interetionem deleverunt.* Ehhez lásd HKÍF 190.

²¹² A békekötésre csak a következő évben került sor, vö. *Annales Fuldenses a. 901* (135.) *Generale placitum Radaspona civitate habitum est. Ibi inter alias missi Marahavorum pacem optantes pervenerunt; quod mox ... complacuit et iuramento firmatum est.*

²¹³ *Et post tanta maleficia habent beneficia et sunt falsi accusatores, qui semper fuere christianorum persecutores. A homoioteleutonnal hangsúlyossá tett párhuzamos szerkesztésmód szép példája.*

²¹⁴ *Idcirco singuli omnesque ammonendo precamur, ne ullo modo alicui falso de nobis aliquam suspicionem referenti creduli sitis ...* Már a megfogalmazás többszörösen (*ullo modo – alicui – aliquam suspicionem – creduli*) gyengíteni igyekszik a vádakát.

²¹⁵ *quod unitas ecclesie dividitur scissura; vö. (142. 7. sk.) ... ut tantum scisma una pateretur ecclesia. Est enim unus episcopatus in quinque divisus.*

²¹⁶ *Quod fractum est, alligate; quod infirmum, consolidate; quod abiectum, reducite.* Theotmar némiképp átalakítva idézi az ószövetségi szöveghelyet (Ez. 34:4.): *Quod infirmum fuit, non consoli-*

Theotmar, méltatlan érsek és az apostoli javak legbuzgóbb kezelője.

A pénzt, amivel Nektek jog szerint tartozom, a pogányok ádáz dúlása miatt sem én magam nem vihettem el, sem másokkal nem tudtam elküldeni; de mivel Isten kegyelméből Itália felszabadult,²¹⁷ amilyen gyorsan csak tehetem, elküldöm Nektek. Szerénységünk azt kéri, hogy Magasságotok mindenre, amit e levél által közöltünk, válaszolni méltóztassék.

Világ kegyes atyja, Péter nevére méltó,
akit nevedben követsz, bárcsak követnéd erényében is;
légy szolgálid igaz őre, és ajánld őket
az Úrnak, aki a magas mennyben trónol.²¹⁸

dastis et quod aegrotum, non sanavistis, quod fractum est non alligastis et quod abiectum est, non reduxistis.

²¹⁷ Utalás a magyarok 900. június végén Itáliában elszenvedett hadi vereségére. (Lošek: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, 87.)

²¹⁸ *Alme pater mundi, dignus prenomine Petri, / nomine quem sequeris, utinam virtute sequaris; / sisque tuis famulis protector verus et ipsos / commendes Domino, celo qui presidet alto.*

SZÁNTÓ RICHÁRD

Fordulópontok az angol városfejlődés történetében a rendiség kialakulása előtt

Szűcs Jenő a közép-európai, azon belül a magyarországi fejlődési folyamatok és a nyugat-európai társadalmi és politikai berendezkedés összehasonlítása kapcsán a városokról az alábbi találó megjegyzést tette: „Angliában például Simon de Montfortnak eszébe sem jutott, hogy amikor ütött a rendi »parlamentarizmus« órája, ne hívjon meg minden városból is két képviselőt (1264); amikor viszont Magyarországon ütött először az óra (1276), eszébe sem jutott senkinek, hogy meghívjon polgárokat. Később sem, soha; a királyi városok követői utóbb legfeljebb megfigyelőkként vettek részt helyiel-közzel az országgyűléseken. Propagandisztikus cézzal alkalmoszerűen ugyan a városokat is az »ország tagjainak« (membra regni) nevezték, ennek azonban nem sok tartalma volt; ...”¹ A megállapítás kétségtelenül leegyszerűsítő, de általános igazsága aligha vitatható. A Szűcs Jenő által felvetett probléma és kérdések megválaszolása megkívánja az angol és a magyarországi városfejlődés összehasonlítását, de ennek teljesítésére hosszabb kutatási program szükséges. Első lépésként ezúttal annak a fejlődési folyamatnak az állomásait vázolom, amelynek eredményeként az angol városok olyan jelentőssé váltak, hogy nem lehetett kihagyni őket a rendi politikai életből és a parlamentből.

Az angol városfejlődés gyökerei az antikvitásba nyúlnak vissza, de a rendiség előtti város kialakulásának és fejlődésének legfontosabb állomásai a 9. század végétől, Nagy Alfréd (871–899) uralkodásától számíthatók, ezért a 9–13. század közötti időszak áll a mostani vizsgálat középpontjában.

A városfejlődés kutatása kapcsán áttekintett források között említést érdemelnek a középkori angol jogkönyvek, Ranulf de Glanvill² és Henry Bracton³ művei. A városok státuszának és jogainak általános jellegű szabályozását tartalmazzák a királyi rendelkezések, amelyek az *English Historical Documents*ben olvashatók.⁴ Számos város kiváltságlevelait és a városok történetére vonatkozó okleveleket tartalmazzák a *British Borough Charters*⁵ kötetei, amelyek mellett említésre méltó, hogy néhány városra vonatkozó források önálló gyűjteményes kötetben is megjelentek.

Az angol várostörténet irodalma gazdag és témáiban szerteágazó, pusztá felsorolása is túl hosszúra nyúlna, de néhány szerző, akinek műve a jelen szempontok szerint fontos eredményeket tartalmaz, említésre érdemes. Monográfiájában James Tait az angol vá-

¹ Szűcs J.: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Történelmi Szemle 1981/3. 313–359.; Ring É. (szerk.): *Helyünk Európában II*. Budapest, 1986. (515–568) 541–542.

² *Tractatus de legibus et consuetudinibus regni Angliae qui Glanvilla vocatur. The treatise on the laws and customs of the realm of England commonly called Glanvill*. Edited by G. D. G. Hall. London and Edinburgh, 1965. Reprint: Holmes Beach, Florida 1983.

³ *Bracton de legibus et consuetudinibus Angliae, Bracton on the Laws and Customs of England*. Translated by Samuel E. Thorne. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1968.

⁴ Dorothy Whitelock (ed.): *English Historical Documents c. 500–1042*. London, 1955. (továbbiakban: EHD 1955)

⁵ Adolphus Ballard (ed.): *British Borough Charters 1042–1216*. Cambridge, 1913.; Adolphus Ballard and James Tait (eds.): *British Borough Charters 1216–1307*. Cambridge, 1923.; E. Weinbaum (ed.): *British Borough Charters 1307–1660*. Cambridge 1923.

rosfejlődést a korai időszaktól kezdve dolgozta fel, számos megállapítása ma is érvényes.⁶ Morley de Wolf Hemmeon a városi földbirtoklás jogi körülményeit és a városi birtokjog kialakulását kutatta.⁷ Maurice Beresford a várostelepítés és az új városok kialakulásának kérdéskörét vizsgálta, és az angol példák mellett Wales és Gascogne városait is tanulmányozta.⁸ Számos kutató vizsgálta a városok hatalmi és intézményi struktúrákba való beilleszkedését, így H. R. Loyn az angolszász város és a királyi közigazgatás kapcsolatát foglalta össze,⁹ Robert S. Hoyt pedig a királyi birtokok, közöttük a városok és a parlamenti adózás összefüggéseit elemezte.¹⁰ M. Jurkowski és szerzőtársai az adózásról írt monográfiájukban tettek közzé értékes adatokat a laikus, ezen belül a városi társadalom királynak fizetett adóiról.¹¹ Számos értékes publikáció tartalmaz adatokat és elemzéseket a városfejlődésről, amelyek megállapításai az egyes részletkérdések kapcsán még szóba kerülnek.

A 9–13. század közötti időszak városfejlődésének elemzésében az első lépés a városok eredetének és kialakulásának ismertetése, második lépés a városi földbirtok jogi jellemzőinek leírása, a harmadik a fontosabb városi kiváltságok áttekintése és annak vizsgálata, hogyan illeszkedtek be a városok az ország intézményrendszerébe.

I. A városok eredete

A városfejlődés gyökerei Brit-szigetek területén az antikvitásba nyúlnak vissza. Az angol történetírásban jelentős vita bontakozott ki a római kori városok és a koraközépkori angol települések közötti kontinuitásról.¹² Az antik települések elnéptelenedése vagy továbbélése a korai középkor történetének egyik lényeges problémaköre, amely kívül esik a jelen vizsgálaton.¹³

Ami az angolszász városokat illeti, Beda Venerabilis (673–735) Britannia leírása kapcsán megemlítette, hogy a szigeteken huszonnyolc nevezetes város volt, és számtalan, falakkal, tornyokkal, megerősített kapukkal rendelkező erődítmény állt.¹⁴ Anglia település-szerkezetében jelentős átalakulást hozott a skandináv korszak, amely nemcsak számos angolszász falu elpusztulásával járt, hanem a jelentős skandináv bevándorlás miatt sok új település kialakulását is maga után vonta.¹⁵

Az angolszász városok kialakulásukat tekintve több típusba sorolhatók, ugyanis területenként eltérő volt a városá fejlődő települések eredete. Az egyik jellemző típus Wessex területén alakult ki. Nagy Alfréd, Wessex királya (871–899) jelentős szerepet játszott a dánok elleni védelem megszervezésében, halálának idejére harmincnál több *burh* védte királyságának területét, amelyek megerősített helyek voltak. Ezek közül néhány *burh* római kori erődből lett kialakítva (pl.: Bath, Chichester, Exeter, Porchester, Winchester), mások csu-

⁶ J. Tait: *The Medieval English Borough*. Manchester 1936.

⁷ M. de Wolf Hemmeon: *The Burgage Tenure in Medieval England*. Cambridge, 1914. Reprint: Littleton, Colorado 1986.

⁸ M. Beresford: *New Towns of the Middle Ages*. New York, Washington 1967.

⁹ H. R. Loyn: *The Governance of Anglo-Saxon England 500–1087*. Bungay, Suffolk 1984.

¹⁰ R. S. Hoyt: *Royal Demesne, Parliamentary taxation, and the Realm, 1294–1322*. *Speculum*, 1948. No.: xxxiii, 58–64.

¹¹ M. Jurkowski – C. L. Smith – D. Crook: *Lay Taxes in England and Wales 1188–1688*. Kew, Richmond 1998.

¹² D. J. Fisher: *The Anglo-Saxon Age c. 400–1042*. New York 1973. Sixth impression 1989. 48–54.

¹³ L. and J. Laing: *Anglo-Saxon England*. London, Toronto, Sidney 1979. Second edition 1982. 49–63.

¹⁴ *Historia ecclesiastica gentis anglorum*. In: J.-P. Migne (ed.): *Patrologiae cursus completus, series latina*. Paris 1861. Tomus 95. col. 25.

¹⁵ Laing: *Anglo-Saxon England, 177–187*.

pán vészhelyzet esetére emelt erődítések, és vaskori eredetű sáncok helyén is építettek védműveket.¹⁶ Az angolszász haderő és a kis angolszász királyságok védelme a király kíséretén és a szabadok fegyveres felkelésén alapult.¹⁷ A 8. századi forrásokban már megjelent a szabad földműves birtokait terhelő kötelezettségek kombinációja, a *trimoda* vagy *trinoda necessitas*, amely magába foglalta a fegyveres népfelkelést (*fyrd*), erődítések (*burh*) építését és javítását, valamint hidak és egyéb dolgok építését.¹⁸ A *burh* védelme és fenntartása a hozzá rendelt falvak és népesség feladata volt. Ezek az erődítések a környékbeli népesség biztonságát, valamint a dánok elleni védekezést szolgálták, és közülük több a védelmi funkcióon kívül kereskedelmi és közigazgatási feladatkört is kapott, illetve betöltött. Ennek következtében néhány *burh* fontos és állandó városias településsé vált, amíg mások a békésebb időszak beköszöntével elvesztették védelmi funkciójukat, és más feladatkörök hiányában jelentőségük csökkent.¹⁹

Mercia területén a grófságok központi települései fejlődtek városokká (*borough*), a királyi hivatalnokok innen irányították a rájuk bízott grófságot. Ebbe a típusba sorolható Buckingham, Chester, Gloucester, Oxford, Shrewbury, Stafford, Warwick és Worcester. A nyugat-merciai grófságok (*shire*) központi településükről kapták nevüket, amelyeket a 10. század közepén építettek, gyakran a grófság földrajzi középpontjában. Ezek a városok (*borough*) katonai és adminisztratív központként szolgálták a dánok elleni harcok idején. Egy másik országrész, Midland délkeleti területén Bedford, Cambridge, Hereford, Huntingdon és Northampton a dán hadsereg megerősített központjai voltak, amelyek ugyancsak városias településekké fejlődtek. Ugyancsak az angliai dánok hatalmi központja volt az öt vár vidéke (*five boroughs: Derby, Leicester, Lincoln, Nottingham, Stamford*), amelyek közül Derby, Leicester és Nottingham jelentős szerepet játszottak a grófsági rendszer kialakulásában, mivel grófsági központok lettek, és adminisztratív szerepük erősödött. Ezek a grófságok 942-ben I. Edmund (939–946) wessexi királyt fogadták el uruknak, és központjaik is tovább funkcionáltak.²⁰

Az angolszász *borough* egyik jellemző tulajdonsága, hogy királyi birtok volt, amely alól természetesen akadt néhány kivétel. Canterbury, Fordwich, Sandwich, Worcester egyházi birtokként működött, de az elmondható, hogy 10 *borough* közül 9 királyi alapítású, és a fennmaradó rész esetében is kimutatható a királyi telepítésre utaló tervszerű, szabályos telekbeosztás, amelynek célja a telepések letelepítése volt. A legtöbb *borough* bevételeinek felosztása is tükrözi a királyi birtokjogot, ugyanis a település jövedelmének 2/3 része a királyt, 1/3 része a gróftól illette. A *borough* falainak építése és fenntartása, a földmunkák, az út- és hidépítés, a kereskedelem biztosítása megkövetelte a *borough* szervezetének belső specializációját és a közösségi ügyek királyi irányítását. Ennek következtében a *borough* társadalma és belső szerkezete egyre láthatóbban elkülönült a falusi társadalom uradalmi berendezkedésétől.²¹ A *borough* a megerősített *burh*-ból kialakuló település volt, amely elindult a várossá fejlődés felé vezető úton.

Az angol városfejlődésben fontos állomás volt a *burh* népessége feletti igazságszolgáltatás szabályozása. Edgár megerősítette a 936–961 között kiadott *Hundred Ordinance* rendelkezéseit, amelyek előírták, hogy a járások (*hundred*) négy hetenként tartsanak gyű-

¹⁶ Loyn: *The Governance of Anglo-Saxon England 500–1087*, 71.

¹⁷ M. Campbell – M. R. Powicke: *Armies and Military Service, Anglo-Saxon Armies*. In: P. E. Szarmach – M. T. Tavormina – J. T. Rosenthal (eds): *Medieval England. An Encyclopedia*. New York & London, 1998. 73.

¹⁸ Loyn: *The Governance of Anglo-Saxon England 500–1087*, 31–33.

¹⁹ Loyn: *The Governance of Anglo-Saxon England 500–1087*, 71.

²⁰ Loyn: *The Governance of Anglo-Saxon England 500–1087*, 135–136.

²¹ Loyn: *The Governance of Anglo-Saxon England 500–1087*, 149–151.

lést, és ott mindenkinek szolgáltatassanak igazságot. Ám Edgár további rendelkezéseket is hozott, amelyekben meghatározta a területi igazságszolgáltatás szerkezetét: beosztása szerint grófsági, járási és *borough* bíróságok működtek az országban.²² A nagyobb *borough* bíróságán 36, a kisebb *borough* bíróságán legalább 12 tanú számára kellett helyet biztosítani az ítékezés alkalmával.²³ A *borough* sok esetben a grófság adminisztratív központja volt, és a grófsági bíróság (*shire court*) működési helyeként is szolgált, de ugyanakkor saját bírósággal (*borough court*) is rendelkezett.²⁴

Az angol városias települések fejlődésében jelentős szerepet játszott Aethelstan (924–939) király, aki elrendelte, hogy minden *burh* állítson fel pénzverdét, és azt is szabályozta, hogy hány pénzverő dolgozzon egy-egy *burh* falain belül. Erre azért volt szükség, mert a dánok súlyos adókat követeltek az angoloktól, és a követelt pénzt így lehetett előállítani.²⁵ Edgár (957–975) uralkodása kezdetén 27, uralkodása végén 40 pénzverde működött, Aethelred (978–1016) királysága alatt pedig 70 pénzverőhely volt Angliában, amelyek királyi ellenőrzés alatt álltak.²⁶

Alfréd uralkodásáig (871–899) a *burh* katonai funkciója meghatározó, de később, amikor Wessex megerősödött, és békésebb időszakok következtek, a település kereskedelmi szerepköre egyre fontossabbá vált.²⁷ Anglia a 9. század végétől a 10. század végéig területileg egységes királysággá formálódott.²⁸ Az országot megosztó belső határok megszűntek, és ennek eredményeként számos település, amely korábban határzónába esett, és katonai feladatokat is ellátott, békés településsé fejlődött, funkciói pedig megváltoztak. A dán támadások veszélye még egészen Knut hatalomra jutásáig (1016–1035) fenyegetett, de a háborúk közötti békés időszakokban, amelyek egyre hosszabbak voltak, fellendült az áruforgalom, és egyre nagyobb szerepet kaptak a vásárok szervezésére alkalmas települések. Az angol kézre került régi dán katonai központok (Derby, Leicester, Lincoln, Nottingham, Stamford) területén új életlehetőségek nyíltak a 10. század közepén. Amikor pedig Knut (1016–1035) dán király elfoglalta Anglia trónját, számos keleti parti *borough* intenzíven bekapcsolódott a tengeri kereskedelembe, és gazdasága gyorsan fejlődött. A 11. század első felére már jelentős belső áruforgalom is kialakult, amely a városokba koncentrált. A *borough* Anglia számos részén felvállalta a kereskedelmi ügyek intézését, és az ilyen ügyekben való igazságszolgáltatást, emellett a városi kereskedők gildbe szerveződtek érdekeik védelmére.²⁹ Knut törvényei említést tesznek a *borough* bizonyos feladatairól. A vádak alóli mentesülés eljárása kapcsán esik bennük szó arról a területről, amely a *borough*-hoz tartozott, és ahonnan a megbízhatatlan ember helyett valaki másnak kellett esküt tennie. A kereskedelem esetén felmerülő vitás ügyek törvényes elbírálását segítette elő Knut egyik rendelkezése, amelyben az uralkodó elrendelte, hogy 4 penny vagy annál nagyobb értékű vásárlás esetén a vevőnek négy megbízható szemtanúja legyen akár a *borough*, akár a grófság területén. Ezek hiányában az eladó törvényesen visszakövetelhette tulajdonát.³⁰ Ez a rendelkezés azt jelzi, hogy a kereskedelem sok esetben a városias településeken zajlott. Knut részletesen szabályozta a vádak alóli mentesülés jogi eljárását, és ennek kapcsán el-

²² EHD 1955. 397.

²³ Loyn: *The Governance of Anglo-Saxon England 500–1087*, 142–143.

²⁴ W. L. Warren: *The Governance of Norman and Angevin England 1086–1272*. Stamford, California, 1987. 4–5, 27.

²⁵ Loyn: *The Governance of Anglo-Saxon England 500–1087*, 122–124.

²⁶ Laing: *Anglo-Saxon England*, 191.

²⁷ Loyn: *The Governance of Anglo-Saxon England 500–1087*, 150.

²⁸ P. H. Blair: *An Introduction to Anglo-Saxon England*. Cambridge 1959. Reprinted 1988. 80–90.

²⁹ Loyn: *The Governance of Anglo-Saxon England 500–1087*, 149–151.

³⁰ EHD 1955, 421–422, § 22.1, 24.

rendelte, hogy az ilyen esetekben a *borough*-ban ugyanazt a jogot kell alkalmazni, mint a grófságban.³¹

A politikai keretek átalakulása, Anglia területi egységesülése, a belső és külső biztonság megszilárdulása számos *borough* esetében a települések által ellátott funkciók megváltozásához vezetett; a katonai feladatkör mellett megjelent a közigazgatási, egyházi és kereskedelmi szerepkör. A *borough* funkcióinak változásában a fentiek mellett fontos szerepet játszott a politikai és társadalmi struktúrák átalakulása. Az angolszász joghagyomány szerint a király feladata volt, hogy háborúba vezesse a népet az ország védelmére. Az angolszász fegyveres népfelkelés ezen alapult, de a tényleges és hatékony haderő a király kíséretéből szerveződött. A szabad ember viselhetett fegyvert, és csatlakoznia kellett a király seregéhez, de valójában ez a haderő nem volt hatékony, és a gyakorlatban differenciálódtak a szabadok elvi katonai kötelezettségei. A kialakuló földbirtokos nemesség (*thegn*) és a király udvarában szolgáló állandó kíséret mindig készenlétben állt, de a szabadok többsége nem.³² Az angol haderő szerkezeti átalakulása tovább folytatódott Knut uralkodása alatt, aki skandináv mintájú testőrgárdát szervezett.³³ Ezzel párhuzamosan egyre csökkent a *borough* népességének katonai jelentősége és a településtípus katonai funkciója. Ez a folyamat nem állt meg a normann hódítás (1066) után sem, amikor megjelent a hűbéri haderő Angliában, és az ország hadereje döntő részben a normann lovagok csapatainak alapult.³⁴

Ennek dacára a 11. századi *borough* adminisztratív és kereskedelmi szerepe mellett még katonai feladatkört is betöltött³⁵, de az egyes funkciók eltérő arányban jelentek meg a különböző településeken. London kiemelkedett a többi város közül 10 000 fős népessége, gazdasági ereje miatt, pénzverdéje a legjelentősebb volt Angliában, népgyűlése és városi bírósága a grófsági bíróságok jogkörével rendelkezett. York ugyancsak kiemelkedő település, a legnagyobb északi város, adminisztratív és érseki központ, pénzverdéje London után következett, és kereskedelmi funkciója tovább növelte jelentőségét. Bristol, Chester, Exeter, Oxford jelentős katonai, adminisztratív és kereskedelmi központok voltak, Lincoln és Winchester pedig az előbbi szerepkörök mellett még fontos pénzverdével is rendelkezett.³⁶

II. A városi földbirtoklás

A *borough* kialakulásában jelentős szerepet játszott a hozzá tartozó föld jogi státuszának és a birtoklására vonatkozó jogoknak a fejlődése. Fentebb szó esett arról, hogy a legtöbb *borough* királyi birtok volt, amelynek földjét az uralkodó saját tulajdonában (*in demesne*) tartotta, de ez nem jelentette azt, hogy az adott településhez tartozó összes föld a király tulajdona lett volna, ugyanis az uralkodó esetenként kisebb részeket egyházaknak és helyi földbirtokosoknak (*thegn*) is adományozott a *borough* határán belül.³⁷ Például Aethelred király 30 hide föld adományát erősítette meg Aescwignek, Dorchester püspökének Risborough határán belül 994–995-ben.³⁸ Gyakran városi házak tartoztak a közeli uradalmakhoz,³⁹

³¹ EHD 1955, 424, § 34.

³² Loyn: *The Governance of Anglo-Saxon England 500–1087*, 31–32.

³³ Fisher: *The Anglo-Saxon Age c. 400–1042*, 319, 323, 338.

³⁴ D. M. Stenton: *English Society in the Early Middle Ages*. Harmondsworth, Middlesex 1965. 67.

³⁵ Knut törvényei biznysága szerint megkövetelte a királynak járó szolgálatok teljesítését: *ha bárki elhanyagolja erődítések, hidak javítását vagy a katonai szolgálatot, 120 shilling kártérítést fizessen a királynak az angol jog alatt levő területen (...)*. EHD 1955, 428. § 65. Ez a rendelkezés jelzi, hogy az uralkodó megkövetelte az erődített helyek védműveinek fenntartását.

³⁶ Loyn: *The Governance of Anglo-Saxon England 500–1087*, 148–153.

³⁷ Tait: *The Medieval English Borough*, 31.

³⁸ EHD 1955, 527–528.

³⁹ Loyn: *The Governance of Anglo-Saxon England 500–1087*, 149.

ugyanis a háborús időkben, aki csak tehetett, behúzódott a megerősített települések védelme alá.⁴⁰ A *borough* földjei jogilag sokfélék lehettek (királyi, egyházi, nemesi), tehát a földbirtoklás heterogenitása jellemző erre a településre.⁴¹ Számos wessexi *borough* területi kiterjedéséről nyújt értékes adatokat a 10. század első felében keletkezett *Burghal Hidage*, amely 30-nál több *burh* és a hozzá rendelt földterület nagyságát adta meg. Támadás esetén minden egyes *hide* után egy embert kellett a falak védelmére küldeni, Winchester és Walingford 2400, Southwark 1800, Wareham és Buckingham 1600, Oxford és Chichester 1500 *hide* területtel rendelkezett, a többi *burh* kevesebbel.⁴² A megerősített települések lakói bérleti díjat fizettek a lordjaiknak földjük használatáért.⁴³ A kereskedelmi szempontból kedvező helyen kialakult megerősített település elindulhatott a várossá (*borough*) fejlődés útján. A település lakói kereskedelmi és kézműves tevékenységre is áttérhettek, és még a falakon kívül eső földjeik művelését is folytatták. A legtöbb *borough* közös jellemzője, hogy a lakosok a városi házaikért egységesen megállapított bérleti díjat fizettek a település lordjának, de néhány *borough* esetében a lord földjét is művelniük kellett. A *borough* lakója (*burgess*) státuszát tekintve szabad volt, kortársai nem keverték össze a szabad jogállású paraszttal, a *burgess* státusza a szabad bérlő vagy a földbirtokos *thegn* helyzetéhez közelített.⁴⁴ Az emberek státuszáról szóló, 1002–1023 között keletkezett kompiláció szerint a kereskedőt megillették a földbirtokos *thegn* jogai, ha olyan jól ment üzlete, hogy saját költségén háromszor átkelt a nyílt tengeren.⁴⁵ A király és a magánbirtokosok *burgesseket* telepítettek a *borough* területén fekvő birtokrészeikre, amelyre a Domesday Book szolgáltatta az első kétségtelen bizonyítékokat.⁴⁶

A kései angolszász *borough* földjogáról kevés megbízható adat áll rendelkezésre, de a normann kori és későbbi fejlődésről számos forrás nyújt értékes információt. Hemmeon a városi földbirtoklás kutatása kapcsán jutott arra a feltételezésre, hogy a városi földbirtok (*burgage tenement*) és az érte fizetett járadék (*burgage rent*) Hitvalló Edvárd (1042–1066) előtt is létezett. Hemmeon szerint a városi földbirtoklás a régi angol *borough* belső fejlődésének eredménye volt, de az 1066 után alapítottak esetében kimutatható külföldi hatás. A Domesday Book korabeli források szerint a városi föld jellemző tulajdonsága, hogy a *borough* területén belül birtokolták, örökölhető volt, és a föld birtokosa rögzített pénzáradékot fizetett a település lordjának, amelyen kívül elvélve előfordult, hogy egyes városok lakói egyéb járulékos szolgálatot is teljesítettek.⁴⁷ A normann hódítás előtti *borough* lakói által birtokolt föld jogállása nem ítéhető meg egyértelműen, de az bizonyos, hogy jelentős számú szabad ember lakott városiasodó településen, és a birtokok jelentős részét a szabad birtokokra jellemző feltételek szerint, elsősorban pénzáradékért birtokolták. Ezt igazolja az 1066 utáni fejlődés, amely alapján látható, hogy a *borough* lakóját szabadként, földjét pedig szabad birtokként kezelte a kormányzat.⁴⁸

A *liber burgus*, *liberum burgum* kifejezés a 12. század végén vált gyakorivá az oklevelekben, bár a fogalom már korábban is ismert volt, de pontosan nem határozták meg je-

⁴⁰ Blair: *An Introduction to Anglo-Saxon England*, 76–78.

⁴¹ Tait: *The Medieval English Borough*, 30–31.

⁴² Blair: *An Introduction to Anglo-Saxon England* 292–294.

⁴³ Tait: *The Medieval English Borough*, 64.

⁴⁴ H. P. R. Finberg: *The Agrarian History of England and Wales. A. D. 43–1042*. Cambridge 1972. 518–519.

⁴⁵ EHD 1955, 432.

⁴⁶ Tait: *The Medieval English Borough*, 31.

⁴⁷ Hemmeon: *The Burgage Tenure in Medieval England*, 162–166.

⁴⁸ Tait: *The Medieval English Borough*, 78–85.

lentését.⁴⁹ Reginald cornwalli gróf oklevelében szerepel a *liber burgus* egy korai említése, amelyet Launceston kanonokjainak adományozott feltehetően 1141–1167 között, de Tait szerint a formula már jóval korábban is használatban lehetett.⁵⁰ Ez a véleménye a következő forrással is igazolható. Beverley 1124–1135 között vált szabad földdel rendelkező várossá, miután York szabad törvényei és szokásai szerint *liberum burgagium*ot kapott.⁵¹ Roger Lacy 1194-es *borough*-alapításáról tanúskodik egy oklevél, amely szerint Pontefract lakói szabadság és *liberum burgagium* adományában részesültek.⁵² János király (1199–1216) Dunwich *burgust* 1200-ban emelte *liber burgus* rangra, Bridgewater 1200-ban, Helston és Wells 1201-ben, Lynn és Chesterfield 1204-ben, Stafford 1206-ban, Yarmouth 1208-ban kapott *liber burgus* státuszt. Bridgewater és Chesterfield ura William Briwer volt, Helston pedig a király birtokaihoz tartozott.⁵³ Norwich püspöke volt *villa de Lenna* (Lynn) birtokosa, amikor János király az ő kérésére az összes szabadságjogot és szabad szokást a településnek adományozta, amelyeket a király birtokában levő, szabad *borough* rangú települések birtokoltak. A püspök Oxford kiváltságait tekintette mintának, és kérésére Lynn polgárai megkapták ezeket a jogokat.⁵⁴ Stafford szintén *villa* státuszban állt, amikor *liber burgus* rangot kapott, de Yarmouth már *burgus* néven szerepelt a forrásban, amikor *liber burgus* státuszba emelte a király, és a két utóbbi település örökre (*in perpetuum*) megkapta az említett kiváltságot.⁵⁵

III. Henrik (1216–1272) és I. Edvárd (1272–1307) uralkodása alatt sokkal gyakoribbá és általánosabbá vált a *liber burgus* státusz adományozása, mint a korábbi időszakban, ugyanis ez a két uralkodó 24 királyi és ennél némileg több – más lord birtokában levő – települést emelt *liber burgus* rangra. Ezek között a települések között régi és új alapítású *borough* egyaránt előfordult. A király és más lordok is adományoztak *liber burgus* státuszt, több esetben a király a városok urának adományozta ezt a rangot.⁵⁶ A *liber burgus* státuszhoz a 13. század folyamán meghatározott jogok kapcsolódtak.⁵⁷

A *borough*-k alapítása Angliában egyenletesen zajlott. A kontinens egyes területeivel összehasonlítva megállapítható, hogy az angol városalapítás történetében nem voltak olyan időszakok, amikor nagyon kevés vagy nagyon sok várost alapítottak volna. Ezzel szemben Franciaországban voltak évek, amikor kiugróan jelentős számban alapítottak városokat, más években viszont alig.⁵⁸ Beresford 609 középkori angol *borough* azonosítását végezte el, nagyrészt a 11–15. század időszakára vonatkozóan, amelyekből 160 királyi, 143 egyházi, 232 földesúri alapítású, 16 vegyes, 58 *borough* alapítója pedig ismeretlen volt.⁵⁹ Számos földesúri alapítású *borough* csak minimális jogokat kapott, de ezek alapján már városi birtoknak számított a területe. Az átlagos lord, aki királyi oklevél nélkül alapított várost, csak kevés többletet adhatott hozzá a szabad városnak (*free borough*) és városi birtoknak járó szokásos kiváltságokhoz (*burgage tenure*), amelyek kiemelték a települést és lakóit a környező uradalmi, jobbágyi rendszerből. A lord akkor tudott saját jogán több kiváltságot

⁴⁹ Tait: *The Medieval English Borough*, 194.

⁵⁰ Tait: *The Medieval English Borough*, 213.

⁵¹ (...) *liberum burgagium secundum liberas leges et consuetudines Burgensium de Eboraco* (...) British Borough Charters 1042–1216. 23–24.

⁵² Tait: *The Medieval English Borough*, 216, 219.

⁵³ British Borough Charters 1042–1216, 1913. 3. Tait szerint Dunwich 1199-ben kapott *liber burgus* státuszt. Tait: *The Medieval English Borough*, 197.

⁵⁴ Tait: *The Medieval English Borough*, 197.

⁵⁵ British Borough Charters 1042–1216, 3.

⁵⁶ Tait: *The Medieval English Borough*, 201.

⁵⁷ Tait: *The Medieval English Borough*, 204.

⁵⁸ Beresford: *New Towns of the Middle Ages*, 363–366, 373.

⁵⁹ M. W. Beresford: *English Medieval Borough. A hand-list*. Newton Abbot, 1973.

adományozni városának, ha ő maga is rendelkezett ilyen jogokkal, például a vásártartás, tolvajok elítélése, sör és kenyér árának szabályozási jogával. Higham Ferrersben 1251-ben 80 jobbágyi birtokot (*villein tenement*) városi birtokká alakítottak, és ez elég volt a szabad *borough* státusz elnyeréséhez. Lényegében ez volt az a minimum, amely révén egy lord várost alapíthatott, és ha módjában állt, még további jogokkal is felruházhatta. Welshpool 1241–1286 között *liber burgus* státuszt kapott, ami azt jelentette, hogy lakosai szabadságot nyertek a lordnak korábban járó szolgálatok alól.⁶⁰

Felmerül a kérdés, hogy mi volt az, ami miatt megérte a lordoknak felszabadítani jobbágyaikat, és szabad birtokként átadni nekik a korábban jobbágyi birtokként kezelt földet. A lord ezzel ugyanis lemondott a jobbágyi járadékokról, és ami még ennél is többet jelentett, lényegében földje tulajdonjogát is átadta. Arra gondolhatunk, hogy egy település jövedelme nagyobb lehetett *borough* státuszban, mintha uradalmi falu maradt volna. A *borough* polgárai pénzáradékot (*redditus*, *rent*) fizettek városi birtokuk után a település lordjának. A régebbi városokban a *rent* szedése a lordság bizonyítéka volt. A városi oklevelekben az ingatlan (*burgagium*, *messuagium*) után fizetett járadék több néven is szerepelt (*gavel*, *gable*, *landgable*, *hawgable*, *housegable*, *landgabulum*, *gablum*, *redditus*). A járadék értéke városonként jelentős eltérést mutathatott, telkenként 1, 12, 18 dénár is lehetett, de számos alapított városban egységesen 12 dénár volt.⁶¹ A földjáradék mellett a *borough* sok más bevételi forrást is biztosított a lordnak. A piaci vámok, a bíraskodásból származó bírságok, a betelepülő kézművesek és kereskedők adói összességében nagyobb bevételt biztosítottak, mintha egy fejlődőképes település jobbágyfalu maradt volna.

Jelentős bevételeket biztosított a kincstárnak sok régi királyi *borough*, amelyek népessége jelentős részben szabad volt. A jövedelmek a település földje után fizetett járadékból, a *borough* bíróságán kiszabott bírságokból, a piaci vámokból, a pénzverésből és a bérbe adott ingatlanokból származtak. Például Huntingdon *borough* 45 font évi jövedelme 1066-ban a földadóból, malomból, pénzverdéből, vámokból és a bírósági bevételekből állt, amelyből 30 font volt a királyé, és 15 font az earl járandóságához (*tertius denarius*) tartozott. A *borough* jövedelme volt a *firma burgi*, amelynek 2/3 része az uralkodót illette, ha a település királyi birtok volt, és 1/3 rész volt a grófság élén álló earl részesedése. Ha a király és az earl mellett más lordnak is volt birtokrésze a *borough* területén, akkor a jövedelmeket pénzben osztották szét.⁶² A Londonból származó királyi bevétel 1086-ban 300 font, 1130-ban pedig már 525 font volt.⁶³ Ha a király az egyház vagy egy magánbirtokos alapított várost, akkor jelentős bevételre számíthatott a polgárok föld után fizetett járadékaiból, ha az alapító rendelkezett piac és vásártartási joggal vagy egyéb jogokkal, illetve városának megszerezte ezeket, akkor belőlük bőséges haszna származott.⁶⁴

A teljes személyes szabadság biztosítása a polgárok számára és a városi föld felszabadítása a jobbágyi birtok státusából azt jelentette, hogy a városi polgár örökölhető szabad birtokhoz jutott (*freehold*, *liberum tenementum*), ő maga pedig jogi értelemben szabad földbirtokos (*freeholder*) lett⁶⁵, vagyis birtoka ugyanazon jogi védelemben részesült, mint egy báró, lovag vagy az egyház által birtokolt birtok, amely ugyancsak szabad birtok volt.⁶⁶ Am az angol jogban a szabad birtok nem jelentett szolgálat- és adómentes birtokot, éppen ellenkezőleg, a hűbériség hatására általánossá vált az a szemlélet, hogy minden birtok után

⁶⁰ Tait: *The Medieval English Borough*, 205–206.

⁶¹ Hemmeon: *The Burgage Tenure in Medieval England*, 61.

⁶² Tait: *The Medieval English Borough*, 140–145.

⁶³ Tait: *The Medieval English Borough*, 156.

⁶⁴ Tait: *The Medieval English Borough*, 207–209.

⁶⁵ Hemmeon: *The Burgage Tenure in Medieval England*, 89.

⁶⁶ W. S. Holdsworth: *A History of English Law Vol. I–XVI*. London, 1966. III. 34–54.

járt valamilyen szolgálat. A lovagok fegyveres, a polgárok pénzben teljesített szolgálattal tartoztak uruknak a birtokadomány fejében. A lovagi földbirtoklás terminológiája és a szolgálattal terhelt birtok fogalma bizonyos esetekben megjelent a városi kiváltságlevelekben, de a városi földbirtok (*burgagium*) önálló birtoktípussá vált a 12–13. században, léte elfogadottá lett, és beépült a jogrendbe. A Magna Carta már világos különbséget tett a városi ingatlan (*burgagium*), a hűbéri szolgálattal nem terhelt szabad birtok (*sokagium*), a hűbéri birtok (*feudum*) és a lovagi szolgálat által tartott földbirtok között (*terra, feudum per servitium militare*).⁶⁷ Hemmeon összegezte a városi földbirtok azon általános tulajdonságait, amelyek a jogrendbe is beépültek. A városi földbirtok nem volt hűbérbirtok, ennek legfőbb jele, hogy nem kellett hűbéresküt tenni érte, a város ura nem kérhetett pénzt (*auxilium, aid*) a várostól olyan esetekben, amikor a hűbéresektől követelhetett, például fogságba esett úr kiváltása, elsőszülött fiú lovaggá ütése, elsőszülött lány kiházásítása alkalmával. A hűbérbirtokkal együtt járt a hűbéres árván maradt gyerekeinek és özvegyének kiházásítási joga (*maritagium*), amely a lordot illette, de ez a jog ismeretlen volt a városi földbirtoklás esetében, illetve számos városi kiváltságlevélben szerepelt, hogy a polgárok mentesek a lord kiházásítási joga alól.⁶⁸ A kiskorú árvák és az özvegyek feletti gyámság jogi szempontból nem állt kapcsolatban a hűbérúr gyámsági jogával (*custodia, wardship*). Ez a jog városokként változott, Castle Rising, Dunwich és Ipswich esetében a város lordjáé volt a gyámsági jog, de Bury St. Edmundban a rokonok, majd a polgármester és a városi vezetők (*alderman*) rendelkeztek a gyámsági joggal. Canterburyben a városi *bailiff* és tizenkét polgár volt a gyám, akik a legközelebbi rokonok közül kerültek ki.⁶⁹ A városi föld eladása után illeték járt a *borough* lordjának, amely városokként eltérő néven szerepelt a forrásokban (*selling, inpenny, outpenny, fee*). Az elhunyt polgár örököse bizonyos összeget fizetett (*releivium, relief*) a *borough* urának az atyai birtok átvétele előtt, amely egyfajta örökösödési illetékhez hasonlítható, s számos városban megfigyelhető jogszokás.⁷⁰

A polgárok célja az volt, hogy saját városuk jövedelmét maguk szedhessék, és közvetlenül ők fizethessék be az *Exchequer*-be. A londoniak 50 márka ezüstöt fizettek ezért a jogért 1130-ban, de csak ideiglenesen kapták meg. Lincoln polgárai 200 márka ezüstöt és 4 márka aranyat ajánlottak 1130-ban a királynak azért, hogy városukat közvetlenül az uralkodótól (*in capite*) birtokolhassák.⁷¹ Az *in capite* (*in chief*) a hűbéri jog kifejezése, és azt jelölte, hogy valaki közvetlenül az uralkodótól tartotta birtokát, de az esetek döntő többségében csak a hűbéreseket jelölték az *in capite* fogalommal, más birtokosokat nem.⁷² A kifejezés alkalmazása a városok és polgárok esetében azt jelzi, hogy a városi birtokjog bizonyos formákat átvett a hűbérjogból. Ugyancsak a hűbérjogból kölcsönzött fogalom a *feudum*, amely szintén olvasható egyes városok oklevelében. Reginald Cornwall gófja 1141–1175 között adományozott Bradninch polgárainak városi birtokot (*burgagium*) „hűbérben” (*in feodo*), ami valójában nem hűbérbirtok volt, hanem a *feudum* itt egyszerűen szolgálattal terhelt birtokot jelentett.⁷³ Hasonlóan értelmezhető Roger de Lacy oklevele (1194), amely-

⁶⁷ Holt: *Magna Carta*, 460–461.

⁶⁸ Hemmeon: *The Burgage Tenure in Medieval England*, 11. English Borough Charters 1042–1216 1913, 76–78.

⁶⁹ Hemmeon: *The Burgage Tenure in Medieval England*, 15.

⁷⁰ Hemmeon: *The Burgage Tenure in Medieval England*, 54–57, 59.

⁷¹ Tait: *The Medieval English Borough*, 156–157.

⁷² A kifejezés például a Magna Carta 2. paragrafusában is olvasható: *Si quis comitum vel baronum nostrorum, sive aliorum tenencium (!) de nobis in capite per servicium (!) militare, mortuus fuerit (...)* J. C. Holt: *Magna Carta*. Cambridge 1992. 450–451.

⁷³ British Borough Charters 1042–1216. 38. (...) *ego Reginaldus Comes Cornubiae dedi et concessi et confirmavi Burgensibus meis de Bradninch burgariam suam (!) et placias suas (...) in feodo et iure hereditario in perpetuum (...)*.

ben Pontefract polgárainak adományozott szabadságot, szabad birtokot, gazdaságokat ugyancsak „hűbérben” (*in feodo*), ami valójában itt is azt fejezte ki, hogy az adott birtok szolgálattal terhelt birtok volt.⁷⁴

A város a földjét szolgálattal terhelt szabad birtokként kapta, például Bristol lakói 1188-ban uralkodói adományozás révén szereztek meg korábbi birtokaikat szabad városi birtokként, pénzjáradék teljesítése fejében.⁷⁵ Egyes forrásokban pontosabban is meghatározták a városi birtokadományért követelt járadékot. Bury St. Edmund lakói minden egyes birtokért, amelyet a városi földből birtokoltak, évi fél penny járadékkal taroztak. Cardiffben minden városi birtok (*burgagium*) után évi 12 penny megfizetésével tartozott a tulajdonos a 12. század második felének adatai szerint.⁷⁶

A *liber burgus* egyrészt a város státuszát jelölte, másrészt jelezte azt is, hogy a város területe a városi föld jogi értelemben is kétséget kizáróan szabaddá vált. A birtokjog kialakulása hosszú fejlődés eredménye volt. Ranulf de Glanvill (1120/30–1190), aki királyi bírónak és hivatalnokként is működött, jogkönyvében (1187–89)⁷⁷ már önálló birtoktípusként említette a városi birtokot, bár viszonylag keveset írt róla. Glanvill szerint a polgár fia (*filius burgensis*) akkor vált nagykorúvá és léphetett atyja örökébe, amikor már gondosan meg tudta számolni a pénzt, a posztót meg tudta mérni, és általában atyja tevékenységét képes volt folytatni.⁷⁸ Első pillantásra nem látszik túl fontosnak az, hogy Glanvill a polgári örökös nagykorúságára és öröklésére vonatkozó jogokat a lovagi hűbéres és a szabad földműves (*sokemannus*) örökösének nagykorúságára és öröklésére vonatkozó jogokkal egy fejezetben tárgyalta. Ám valójában művének ez a szerkezeti tagolása arról árulkodik, hogy a városi polgárt szabad birtokosnak tekintette, ugyanis a lovagokkal és szabad földművesekkel együtt írta le a polgár öröklésére vonatkozó szabályokat.

Glanvill megemlítette, hogy bizonyos birtoklással kapcsolatos pereket a lordok bíróságairól át lehetett vinni a grófsági bíróságokra, ahonnan az ügy tovább mehetett a királyi bírósága elé, ha a birtokos nem kapott jogorvoslatot ura vagy a grófság bíróságán. Glanvill megadta azt a formaszöveget, amelyet ilyen esetekben a királyi bíróság alkalmazott. Ebben az oklevélmintában szerepelnek azok a szabad birtokok (*liberum tenementum*), amelyek birtokosa jogorvoslatot kérhetett a grófsági vagy királyi bíróságtól, ha lordja bírósága nem szolgáltatott neki igazságot. A felsorolt birtokok között szerepel a lovagi hűbérbirtok (*feodum militis*), az egyházi birtok (*libera elemosina*), a szabad házasság révén tartott birtok (*tenere de libero maritagio*) és a szabad polgári birtok (*liberum burgagium*).⁷⁹ Ez azt jelenti, hogy a polgár tulajdona, a városi földbirtok szabad birtoknak számított az egyházi és lovagi birtokhoz hasonlóan, és jogsérelem esetén a polgár is pereskedhetett a grófság és a királyi bíróságain.

A városok alapításában a királyi *borough* volt a minta, minden birtokos ezt követte, és ennek nyomán a *borough*-alapítás minimuma lett a település lakóinak felszabadítása és földjének szolgálattal terhelt, de mindenképpen szabad birtokként való örökös átadása.

⁷⁴ British Borough Charters 1042–1216. 41. (...) *ego Rogerus de Lasci constabularius de Cestriae dedí et concessi et confirmavi burgensibus meis de Pontefracto et heredibus et successoribus suis libertatem et liberum burgagium et toftos suos tenendos de me et heredibus meis in feodo et hereditate libere* (...)

⁷⁵ British Borough Charters 1042–1216. 40. (*Concessi etiam eis omnes tenuras suas infra muros et extra muros (...) tenendas in liberum burgagium scilicet per servitium landgabuli* (...))

⁷⁶ British Borough Charters 1042–1216. 46, 47.

⁷⁷ R. V. Turner: *Glanville (Glanvill), Ranulf de (ca. 1120/30–1190)*. In: P. E. Szarmach – M. T. Tavormina – J. T. Rosenthal (eds.): *Medieval England. An Encyclopedia*. New York & London 1998. 316.

⁷⁸ Glanvill: *Tractatus de legibus et consuetudinibus regni Angliae qui Glanvilla vocatur*, 82–83.

⁷⁹ Glanvill: *Tractatus de legibus et consuetudinibus regni Angliae qui Glanvilla vocatur*, 136–137.

A polgár szabad birtokkal rendelkező szabad emberré vált, akinek földje és birtokjoga a királyi bíróságok és a közjog védelme alá került ugyanúgy, mint a lovagok és az egyház birtokai és jogai.

III. Városi kiváltságok és a városok helye az intézményrendszerben

A városi kiváltságok kialakulása hosszú folyamat volt, amelynek egyik első fontos lépése a fentebb tárgyalt szabad városi földbirtok intézményesülése. Ehhez hasonlóan jelentős volt a város igazgatási függetlenedése a lordjától. A legtöbb *borough* még 1066 után is királyi birtok volt,⁸⁰ és ezután sem következett be gyors fordulat a *borough* intézményrendszeren belüli helyzetében. Az angolszász korban a *borough* egy királyi hivatalnok (*reeve*) irányítása alatt állt, akit 1066 után egyes esetekben felváltott a grófság élén álló *sheriff*, aki ugyancsak királyi hivatalnok volt, és ő számolt el az uralkodónak a *borough* jövedelmeivel. A 10. század óta egy bíróság is működött a városban (*borough court*), amely nem önkormányzati alapon állt, hanem a királyi tisztviselő irányította.⁸¹

A *borough* önállósodásának egyik első lépéseként értelmezhető, hogy a városból származó uralkodói bevételt (*firma burgi*) a grófság többi jövedelmétől elkülönítve kezdték kezelni. Az Exchequer iratanyaga (*Pipe rolls*) még nem tartalmazta a királyi *borough* bevételek jegyzékét, mert azok a grófságuk bevételeihez tartoztak, azokkal együtt vezették őket. A 12. század első felében csak 8 *borough* volt kivétel, amelyek jövedelmeit elkülönítették. Ezek jelentős adókat fizettek a koronának, Dover 54-ről 90 fontra, Malmesbury 14-ről 20 fontra növelte adóit 1086 és 1130 között. Sok *sheriff* jelentős összegekkel nem tudott elszámolni, és ez lehetett annak oka, hogy az uralkodó, engedve a polgárok kérésének, megadta nekik a jogot, hogy közvetlenül ők fizethessék meg városuk adóit a koronának.⁸² Ez formailag úgy történt, hogy az uralkodó bérbe adta a *borough* jövedelmét (*firma burgi*) a polgároknak, akik lényegében megállapított bérleti összeget fizettek azért, hogy maguk szedhessék be az adót, és fizessék meg a koronának. II. Henrik (1153–1189) kezdte el ezt a gyakorlatot, ám óvatos volt, mivel minden esetben megőrizte a kiváltság visszavonási jogát. A 12. század végén már számos város adója önállóan jelent meg a *Pipe rolls* irataiban, de ha a városok nem tudták teljesíteni adóikat, elveszítették adóbérletük jogát. II. Henrik nem adományozta el a városi adó beszedésének és befizetésének jogát örökre, egyetlen kivétel London, amelynek polgárai ezt a jogot örökösén kapták (*firma burgi in feodo*).⁸³ A *feudum* ebben az esetben nem hűbértartást jelentett, hanem azt jelölte, hogy a polgárok pénzben teljesítendő szolgálattal terhelt adományban kapták a város adójának beszedési jogát, vagyis fizettek érte. Az angol jogban a *feudum* örökölhető birtok volt, adományozása nem meghatározott időre szólt.

I. Richárd (1189–1199) és I. János (1199–1216) uralkodása jelentős változást hozott a *borough* önálló adószedési és fizetési jogának örökös eladományozásában, mivel a két uralkodó bevételi forrást látott a városi kiváltságok adományozásában.⁸⁴ Lincoln 1194-ben 180 font évi adó ellenében kapott megerősítést arra vonatkozóan, hogy adóját polgárai fizethetik be az Exchequerbe. Cambridge polgárai 1207-ben kapták meg a jogot örökre (*in perpetuum*), hogy saját kezükkel (*per manus eorum*) összességében 60 fontot fizethessenek az Exchequerbe (*ad scaccarium*). Gloucester 1194-ben, Hereford 1215-ben, Southampton 1199-ben kapta meg örökösén a jogot, hogy adóját a polgárok közvetlenül fizethes-

⁸⁰ Tait: *The Medieval English Borough*, 140–141.

⁸¹ Tait: *The Medieval English Borough*, 29, 150.

⁸² Tait: *The Medieval English Borough*, 155–157.

⁸³ Tait: *The Medieval English Borough*, 176.

⁸⁴ Tait: *The Medieval English Borough*, 192.

sék be.⁸⁵ A sort tovább lehetne folytatni, nem utolsó sorban Derby *borough* példájával, amelynek polgárai 1204-ben örökre megkapták a település bevételeit (*feodi firma*) azzal a feltétellel, hogy befizetik azokat az Exchequerbe, és még 10 font többlet adót is fizetnek évente.⁸⁶

A *borough* fejlődésében fontos lépés volt a *reeve*-választás jogának megszerzése, függetlenül attól, hogy a király vagy más lord volt a település ura. Laikus vagy egyházi lord esetében a városi bíróság (*borough court*) függetlenné válhatott az uradalmi bíróságtól, és ez csak a város urának akaratától függött.⁸⁷

A városok önkormányzati szerveződése a 12–13. század fordulóján vette kezdetét, számos *borough* ekkor alapította meg 12–24 fős tanácsát, megszerezte saját vezetője megválasztásának jogát, és saját pecsétet kezdett használni.⁸⁸ A város belső intézmény- és jogrendszerének fejlődése mellett fontos előrelépés történt az országos szintű intézmény- és jogrendszeren belül, amikor a Magna Carta 1215. évi kiadásába bekerültek a *borough* és a polgárok jogai. Nem lehet túlbecsülni annak jelentőségét, hogy az uralkodó az angol jogrendszer egyik pillérévé vált oklevélben megerősítette a városok kiváltságait.⁸⁹ Jelentőségében a közösségi jogok megerősítéséhez mérhető az, hogy az oklevélbe bekerült a szabad emberek személyes szabadságjogainak megerősítése, amely az összes szabad emberre vonatkozott, így a városi polgárookra is, akik a korábban kialakult gyakorlat szerint városuk megalapításával a személyes szabadságot is megkapták, ugyanis ez lett a városalapítás egyik minimális feltétele. A Magna Carta kiadásának idejére már kialakult az a jog és gyakorlat, hogy a polgár személyében szabad, és így az oklevél szabadokra vonatkozó rendelkezései már őket is védték. Ennek megfelelően senkitől nem lehetett szabad birtoka (*liberum tenementum*) után több járadékot követelni, mint amennyi szokásos volt.⁹⁰ A szabad ember (*homo liber*), ha végrendelet nélkül halt meg, ingóságait a legközelebbi rokonai és társai (*amicus*) kapták meg. Szabad embert királyi tisztviselő (*vicecomes*, *ballivus*) nem kényszeríthetett arra, hogy lovakkal és szekérrel fuvarozzon.⁹¹ Az uralkodó lemondott a hűbéri szolgálattal nem terhelt szabad birtok (*sokagium*) és a városi birtok (*burgagium*) kiskorú örököse feletti gyámság jogáról. Az oklevél 39. cikkelye megtiltotta, hogy szabad embert elfogjanak, börtönbe zárjanak, vagy törvényen kívül helyezzenek törvényes bírói ítélet nélkül.⁹²

A városok jogi státuszában jelentős változást hozott az adórendszer reformja, amelyre a 13. században került sor. A korábbi időben a korona egyik fő bevételi forrása a különböző földadókból származott (*geld*, *carucage*),⁹³ és emellett a király saját birtokai (*ancient demesne*) is jelentős adókat (*tallage*) fizettek. Lényegében a *tallage* adófajtába tartozott a királyi birtoknak számító *borough* adója, amit az uralkodó saját birtokain tetszőlegesen szedhetett.⁹⁴ A *tallage* nem volt rendszeres évi adó, mint a fentebb említett *firma burgi*, hanem lényegében többletadónak számított, de teljesen törvényes volt. A korona pénzigé-

⁸⁵ British Borough Charters 1042–1216. 1913. 222–225.

⁸⁶ British Borough Charters 1042–1216. 1913. 229.

⁸⁷ Tait: *The Medieval English Borough*, 207.

⁸⁸ Tait: *The Medieval English Borough*, 234.

⁸⁹ (...) *Preterea volumus et concedimus quod omnes alie civitates, et burgi, et ville, et portus, habeant omnes libertates et liberas consuetudines suas.* (sic) Holt: *Magna Carta*, 454–455.

⁹⁰ Holt: *Magna Carta*, 454–455.

⁹¹ Holt: *Magna Carta*, 458–459.

⁹² Holt: *Magna Carta*, 460–461.

⁹³ Jurkowski: *Lay Taxes in England and Wales 1188–1688*, XVI–XIX.

⁹⁴ Jurkowski: *Lay Taxes in England and Wales 1188–1688*, XXXIII–XXIV.

nye jelentősen növekedett a 12. század végétől kezdve, amelyben szerepet játszott Richárd fogságból való kiváltásának költsége és Földnélküli János vesztes hadjárata.⁹⁵

A korona számára láthatóvá vált, hogy a földbirtokosok, a királyi és földesúri birtokban levő városok gazdasági ereje növekedett, de a törvényes és szokásos adófajtákkal nem lehetett megadóztatni a grófsági birtokosok és a polgárok jelentős részben ingóságokban felhalmozott javait, ezért új adófajták bevezetésére volt szükség. Ehhez viszont a Magna Carta értelmében a bárói tanács támogatása elengedhetetlen, ami azonban már kevés volt ahhoz, hogy az oklevélbe foglalt szabadsággal és kötelezettségekkel rendelkező városokra új adófajtát vessen ki az uralkodó. Emiatt III. Henrik (1216–1272) egy új általános adó (*subsidium*) bevezetésére tett kísérletet, az adóalap pedig az ingóságokban felhalmozott vagyon lett, de mivel ez teljesen új adó volt, szükségessé vált azok egyetértése, akik az adót fizették.⁹⁶ A királyi tanács 1225-ben megszavazott egy, az ingójavakra kivetett negyvened adót a Magna Carta újbóli kiadásáért cserébe. A következő 1237-ben egy harmincad adó volt, amelyet támogatott a királyi tanács, amit *parliament* néven neveztek a források. Ám az ezt követő években (1242, 1244, 1254, 1257, 1258) az adó-megszavazás céljából összehívott *parliamentek* és gyűlések visszautasították a királyi adóköveteléseket.⁹⁷ Ekkor az uralkodó külön tárgyalásokat kezdett a városokkal az adófizetésről.⁹⁸

A kormányzat számára áttekinthetőbb és ellenőrizhetőbb megoldás volt az, hogy ne külön tárgyaljon az adómegszavazásban érintett csoportokkal, hanem a hűbéri eredetű *magnum consilium* mintájára gyűlésbe hívja a feleket. Ez találkozott a különböző hatalmi csoportok törekvéseivel, amelyek tagjai jelentősebb beleszólást kívántak a politikai életbe, és 1265-ben követeléseiket nyíltan megfogalmazták.⁹⁹ A parlament kialakulása összekapcsolódott az új adók megszavazásával, ezen belül királyi és nem királyi városok adóztatásával.¹⁰⁰

Következtetések

Az angol városfejlődés kezdetei a 6–7. századig vezethetők vissza, e hosszú folyamat során jelentős lépés volt Nagy Alfréd védelmi politikája, amely számos olyan erődített település alapítását eredményezte, amelyek katonai funkciójuk mellett igazgatási, bíraskodási, kereskedelmi és gazdasági feladatokat is elláttak. Ezeket a településeket jelentős részben szabadok lakták, akik szabad földbirtokkal rendelkeztek. Sok *borough* szerepköre megváltozott a 10–11. század folyamán, védelmi katonai funkcióját elvesztette, de kereskedelmi, gazdasági és igazgatási szerepköre növekedett. A királyi *borough*-k lakói döntő részben szabadok voltak, és elérték, hogy földjük, a városi föld szabad jogállású földként (*liber burgus*, *liberum burgagium*) épüljön be a jogrendszerbe. Ez lett a város alaptípusa, és azok a földbirtokosok, akik várost alapítottak, ezt a mintát követték, vagyis a városalapítás minimális feltétele az lett, hogy a település lakói személyükben és birtokaiban is szabadságot kaptak. A szabad városi birtok (*liberum burgagium*) nem kötelezettségektől mentes birtokot jelentett, hanem éppen ellenkezőleg, a város lordja jelentős adókkal terhelte a városi földet és a közösséget. A szolgálattal terhelt szabad birtok (*liberum tenementum*) a hűbéri földjogban elfogadott kategória volt, és mintaként szolgálhatott a városi birtokadományok esetében, amelyek nem váltak hűbérbirtokká. A városi földbirtok (*burgagium*) önálló bir-

⁹⁵ Jurkowski: *Lay Taxes in England and Wales 1188–1688*, XXXIII–XXVI.

⁹⁶ Sir M. Powick: *The Thirteenth century 1216–1307*. Oxford, 1953. 529.

⁹⁷ Jurkowski: *Lay Taxes in England and Wales 1188–1688*, XXVI.

⁹⁸ Powick: *The Thirteenth century 1216–1307*, 529–531.

⁹⁹ Powick: *The Thirteenth century 1216–1307*, 197–200.

¹⁰⁰ R. S. Hoyt: *Royal Demesne, Parliamentary Taxation and the Realm 1294–1322*. 58–64.

toktípusként épült be a földjogba a hűbértok, egyházi birtok, hűbéri szolgálattal nem terhelt szabad birtok mellett. A városi birtok ezekkel együtt szabad birtok lett (*liberum tenementum*), amelyek birtokosai királyi bíróságok elé járulhattak peres ügyeikkel. A polgárok legfontosabb jogait, amelyeket a jogtudósok (Glanvill, Bracton) Anglia törvényei és szokásai közé soroltak, védte a Magna Carta. A városok helyzete tovább változott a politikai intézményrendszeren belül, amikor a korona adóigénye megnövekedett, de a régi adókkal az ingóvagyonban felhalmozott javakat nem lehetett hatékonyan adóztatni. Ekkor a kormányzat a bárói tanács és a *magnum consilium* politikai támogatását kérte, de ezek hűbéri intézmények voltak, amelyekben a városok hagyományosan nem kaptak helyet, ugyanakkor szokásaikat és szabadságaikat védte a Magna Carta, tehát nem lehetett tőlük önkényesen új adókat követelni. A királyi kormányzat számára egyszerűbb megoldás volt, hogy az ő követeléseket is meghívják az új adókról is döntő parlamentekbe.

Amikor Angliában „ütött a rendiség órája”, az angol város már több évszázados fejlődési folyamatot hagyott maga mögött, amelynek eredményeként szabadságjogai és kiváltságai jelentősek, földje és polgárai szabadok, amit a jogrend is garantált. Számos város elérte, hogy közvetlenül az uralkodó alá tartozzon, aki már a rendi parlament kialakulása előtt kénytelen volt tárgyalásokba bocsátkozni városaival, ha adót akart szedni tőlük. Az angol város tehát a rendiség kezdetén már gazdaságilag, és ami hasonlóan fontos, jogilag és társadalmilag is készen állt arra, hogy önálló elemként vegyen részt a rendi politikai életben.

BÁRÁNY ATTILA

Az Alfréd-kori Anglia okleveles forrásai

Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy bemutassam a 9. század második felének angol-szász oklevélkiadását és diplomatikai sajátosságait. Jóllehet egyetlen oklevél sem maradt fenn eredetiben Nagy Alfréd wessexi király (871–899) korából, s mindösszesen 13 általa kiadott létezik későbbi átírásban, nem mondhatjuk, hogy Alfréd-ről s koráról nem lenne hiteles okleveles anyag. Az angolszász korból összesen mintegy 1600 oklevelet ismerünk, s igaz az is, hogy ezeknek kétharmada 10–11. századi, s csak mintegy 100 maradt fenn eredetiben.¹ Ez utóbbiakról kevés kivétellel sikerült bizonyítani, hogy nem hamisítványok: eredeti oklevélben, az írás idejével egykorú anyagon maradtak fenn. Bár nem mondhatjuk, hogy a késő angolszász-kori vagy különösen az 1066 utáni angol apátságokban nem hamisítottak igen nagy számban angolszász okleveleket, mára az angol történetírás a legtöbb angolszász oklevél esetében egybehangzóan és kétséget kizáróan eldöntötte, hogy hamis vagy eredeti, s a fenti adatok csak az eredetiekre vonatkoznak.² Több olyan oklevelünk van, amellyel a normandiai vagy Plantagenet uralkodóházak trónraléptekor azt próbálták – többnyire kle-

¹ Az angolszász-kori oklevelek legnagyobbbrészt a British Museum Kézirattárában találhatóak meg (*Additional, Cotton, Arundel, Harley, Landsdowne és Stowe Manuscripts*); a Public Record Office *Chartae Antiquae Rolls* (C 52) fondjában, illetve az oxfordi Bodleian Könyvtárban (*Bodley, Dodsworth, Dugdale, James, Rawlinson, Tanner* gyűjteményekben), továbbá ugyancsak nagyszámú oklevelet őriz a cambridge-i *Corpus Christi College* kézirattára és a canterbury-i székesegyházi káptalan (*Dean and Chapter*). Ezek hasonmásai kiadva: E. A. Bond (ed.): *Facsimiles of Ancient Charters in the British Museum. I–IV*. London, 1873–78.; W. B. Sanders (ed.): *Facsimiles of Anglo-Saxon Manuscripts. I–III*. Southampton, 1878–84. Az angolszász-kori okleveleket több nagy forrásgyűjtemény is tartalmazza: T. Hearne (ed.): *Textus Roffensis*. Oxford, 1720.; B. Thorpe (ed.): *Diplomatarium Anglicum Aevi Saxonici*. London, 1865.; W. de Gray Birch (ed.): *Cartularium Saxonicum. I–III*. London, 1885–99.; J. M. Kembel (ed.): *Codex Diplomaticus Aevi Saxonici. I–VI*. London, 1839–48.; J. Earle (ed.): *A Hand-Book of the Land-Charters and other Saxon Documents*. Oxford, 1888.; A. W. Haddan – W. Stubbs: *Councils and Ecclesiastical Documents relating to Great Britain and Ireland. III*. Oxford, 1878.; F. Liebermann (Hrs.): *Die Gesetze der Angelsachsen. I–III*. Halle, 1903–16.; A. J. Robertson: *Anglo-Saxon Charters*. Cambridge, 1956.; A. S. Napier – W. H. Stevenson: *The Crawford Collection of Early Charters and Documents*. Oxford, 1895.; H. Pierquin: *Recueil général des chartes anglo-saxonnes: Les saxons en Angleterre, 604–1061*. Paris, 1912.; Az angolszász oklevélkiadás alapvető modern munkája P. H. Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*. London, 1968. Az általános, összefoglaló forráskiadványokon kívül az egyes kolostorok chartuláriumainak a kiadásai is használhatóak: Összefoglalóan: R. Dodsworth – W. Dugdale: *Monasticon Anglicanum. I–III*. London, 1655–73.; Az egyes apátságokra: Hyde Abbey: E. Edwards(ed.): *Liber Monasterii de Hyda*. London, 1866.; Worcester: T. Hearne (ed.): *Hemingi Chartularium Ecclesiae Wigorniensis*. Oxford, 1723.; Ramsey: W. H. Hart – P. A. Lyons (eds.): *Cartularium Monasterii de Rameseia, I–III*. London, 1884–93.; Gloucester: W. H. Hart (ed.): *Historia et cartularium monasterii S. Petri Gloucestriae. I–III*. London, 1863–67.; Malmesbury: T. Phillips (ed.): *Cartularium Saxonicum Malmesburiense*. London, 1831.; Abingdon: G. Lambick – C. F. Slade (eds.): *Two Cartularies of Abingdon Abbey. I–II*. Oxford, 1990–92.; Cirencester: C. D. Ross (ed.): *The Cartulary of Cirencester Abbey, Gloucestershire. I–II*. London, 1964.; Angolszász okleveles anyag az interneten: *British Academy–Royal Historical Society. Joint Committee on Anglo-Saxon Charters*. <http://www.trin.cam.ac.uk/chartwww>; *Regesta Regum Anglorum*. Oklevél-szövegkiadások: <http://www.anglo-saxons.net/hwaet/?do=show&page=Charters>. Összefoglaló tanulmány az angolszász-kori angol oklevélkiadásról és -kutatástörténetéről: N. Brooks: *Anglo-Saxon Charters. Anglo-Saxon England*, ed. P. Clemoes, 3. 1974. 211–32.

² Az angolszász oklevelek hitelességéről lásd: F. M. Stenton: *The Latin Charters of the Anglo-Saxon Period*. Oxford, 1955. 14–5.

rikusok – igazolni, hogy egy-egy földbirtok már angolszász uralkodók óta a kezükön van.³ A hamisítványok legtöbbje így egyházi adományokra vonatkozik, arra nincs példa, hogy a világi földbirtokosok bármely adományt visszatárljanak 1066 előttre.

I. Királyi oklevelek

I. 1. Wessexi királyi oklevelek

Igen sok, Alfréd nevéhez fűződő adománylevelünk van, ami a 10–11. századból származik. Ezek főleg monasztikus „műhelyekből” kerültek ki, és apátsági birtokadományokat vezetnek vissza Alfrédhoz, nyilvánvalóan az okból, hogy a király tekintélyével is alátámaszák a kolostor rangját. Sok igen kései, s ezért nyilvánvalóan rendkívül gyenge hamisítvánnyal rendelkezünk. Feltűnőek a 12–13. századi hamis oklevelek, amelyek néha attól sem riadnak vissza, hogy Asser szövegét közöljék, vagy arra alapozva gyártsanak adományleveleket.⁴ Példa erre egy 895-re datált oklevél:

A. D. 895: „Alfréd Burhricnak, Rochester püspökének adja freckenhami és islehami birtokát.”⁵

Mindösszesen azonban 17 olyan oklevelünk van, amit Alfréd nevében adtak ki, ebből hármat közösen jegyezt. (Ez utóbbiakat a canterbury-i érsekkel és a merciai alkirályal közösen adta ki.)⁶ Tízet az angol történettudomány hitelesnek tart, de ebből csak egy vagy kettő az eredetiben fennmaradt 9. századi. Öt nyilvánvalóan hamisítvány, kettőt vita övez a hitelességét illetően. Összesen 26 oklevél köthető Alfrédhoz, amelyből 6 vagy 7 teljesen eredetiben maradt fenn. Ezek között vannak végrendeletek, magán birtokadományok vagy korábbi adománylevelek Alfréd-kori megerősítései és átírásai, melyek azonban mind említik Alfréd nevét, és a történetírás egyetért abban, hogy nem hamisítványok. Van több wessexi oklevél, amelynek Alfréd, az *ætheling* (trónörökös herceg) már hercegeként tanúságtévője; s van, amit hercegeként adott ki.⁷

A leginkább igazolható hitelűek a világiaknak szóló adománylevelek. Ilyen például Alfréd oklevele Æthelhelm *ealdorman* számára, amely ezen kívül még több olyan jellegzetességgel bír, ami miatt hitelesnek fogadhatjuk el.⁸ Az *eschatocollum* több olyan tanút is említ, akik szerepelnek az Angolszász Krónika több verziójában és Asser Alfréd-életrajzában is. Az oklevél óangol nyelven tartalmazza az adományozott birtok határait, amelyek mind-

³ A. Smyth: *King Alfred the Great*. Oxford, 1995. 376.

⁴ Asser kelta, walesi származású szerzetes Alfréd király frank mintára létrehozott wessexi, palotai tudósiskolájának a tagja, aki Alfréd életét írta meg *Vita Aelfredi Magni* c. munkájában a 10. század elején.

⁵ Nyilvánvaló hamisítvány, még a hamisítás idejét is (a 13. század eleje) lehet gyanítani.; D. White-lock: *Some Charters in the Name of King Alfred*. In: M. H. King – W. M. Stevens (eds.): *Saints, Scholars and Heroes: Studies in Medieval Culture in Honour of Charles W. Jones*. I–II. Collegeville, Minn., 1979. I. 77–98., 92. 5. jegyz.; S. Keynes – M. Lapidge: *Alfred the Great: Asser's 'Life of King Alfred' and Other Contemporary Sources*. Harmondsworth, 1983. 235.; A. Campbell (ed.): *Charters of Rochester*. 'Anglo-Saxon Charters I.' London, 1973. xiii.

⁶ Smyth: *King Alfred the Great*, 371.

⁷ A 854 és 856 közötti években a 4–6 éves Alfréd *filius regis* vagy *dux* már szerepel az *eschatocollum*-okban: pl. Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, Nos. 300.; 301.; 327.; 331.; 871: „Alfréd *dux* (Ic *Ælfred dux*) Æthelred canterbury-i érsekkel egyezsége lép, a kenti Chartham és a surrey-i Croydon birtokát illetően”. Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 1202.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, 529.

⁸ Az *ealdorman* annyi mint ispán, a királyi közigazgatás helyi feje Alfréd-kori szerepéről lásd: R. Abels: *Alfred the Great. War, Kingship and Culture in Anglo-Saxon England*. London–New York, 1998. 270–72.

egyike azonosítható, s terepbejárással ma is látható. A szövegezés, a szóhasználat egyértelműen a merciai – hiteles – oklevelek mintáját követi, különösen a végső *sanctio*, s ismerünk is több merciai klerikust Alfréd udvarából. Kétségtelenül megerősíti az eredetiséget az, hogy az adományozott föld később a wiltoni apátság birtokába került. A szerzetesek hamisítottak ugyanis egy bizonyítottan hamis oklevelet 933-ra datálva a 11. században, azt állítván, Æthelstan király akkor adta nekik a földet. Ha ismerték volna a korábbi, Alfréd által adott oklevelet, valószínűleg azt használták volna fel, azaz az eredeti oklevél „rejtőzködött” valamikor a 10. században. A földadomány típusa itt már a *bookland*:⁹

A. D. 892: „Alfréd, az angolszászok királya okirattal adományozom (*book*) ezt a földarabot, 10 hide-ot (*manentes*) North Newntonban Æthelhelm *ealdormann*nak, és átengedem az ő örökös tulajdonába (*in eternam hereditatem dabo*). Az említett föld legyen mentes minden világi szolgáltatástól, kivéve a katonakiállítás, illetve a hidak és várak építésének kötelezettségét (*predicta terra partiuncula ab omnibus secularibus negotiis libera preter expeditione et pontis arcisue instructione*). Az említett birtok határai a következők: először az Avon partja mentén a Stint Fordjáig [gázló], majd Rush Slade-völgyig [Sziittyó vagy Sás v. Káka-völgy], majd Tiolta fordjáig, majd Wilfsfordig, azután az út mentén a homokdombig, azt követően Bottle-ig, majd az erdő mentén és az erdőn keresztül a földnyelvig, végül vissza az Avonig. Az oklevél kiadattatott az Úr Megtestesülésének 892. évében, a 10. indikcióban, a következő tanúságtévők egyetértésével.

- + Wulfsige püspök
- + Wulfred *ealdorman* [...]
- + Deormod udvarnokmester [*cellarius*]
- + Ælfric kincstárnok [*thesaurarius*]
- + Sigewulf pohárnok [*pincerna*] [...]¹⁰

A *perambulatio* nagyrészt ma is azonosítható terepelemeket tartalmaz, de vannak olyan oklevelek is, amelyekben a birtokhatárok teljesen megegyeznek a község mai határaitól, azaz azok több mint ezer éve nem változtak. A 892 és 899 között Alfréd és Deormod cseszerződése a berkshire-i Appleford határait közli, s a határok ma is kitűnően azonosíthatók, ma is ugyanazok.¹¹

⁹ Az arisztokrácia tagjai természetesen arra törekedtek, hogy az ideiglenesen bírt, beneficiális jellegű birtokaiknak örökjogú tulajdonosaivá váljanak. Ennek legegyszerűbb módja az volt, hogy írásban, írott oklevél (*book*) útján megerősített *booklandet* nyerjenek adományul, ami már örökletes szabad elidegenítési jogot jelentett (*in æternam hereditatem; in jus proprium*). Azonban a föld-magántulajdon kialakulásához nagyban hozzájárult a kereszténység, különösen az egyházi földadományok szolgálták mintául. A legelső királyi földadomány-levelek pápai oklevelek mintájára készültek, mint például az ún. *Ismere Diploma*, amiben a király kolostor alapítására ad földet az egyháznak, s ezt a földet szabad birtoklás alá helyezi. Lásd A. G. Kennedy: *Disputes about bocland: the forum for their adjudication*. Anglo-Saxon England, ed. P. Clemoes. 14 (1985) 175–96.

¹⁰ Keynes–Lapidge: *Alfred the Great: Asser's 'Life of King Alfred' and Other Contemporary Sources*, 179–81.; Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 348.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, 567.; Hiteles: H. P. R. Finberg: *The Early Charters of Wessex*. Leicester, 1964. No. 217.; Whitelock 1955-ben még hamisítványnak tartotta, az English Historical Documentsben úgy is szerepel, azóta revidálta álláspontját. D. Whitelock (ed.): *English Historical Documents c. 500–1042*. 'English Historical Documents' I. London, 1955. [a továbbiakban EHD] I. 499.; Whitelock: *Some Charters in the Name of King Alfred*, 78–83.

¹¹ Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 355.; M. Gelling: *The Early Charters of the Thames Valley*. Leicester, 1979. No. 30.; Whitelock: *Some Charters in the Name of King Alfred*, 78. 6. jegyz.

Az oklevelek rendkívül sokféle változatot használnak a telek (*hide*, óangol *hyd*, *hwithe*, Lat. *manens*) megnevezésére – *casatae*, *cassati*, *iugera*, *mansae*, *mansi*, *mansiones*. A birtokhatárokat közlő rész (*dispositio*) általában óangol nyelven íródott.

Az oklevelek egy része nem is birtokadományra vonatkozik, hanem arról tanúskodik, hogy a király pénzért cserébe elzálogosított, maga vásárolt vagy elcserélt egy földdarabot. A birtokok egy része azonosítatlan, s már a 11. század végén sem létezett, a Domesday Bookban sincs nyomuk. Több esetben viszont a helynév a 11–12. századra megváltozott, sok hamis oklevél azt az alakot is használja, igaz, a 9. századi alakot használó, igen jó minőségű hamisítványok is vannak, bár 2–300 év távlatából igen nehéz lehetett az eredeti szász helynevet rekonstruálni. Az óangolt a 12. században gyakorlatilag már nem ismerték, s 200 évet előreugrani egy ismeretlen terepen igen nehéz volt. Mindenesetre a 11–12. századi hamisítók némelyikében megvolt az a nyelvtörténeti tudatosság, hogy a régebbi, angolszász alakot használják, ha azok például egyes kolostorok évkönyveiben vagy más ismert forrásokban fennmaradtak. De: tudatában voltak, hogy egy 200–300 évvel korábbi nyelvi alak használata kell a hitelességhez? Hozzá tartozott ez a jó hamisítás korabeli kritériumaihoz?

A bizonyítottan hiteles oklevelek közül az egyik 891-es datálású birtokok cseréjéről szól:

A. D. 891: „Alfréd, az angolszászok királya Beorhtwulfnak, hűséges *comes*ének adományoz (*perpetualiter*) 12 *hide*-ot (*manentes*) Buckland Newtonban, Dorsetben és 2-t Raddingtonban, Somersetben, a dorseti Sutton Poyntzért cserében.”¹²

A király által cserében adott földadomány is *bookland* volt, tehát szabadon elidegeníthető, ezért is találhatunk erre igen sok példát, illetve arra is, hogy a király lényegesen nagyobb birtoktestekért vagy több birtokért cserébe sokkal kevesebbet ad „vissza”: a megadományozottnak így is megérte, hiszen értékes *bookland*del gazdagodott.

Egy 858-as oklevélben a király elcserél egy birtoktestet, s a birtokostól visszkapott *bookland*et újra *folkland*dé teszi, azaz újra királyi szolgáltatásokkal terheli.

A. D. 858: Æthelbeht, Kent királya hűséges bárómnak (*thegnemnek*), Wulflafnak adom wassingwelli birtokomat, cserébe Mershamért [...] felszabadítom azt [Wassingwellt] mindennemű királyi szolgáltatástól, úgy, ahogyan Mersham mentes volt korábban minden tehertől. [Wassingwellhez tartozik] egy tejjgazdaság Wye-ban [...], amely 30 darab [wey¹³] sajtot jövedelmez; s még egy másik wye-i tejjgazdaság, amely további 10 darab sajtot jövedelmez; egy sóház [sólepárló hely] Favershamben, 4 ökör számára legelő; ezen kívül 20 bárány gyapjával együtt; valamint 2 malom és disznólegelők [*denbera*, feltehetően makkkoltató helyek és -legelők] és a sandhursti erdő. [...] Legyen ez a föld mentes minden királyi adótól és szolgáltatásoktól, az ealdorman hatalmától, az ealdorman ne foghasson el többé itt gonosztevőket, s ne szedhessen bírságokat, továbbá legyen mentes minden világi tehertől, kivéve a katonai szolgálatot, a hidak és erődök építését. [...] Tartoznak még Wassingwellhez legelők és rétek (Stocmead, Stour mead).”¹⁴

¹² Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 347.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, No. 564.; Hiteles: Finberg: *The Early Charters of Wessex*, No. 421.

¹³ wey: helyileg változó súlymérték: 101,60 kg – 152,40 kg.

¹⁴ EHD I. 488.; Ugyanígyen *bookland*- és vele immunitást adományozó oklevél: „*ab omnibus sunt equaliter ut alia saecularibus negotiis preter expeditione et pontis arcisve instructione libere*”: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 354. [lásd fentebb]; vagy „*libera ab omni seculari seruitio exceptis tribus, expeditione populari, restauratione uatic pontis, constructione regalis arcis*”: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 355.; „*concessi ab omnibus saecularibus negotiis liberam praeter expeditionem et pontis arcisve instructionem*”: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliogra-*

Egyes adománylevelek külön kiemelik a földbirtokokkal járó egyéb javadalmakat, például folyami halászhelyeket, halastavakat.

A. D. [835] 871–899: „Alfréd az athelney-i Szt. Péter egyháznak adja Reodbeorh-ot a reodweri halászshellyel (*et capturam piscium quæ adjacet*).”¹⁵

Van, amikor a király jókora fenyért, harasztos, hangás mezőt (OE. *moor*, Lat. *mora*) adományoz. („*Stathmora, Saltmora, Haymora, et Cory Mora, et aliis moris quæ sunt in manerio nostro de North-Cory*”, 872: Alfréd az athelney-i apátságnak, János apátnak).¹⁶

Igen érdekesek azok az oklevelek, melyek pénzért cserébe adnak 'el' királyi földet: valószínűleg a birtok eladásáról vagy elzálogosításáról van szó, mégis, semmiben sem különböznek a föld donatióktól sem formailag, sem tartalmilag.

A. D. 873: „Alfréd király Æthelred érsekkel együtt Liabának, Birgwine fiának adja Illedenben lévő földjét, 25 *mancus*ért [30 penny értékű aranypénz].”¹⁷

Van, amikor a föld mennyiségét is konkrétan meghatározza az oklevél, nem teljes birtoktestet, csak néhány ekényi föld eladását tanúsítva.

A. D. 861. „Æthelbeht király a Kentben lévő Martin nevű birtokán 3 ekealja (*aratrum*, máshol az angolszász oklevelekben *sulung* vagy *swulung*) földet ad Diernoth apátnak és familiájának, 60 *mancus* aranyért.”¹⁸

Van, amikor a király együttesen föld és bizonyos pénzösszeg fejében adományoz birtokot:

A. D. 882: „Alfréd király Athelstannak, *ministerének* adja cyricestuni [azonosítatlan, feltehetőleg Somersset] 15 hide-nyi (*cassati*) földjét 30 *mancus* aranyért és

phy, No. 347.; vagy EHD I. 530.; 540. A *bookland*del járó immunitás arra vonatkozott, hogy az ealdorman helyett a birtokos szedje be a bírságpénzeket, szolgáltatson igazságot. Abels: *Alfred the Great. War, Kingship and Culture in Anglo-Saxon England*, 1998. 273.

¹⁵ Electronic Sawyer. Internetes kiadás: <http://www.trin.cam.ac.uk/chartwww>: No. 342a.; Nem tartja hitelesnek Keynes: S. Keynes: *The West Saxon Charters of King Æthelwulf and his Sons*. English Historical Review, 109. 1994. 1109–49. 1134. 3. jegyz.; Kétélyeit fogalmazza meg Smyth: Smyth: *King Alfred the Great*, 649. 150. jegyz.

¹⁶ Itt a telek *cassatae*. Immunitás: „*omnibus rebus ad ea rite pertinentibus, ut ab omnium regalium tributorum, et exactione operum atque penaliū causarum, absque expeditione sola arcis et pontium structura, secura, immunis et libera perpetualiter permaneat*”: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 343.; Igaz, sem Keynes, sem Smyth nem tartja autentikusnak: Keynes: *The West Saxon Charters of King Æthelwulf and his Sons*, 1134. 3. jegyz.; Smyth: *King Alfred the Great*, 373.

¹⁷ „*In nomine almo trino divino ego Elfred rex occidentalium saxonum cum consensu et licentia atque consilio sapientum meorum pro spe remunerationis eterne + ego Eðered archiepiscopus et omne domus mea familie mee de ecclesia Christi omnes concedimus Liaban fili Birgwines istam agellam qod nos nominamus*”; „*xxv . mancusa bona auri*”: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 344.; A kutatás hitelesnek fogadja el ezen oklevelet. Ez azon kevesek egyike, amely eredeti 9. századi kéziratban maradt fenn. H. Sweet: *The Oldest English Texts*. Early English Texts Society LXXXIII. London, 1885. 440. No. 32.; Whitelock: *Some Charters in the Name of King Alfred*, 77. jegyz. 6.; N. Brooks: *England in the Ninth Century: the Crucible of Defeat*. Transactions of the Royal Historical Society [TRHS], 5th ser. 29. 1979. 1–20, 15–16.

¹⁸ „*dabo et concedo Diernotho abbati eiusque familie pro expiatione facinorum meorum aliquam partem terre iuris mei hoc est tria aratra illa loco qui nominatur Merecum in orientali parte regionis cantie [...] pro eius placibili atque competenti pecunia quam ab eo accepi, hoc est. lx. mancusas auri optimi [...]*”: S. E. Kelly (ed.): *The Charters of St Augustine's Abbey, Canterbury, and Minster-in-Thamet*. 'Anglo-Saxon Charters' IV. Oxford, 1995. No. 22.

a Stoke St. Mary-ben lévő 2 teleknyi földért cserébe (*pro ejus amabili peccunia. id est. xxx. mancuis et duobus mans*).¹⁹

Olyasmire is van példa, amikor a király földbirtokot cserél például egy prelátussal:

A. D. 878–899 között: „Alfréd király Denewulfnak, Winchester püspökének és a winchesteri Szent Péter és Pál egyháznak adja (*in propriam hereditatem*) chisledonai 50 és hurstbourne priors-i 60 hide-ját (*manentes*), cserében a püspök cholley-i és hæstlæsfordi 100 hide-jáért.”²⁰

Továbbá, a király haszonbérbe is ad földet, az egyház számára adott visszaháramlási joggal, azaz a bérlet letelte után az átszáll az egyházra:

A. D. 871–899 között: „Alfréd király a malmesbury-i egyház familiájának egyetértésével Dudignak, *minister*ének bérbe adja a Chelworthben lévő 4 hide-nyi földjét négy élet hosszigan [vagyis feltehetőleg 4 egymást követő apát élettartamára vonatkozik a bérlet].”²¹

Már arra is van példa, hogy a király különböző kereskedelmi kiváltságokat (vásártartás stb.) adományozzon el a földdel együtt.

A. D. 889: „Alfréd és Æthelred, Mercia alkirálya (*subregulus*) és *patriciusa* Wærferthnek, Worcester püspökének adja *Hwætundes stane*-ben lévő földjét Londonban”.²²

Igen sokfajta következtetésre ad lehetőséget az oklevél. Például Mercia és Wessex viszonyát illetően innen is tudjuk, hogy Merciót helytartó kormányozta ez időben.

Az Alfréd által a 880-as években alapított shaftesbury-i apácakolostor cartuláriuma több Alfréd-kori oklevelet őriz.²³ Igaz, az Alfréd által adományozott földbirtokokat rögzítő oklevél hamis, vagy legalábbis igen kétséges a hitelessége.²⁴

¹⁹ Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 345.; Finberg: *The Early Charters of Wessex*, No. 420.; C. R. Hart: *The Codex Wintoniensis and the King's Haligdom*. In: J. Thirsk (ed.): *Land, Church and People: Essays presented to Prof. H. P. R. Finberg*. Reading, 1970. 31.

²⁰ Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 354. A korábbi kutatás hamisnak vagy legalábbis interpoláltak hitte: W. H. Stevenson (ed.): *Asser's Life of King Alfred*. Oxford, 1904. 151. jegyz. 2.; F. E. Harmer: *Select English Historical Documents of the Ninth and Tenth Centuries*. Cambridge, 1914. 97. A kutatás mai álláspontja szerint hiteles: Finberg: *The Early Charters of Wessex* No. 28.; Gelling: *The Early Charters of the Thames Valley*, No. 29.

²¹ „*dono ut habeat atque possideat dies suos et post se tribus heredibus quibuscunque voluerit dimittat*”: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 356.; Birch: *Cartularium Saxonum*, No. 568.; Hiteles: Finberg: *The Early Charters of Wessex*, No. 213.

²² „*et concedentes donamus . et intro urnam et trutinam ad mensurandum in emendo sive vendendo ad usum . sive ad necessitatem propriam . et liberam omnimodis habeat . et totius debiti . vel penæ fiscalis . vel publice rei . nisi ad dominium episcopi . ecclesie Uueogernensis quæ intus contingat absoluta persistat. Si autem foris vel in strata publica seu in ripa emtorali quislibet suorum mercaverit . juxta quod rectum sit thelon ad manum regis subeat quod si intus in curte predicto quislibet em'erit . vel vendiderit thelon debitum ad manum episcopi supra memorati reddatur*”: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 346.; Hitelesnek fogadja el Whitelock: *Some Charters in the Name of King Alfred*, 77. jegyz. 6.; S. E. Kelly: *Eighth-Century Trading Privileges from Anglo-Saxon England*. *Early Medieval Europe*, 1. 1992. 3–28. 13.; Gelling: *The Early Charters of the Thames Valley*, 106.; 188–89.

²³ Æthelgifu, Alfréd második leánya Shaftesbury apácafőnöknője lett. M. Swanton (ed.): *The Anglo-Saxon Chronicles*. London, 1996. 287.

²⁴ S. E. Kelly. (ed.): *Charters of Shaftesbury Abbey*. 'Anglo-Saxon Charters 5' Oxford, 1996. No. 7.; Robertson: *Anglo-Saxon Charters*, 284–5.

A. D. 871–877: „Alfréd, az angolok királya Shaftesbury egyházának ad Donheadben 40 hide-ot (*cassatae*), Compton Abbasben 40 hide-ot (*Dunehefda et Kuntune quadraginta hidas*), Sixpenny Handley-ben és Gussage-ban 20 hide-ot (*in Henlee et Gersicg uiginti hidas*), Tarrant Hintonban (*Tarente*) 10 hide-ot, Iwerne Minsterben (*Hywerna*) és Fontmell Magnában (*Funtemel*) 15 hide-ot.”

Az oklevél eschatocollumában szereplő tanúk többsége bizonyíthatóan későbbi személy (*Alfredus episcopus, et Adelheacus episcopus et Wulfere, Raduulus, Kudredus Ealdreman, Turebertus abbas, Mildredus et Atelwulfus et Osricus et Berthwulfus et Cuna mei <ministri>*).²⁵

A királyi címzésnek igen sok variánsa van az oklevelekben. A hamisítványokban címzik „a szászok királyának” (*Æluredus rex Saxonum*);²⁶ „az angolok királyának” (*Rex Anglorum*); „az angolszászok királyának” (*Angulsaxonum rex*); „az egész Britannia királyának” (*Rex totius Brytanniae*); vagy akár „az egész Albion királyának” is (*divini allubescence gratia rex totius Albionis*).²⁷ Hiteles oklevelekben viszont a *rex occidentalium Saxonum*; vagy *rex Saxonum*, illetve a nyugati szászok és Kent királya (*rex occidentalium Saxonum necnon et Cantuariorum*).²⁸ A *rex occidentalium Saxonum* volt a leggyakoribb, a király maga is ezt használta írásában és végrendeletében (lásd alább).²⁹ Ez utóbbit használja az *Angolszász Krónika* is.³⁰ Az Alfréd pénzein megjelenő címzés – *rex Anglorum* – már azt a jogigényt fejezi ki, hogy a wessexi király az egész angol nemzet fölötti hatalommal bír.³¹ Ugyanerre utal egy oklevelében a *rex Anglorum et Saxonum* formula.³²

Több későbbi, 10. századi oklevelünk is van, amelyek értékes információt tartalmaznak Alfréd királyra vonatkozóan. Az oklevél kiválóan rávilágít arra a rendszerre, amellyel Alfréd próbálta megszervezni a szisztematikus katonai területi védelmet a dánok ellen:

A. D. 901: „Edward király eladományozza Wylve (Wiltshire) birtokát, amelyet Wulfhere ealdormantól konfiskált, aki engedély nélkül hagyta el urát, Alfrédot és országát, annak az eskünek az ellenére, amit a királlyal és főembereivel kötött”.³³

²⁵ Whitelock: *Some Charters in the Name of King Alfred*, 78. jegyz. 5.

²⁶ Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 349.; Birch: *Cartularium Saxonum*, No. 571.

²⁷ Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, Nos. 351., 353., 357.; Electronic Sawyer. Internetes kiadás: <http://www.trin.cam.ac.uk/chartwww>: No. 342a.

²⁸ Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, Nos. 287., 350., 1203.; Birch: *Cartularium Saxonum*, Nos. 536., 576., 539.

²⁹ „divina ordinante misericordia Occidentalium Saxonum rex”: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 343.; Végrendelete: „Isten kegyelméből a nyugati szászok királya”: *Westseaxna cingc mid Godes gyffe*: Harmer: *Select English Historical Documents of the Ninth and Tenth Centuries*, Nos. 15., 17.

³⁰ sub anno 871: Alfréd követte a nyugati szászok királyságának (*Wesseaxna rice*) a trónján. J. Bately (ed.): *The Anglo-Saxon Chronicle: Texts and Textual Relationships*. Reading, 1991. 48.

³¹ Ezt támasztja alá az *Angolszász Krónika* is: sub anno 896: „Alfréd az egész angol nép királya volt” (*Ongelcynn*); sub anno 886: „elfoglalta Londont és az egész angol népet (*Angelcynn*), akik nem álltak dán uralom alatt”: *The Anglo-Saxon Chronicles* 59., 53.; illetve a Guthrum dán királlyal kötött szerződése: „összehívta az egész angol nemzet gyűlését (*witan-ját*)” (*ealles Angelcynnes witan*): F. L. Attenborough (ed.): *The Laws of the Earliest English Kings*. New York, 1963². 98–9.; EHD I. 380.; Pénzek: Keynes–Lapidge: *Some Charters in the Name of King Alfred*, 227–28. jegyz. 1.

³² Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 346.

³³ EHD I. 499.

A legnevezetesebb ezen kései hivatkozások közül az ún. *Fonthill-i Levél*, amely Edward király számára taglalja a wiltshire-i fonthilli birtok történetét, a birtokra vonatkozó adományok, megerősítések, perek stb. históriájával együtt.³⁴

„Æthelhelm Higa 5 hide földre tart igényt Fonthillben, Helmstan ellen nyújt be keresetet. Követeli a föld birtokát Helmstantól. [...] A levél írója közbenjárt Helmstan ügyében Alfréd királynál. Alfréd megengedte Helmstannak, hogy igazolja birtokjogát Æthelhelm Higával szemben. [...] Helmstan igazolta jogát okirattal (*mid ðon bocon*). A birtok korábbi története így szól: [...] Æthelthryth eladta Oswulfnak. Alfréd király aláírásával tanúsította (*his hondsetene*) Oswuld földeladását. [...] A király wardouri udvarában [...] hozzájárult, hogy Helmstan esküt tegyen. [A levél írója megegyezett Helmstannal, hogy az ő igazára tesz esküt, ha később Helmstan neki adja a birtokot.] [...] Sire, mikor lesz vége a vitának, ha Alfréd minden döntését meg akarja valaki változtatni?”³⁵

Az utóbbi költői kérdés azt a nosztalgiát idézi, amellyel a nagy törvényhozó király, Alfréd aranykorára tekintettek a 10. században.³⁶ A levél Alfréd törvénykezésére, igazságszolgáltatói tevékenységére ad bizonyosságot.

I. 2. Más angolszász királyságok királyi oklevelei

A merciai adománylevelekből kitűnően lehet látni azt a folyamatot, ahogyan Alfréd Wessexé átvette a hatalmat a királyság fölött, és hogyan lépett a király helyébe előbb a wessexi király által kinevezett *dux et patricius*, majd közigazgatási tisztviselő, *ealdorman* (Æthelred, Alfréd veje, a merciaiak Úrnőjének, Æthelflædnek a férje). Az utolsó merciai királyi oklevél 875-ből maradt fenn. Ebben még Ceolwulf, *rex Merciorum* – a dánok által a trónra ültetett bábkirály – tesz adományt, 880-tól azonban már Æthelred, Mercia ura (*Merciorum superstes*), alkirálya, *dux*a, majd *dominusa*, illetve *procuratora* jogosult adománybirtokot adni (*gratia Dei disponente procurator in domino regni Merciorum*). Æthelred feltehetően merciai királyi vérből eredő Offa-leszármazott volt³⁷. (Korábbi merciai királyi adományokat is ő újít meg, mint például *Deo adjuvante merciorum dux*.³⁸) Alfréd uralma ekkor már kiterjed Merciának a dán-angolszász határvonaltól, a Watling Streettől délre fekvő részeire. (Azaz az igen jelentős merciai királyi központokra is, mint Oxford, London, Gloucester és Worcester.)³⁹ Æthelred jogkörét a *principatus* vagy a *dominatus* kifejezésekkel jelzik az oklevelek;⁴⁰ aki majdnem királyi szuverenitást gyakorolt Mercióban.⁴¹ A wessexi közigazgatás berendezkedésére jó példa, hogy Æthelred már wessexi *minister*ének is ad földet Mercióban. (Igaz, Alfréd halála után leánya, Æthelflæd lesz a merciaiak úrnője, és

³⁴ Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 1445.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, No. 591.

³⁵ Harmer: *Select English Historical Documents of the Ninth and Tenth Centuries*, 30–2.; EHD I. 501–03.

³⁶ S. Keynes: *The Fonthill Letter*. In: *Words, Texts and Manuscripts: Studies in Anglo-Saxon Culture presented to Helmut Gneuss*. Woodbridge, 1992. 53–97.

³⁷ Smyth: *King Alfred the Great*, 389.

³⁸ 883–911: Burgred merciai király adományának megújítása: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 222. (Igaz, ezt interpoláltak tartják: F. M. Stenton: *Anglo-Saxon England*. Oxford, 1947. 257.; Finberg: *The Early Charters of the West Midlands*, No. 270.)

³⁹ Smyth: *King Alfred the Great*, 387.

⁴⁰ Hearne: *Textus Roffensis*, I. 242.

⁴¹ „hlaford dome”: kb. uralom, uraság: Sawyer: *Cartularium Saxonicum*, No. 223.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, No. 579. A modern angolban a történetírás a főhatalom, *overlordship* kifejezéssel adja vissza. Smyth: *King Alfred the Great*, 389.

férje csak vele együtt jogosult oklevelet kiadni, sőt több oklevelet a saját jogán maga az úrnő ad ki Mercia számára: *Æþelfled, iuuante superna pietate et largiente clementia Christi gubernacula regens Merciorum*. Mercióban egyébként volt hagyománya annak, hogy a királyné is adjon ki okleveleket.⁴² Bár Æthelred és Æthelflæd is kvázi-királyi formulákat használ merciai okleveleiben („Isten kegyelméből” Mercia urai; a *regnum Merciorum*ot, a *Mercna rices*-t kormányozzák⁴³), egyik oklevelükben sem mulasztják el, hogy Alfréd felsőbb tekintélyéhez apelláljanak, azaz, hogy közölgék, a kiadása Alfréd király tudtával és engedélyével történt (*cum testimonio et licentia*).⁴⁴ (Elbeszélő forrásaink sokszor címzik azonban királynak is.⁴⁵)

A. D. 875: „Ceolwulf, Mercia királya a worcesteri St. Mary’s Minsternek adományozza a worcestershire-i Overbury, Conderton és Pendock birtokokat [utóbbi kettő villulæ].”⁴⁶

A. D. 880 [887]: „Æthelred, Mercia *dux* és *patriciusa* a worcesteri püspökség readanorani plébániájának adományozza Brightwell Baldwin és Watlington birtokokat Oxfordshire-ben.”⁴⁷

A. D. 883: „Æthelred, Mercia ealdormanja Stoke Bishop birtokáért cserébe kiváltóságokat adományoz a berkeley-i apátságoknak.”⁴⁸

A. D. 884: „Æthelred, a merciaiak ura (*divina largiente gratia principatu et dominio gentis Merciorum subfultus*) Æthelwulfnak adja a worcestershire-i birtokot.”⁴⁹

⁴² Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 224.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, No. 583.; 868-ban Æthelswith, Mercia királynéja (*Æðelsuið regina Deo largiente Merciorum*) Cuthwulfnak, miniszterének Lockingeban (Berkshire) földet adományoz. Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 1201.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, No. 522.; Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 225.

⁴³ „*gratia domini largiflua concedente*”: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 217.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, No. 547.; „*Gratia Dei disponente*”: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 220.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, No. 557.; „*Divina largiente gratia*”: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 219.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, No. 552.; Isten adta hatalmánál fogva: „*Godes gefe*”: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 218.; Harmer: *Select English Historical Documents of the Ninth and Tenth Centuries*, 20.

⁴⁴ Æthelred ealdorman hívhatja össze a merciai tanácsot (*weotan*), de csak Alfréd tudtával vagy engedélyével: *be Ælfredes cyninges gewitnesse* vagy *be Ælfredes cyninges leafe*; vagy a latinban „*cum licentia et inpositione manus Ælfredi regis*”: Harmer: *Select English Historical Documents of the Ninth and Tenth Centuries*, 24.; Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 217.; S csak a tanácssal együtt adhat adományokat: *mid ealra Myrcna witenas*: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 218.; 223.

⁴⁵ rex: Æthelweard Krónika: A. Campbell (ed.): *Chronicon Æthelweardi: The Chronicle of Æthelweard*. London, 1962. 46.; 49.; 50.

⁴⁶ Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 216.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, No. 541.; Kemble: *Codex Diplomaticus Aevi Saxonici*, No. 308.; Több kutató kételyeket fogalmazott meg az oklevél hitelességével kapcsolatban: J. Armitage Robinson: *St Oswald and the Church of Worcester. 'British Academy Supplementary Papers' V*. London, [1919.] 29.; H. P. R. Finberg: *The Early Charters of the West Midlands*. Leicester, 1961. No. 264.

⁴⁷ Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 217.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, No. 547.; Thorpe: *Diplomatarium Anglicum Aevi Saxonici*, 133–34.; Hiteles: Stevenson: Asser 300.

⁴⁸ Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 218.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, No. 551.; Kemble: *Codex Diplomaticus Aevi Saxonici*, No. 313.; Thorpe: *Diplomatarium Anglicum Aevi Saxonici*, 129–132.; Hiteles: Finberg: *The Early Charters of the West Midlands*, No. 83.

⁴⁹ Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 219.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, No. 552.; Kemble: *Codex Diplomaticus Aevi Saxonici*, No. 1066.; Hiteles: Finberg: *The Early Charters of the West Midlands*, No. 265.

A. D. 888: „Æthelred, a merciaiak *procurator*, Wulfarnak, *minister*ének Waldenben (Hertfordshire) földet adományoz.”

A. D. 901: „Æthelred és Æthelflæd, Merciai urai Much Wenlock egyháza közösségének birtokokért cserébe földet adományoz.”⁵⁰

II. Egyházi kiadású oklevelek

II. 1. Prelátusok oklevelei

A dán hódítás alatt álló északi-nyugati területek viszonyairól ad kitűnő tudósítást a 872-ben Wærferth, Worcester püspöke által kiadott oklevél, melyben a püspök arra kényszerült, hogy haszonbérbe adja egy birtokát, hogy ki tudja fizetni a dánoknak járó adót.

A. D. 872: „Wærferth, a Hwicce [Worcester környéki 6–7. századi királyság] püspöke, a worcesteri közösség egyhangú hozzájárulásával a warwickshire-i Nuthurstben lévő 2 hide-nyi (*mansae*) birtokomat bérbe adom Eanwulfnak, a király thegnjének 20 mancus aranyért (*pecunia . xx . ma'n'cusa auri*), oly módon, hogy élethossziglan boldogan birtokolhassa három [egymást követő] örökösére, azzal a feltétellel, hogy a harmadik örökös halála után szálljon az vissza a stratfordi monostorra (*diebus suis feliciter possidendam... et post se. iiibus. heredibus derelinquat. quibus defunctis. ad Strætforde restitatur*).

A püspök azonban főként azért járult ehhez hozzá, mivel a barbárok hatalmas adót vetettek ki ránk abban az évben, amikor a pogányok Londonban szálltak meg [télire].”⁵¹

Találni rá példát, hogy püspökök az egyházon belül tegyenek adományt.

A. D. 877: „Tunbeorht püspök winchesteri testvérei refektóriumára Nurslingben földet adományoz.”⁵²

II. 2. Más klerikusok oklevelei⁵³

Van, amikor az egyház familiája, a kolostor fraterjai stb. ad el vagy bérbe földbirtokot prelátusok számára.

A. D. 889: „A worcesteri egyház familiája Wærferthnek, Worcester püspökének bérbe adja (*donans trado*), három emberöltőnyi időre Elmstone Hardwicke-ban (Gloucestershire) lévő földjét, ami korábban Bishop's Cleeve-i minsteré volt.”⁵⁴

⁵⁰ „opitulante gratuita Dei gratia monarchiam. Merceorum tenentes honorificeque gubernantes”: Sawyer No. 221.; Earle: *A Hand-Book of the Land-Charters and other Saxon Documents*, 159–61.; Kemble: *Codex Diplomaticus Aevi Saxonici*, No. 330.; Hiteles: Finberg: *The Early Charters of the West Midlands*, No. 430.

⁵¹ „hoc potissimum sentiebat. pro inmenso tributo barbarorum. eodem anno quo pagani sedebant in Landonia; et ideo nunc rogamus uniuscujusque personas hominum. ut hoc nostrum donum inviolabile servet”: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 1278.; Kemble: *Codex Diplomaticus Aevi Saxonici*, No. 534.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, No. 303.; Hiteles: Stenton: *Anglo-Saxon England*, 248.

⁵² „ad refectorium aliquam partem terræ in æternam hereditatem”: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 1277.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, No. 544.; Hiteles: Finberg: *The Early Charters of Wessex*, No. 24.

⁵³ Az angolszász történelem fontos forrásai az angolszász uralkodókhoz, prelátusokhoz szóló pápai vagy más kontinentális klerikusok által írott levelek. A 9. század második feléből több igen jelentős pápai levél maradt fenn. Alfréd korából ebben a kategóriában talán a legjelentősebb Fulko reimsi érseknek Alfrédhoz írott levele (886): Keynes–Lapidge: *Some Charters in the Name of King Alfred*, 182–86.; vagy Formosus pápa Anglia püspökeihez intézett levele (891–96): EHD I. 820.

III. Világi kiadású oklevelek

Az egyik olyan oklevél, amelynek hitelességét az angol történészek között a legnagyobb konszenzus övezi, egy világiak közötti birtokadományt rögzít, Eardwulftól Wighelmnek. Tökéletesen megegyezik az Alfréd-kori királyi oklevelek formátumával, és a tanúságtévők között magát a királyt is megtaláljuk. Az oklevél tanúsítja, hogy Eardwulf korábban Alfrédtól kapta a földet, azaz királyi birtokadományt is tovább lehetett adományozni, korlátozások nélkül.

A. D. 875: „Eardwulf Wighelmnek adományozza Hamme-ban lévő 1 *sulung*-nyi és 1 *yoke*-nyi (*an swulung et an iocleta*) földjét 120 mancus aranyért.”⁵⁵

Gyakoriak a világiak közötti birtokmegosztások és más jellegű egyezségek.

A. D. 867–870: „Eadweld, Oshere fia és Cynethryth, Ethelmod özvegye a Kentben lévő charti birtokról egyezséget (*geðinge*) kötnek.”⁵⁶

Egyes oklevelek az adott föld mezőgazdasági jellegéről is tanúskodnak:

A. D. 896: „Egyezés Æthelwold és Wærferth, Worcester püspöke között a woodchesteri [és...] erdőbirtokot [*wudulonde, woodland*] és a longridge-i (Gloucestershire) disznómakkoltató helyeket [*mæstreddene*] illetően.”⁵⁷

Van példa arra, hogy egy világi birtokos asszony tesz adományt az egyháznak:

A. D. 843–863: „Lufu, *ancilla Dei* a canterbury-i Christ Churchnek évjáradékot adományoz kenti Mongeham nevű birtokából.”⁵⁸

IV. Végrendeletek⁵⁹

IV. 1. Alfréd végrendelete

Alfréd 873 és 888 között keletkezett végrendelete a legkorábbi fennmaradt királyi testamentum.⁶⁰ Sokat elárul a százszok öröklési jogáról, a wessexi királyi dinasztián belüli öröklési rendről, valamint a dán támadásoknak a trónöröklésre gyakorolt hatásáról. Ugyanis

⁵⁴ Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 1415.; Birch: *Cartularium Saxonum*, No. 559.; Hiteles: Finberg: *The Early Charters of Wessex*, No. 385.

⁵⁵ *Yoke*: tradicionálisan egy pár ökörrel (*yoke* ~ iga) egy nap alatt felszántható terület. Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 1203.; Birch: *Cartularium Saxonum*, No. 539.; Kemble: *Codex Diplomaticus Aevi Saxonici*, No. 307. A föld igen értékes lehetett, összevetve az oklevelekben található többi földárral, a 120 mancus arany igen magas összeg. Hamme feltehetően Romney Marsh, Kentben.

⁵⁶ Sawyer No. 1200.; Birch: *Cartularium Saxonum*, No. 404.; Hiteles: M. P. Parsons: *Some Scribal Memoranda for Anglo-Saxon Charters of the 8th and 9th Centuries*. Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, Erg. Bd., 14. 1939. 13–32. 14.

⁵⁷ Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 1441.; Birch: *Cartularium Saxonum*, No. 574.; Hiteles: Finberg: *The Early Charters of the West Midlands*, No. 85.

⁵⁸ Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 1197.; Birch: *Cartularium Saxonum*, No. 405.; Earle: *A Hand-Book of the Land-Charters and other Saxon Documents*, 105–07.; Hiteles: Parsons: *Some Scribal Memoranda for Anglo-Saxon Charters of the 8th and 9th Centuries*, 24–26.

⁵⁹ Az óangol végrendeletek kiadva: D. Whitelock: *Anglo-Saxon Wills*. Cambridge, 1930.

⁶⁰ Alfréd végrendelete több helyütt is fennmaradt, eredeti oklevélben őrzi például a New Minster-apátság. S. Miller (ed.): *Charters of the New Minster, Winchester*. ‘Anglo-Saxon Charters’ 9. Oxford, 2001.; Harmer: *Select English Historical Documents of the Ninth and Tenth Centuries*, 5–19.; Kemble: *Codex Diplomaticus Aevi Saxonici* No. 314.

Alfréd apjának, Æthelwulf wessexi királynak (839–858) halála után a legidősebb élő fiúra, Æthelbaldra szállt a trón, aki két év múlva meghalt, s őt Æthelbeht (860–865) követte a trónon. Æthelbehtet a király eredetileg egy külön keleti királyság élére akarta állítani (Kent, Surrey, Sussex, Essex), és őt Alfréd nem is testvérenek, hanem rokonának, Æthelbeht királynak titulálja.⁶¹ Bátyjuk gyors halála azonban megváltoztatta a helyzetet. A két, még életben lévő fivér, Æthelred és Alfréd szerződést kötöttek Æthelbeht bátyjukkal, hogy ráruházzák atyai örökrészüket, ugyanis fiatalok voltak ahhoz, hogy saját maguk kormányozzák Wessexet, ami így a keleti részt igazgató Æthelbehtre szállt. (Később, uralkodása idején Æthelred s Alfréd is a szerződés értelmében a keleti királyságot is a koronához csatolta, és igazgatta azt mint Æthelbeht „szerzett birtokát”.) A végrendelet bemutatja Alfréd nézeteltérését bátyjával, Æthelreddel (865–871), aki Æthelbeht halála után nem adta ki Alfréd örökrészét. Halála után vita támadt gyermekei és Alfréd között, amit végül a tanács úgy döntött el, hogy az egyenesági örökléssel szemben az Æthelwulf-féle végrendeletet tartotta szem előtt, illetve az idoneitás alapjára helyezkedett, hiszen a viking támadások közepette nem lehetett gyermekkirálya az országnak. A tanács viszont kezességet követelt Alfrédétől, „nehogy valaki is fiatal rokonai [unokaöccsei], Æthelhelm és Æthelwold életére törjön”. Később a végrendeletben mindkét unokaöccse szerepel, trónjoguk azonban már fel sem merül. Kapnak ugyan birtokokat, igaz, nem sokat, sőt csekélyebb stratégiai fontosságú területeken, keleten. Æthelwold igencsak elégedetlen lehetett az elosztással, ugyanis ő még öccsénél is kevesebbet kapott, hiszen Alfréd halála után fel is lázadt Edward ellen.⁶²

A végrendelet egy roppant tudatos birtokmegosztási stratégiáról árulkodik: a legidősebb fiú, az *ætheling*, Edward egy sor igen fontos birtokot nyer Cornwalltól egészen Kentig; ifjabb fia, Æthelweard ugyancsak kap tekintélyes birtoktestet, de sokkal inkább szérszórta, és a központi wessexi királyi uradalmaktól messzebb, délen, Edward birtokaitól jóval távolabb.⁶³

Az atyai örökség, amiről szó van, csupán Æthelwulf személyes, magán *booklandjére* vonatkozik, amit szabadon elidegeníthetett, s nem pedig a koronabirtokokra, amelyek *folkland*ként kötött örökíthetőségűek voltak, a szokásjog által szabályozva.

„Én, Alfréd [...] tanácskozáva Ethelred érsekkel és a nyugati szászok tanácsával arról az örökségről, amit apám, Æthelwulf testvéreimre, Æthelbaldra, Æthelredre és jómagamra hagytott, és arról [a megállapodásról], hogy bármelyikünk élne tovább, az öröklí az egész örökséget. De mivel Æthelbald meghalt, rokonunkra, Æthelbeht királyra bíztuk örökrészünket, azzal a feltétellel, hogy visszaadja úgy, ahogyan rá ruháztuk, azokkal a birtokokkal együtt, amelyeket ő szerzett. [...] Azután Æthelred következett a trónon, és a tanács jelenlétében megkértem, hogy ossza meg az örökségünket, és adja ki a részemet. Azt válaszolta, hogy nem tudná könnyen megosztani, és halála után rám hagyná, amit csak ő a közös tulajdonunkból bír, vagy amit csak szerzett. A beleegyezésemet adtam. De ahogyan a pogány hadsereg kínzott mindnyájunkat, a gyermekeink sorsáról tanácskoztunk, hogy örököljenek valamit, bármilyen is történjék a kettőnkkel ezekben a gondterhes időkben. Ezután összeültünk a nyugati szászok tanácsával, és megállapodtunk, hogy bármelyikünk is éljen tovább, a másik gyermekeire fogja ruházni mindazokat a földeket, amelyeket szereztünk,

⁶¹ Keynes – Lapidge: *Some Charters in the Name of King Alfred*, 72–73.

⁶² The Anglo-Saxon Chronicles. [A Winchester-i Kézirat (A); A Worcester-i Kézirat (D) 901 [899] – 905 (903).] 92–3.; Kiadva magyarul: Rimaszombati Károly (szerk.): *Vikingek az Angolszász Krónikában*. Szeged, 1997. [Az Abingdoni Krónika (C) 900] 32.

⁶³ Keynes–Lapidge: *Alfred the Great: Asser's 'Life of King Alfred' and Other Contemporary Sources*, 173.

mindazokkal együtt, amit apám, Æthelwulf ránk hagyott, [...] kivéve azokat, amelyeket saját gyermekeinkre hagyunk.

Azután Æthelred meghalt. Mivel az öröklésről sok vitát hallottam, elvittem Æthelwulf végrendeletét a szászok tanácsába, ahol felolvasták előttük. [...] A tanács kijelentette, és szavukat és aláírásukat adták, hogy »minden a Te birtokodba került, ruházd arra, akire jónak látod«. [...]

Én, Alfréd, Isten kegyelméből az angolszászok királya [...] elsőként idősebb fiamra, Edwardra ruházom a földjeimet Stratton in Triggben [...] és mindazokat a booklandeket, amelyeket Leofheah birtokol, továbbá a földeket Carhamptonban, Kiltonban, Burnhamben [...]. Mindazok a booklandek, amelyeket Kentben és Hurstbourneben, illetve Chiseldonban bírtam, adassanak Winchesternek, ahogyan apóma rendelkezte. Magántulajdonomat [sunderfeoh, azaz vagy ingóság, például egy csorda vagy egy külön kezelésű birtok⁶⁴] Ecgwulfra hagyom Hurstbourneben. Ifjabb fiamra hagyom földjeimet Arretonban [...]. Legidősebb lányomra hagyom wellowi udvarházamat; a középső lányomra Kingsclere-t és Candovert; [...] bátyám fiára, Æthelhelmre hagyom aldingbourne-i, comptoni, crondalli, beedingi, beddinghami, burnhami, thunderfieldi és eashingi birtokaimat. Bátyám fiára, Æthelwoldra hagyom godalmingi, guilfordi, steyningi udvarházaimat. Rokonomra, Osferthre hagyom beckley-i, rotherfieldi [...] udvarházaimat. Ealhswithre [a királyné] lambourni, wantage-i és edingtoni földjeimet.

[...] Minden egyes ealdormanomra 100 mancus aranyat hagyok, csakúgy, mint Æthelhelmre és Æthelwoldra.”

IV. 2. Alfréd ealdorman végrendelete

Alfréd, feltehetően surrey-i ealdorman végrendelete a kor egyik fontos forrása. Nem csupán azért, mert egy korabeli szász előkelő tulajdonviszonyairól tudósít, hanem azért is, mivel a vérdíjra, illetve a *folklandre* nézve nélkülözhetetlen információkat közöl. A kettős vérdíj rendszere szerint *wergeld/wergild* illetve meg Alfrédot saját jogán, illetve királyi tisztviselőként is. A *folkland* a *bookland*hez képest korlátozottan örökíthető tulajdon volt, eladományozásához kellett a király beleegyezése is. Leányára (Ealhthryth) hagyja birtokait, illetve annak halála után születendő gyermekeire. Fiára, a feltehetően illegitim Æthelwoldra csupán néhány birtoktestet hagy, *folklandet* viszont a király külön engedélye nélkül nem hagyhat.

A. D. 871–888 között: „Én, Alfréd ealdorman tudatom Alfréd királlyal és tanácsadóival, hasonlóképpen nemzetségtagjaimmal és barátaimmal, hogy örökölt földemet és örökíthető jogon bírt *booklandemet* feleségemre, Wærburhra és közös gyermekünkre hagyom. Ez először 32 hide Claphamben, 6 hide Lingfieldben, 10 hide Horsleyban és 6 hide Nettlesteadben. Én, Alfréd Wærburhnak és gyermekünknek, Ealhthrythnek adom e földeket az összes jószágával és termésével, minden tartozékával, és adok nekik 2000 disznót, ha Wærburh nem megy újra férjhez, ahogyan szóban megegyeztünk. És feleségem vigye mindkét vérdíjamat Szent Péter egyházába, ha Isten is úgy akarja. [...] Wærburh halála után a sandersteadi, seldoni és a lingfieldi földeket elvitathatatlanul Ealhthryth örökölje. Ha születik egy gyermeke, halála után pedig ő örököljön, ha nincs utóda, legközelebbi egyenes ági atyai rokona örökölje a földbirtokot és a jószágokat. Bárki atyai ági nemzetségtagjaim közül joga-

⁶⁴ Keynes–Lapidge: *Alfred the Great: Asser's 'Life of King Alfred' and Other Contemporary Sources*, 319.

sult megvásárolni tőle ezen birtokok bármelyikét fél áron. Bárki is legyen Clapham földjének haszonélvezője, adjon Chertsey egyházának 200 pennyt minden évben Alfréd lelki üdvéért. És fiamnak, Æthelwoldnak adom 3 hide-nyi *booklandemet*, 2 hide-ot Waddonban, egyet gattonban, s adok neki ezzel együtt 100 disznót is. És ha a király hajlandó neki adományozni a *folklandet* a *booklanddel* együtt, legyen az övé, és használja; ha ez nem lehet, ő [lánya, Ealhthryth] adjon neki egy birtokot, amelyiket akarja, Horsleyt vagy Lingfieldet. Ő [Ealhthryth] adjon Krisztus egyházának 100 disznót a lelkem üdvéért, 100-at Chertseynek. [...] Ha a Mindenható Úr úgy rendel, és megajándékoz egy közelebbi fiúutóddal, ráruházom összes vagyonomat, hogy halálom után ő élvezhesse. [...] Tanúságtévők: Ethelred, érsek [...], Wærburh (!) [...]”⁶⁵

V. A Tribal és a Burghal Hidage

A Burghal Hidage elődje az ún. *Tribal Hidage*, azaz Törzsi Telekrendszer, a királyi adóigazgatás kitűnő forrása, amely a 7. vagy 8. században készülhetett. A Tribal Hidage óriási adminisztratív fejlettséget mutat, rendkívül koherens, olajozottan működő, rendszerezett hatalomgyakorlatot feltételez. Minden királyságban felmérték az összes telek számát, valószínűleg az akkor főhatalmat gyakorló merciai udvar számára, így képet alkothatunk a Heptarchia egyes fejedelemségeinek kiterjedéséről, s ily módon a korabeli erőviszonyokról is. Például Wessex királysága 100000 telekkel rendelkezett, míg Essex csupán 7000-el (nem lehet véletlen, hogy a 9. században éppen Wessex lesz az a fejedelemség, amely egyedül képes felvenni a harcot a dánokkal). („*XXV West sexena – 100 000 Wessex*”). Az egyes területek mezőgazdasági hasznosításáról is tartalmaz adatokat a *Tribal Hidage*. Wessexhez hasonlóan a dél-, dél-kelet-angliai területek rendelkeznek a legnagyobb telki állománnyal, azaz szántóval:

„Kent: *XXXIII Cantwarena – 15,000 hide*
 East Anglia: *XXXI East Engle – 30,000 hide*
 Sussex: *XXXIV Suth sexena – 7,000 hide.*”⁶⁶

Máshol az igen szűkös telekállomány arra utalhat, hogy a terület mocsaras vagy fenyéres, harasztos mező volt a koraközépkorban. Egyes területeket igen jól lehet azonosítani. A kutatás igazolta, hogy a kevesebb telekszámú jelölt területek a középkor e szakaszában igen gyéren voltak műveltek; morotvás, lapályokkal, mocsarakkal vagy fenyérekkel borított térségek voltak, például Wiggenhall, a mai Fenszen Kelet-Angliában (ami a Tribal Hidageban *Wigesta* néven szerepelt 900 telekkel), továbbá *East Wixna* és *West Wixna* a cambridgeshire-i Ouse két oldalán, ma mocsaras *Fenland*, amely csupán 300 és 600 telekkel szerepel. A ma Peterboroughtól keletre fekvő fenlandi *South gyrwa* és *North gyrwa* csupán 600-600 telekkel rendelkezett.⁶⁷

Alfréd uralkodásának legjellegzetesebb tárgyi nyomai a *burh*-ök, s azoknak írásos emléke, a *Burghal Hidage* [‘erődített központokhoz rendelt telkek rendszere’]. A *burh*-ök egy stílusban, egy mintát követve épített királyi várak (*cyninges burh*).⁶⁸ Földsáncokkal, rit-

⁶⁵ Earle: *A Hand-Book of the Land-Charters and other Saxon Documents*, 149.; Harmer: *Select English Historical Documents of the Ninth and Tenth Centuries*, 13–15.

⁶⁶ C. Hart: *The Tribal Hidage*. Transactions of the Royal Historical Society, 5th ser. 21. 1971. 133–57. 131.

⁶⁷ uo.

⁶⁸ *cyninges burh* v. *burg*: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 1560.

kámban föld-fa esetleg kőfalakkal megerősített, bekerített erődített helyek (a városon belül tervezett, kikövezett utcákkal) s azoknak egy szisztematikus védelmi rendszere, a várakat összekötő utánpótlási és felvonulási hadiutakkal (*herewith*).⁶⁹ A *burh*-rendszer nem előzmények nélküli: a 8. század második felére datálható az ún. *Offa's Dyke*, Offa mercai király ma is álló földsáncrendszere Wales határán, mely szerkezetével a *burh*-öké igen nagyfokú rokonságot mutat. A *burh*-ök egy része őskori erődítményekre épült: például a pintoni a vaskori hegyi erőd, *fort* (Roborough Camp, Barnstaple-től északra Devonban) földsáncait követi.⁷⁰ A *burh*-ök rendszere Dél-Angliában kitűnő szervezettségről ad tanúbizonyságot, amely bizonyítékául szolgálhat a *Burghal Hidage*, egy hihetetlenül precíz hadi összeírás.⁷¹ Valószínűleg teljes egészében csak Alfréd utóda, Idősebb Edward idejében, a 10. század elején készült el, de a nagy részét már Alfréd idejében összeállították.⁷² Ez a katonai adminisztráció egy olyan terméke, amely felméri a *burh* környékén élő, a vár védelmére fogható népességet, s annak anyagi helyzetét, birtokainak nagyságát. Az angolszász szabadokra vonatkozó hadkötelezettséget Alfréd helyőrségi szolgálatban is bevezette, meghatározták, egy szabad mekkora falhányadot, várfalhosszúságot (*pole*, rúd, mérőrud) köteles védelmezni külső támadás esetén. Központi irányításra utal a *burh*-alapú városok egységes városszerkezete, megegyező alaprajza.⁷³

Jóllehet a *Burghal Hidage* nem maradt fenn egykorú kéziratban, csupán egy 11. századi, 1066 utáni winchesteri oklevél 16. századi átírásában, illetve hat 1066 utáni kódexben szövegmásolatként, a *burh*-ök hitelessége példának okáért Winchester esetében egyszerű matematikai művelettel igazolható.⁷⁴ Az átírt oklevél szerint:

„Hastingshez 500 hide tartozik, Leweshoz 1200 hide, [...] Cichesterhez 1500 hide, Buckinghamhez 1600 hide, [...] Winchesterhez 2400 hide tartozik.”

⁶⁹ D. Hill – A. R. Rumble (ed.): *The Defence of Wessex. The Burghal Hidage and Anglo-Saxon Fortifications*. Manchester, 1996.; Abels: *Alfred the Great. War, Kingship and Culture in Anglo-Saxon England*, 1998. 204.; Főként föld-fa sáncokat v. gátakat építettek a római vagy őskori falak maradványaira, illetve szisztematikus sánc/árok-rendszerrel vették körül a falakat (*fossatum regis*): F. Barlow – M. Biddle – O. von Feilitzen – D. J. Keene (eds.): *Winchester in the Early Middle Ages. An edition and discussion of the Winton Domesday*. Oxford, 1976. 274–75.; 450.; az árkokat (*twicene*) közli egy 961-es oklevél is: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 695.;

⁷⁰ S. M. Pearce: *The Archaeology of South West Britain*. London, 1981. 196–98.

⁷¹ Egy megrongálódott kézírata létezik (London, British Library, Cottonian Manuscripts, Otho B. xi), amely azonban jól rekonstruálható egy 1562-es átírásból (London, British Library, Additional Manuscripts 43703), feltehetően 11. századi; illetve egy másik, igaz 1066 utáni. Keynes–Lapidge: *Some Charters in the Name of King Alfred*, 339.

⁷² 880 és 886 között: *The Winton Domesday*, 273.

⁷³ David Hill: *The Burghal Hidage: the Establishment of a Text*. *Medieval Archaeology*, 13. 1969. 84–92.; R. P. Abels: *Lordship and Military Obligation in Anglo-Saxon England*. Berkeley, 1988. III. fejezet.; M. Gelling: *The West Midlands in the Early Middle Ages*. London, 1992.

⁷⁴ Winchester esetében a *burh*-építés igazolható okleveles adatokkal is. Oklevél említi a várat (*cyninges burh* v. *burg*) korabeli oklevelekben: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 1560.; illetve a falat: *wealle*: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters*, No. 360.; a déli, a kikötő, Hamwih felé vezető utat védő falat: *portwealle*: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 1376.; Sőt, Wulfstan is említi a falakat később (a *Narratio metrica*-ban): *muri*, *moenia*: *The Winton Domesday*, 273. A 12. századi (1110 és 1148) Winton Domesday összeírásaiból ismerhetünk több, a fal építésére vonatkozó adatot: feltehetően állt már a Király Kapu, a King's Gate (*Chingeta*) Alfréd idejében is: a többi kapuról („porta de Sud”; „porta Herberti”) vannak 10. századi okleveles adatok: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, Nos., 1463.; 449; A 12. században már van ház, ami a fal mellett vagy a falra épült: „*domus est iuxta murum vagy domus illa sedet supra murum*”: *The Winton Domesday*, 118.; 276.

„Egy hold (*acre*) szélességű (oldalhosszúságú) fal biztosítására és védelmére 16 hide-nyi telek szükségeltetik. Ha egy hide egy embert ad, minden rúd [v. mérő, *pole*-hosszúságú] falat 4 embernek kell védelmeznie. Így 20 *pole*-nyi fal védelmére 80 hide kell, egy *furlongra* [nyolcadmérőföld] 160. Két *furlonghoz* 320 hide, 3 *furlonghoz* 480 hide kell. [...] 12 *furlonghoz* 1920 hide szükséges. Ha a kerület ennél is nagyobb, a szükséges létszám könnyen kiszámítható, mivel mindig 160 ember szükségeltetik 1 *furlong* védelmére, tehát minden *pole* falat 4 embernek kell védenie.”⁷⁵

Így egyszerűen meg lehet határozni, hogy Winchester falai 2400 ember tartozik védelmezni, s mivel minden 4 embernek 1 rúdnyi falat kell védenie, Winchester falai 600 *pole* hosszúak. A korban használatos angolszász kori rúd megegyezik a később használatossal, 16,5 angol láb vagy 5,5 yard (1 láb = 30,48 cm; 1 yard = 91,44 cm), azaz 502,95 cm; tehát Winchester fala 600-szor ennyi, 3017,52 méter (9900 láb). Winchester és más római erődítésekkel bíró városok esetében a *burh* a római falak vonalát követte, mint azt az angol régészet jó ideje feltárta s bizonyította is, hogy a falra épült rá a 9. század végi föld-fa sánc; s így meg is lehet mérni, mekkora volt a római fal hossza. Ez mintegy 3033,9 méter (9954 láb), azaz csak igen kis eltérés mutatkozik a *Hidage* adatai és a feltáráson mérhető közt.⁷⁶ Az is logikus, hogy mekkora falhosszat osztottak egy emberre, 125,7 cm-t, nem többet, csak amit képes megvédeni, 2 lépésnyi vagy 1 kettőlépésnyi, azaz 4 lábnyi szakaszt, hogy jobbra és balra is egy-egy lépésnyire védje az erőd falát (ez is majdnem pontosan megegyezik: $30,48 \times 4 = 121,92$ cm)! (A magyar lépés [Lat. *gressus*, Ném. *Schuch*] ugyancsak 2 magyar láb.) A *furlong* hossza is beleilleszkedik a gondosan, precízen kiszámított szisztémába: a *Hidage* szerint 1 *furlongot* 160 embernek kellett védenie: azaz 1 *furlong* a *Hidage* alapján 201,18 m ($125,7 \times 160 = 201,18$ m). Az angol nyolcadmérőföld, a *furlong* pedig ugyanennyi, 220 yard, azaz 201,17 m. A Warehamben feltárt sáncrendszer hossza is megegyezik a *Hidage*-ban szereplő adatokkal.⁷⁷

A *Tribal Hidage* szerint Wessexben 100 ezer hide telket találunk, viszont a *Burghal Hidage* adatai alapján a *burh*-ökhöz rendelt földek nagysága csak 27 000 teleknyi. Régészeti feltárások alapján több más helyen is azonosítottak Wessexhez tartozó *burh*-öket, s azt is látni kell, az ország nem minden részén épültek *burh*-ök, csak a stratégiai pontokon, például római utak mentjén vagy azok csomópontjainál (pl. Bath), továbbá a határvidékeken (pl. Soutwark) és a tengerparton (pl. Hastings), vagyis a wessexi földek nem mindegyike volt bevonva a helyőrségi szolgálatba. Sőt, mozgósítási nehézségek miatt egy-egy *burh* hatósugara nem terjedt tovább 32 kilométernél (azaz egy napi gyaloglással el lehetett érni). Az angolszász szabadok más része a harctereken szolgált a királyt. Az Angolszász Krónika szerint „Alfréd két részre osztotta seregét, a fele mindig szolgálatban volt, a másik fele pedig otthon, kivéve azokat, akiknek az erődöket kellett védeniük”. Azaz a 27 000-es adat a *burh*-ökhöz rendelt földekről csupán a wessexiek egyharmada, tehát ily módon a fenti 100 ezres adathoz közeli értékhez jutunk. Sőt, ezt még a *Domesday Book* adatai is megerősítik: 100 ezernyi családfő szerepel 1086-ban az akkoriban már némileg kisebb területű Wessexben. London sem szerepel a *Hidage*-ben, de a régészek azonosították az Alfréd-kori *burh* helyét: a Cheapside és a Temze, valamint a Queenhithe és a Billingsgate határolta terület. (Némelyik utca a mai utcák alatt húzódott.)⁷⁸ London (a korban *Lunden*

⁷⁵ Robertson: *Anglo-Saxon Charters*, 247–49.

⁷⁶ *The Winton Domesday*, 272.

⁷⁷ Itt 1600 telekhez 2012 méter fal tartozik: Abels: *Alfred the Great. War, Kingship and Culture in Anglo-Saxon England*, 1998. 205.

⁷⁸ A. Vince: *Saxon London: An Archaeological Investigation*. London, 1990. 20–22.

wic) erődítési munkálatait egy hiteles oklevél is megerősíti: egy Chelseaben tartott királyi tanács (*witan*) jegyzőkönyve 889-ből London római falai helyreállításáról szól (*instauratio Londinii*).

A. D. 898–899: Alfréd király Plegmund érseknek, a Chirst Church egyháznak, Wærferthnek, Worcester püspökének és a worcesteri egyháznak adományozza az *Æthelredes hyd*-nál [*Æthelred ealdorman* rakpartja] a Temze partján [ma Queenhythe] lévő földjét [kereskedelmi kiváltságokkal és kikötői jogokkal együtt].⁷⁹

A 20. század eleje óta igen sok *burh*-öt tártak fel (Wareham, Chisbury, Portchester, Malmesbury stb.), a legjobban talán Wallingfordban maradtak fenn a sáncok, amint az a légifelvételeken egyértelműen ki is rajzolódik.⁸⁰ Az Alfréd által a római *castrumok* mintájára létesített új városokban egymásra merőleges és párhuzamos utcák rendszere figyelhető meg: a wallingfordi főutca, a High Street a 9. században is a *burh* fő ütőere volt.⁸¹ A leletek datálása segítségével minden *burh*-építés a késő 9. századra vagy a 10. század első éveire tehető (Alfréd utódai is folytatták ugyanis az erődítési munkálatokat.⁸²) Magát az erődépítési „programot” egyébként az Angolszász Krónika több helyen is és Asser életrajza is igazolja: „egyes városokat újjáépített, máshol, ahol nem voltak azelőtt, ott maga emelt újakat” [*castellumok*].⁸³ Vannak azonban máig is azonosítatlan *burh*-ök, például *Eorpenburnan*. (Malmesbury-i Vilmos történetíró Shaftesburyben még a 12. században látott is egy feliratot – „Az Úr Megtestesülésének 880. évében Alfréd király építtette e várost” – ami ugyan hosszú évszázadokra eltűnt, de egy 20. század eleji feltáráskor, legalábbis egy erősen elmosódott része előkerült.⁸⁴)

Ha a Burghal Hidage nem is teljesen egykorú, a *burh*-építésről és az építkezés anyagi alapjainak a megteremtéséről tanúskodik egy bizonyíthatóan egykorú, Alfréd-kori oklevél is, amit *Æthelred*, Mercia ealdormanja adott ki, s amely a Worcesterre vonatkozó királyi, ealdorman által szedett jövedelmek felét a püspöknek adományozza, erődítmény építése céljából.

A. D. 889–899: *Æthelred* és *Æthelðflæd*, Wærferthnek, Worcester püspökének a kérésére elrendeli, hogy építsenek Worcesterben *burh*-öt (*bewyrcean þa burh æt Weogernaceastre*) a lakosok védelmére. [... ezért] *Æthelred* és *Æthelðflæd* Istenre és Szt. Péter egyházára ruházzák mindazoknak a jogoknak a felét, amelyek az uradalomhoz [Worcester] tartoznak (*on ælcum þæra gerihta þe to heora hlaforddome gebyrad*), legyen az a piacon vagy az utcán, mind az erődben, mind azon kívül (*oððe on ceapstowe oððe on stræte, ge binnan byrg ge butan*), hogy az alapokat [a föld-sáncokat] minél dicséretesebben építhessék meg. [...] kivéve a saltwici [Droitwich] sójövédelmet [*wægnscilling* ~ *wagon-shilling* és *seampending* ~ *load-penny*, az egy szekérnyi, illetve egy darabnyi, 'sónyi' só után fizetett illeték], amely ugyanúgy a királyt illesse, ahogyan azelőtt. Máskülönben azonban az egyházat illesse a földbér-

⁷⁹ Töredékesen fennmaradt oklevél: Sawyer: *Anglo-Saxon Charters. An Annotated List and Bibliography*, No. 1628.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, No. 577.; Hiteles: E. Ekwall: *Street-Names of the City of London*. Oxford, 1954. 35–38.

⁸⁰ J. Campbell (ed.): *The Anglo-Saxons*. Oxford, 1982. 153.

⁸¹ Az építés rendszerére pl. Winchesterben lásd: M. Biddle–D. Hill: *Late Saxon planned Towns*. *Antiquaries Journal*, 51. 1971. 70–85. 72.

⁸² Wallingfordban a Domesday Book tanúsága szerint tovább folytatták a munkálatokat: „Alsige városi házát lerombolták („sunt destructae”) a vár építése miatt: R. Fleming: *Domesday Book and the Law. Society and Legal Custom in Early Medieval England*. Cambridge, 1998. No. 73.

⁸³ Keynes – Lapidge: *Some Charters in the Name of King Alfred*, 82.; 100–102.

⁸⁴ Keynes – Lapidge: *Some Charters in the Name of King Alfred*, 340.

nek (*landfeoh*), a vérontás (*fihtewite*), a lopás (*stale*), a becstelen kereskedés (*woh-ceapung*) [pl. a hamis mértékek használata] bírságának és minden egyéb bírságnak, valamint a vár- és falépítési kötelezettség megváltásának (*burhwealles sceatinge*) a fele.⁸⁵

A *Burghal Hidage* alapján egyes városok nagyságára, lélekszámára, gazdasági-politikai szerepére is következtethetünk.⁸⁶ Azok esetében, ahol a *Domesday Book* is rendelkezik adatokkal, azt is megvizsgálhatjuk, a 9. század vége, 1066 és 1086 között hogyan fejlődött az adott város. A sussexi Leweshez (*Lewes Rape*) például 1200 telek tartozik, tehát a legnagyobb telekszámúak közé (telekszámra Winchesterének a fele), kerülete 4500 angol láb, 1508,76 méter, s ha a wallingfordi négyzetes tervezett városszerkezetet vesszük figyelembe és ennek a negyedével, 377,19 méteres oldalhosszúsággal számolunk, akkor a város területe is következtethetünk, ahol 1066-ban 127 polgár él.

„Edward királynak 127 polgára volt” (*Ibi rex. E. habebat. cxxvii burgenses in dominio*).⁸⁷

Lewes 1086-ban már királyi *borough*, igen tekintélyes összeggel adózik, valamint maga a város teljes értéke is jókora összeg:

„Lewes [Hitvalló] Edward király idejében [1066 előtt] 6 font 4 shillinggel és 3 félpenny adót (*gafol*) és vámot fizetett (*Burgus de Lewes T. R. E. reddebat vi. libras et iii. sol. et iii. obolos de gablo et de theloneo*). [...] Most 38 shillinggel többet fizet a város. A teljes értéke Edward király idejében 26 font, most [1086] 34 font és 112 shilling az új pénzverdéből (*T. R. E. valebat totum xxvi. libras. Modo valuit xxxiiii. lib. et de nova moneta. c. sol. et xii.*).⁸⁸

A nagyobb burh-ök Alfréd idejében Wallingford (2400 telek), Wareham (1600 telek), Malmesbury (1200 telek). Vannak olyan burh-ök, amelyek később is tekintélyes városi központok maradnak (Oxford, 1500 hide), de vannak olyanok is, amelyek a középkor későbbi századaiban szinte teljesen eljelentéktelenednek (Cricklade, ekkor 1400 hide-dal vagy a máig is azonosítatlan *Sceafstige*, 1000 telekkel). Érdekes, hogy a később nagyra növekedő Southampton (a korban *Hamwih*) itt még csupán 150 telekkel bír, viszont a korban igen jelentős, de a későbbi századokban visszafejlődő Wilton hozzárendelt telekhányada majdnem tízszerese Southamptonénak (1400). A nagyobb kikötő Southwark, 1800 hide-nyi telekszámmal, Bridport 800-zal, vagy Langport 600 hide-dal.⁸⁹ A későbbi nagy nyugat-angliai város, Exeter itt csupán 734 telekkel áll.⁹⁰ 1066-ban a 800-telkes Bridportban 120 polgárházról tud a *Domesday Book*, az Alfréd korában háromszor akkora, Winchester-nagyságú burh, Wareham viszont ennél nem sokkal több házzal (143) rendelkezik, azaz valószínűleg Bridport fejlődött gyorsabban.⁹¹

⁸⁵ EHD I. 498.; Birch: *Cartularium Saxonicum*, No. 579.; Kemble: *Codex Diplomaticus Aevi Saxonici*, No. 1075.

⁸⁶ Winchester burh-jének belterülete pl. 58,2 hektár; Wallingfordé 41 ha.; Warehameé 37,2 ha. *The Winton Domesday*, 451.

⁸⁷ John Fines (ed.): *Domesday Book*. London and Chichester, 1982. 40.

⁸⁸ uo.

⁸⁹ Southwark később is jelentős kikötő, még a *Domesday Book* is arról tanúskodik, hogy a temzei kikötő rakpartjának kereskedelmi jogait nem kisebb személyiségek, mint Godwine earl, majd Odo, bayeaux-i püspök birtokolták. Fleming: *Domesday Book and the Law*, Nos. 1499.; 1500.

⁹⁰ Robertson: *Anglo-Saxon Charters*, 247.

⁹¹ *Domesday Book*. Dorset. 75.

A *burh*-ökben állandó lakosságot is teremt a központi hatalom: minden kilencedik szabad köteles a *burh* falain belülre költözni, és 8 katonára elszállásolást biztosítani! Ennek fejében a vár körül földet kapnak. (Ez a réteg lesz az alapja a 10–11. században kialakuló új városi polgárságnak – természetesen az állandó katonai jelenlét vonzza az ipart és kereskedelmet.)⁹² Az erődépítési reformnak nemcsak védelmi, hanem közigazgatási és gazdasági jelentősége is van. Alfréd nem titkolt célja volt, hogy új városi központokat hívjon életre. Mesterségesen, királyi privilégiumok adományozásával, pénzverdék felállításával, piactartási jogoknak a *burh*-ökre ruházásával indul meg a fejlődés. A királyi vámszedőhelyeket gyakran az új központokhoz kötik, s a vámszedő tisztviselőket ide helyezik. Maga az *ealdorman* (később *earl*) is sokszor ide helyeztetik át, így lassan egy-egy nagyobb *burh* egyben igazgatási centrummá is válik.⁹³

VI. Egyéb archív források⁹⁴

A 9. századnak egyik érdekes forrása a durhami egyházmegyéből származó *Liber Vitae ecclesiae Dunelmensis*, amely az egyház számára adakozókat írja össze. A *Liber Vitae* azért is lehet hasznos a történetírás számára, mert az egyes nevekből következtethetünk eredetükre s így az egyes személyek származására. A forrásból kiderül, hogy a 9. században Észak-Angliában, Northumbriában még voltak brit-kelta vagy ír-kelta, esetleg latin eredetű személynevek.⁹⁵ (Lásd alább dőlt betűvel szedve). Ezen kívül egyes klerikusok, például apátok mellett a *rex* megjelölést is találjuk, ami arra utalhat, az egyes dinasztikiából többen szerzetesi életmódra térhettek át életük végén.

Királyok és hercegek (*Nomina regum vel ducum*): alcfrith. ecgfrith. osric. eadulf. cynimund. aelfluad. helmgils. [...] *custantin*.

Királynék és apácafőnöknök (*nomina reginarum et abbatissarum*): eanfled. aelfled. cuthburg. osgyth [...]

Apátok (*Nomina abbatum*): eadberct rex. edilulald rex. [...]

Presbiterek (*Nomina praesbyterorum*): demma. ceolfrith. sigbald. *faelfi*. guthfrith. *tobas*. [...]

Klerikusok (*Nomina clericorum*): eanuulf. eaduald. *finan*. [...] ecgberct. alchmund. *adamnan*. *hocin*. [...] *fergus*. *fladgus*. [...]

Szerzetesek (*Nomina monachorum*): herding. aldceorl. cuthelm. [...] *coluduc*. *arthan*. *turpen*. *aberth*. [...]

⁹² Wallingfordban a Domesday Book szerint 1066-ban már van háza a St. Albans-i apátságnak; több háza van báróknak, mint pl. Henry de Ferrers; Hitvalló Edward 15 telken testőreit, udvari katonáit (*housecarl*) telepítette le. Fleming: *Domesday Book and the Law*, Nos. 76–79.

⁹³ Az angolszász-kori városokra lásd: J. Haslam (ed.): *Anglo-Saxon Towns in Southern England*. Chichester, 1984.

⁹⁴ Nem írok e helyütt egy másik angolszász oklevéltípusról, a *writ*ről, mivel Alfréd korában még nem létezett, legalábbis nem maradt fenn egy darab sem a 10. század előtről. (A *writ* egy egyszerűbb okirat volt, királyi pecséttel ellátva, amely általában a helyi hatóságokat csupán tudósította egy adomány vagy rendelkezés megtörténtéről, azaz az oklevél kiadásáról. Alfréd ugyan közvetetten szól arról Szt. Ágoston *Vallomásainak* az óangol fordításában, hogy ilyen jellegű királyi 'leiratok' születtek – azaz küldött tisztviselőinek pecséttel ellátott leveleket, *ærendgewrit* and *hys insegel*, amelyekben nemcsak tudósította őket egyes rendelkezéseiről, de instrukciókat is intézett hozzájuk – de nincs rá konkrét bizonyíték. EHD I. 844–45.; Harmer külön típusnak tekintette már Alfréd korában a „lepecsételt leveleket”: F. E. Harmer: *Anglo-Saxon Writs*. Manchester, 1952. 10–13. Vannak kutatók, akik a Fonthilli Levélben található *hondseten*-t, a király aláírását (lásd fentebb) is már *writ*nek tekintik. W. H. Stevenson: *Yorkshire Surveys and Other Eleventh-Century Documents in the York Gospels*. English Historical Review 27. 1912. 1–25. 5.

⁹⁵ Sweet: *The Oldest English Texts*, 154–63.

Tanulmányomban arra vállalkoztam, hogy bemutassam az angolszász-kori Anglia első-sorban okleveles forrásanyagát. A 8–10. századi angolszász írásbeliség és különösen a wessexi és merciai központi adminisztráció fejlettsége kiemelkedő. Alfréd kora a koraközépkor kutatásának igen jó terepe, páratlan lehetőségeket kínál a gazdaság-, társadalom-, egyház- és művelődéstörténeti következtetésekre. Ezek alapján olyan, a korabeli Nyugat-Európához képest is összehasonlíthatatlanul mélyebb, részletekben gazdagabb képet nyerhetünk Angliáról, amely révén az angolszász térség végre elfoglalhatja méltó helyét a kontinentális történetírásban is. Alfréd Angliája nem a frank központú, nagy károlyi Európa perifériája volt, hanem a vikingeknek egyedül ellenállni képes, szisztematikus katonai védelemmel bíró, kitűnően szervezett, precízen működő, magas szellemi kultúrájú állam, amely sikeresen egyesítette a törzsi királyságokat egy egységes központi monarchiában, s amelyben a wessexi dinasztia vezető szerepe még sokáig megkérdőjelezhetetlen lesz. Nem véletlen, hogy a későbbi korok hamisítói nem csupán Anglia királyának, hanem az „egész Albion uralkodójának” címezték Alfrédet (*rex totius Albionis*), kifejezve azt, hogy a király olyan szuverenitással rendelkezett – elsőként – a brit szigetek felett, hogy nem csupán az angolszászok, hanem a szigeteken élő dánok és norvégok is elismerték. Művét majd utódai teljesítik be: Edgár király (959–975) koronázásán „alattvalói, norvég és dán fejedelmek húzzák az evezőt a koronázási hajóban”. A 10. században Anglia, trónján az akkoriban Európában legrégebben folyamatosan uralkodó dinasztíával, a nyugati-frank királyság anarchiába süllyedésével, a felemelkedő szász német cészárok mellett az európai nagyhatalmi politika fontos résztvevője lesz.

SZABADOS GYÖRGY

Párhuzamos gondolatok Attiláról, Szent Istvánról*

„Sándor kevés esztendőök alatt világi monarchává lett, Julius császár kicsiny ideig világbíró rómaiakat maga alá hajtá, Atila kevés esztendeig világ egyik végéről a másikig győzedelmesen jára, sok nemzetet elronta, magának s nemzetének Pannoniában királyságot építe, aki mai napig is vagyon. És noha Sándor ennél több dolgokat víve véghez,... de Atilának fáradsága hasznosabb vala, mert amannak az ő győzedelmei, országlásai holta után mind füstben menének, ez maradandó és örökös királyságot csinála magyarnak, ha mi is úgy continuálnánk, mint a régi jó magyarok kezdték.” – írta Zrínyi Miklós 1656–1657 telén Mátyás király életéről elmélkedve.¹

„Ez a két leghiresebb Királyai voltanak tehát a’ régi magyar nemzetnek: Attila, és Sz. István: amaz vérengző, imez békeség’ szerető: amaz Pogány, imez Keresztyén: de a’ mit Attila szerzett, meg nem maradt, a’ mit Sz. István kezdett, mind eddig fen-maradt: amannak birodalma tsak hamar halála-után fel-fordult, imennek országa mái napig is, majd 800. esztendő alatt, szépen virágzik.” Katona István 1788-ban kiadott kis könyve, a „Szent István, Magyarok’ első Királya’ Ditsérete” eredetileg emlékbeszéd volt, amely „Bétsben, a’ N. Magyar Nemzet’ nemzeti inneplésének alkalmatosságával, a’ Szent János Templo-mában Kis-Asszony havának 24-dik napján” hangzott el.²

A két gondolat a honi eszmetörténet azon időpontjairól csendült össze, amelyet hatalmas művelődésbeli szakadék választott el. A 17. század legnagyobb politikai gondolkodója kora szunnyadó historiográfiájának foglya volt. A jezsuita tudós életműve azt a páratlan gyorsaságú tudományfejlődést tetőzte be, amelynek révén a 18. század folyamán a legtöbb írott kútfő ismertté vált, és amely létrehozta hazánkban a kritikai történetírást. Kettejük életének művelődéstörténeti háttere magyarázza, mint cserélődtek ki a párhuzamos példázat nagy személyiségei, és hogyan lépett a magyar történelem szimbolikus kezdőalakjának szerepébe Attila helyére Szent István.

A magyar történeti emlékezet korai idejétől fogva megfigyelhető, hogy íróink nem egyszerűen feltárják a múltat, hanem elmélkednek is róla, s jelenükhöz szóló gondolatokat fogalmaznak meg. Nem véletlen, hogy a száraz tényközlő annalsztikus tárgyalásmód – az egyedüli Pozsonyi Évkönyveket leszámítva – nem honosodott meg, sokkal jobban érvényesült a „mesélős” gesta.³ E műfaj legismertebb magyar képviselője Anonymus alkotása. Béla Jegyzője a *Gesta Hungarorum* előszavában így fogalmaz: „Ha pedig Magyarország nemes nemzete

* A tihanyi „Szent István alakja a régi magyar és az európai irodalomban, művészetben és történetírásban (A késő középkortól a XVIII–XIX. század fordulójáig)” konferencián, 2000. szeptember 30-án tartott előadás szerkesztett változata.

¹ Zrínyi Miklós: *Mátyás király életéről való elmélkedések*. Sajtó alá rendezte, magyarázatokkal és utószóval ellátta Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter. Budapest, 1990. 30–31. A mű megírásának időpontjáról lásd: Kovács Sándor Iván: „Hallani láttatom az ő árnyékát...” Zrínyi prózaírói remekműve: a Mátyás király életéről való elmélkedések. In: Zrínyi: *Mátyás király életéről való elmélkedések*, 37.

² Katona István: *Szent István, Magyarok’ első Királya’ Ditsérete*. Bécs, 1788. 5.

³ Hóman Bálint a németföldön elterjedt, partikuláris jellegű évkönyv- és krónikairódom magyarországi meg nem honosodásában látta annak tanújelét, hogy korai keresztény kultúránk nem egyszerű függvénye a németnek. Hóman Bálint: *A magyar történetírás első korszaka*. Hóman Bálint munkái II. Történetírás és forráskritika. Budapest, 1938. 281. A regényes gesta francia eredetéről lásd: Hóman: *A magyar történetírás első korszaka*, 259.

őseinek eredetét, hőstetteit parasztok hamis meséiből, vagy a regösök csácsogó énekeiből mintegy álmokképekben hallaná, az illetlen és méltatlan dolog volna. Inkább az írássok biztos előadásából, valamint az egyértelmű történetírói magyarázatból nemeshez méltón ismerje meg az események igazságát.⁴ Igaz, a 42. fejezetben kénytelen elismerni a szájhagyomány fontosságát: „A harcokat és hőstetteket, ha jelen írásunk szerint nem akarnátok [elhinni], akkor higgyetek a regösök csácsogó énekeinek s a parasztok hamis meséinek, akik a magyarok hőstetteit és harcait mind a mai napig nem engedték át a feledésnek.”⁵ A történeti kritika és gondolkodás korai megnyilvánulását találóan jellemezte és bírálta Arany János a *Naiv eposzunkról* írott tanulmányában (1860): „Már első krónikásainknál látjuk a józanságot, melylyel a történetileg valót a mesétől, költeménytől igyekeznek elválasztani. Béla Névtelenje gondosan óvakodik a parasztok csácsogó énekei ellen: noha máskor meg hivatkozik rájuk... Azonban e józanság hátrányos vala népköltészetünk emlékeire, hátrányosabb talán, mint maga a keresztény vallás terjesztése: mert ez csak a hitregénknek üzent hadat; míg a korai kritika dere hagyományos költészetünk virágait fagyasztá el, midőn a történetből száműzni akar vala minden regeszerűt. Mert nincs a naivnak esküdtebb ellensége, mint azon kezdetleges, szintén naiv állapot, midőn valamely egyén vagy nemzet gyermeki elfogultságából kibontakozni kezd. Ilyenkor egy hitében megtértnek buzgalomával indít háborút azon tévelygés ellen, melynek előbb önmaga is rabja volt, gyűlöli azt, mert értelme világánál szegyenli, hogy valaha szerette.”⁶ Arany János óta sokan és sokféleképpen értelmezik a művelt klerikus felsőbbesztudatának tételét, ám ez nem hatott közvetlen utódaira. A *Gesta Hungarorum* 1746-os kiadásáig, jó félezer évig ismeretlenül lappangott, a krónika-irodalom véráramába ilyenformán nemhogy az idézett gondolat, de a mű egész tanítása sem kerülhetett bele, amely pedig a 9–10. századra irányítja a múltra tekintő figyelmet. Az uralkodóvá lett őstörténetet más dolgozta ki, aki viszont más korból való személyt állított a nemzeti élet jelképes kezdetéül.

Kézai Simon, IV. (Kun) László hú papja a királyának kedves hun történet beillesztésével a krónikaszerkesztmény vázát évszázadokra kötelező érvénnyel alkotta meg. S jóllehet az ő 1282 után írott *Gesta Hungarorum*a is ugyanúgy fél évezredet várt újkori kiadásra, mint Anonymusé, Kézai utóélete sokkal kedvezőbben alakult. Míg Béla király Jegyzője szinte nyomtalanul múlt el középkori művelődéstörténetünk lapjairól, addig IV. László király klerikusa annak egyik főszereplőjévé vált: a 14–15. századi krónikások a kettős, hun–magyar tagolás átvételével a 13. századi íróelőd tekintélyét ismerték el.⁷ Csakhogy ezáltal az ősidők súlypontja az első, vagyis a hun foglalásra helyeződött, így a magyar történelem szimbolikus kezdőalakja, Attila is onnan került ki. Már Kézai Simon elvégezte a hunok történeti újraértékelését, de a legnagyobb hangsúlyt nem ő helyezte a nagykirály roppant alakjára.

Thuróczy János 1488 folyamán jelentette meg *Chronica Hungarorum*át. A gyors kettős kiadás, a szépműves kiállítás egyaránt a mű korabeli megbecsültségére vallott, ami nem érdemtelenül illette az összefoglalást: Hunyadi Mátyás király ítélőmesterének krónikája egyszerre tetőzte be középkori történetírásunkat s vált újkori műveltségünk alapjává, az írásmű-

⁴ „Et si tam nobilissima gens Hungarie primordia sue generationis et fortia queque facta sua ex falsis fabulis rusticorum vel a garrulo cantu ioculatorum quasi sompniando audiret, valde indecorum et satis indexens esset. Ergo potius ammōdo de certa scripturarum explanatione et aperta hystoriarum interpretatione rerum veritatem nobiliter percipiat.” Szentpétery, Emericus: *Scriptores Rerum Hungaricarum I.* Budapestini, 1937. 33–34.

⁵ „Quorum etiam bella et fortia queque facta sua, si scriptis presentis pagine non vultis, credite garrulis cantibus ioculatorum, qui fortia facta et bella Hungarorum usque in hodiernum diem oblivioni non tradunt.” Szentpétery: *SS. Rer. Hung. I.* 87.

⁶ Arany János: *Naiv eposzunk.* Szépirodalmi Figyelő, 1860. november. 18., 34.

⁷ Szabados György: *A krónikáktól a Gestáig. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században.* Irodalomtörténeti Közlemények (ItK.) 1998. 5–6. 616.

vét átható egyik fő gondolat pedig kulcsfontosságú Zrínyi Miklós megértéséhez. Thuróczy János ugyanis a hun királyt uralkodója, az attilai képességű Mátyás előképéül ábrázolta; Attila és Mátyás – a dicső kezdet s az újra dicső jelen – egy évezreden átívelő párhuzama magyarázza Attila első helyét, illetve a közbülső idők személyeinek háttérbe húzódását. A krónikát bevezető ajánlás mindennél ékeesebben vall Thuróczy Attila-képéről: „*Úgy tetszett ugyanis, hogy még a nagy Attila király viselt dolgainak dicsőségéről is, mivel gyenge toll foglalta írásba, szinte hallgatnak, noha azok nem kevésbé méltóak arra. De nem a magyarok régi eleit kell azzal vádolnunk, hogy tetteik emlékezetét a feledékenység mély tengerébe engedték süllyedni. Az emberek események idején élt nemzedéke inkább a fegyverforgatást, mint a betűvetés tudományát gyakorolta. Mert hiszen a mi korunkban is ugyanennek a nemzetnek egyik, Erdélyben lakó része valamiféle betűket ró a fába, és e rovást használva betűvetés módjára él vele. Azt hiszem, csak az idegen népek gyűlölete fosztotta meg Attila királyt a győzelmeihez méltó írói tolltól, ez sikkasztotta el tőle a császári nevezet dicsőségét is, és ezért nem írtak semmit viselt dolgainak dicséretére, csak az általa okozott nyomorúságot jegyezték fel siralmas énekeikben ... Senki se nyert még földi dicsőséget mások nyomorba döntése nélkül. Ninus, az asszírok királya azáltal, hogy erőszakosan kiterjesztette kezét más országokra, megteremtette a világtörténelmet, és ha Agamemnon, a görögök fővezére nem döntötte volna romba a trójai Iliont; ha Nagy Sándor gyászos fegyvereivel nem pusztította volna végig a világot; nevük is elenyészett volna testükkel együtt.*”⁸

Thuróczy szellemi hagyatéka az *Elmélkedések* lapjain szökkent szárba. Kár, hogy a 17. század lángelméje nem írt teljes magyar történetet, hiszen a Mátyás király országglását elemző értekezéséből a múlt eddig nem látott mélységű értelmezése, szinte újra-átélése kerekedett. Attila és Mátyás együttes szerepeltetése, valamint a világhódító Nagy Sándorra tett utalás Thuróczytól ismeretes, hanem ezen túl Zrínyi gondolatfűzése teljesen egyedülálló. Szerencsére Attila nem kizárólag itt mutatkozik meg életművében. A szigetvári őst dicsőítő hőseposz, az *Adriai Tengernek Syrenaia* 1651-ben hagyta el Bécs nyomdáját. Függelékében két Attila-epigramma található, amelynek segítségével nyomon követhető a róla alkotott kép változása:

„I.

*Isten haragjának én szelleti voltam
Mikor ez világot fegyverrel nyargaltam,
Vér cataractákat karddal árasztottam,
És mint egy villámlás, földet megfutottam.*

⁸ „Enimvero et magni regis Atile gestarum gloria rerum stili pravitate comprehensa digno laudum preconio non minus quasi subtcere videbatur. Nec crimine de hoc Hungarorum vetustas arguenda est, quod suarum recordia rerum altum oblivionis in pelagus defluere permisit. Hoc genus hominum ipsarum etate rerum armorum potius strepitu quam literarum scientia sese exercitabat. Nam et hoc nostro evo pars nationis eiusdem quedam Transsiluanis regni posita in horis characteres quosdam ligno sculpsit, et talis sculpture usu literarum adinstar vivit. Externarum nationum invidiam exactis per ipsum Atilam regem victoriis condignum preconii subtraxisse stilum et eidem regi Atile gloriam imperialis nominis dempsisse puto, neque per ipsum gestarum rerum in decus quidpiam preterquam illatas per ipsum eis miserias planctuosi carminis adinstar scripsisse inveniuntur... Nemo mundanam miseria absque aliena adeptus est gloriam. Ninus Assyriorum rex, regna quod in aliena violentas iniecit manus, universarum originem historiarum peperit, et, nisi quondam Adamemnon Grecorum imperator Troianum Iliom evertisset, Magnus quoque Alexander tristibus armis orbem vastasset, illorum nomina pariter cum corporibus cecidissent.” Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum. I. Textus*. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest, 1985. 15–16.

II.

*Én vagyok magyarnak legelső királyja,
Utolsó világrészről én kihozója!
Én lehetek teát magyarnak példája,
Hirét s birodalmát hogy nyujtsa szablyája!'⁹*

A nagykirály alakja már-már tökéletes, eszményi alany a magyar Aeneas epikus megformálásához. Ragyogó személyét csak egyetlen folt szeplősíti, a testvérgyilkosság, *Buda halála*, amelynek hangoztatása makacsul tartja magát a honi krónikákban.¹⁰ Zrínyi Miklós ezt a foltot éppen a megölt Budával mosatta le:

*„Buda
Mely rosszul alhatnak egy királyi székben
Méltóság és egy ész, az mely engedetlen,
Rólam és Remusról példát vehet minden
Vesztő, mert nem fértem az bátyám székiben.”*

Az 1651-es Attila-alak általános „eposzi kellékei” (régii harci dicsőség, világhír, honfoglalás, birodalomalapítás)¹¹ önmagukban is feltétlen tiszteletet parancsolnak, de ha a magyar történelemre vetjük, akkor látszik igazán, kikből „építette fel” Zrínyi Miklós a nemzeti múlt makulátlan kezdőalakját, „magyarnak példáját”. A költői-gondolkodói képzelet ekkor rugaszkodott legmesszebbre a történeti valóságtól: a világverő történelmi Attila mellé honfoglaló fejedelmek, államalapító királyok sorakoznak fel, s egyesülnek a példázat Attilájában.

A *Szigeti veszedelem* mögé illesztett sorok együtt a *Mátyás király életéről való elmélkedések* idézett részletével Attila művelődéstörténetbeli pályafutásának delelőjét jelentették. A magyarnak „maradandó és örökös királyságot” csináló „hun” Szent Istvánt két honfoglalás dicsősége ékesíti, a valóban hun Bendegúzé és a „hun” Árpádé; e roppant alak könnyen lépi át azt a több évszázados időárkot, amely a Hun Birodalom bukása és a magyarok visszatérése között tátong, és amelynek elűntetése megoldhatatlan feladat elé állította krónikásainkat Kézaitól Thuróczyig. Zrínyinek mindez így sikerült. Miért nem lett tehát az Attila-epigrammákból Attila-eposz? A válasz az *Elmélkedések* egy korábbi helyéből olvasható ki; ott Mátyást nagybátyjával, Szilágyi Mihállyal szemben tanúsított szigoráért feddi meg az író: „*Bizony nagy mocok a háládatlanság, a királyi paláston sok szépséget sötétít be. Neked pedig, király, az Fátum nagy könnyebbséget szerzett, és el akarta veled kerülni az Attila gyalázatos vétkét, ki az öccsét, Budát megölte; az Romulus istentelenségét, ki Remust agyonverte; más kegyetlensége elvette előled bátyádat, a Lászlót.*”¹² A Mátyás királyban szunynyadó testvérgyilkos leleplezése ismét csak Zrínyi egyéni leleménye, de ennél sokkal fontosabb, hogy az elmélkedő szerző ellentmondásba került – hat évvel korábbi és néhány sorral későbbi – önmagával. Buda holttestén előbb machiavellista könnyedséggel szökkent át, hogy 1656–57-re felelelt erkölcsi alapú ítélete egy rövid pillanatra visszarántsa választott példaképét a krónikák valóságába, talapatában rendítve meg ezzel saját, több jelentős személyből összegyúrt Attila-szobrát. Honnan e fordulat? Igaz, hogy Zrínyi Miklós rendezte sajtó alá s adta ki 1660-ban Gersei Pethő Gergely történelmi hagyatékát, amely Attila „Vér szomjúhozó” hajlamait kellő borzadással ecsetelte,¹³ de mégsem a *Rövid magyar krónika* hatásának tud-

⁹ Idézi Szörényi László: *Hunok és jezsuiták*. Budapest, 1993. 11–12.

¹⁰ Szentpétery: *SS. Rer. Hung. I.*, 268.; Thuróczy: *Chron. Hung. I.*, 48., Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum Decades*. Ediderunt I. Fögel et B. Iványi et L. Juhász. Tomus I. Lipsiae, 1936. 73.

¹¹ Szörényi: *Hunok és jezsuiták*, 12.

¹² Zrínyi: *Mátyás király életéről való elmélkedések*, 14.

¹³ Gersei Pethő Gergely: *Rövid magyar krónika*. Bécs, 1660. A₄v–B₁r.

ható be a hirtelen támadt átértékelés. Nem tudjuk ugyanis, mikor ismerte meg Pethő kéziratát, de ez nem is lényeges: a *Rövid magyar krónika* semmi olyat nem tartalmaz, amit Thuróczy nál, Bonfini nál ne olvashatott volna korábban Zrínyi, vagyis Buda régről ismert veszte Pethőtől függetlenül kezdte zavarni az elmékedőt.

Attila külön „szerencsétlensége”, hogy megítélése akkor indult hanyatlásnak, amikor történeti irodalmunk ezt egyáltalán nem indokolta. A műveltségbeli fejlődés fő iránya 1746-ig a korai, hun időket célozta. Antonio Bonfini tétova és közvetlen folytató nélkül elenyészett kezdeménye, amely a hunok és a magyarok közé az avarokat ékelte, Otrokócsi Fóris Ferenc forrásfeltáró munkássága révén új életre kelt.¹⁴ A külhoni adatok kiaknázásával létrejött hun-avar-magyar őstörténeti hármaskönyv egyre kevesebb súlyt helyezett az utolsó pillérré. Az idegen írók távolsgártartó tudósítása általánosságokban szólt a hunok, avarok és magyarok tetteiről: emiatt a néptörténetek amúgy is háttérbe szorították a kimagasló személyeket. Itt lett volna szükség igazán Attila karizmatikus alakjára, hiszen az összefoglalás a hunok érdeme maradt, míg a magyarok „elé” érkezett avarok a krónikás törésvonal jótékony, majdnem tökéletes elfedése révén a folyamatos Kárpát-medencei jelenlét látszatát teremtették meg.

Éppen ezért nem hozott áttörést egy külföldön alkotó protestáns történetbúvár, Otrokócsi Fóris Ferenc korszakalkotó értékű, tudományos igényű elemzése. Az első, önálló formában kiadott magyar őstörténet, az *Origines Hungaricae* szerzője 1693-ban tanulságos elmélkedéssel kezdett Attila ábrázolásához. Határozott állásfoglalása, érett forráskritikusi magatartása nagy segítségére lehetett volna akár Zrínyi Miklósnak is a hun királlyal kapcsolatos kértelyek, vívódások, erkölcsi fenntartások eloszlításában. „Amikor a hun nemzet pogányságban élt, Attila volt a szemefénye, ékessége, akit nem kevesen hazug koholmányokkal rútul bemocskoltak, azok a történetírók, akik századok múltán csak a zavarosban halásztak, a szájhősök és az igazat a hamissal összezagyválók mocsarából meríthettek. Emiatt az a szándék vezérelt, hogy Attiláról minél őszintébben és hitelesebben szóljak, amennyire azt a régi írások lehetővé teszik.”¹⁵ A személyére vetülő legsötétebb árnyékot, a testvérgyilkosság vádját ma is helytálló tudósi érveléssel, az egykorú kútfőadatok hiányára mutatva hártotta el. „Hogy megölte-e Attila fivérét, Budát, avagy sem, erről Priskos semmit sem közöl.”¹⁶ Otrokócsi Fóris egyébiránt nem törekedett arra, hogy egy-egy kimagasló fejedelem példájába sűrítse a múlt tanulságait; éppen ellenkezőleg, a néptörténeti irányultság minden eddiginél erősebben érvényesült nála. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltását bő fél évszázadra rá két egy-mástól független tudományos eredmény indította el.

1746 folyamán Anonymus *Gesta Hungarorum*a végre napvilágra jutott, hogy ott alapjait rendezze át a kezdetek hangsúlyait.¹⁷ A magyarság diadalmos országvívását, Álmos és Árpád hőstetteit színpompás mondák idézik meg, s a személyek vitézségéhez kötődő régmúlt eddig nem látott gazdagságban elevenedik meg. Az „Anonymus utáni” évtizedek történetírói

¹⁴ Szabados: *Scriptores Rerum Hungaricarum I.*, 625–628.

¹⁵ „Cum constet Nationis Hunniacae in Paganismo, Athilam fuisse lumen et decus, quem non paucis sane figmentis et mendaciis defoedarunt Historici illi, qui sua quaedam, de rebus remotiorum seculorum, non nisi ex turbidis, nugatorum, et veritatem cum falsitate miscensium lacunis, haurire poterant; idcirco partem instituti mei esse duxi, etiam de Athila aliquid, quam sincerius et fidelius per scripta veteri fieri potest, dicere.” Otrokócsi Fóris, Franciscus: *Origines Hungaricae, seu Liber, quo vera Nationis Hungaricae Origo et Antiquitas, e Veterum Monumentis et Linguis praecipuis, panduntur*. Franekeriae, 1693. 102. (a továbbiakban: Otrokócsi Fóris 1693.)

¹⁶ „Bledam fratrem suum, an interfecerit Atila, nec ne, nihil de eo Priscus prodidit.” Otrokócsi Fóris: *Origines Hungaricae, seu Liber, quo vera Nationis Hungaricae Origo et Antiquitas, e Veterum Monumentis et Linguis praecipuis, panduntur*, 127.

¹⁷ A gestát Bél Mátyás rendezte sajtó alá. Johann Georg Schwandtner: *Scriptores Rerum Hungaricarum I. Vindobonae*, 1746. 1–38. Hatásáról lásd: Szabados: *Scriptores Rerum Hungaricarum I.*, 630–641.

terméséből – s a honfoglalási epika fordulatából is¹⁸ – világosan látszik, hogy a gesta mily erővel formálta át a köztudatot. A jezsuita Pray György, „kritikai történetírásunk megalapítója”¹⁹ a *Régi évkönyveket* még a hun–avar–magyar gondolat szerint tagolja, ám rendtársa, Katona István csak röviden utalt a 9. század előttre *Az első magyar fejedelmek kritikai történelme* lapjain. A gondolkodásban beállt változás az ő életművén érződik leginkább. Amint Béla király Névtelenje pusztán az első magyar uralkodóház mitikus ősvév, a honfoglalás hivatkozási alapjává „fokozta le” Attilát, úgy Katona figyelme is a megszakítatlan meglepedést vezérlő fejedelmi személyek felé fordult. A *Gesta Hungarorum*nál semmi sem példázhatja jobban, hogy a kései utódok műveltségbeli fejlődését nem a kútfő megírásai, hanem az ismertté válási ideje alakítja. Ennek az átalakulásnak lettek kárvallottjai a hunok és az avarok. Az utóbbiak helyzetét az is súlyosbította, hogy egyetlen kagánjuk sem került be Attila és Árpád közé a krónikás leszármaztatás „vérvonalába”, így annál könnyebben estek ki a történelmi érdeklődés látóköréből.

Az 1746. esztendő másik nagy jelentőségű hozadéka volt az első, mai értelemben vett tudományos Szent István-életrajz. Ez a munka az egyetemes jezsuita historiográfia legnagyobb szabású válllásába, az 1643-ban újtára indított *Acta Sanctorum* sorozatába illeszkedett. A *Vita Sanctis Stephani Regis* Joannes Stilingus (Jan Stiltinck) antwerpeni bollandista kutató készítette.²⁰ Művét oly kitörő lelkesedéssel fogadták a magyarországi rendtársak, hogy 1747-ben egyszerre adták ki két fontos jezsuita oktatási központban, Győrött és Kassán. Ezt több 18. századi utánnomás követte, ily módon a hazánktól távol született alkotás historiográfiai szerves részévé vált. Stilingus dicséretére legyen mondva, hogy a lelkiismeretesen összegyűjtött forrásokot magas színvonalú elemzéssel dolgozta fel. Könyve jóval többet nyújtott a címben vállaltaknál: a *Vita Sancti Stephani Regis Hungariae* nem „egyszerű” életrajz, hanem az előzmények alapos bemutatásával megerősített monográfia a keresztény magyar államszervezés főszereplőjéről és koráról. Értékét az is mutatja, hogy a magyar szentekről – Imre, László, Erzsébet, Margit, de ide sorolható az akkori tudás szerint Salamon király – igényes történetkritikai értekezéseket adó Pray György, valamint a kor legnagyobb adatbázisát megmozgató Katona István évtizedek múltán sem tartott szükségesnek egy új „Stilingust” készíteni. Fontos e helyt hangsúlyozni, hogy történelmünk jelképes kezdőalakjai közül Szent István ismertségben épp akkorra érte utol Attilát, amikor az előidő-szemlélet hangsúlyai a hun király koráról a honfoglaló magyar nagyfejedelem idejére helyeződött. E két, egymást erősítő hatás magyarázza a nagy összegző, Katona István gondolatait.

„Amint az első frank királyi házat Merovingnak, a másodikat Karolingnak nevezik az írók, noha Meroveust is atyja, Clodius, Károlyt is atyja, Pipin előzte az országlásban; mint-hogy a fiak atyáiknál híresebbek voltak, úgy vélték, a nemzetségek méltóságukat tartósabban örökíthetik utódaikra. Eképp Magyarország első, Árpádtól származó királyi háza lép-ten-nyomon azt hallotta, hogy noha Álmos előbb állt a magyar nemzet élén, mint Árpád; mégis mivel Árpád hatalmasabb és híresebb volt, mint Álmosé, az egész nemzet úgy ítélte, azt emennél az elsőségre érdemesebbnek tartja.”²¹ A negyvenkét kötetes *Historia*

¹⁸ Szabados György: *Csokonai és Anonymus*. In: Szajbély Mihály (szerk.): *Mesterek, tanítványok*. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére. Budapest, 1999. 137–150.

¹⁹ Hóman: *A magyar történetírás első korszaka*, 407.

²⁰ *Acta Sanctorum Septembris*. Ex Latinis et Graecis, Aliarumque Gentium Monumentis Collecta, digesta, Commentariisque et Observationibus illustrata a Joanne Pinio, Joanne Stilingo, Joanne Limpeno, Joanne Veldio, e Societate Jesu presbiteris theologis. Tomus Primus. Antverpiae, 1746.

²¹ „Quemadmodum primam Francicorum regum prosapiam Merovingicam, alteram Carolingicam scriptores appellant, licet et Meroveum Clodius, et Carolum M. Pipinus pater in regno praecesserint; quia scilicet filii, prae patribus illustres, assertam stirpi suae dignitatem magis stabilitam ad posterum transierunt: ita prima regum Hungariae stirps Arpadiana passim audit, licet Almus prius, quam Arpadus, genti Hungaricae praefuerit; quia scilicet et amplior Arpadi, quam Almi, potestas, et illust-

Critica első királyságtörténelmi kötete 1779-ben jelent meg, Katona ekkor közölte máig ható érvennyel kidolgozott „Árpád-ház” tételét.²² Az anonymusi ihletettségu jezsuita tudós megoldotta a krónikások századokon keresztül görgetett gondját: ahelyett, hogy újabb hidat feszített volna két bejövétel szakadáka fölé, az időárok innenső partjáról választott kezdetet példázó jelképet.

De ahogy Attilát Árpád, úgy kilenc év múltán – az 1788-as emlékbeszéd-idézet közvetlen folytatása szerint – Árpádot is egy leszármazottja szorította le főhelyéről: „*Tsudálatos dolog! Attilának mind népe, mind ereje, mind fegyvere nagyobb volt, híresebb volt, győzedelmesebb volt; még-is, a' mit ő szerzett, meg-nem maradt. Sz. Istvánnak se népe, se ereje, se fegyvere olly nevezetes nem volt; még-is, a-mit ő kezdett, mind eddig fen-maradt. Mi ennek a különbözésnek oka? Hiszen, annál állandóbb lehet az ország, mennél hatalmasabb a' Király! Miért szakadt tehát vége olly hamar Attila birodalmának, vége nem szakadt mind ez ideig Sz. István országának? Valamint, ha valaki állandó kő házat akar építeni; szükséges, hogy nem fővényen vagy hómokon, hanem kemény földön vagy kő-szálon építsen: ugy, valaki állandó országot akar venni 's építeni; szükséges, hogy azt a' hitnek kő-szálán építse. Attila azt az országot, mellyet meszsze-való tartományban vett, és győzedelmes fegyverével szerzett magának, nem a' hit' kőszálán építette; a' hit' kőszálán építette Sz. István. Attila Isten ostorának, Sz. István Krisztus apostolának neveztetett, a' kinek nem volt elég az igaz Istent meg-ismérni; hanem az egész országgal meg akarta azt ismértetni.*”²³

Az újszövetségi szikla-utalás²⁴ egyértelmű, bár ez egy Szent István-i életművet méltató beszédétől szinte követelmény, kiváltképp akkor, ha annak szerzője elkötelezett egyházi férfúként műveli a történettudományt. Vagyis az Attila–(Árpád)–Szent István átmenet megértéséhez újra Katona személyének kulcsfontosságát kell hangsúlyoznunk. Attila hanyatlásáról, Árpád felértékelődéséről esett már szó; azt kell még áttekintenünk, hogyan alakult hétszáz év alatt az első magyar király emlékezete.

Középkori krónikáinkból az alábbiakat lehetett megtudni: István születését isteni látomás jelezte előre, „amint azt a legenda írja” (az életrajzra utaló kitélet 16. századi forrásaiból vette át Thuróczy),²⁵ és a szent uralkodó „*már serdülőkorában dicsőséges hadat vezetett a vitéz és hatalmas Koppány vezér ellen.*” (A somogyi nagyurat Vecellin vágta le a csatában, István „csak” a holttestet négyeltette fel, s küldte szét a csonkokat országában, így hát rokongyilkosság nem terheli lelkét.)²⁶ Olvashatunk még az erdélyi Gyula, illetve a bolgárok és szlávok ellen viselt győztes hadjáratairól, hittérítéseiről, egyházalapításáról, Imre életszentségéről és haláláról, Vazul megvakításáról (ez utóbbit Gizella királyné nyakába varrja Thuróczy, vagyis az újabb rokon hulló vére sem pettyezte a szent király makulátlan fehérségét), végül arról, hogy az öreg István a Legszentségesebb, Örökké Szűz Mária ünnepén csatlakozott az angyalok égi karához.²⁷ A krónika csak egy legendára hivatkozik a három ma ismert közül: ez pedig nem lehet más, mint Hartvik püspök Kálmán kori szerkesztése, III. Ince pápa 1201-es rendelke-

riora filii, quam patris, in universam gentem promerita, hanc illi prae isto praerogativam conciliarunt.” Katona, Stephanus: *Historia critica Regum Hungariae I. Stirpis Arpadianae I.* Pestini, 1779.

²² Az „Árpád-ház” fogalom előzményeiről, kifejlődéséről lásd: Szabados: *Scriptores Rerum Hungaricarum I.*, 637–638.

²³ Katona: *Szent István, Magyarok' első Királya' Ditsérete*, 6.

²⁴ Mt 16,18.

²⁵ „Geycha vero divino premonitus oraculo anno Dominice incarnationis nongentesimo sexagesimo nono, quemadmodum in legenda Beati Stephani regis scriptum est, genuit Sanctum Stephanum regem ex Sarolth filia Gyula.” Szentpétery: *SS. Rer. Hung. I.*, 311–312.; Thuróczy: *Chron. Hung. I.*, 73.

²⁶ „Sanctus autem rex Stephanus iam pridem in adolescentia sua contra Cupan ducem fortem et potentem gessit bellum gloriosum.” Szentpétery: *SS. Rer. Hung. I.*, 312–313.; Thuróczy: *Chron. Hung. I.*, 74.

²⁷ Szentpétery: *SS. Rer. Hung. I.* 314–322.; Thuróczy: *Chron. Hung. I.*, 75–78.

zése óta Szent István hivatalos életrajza. Fontos, hogy a Nagy- és Kislegenda antiregrediánus szellemiségű összegzése (egszersmind a három életírás közül a legterjedelmesebb) folyamatosan élt a magyar történeti műveltségben: nem kellett újra felfedezni, Thuróczy János korától Katona István idejéig számos kiadást ért meg.²⁸ Ez a legenda vegyít István szent életébe leginkább világi-politikai tartalmú eseményeket. Ennek leghatásosabb példája talán csak a Szűz Máriának történt országfelajánlás jelentőségéhez mérhető. A – Hartvik által meg nem nevezett – II. Szilveszter pápa állítólag e szavakkal méltatta első királyunkat: „*én, úgymond, apostoli vagyok, ám ő valóban, s méltán Krisztus apostola, aki által oly nagy népet térített meg magának Krisztus.*”²⁹ E páratlanul elmés gondolat úgy emelte a pápa fölé a térítő király-szentet, hogy a vallásos felmagasztalástól elválaszthatatlanul evilági tekintélyét is érzékeltette. A krónika és a könyves királynak tetsző István-legenda után említendő az Imre hercegnek szánt *Erkölcstanító könyvecske*. Az *Intelmekként* elhíresült királytükör 1581 óta olvasható nyomtatásban.³⁰ Az államalapítás legfőbb hazai forrásait tehát régi ismerősként köszönheték kritikai történetírásunk elei és nagyjai.

Az új tudományminőség előzményei messze a 17. századba mutatnak vissza. Révay Péter koronaőr a Szent Korona-kutatást,³¹ a jezsuita Inchofer Menyhért a magyar politikai egyháztörténet-írást alapozta meg.³² A Hevenesi Gábor programnyilatkozatával (1695) szervezetté vált anyaggyűjtés a legnagyobb középkori kútfőcsoport, az oklevelek másolását eredményezte. Közben új lendületet vett a régóta ismert és használt elbeszélő források kiadása is. Johann Georg von Schwandtner *Scriptores Rerum Hungaricarum* (1746–1748) a *Gesta Hungarorum*on kívül egyebek mellett Thuróczy János krónikáját, Hartvik írásművét és Szent Imre legendáját tartalmazza.³³ (E roppant forrásgyűjtemény kötetivel egy időben jelent meg a bollandista Joannes Stillingus *Vita Sancti Stephani Regis Hungariae* monográfiája.)

A Szent István-kép fejlődése a Jézus Társaság történetíróit sorra véve mérhető le igazán. Az 1746 előtt alkotó Timon Sámuel kortani kivonatának elején röviden tárgyalja István korát;³⁴ Pray György műve, *A magyar királyságtörténeti évkönyvek* nyitó fejezete adatgazdag 43 oldalt szentel a keresztény országépítőnek.³⁵ Stillingus jóvoltából olyan külhoni írókat ismert, mint Merseburgi Thietmar, akitől az államszervezés alapvető híre származik („*az említett császár [III. Ottó] kegyéből és biztatására Henrik bajor herceg sógora, az országában püspöki székhelyeket létesítő Vajk koronát és áldást kapott*”),³⁶ vagy mint az 1030-as német hadjáratról tudósító Wipo.³⁷ A tudásszint emelkedését nemcsak az egyre színesedő teljes magyar históriák jelzik, hanem egy nálunk új tudományos műfaj, a történetkritikai értekezés fel-

²⁸ Bartonek, Emma: *Legenda Sancti Stephani Regis maior et minor, atque legenda ab Hartuico episcopo conscripta. Praefatio*. In: Szentpétery: SS. Rer. Hung. II. Budapestini, 1938. 375–376. A Hartvik-legenda szövegének kiadását lásd: uo. 401–440.

²⁹ „Ego” inquit „sum apostolicus, ille vero merito Christi apostolus, per quem tantum sibi populum Christus convertit.” Szentpétery: SS. Rer. Hung. II., 414.

³⁰ Balogh, Iosephus: *Libellus de institutione morum. Praefatio*. In: Szentpétery: SS. Rer. Hung. II. 616.

³¹ Petrus de Rewa: *De Sacra Corona Regni Hungariae Ortu, Virtute ... Commentarius*. Augustae, 1613., Petrus de Rewa: *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae Centuriae Septem*. Francofurti, 1659.

³² Inchofer, Melchior: *Annales ecclesiastici regni Hungariae*. I. Romae, 1644.

³³ Schwandtner: SS. Rer. Hung. I. 39–291., 413–428., 429–432.

³⁴ Timon, Samuelis: *Epitome Chronologica rerum Hungaricarum*. Cassoviae, 1736. 1–4.

³⁵ Pray, Georgius: *Annales Regum Hungariae I*. Vindobonae, 1763.

³⁶ „Inperatoris autem predicti gratia et hortatu gener Heinrici, ducis Bawariorum, Waic in regno suimet episcopales cathedras faciens, coronam et benedictionem accepit.” *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg*. Herausgegeben von Robert Holtzmann. München, 1980. 198. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series 9.) Idézi Pray: *Annales Regum Hungariae I*, 6.

³⁷ Pray: *Annales Regum Hungariae I*, 28., 37.

bukkanása is: egyes résztémák önálló összefoglalás tárgyává nemesedtek – szintén Pray írói műhelyében. A *Történetkritikai értekezések* közül a Szent Jobbról és Szent Imre életéről szóló tanulmánya foglalja közre Istvánhoz kötődő kérdésekkel; az előbbi függelékében, jegyzetelve közli Hartvik legendáját.³⁸ Ezt a kiadást használta Katona, aki Prayéhoz hasonló lendülettel vett részt kisebb könyvei által a – a tudományfejlődés további fokát jelentő – történelmi vitákban.³⁹

Katona István nevéhez mégis főként a honfoglalástól 1810-ig vezetett *Kritikai magyar történet* fűződik (Katona 1811-ben halt meg!), majd' ezer év máig legbővebb összegzése, amely az új minőségébe lépett hazai historiográfia első szakaszát koronázta meg. Szent István király történelmi ábrázolása is nála teljesedik ki eddig nem látott terjedelemben.⁴⁰ Idézetekkel bővelkedő előadása hét évszázad hagyományát tükrözi. Írói magatartását jól példázza a magyar korona szentszéki eredete mellett állásfoglalás: itt Hartvik segítségével értelmezi Merseburgi Thietmar kitételét, amely éppen a küldő személyéről hallgat (egyszersmind elveti a Vajk-Géza azonosítást), a pápától származó diadém honi emlékezetét pedig két Árpád-kori oklevéllel szemlélteti.⁴¹ A folyamatosan megszólaltatott Hartvik-legendát a pannoni, veszprémi, pécsi, pécsvárad alapítólevél, a Gellért-, Zoerard- és Benedek-legendák, a Szent István-i törvények s az *Intelmek* idézete gazdagítja Katona művét.⁴² A külföldi köztudott Reichenau Hermann, Ademar Cabanensis, Rodulf Glaber, Wipo, Aventinus, Sigebertus Gemblacensis, Marianus Scotus és Annalista Saxo nevét lehet említeni.⁴³

Ennyi kiragadott példa elég, hiszen itt és most a történettudósnál fontosabb az elmélkedő Katona István. Már csak azért is, mert – amint arról esett szó – az alapvető forrásokat nem kellett újra felfedezni, az ismeretbővítés csak finomította, gazdagította, de nem írta át István képmását, akinek személye 1083 óta vitán felül állt. Attila „bukása” után az anonymusi fordulat előbb a honfoglaló fejedelmeket állította a hun ős helyére. Álmos és Árpád azonban csak együtt alkotott egy történelemkezdettel felérő életművet; amannak kezdete, emennek vége volt dicsőséges. Álmos turultól jövendölt csodás születésével szemben Árpád mítosz nélkül, gyalogszerrel lépett a történelem színterére;⁴⁴ viszont ő teljesítette be a honfoglalást, sőt a szeri gyűlés egy pogány államalapító ki nem bontott képét előlegezi.⁴⁵ Álmos vagy Árpád?

³⁸ Pray, Georgius: *Dissertatio historico-critica de Sacra Dextera Divi Stephani primi Hungariae Regis*. Vindobonae, 1771. (A legenda kiadása uo. 113–171.) Pray, Georgius: *Dissertationes historico-criticae de Sanctis Salomone Rege et Emerico Duce Hungariae*. Posonii, 1774. E kettős értekezésének függeléke pedig Szent Imre legendájának egyik szövegváltozatát tartalmazza. (Uo. 87–100.)

³⁹ Desericzky József Ince és Pray György még a magyar őstörténetről vitázott. A Desericzky halála után elmergesedő piarista-jezsuita vitáról lásd: Szörényi László: *Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban*. ItK. 1997. 1–2. 18–23. Katona a Szent Korona kérdéskörében ütköztette nézeteit másokéval. Ennek egy szemléletes-olvasmányos példája Katona István: *A' Magyar Szent Koronáról Doct. Décsy Samueltól Írtt Historiájának meg-rostálása*. Buda, 1793.

⁴⁰ Vajk-István fejedelemségéről lásd: Katona 1778. 690–747., István királyságáról lásd: Katona: *Historia critica Regum Hungariae I.*, 2–470.

⁴¹ „Certum est, sub Ditmari Waic Stephanum latere coronamque cum benedictione, tam eodem Ditmaro, quam Carthuitio testibus, a Romano pontifice, non a Graecis imperatoribus, eumdem accepisse.” Katona: *Historia critica Regum Hungariae I.*, 16. > vö. Pray: *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg*, 6.; II. András és IV. László okleveleinek idézetét lásd: Katona: *Historia critica Regum Hungariae I.*, 16–17.

⁴² Katona: *Historia critica Regum Hungariae I.*; 69., 145–148., 151–153., 194–202., illetve 133–139., 160–165., és 207–239., 363–382.

⁴³ Katona 1778. 640.; Katona: *Historia critica Regum Hungariae I.*, 337–349.

⁴⁴ Álmos születése. Szentpétery: *SS. Rer. Hung. I.*, 38., 284.; onnan Thuróczy: *Chron. Hung. I.*, 59–60. Anonymus hiába hallgatta el az apafejedlem gyászos végét, erdélyi megöletését, mert azt a krónikások elárulták: Szentpétery: *SS. Rer. Hung.*, 287.; Thuróczy: *Chron. Hung. I.*, 61.

⁴⁵ Szentpétery: *SS. Rer. Hung. I.*, 83.

Katona sem tudott biztosan dönteni, hát mindkettejüket választotta: egyfelől Álmos első fejedelemségét hangoztatta (éppen Pray ellenében),⁴⁶ másfelől az Árpád-ház tanát dolgozta ki. István személye körül nem lebegett ily bizonytalanság köde, ráadásul olyan életművet alkotott, amely az utókor értékrendjében nemhogy teljességgel vállalható, hanem éppen alapvető volt, a kereszténység és jogfolytonos királyság alapvetése. Törvényeivel az állam, alapító-leveleivel az egyház szervezetébe lehelt életet, fiának szánt intelmeiben távlatos programot adva magát jelölte ki a követendő hagyomány kezdetéül. Ráadásul Katona egy alkalommal túl szerényen fogalmazott, hiszen a szent király kiváló hadvezér volt. Minden belső és külső háborúját megnyerte,⁴⁷ sőt II. Konrád német császár 1030-as megszalasztásáról joggal írhatta volna Kölcsey Ferenc, hogy „nyögte István bús hadát Bécsnek büszke vára.” (Már ha volt akkor Bécsnek vára, akár büszke, akár szerény.) Az ország felajánlásával a *Regnum Marianum* eszme megteremtője így a tudomány erejével igazoltan lett a „magyarnak új példája.” A róla vallott műveltség tehát a *Kritikai magyar történetben* ért delelőjére. Ezért egyértelmű, hogy Zrínyi Miklós Attiláját csak Katona István Szent Istvánja válthatta fel a példázatban; mindezt az előbb vázolt szerves és fokozatos fejlődés révén, a jezsuita tudós ugyanis semmifajta tanújelét nem adta az *Elmélkedések* ismeretének.⁴⁸

⁴⁶ Katona 1778. 34–35.; vö. Pray 1761. 310.

⁴⁷ Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1996. 65.

⁴⁸ Sem a Mátyás kori, sem a Zrínyi életidejét tárgyaló kötetek nem idézik az – akkor még kéziratban lap-pangó – Elmélkedéseket. Katona, Stephanus: *Historia Critica Regum Hungariae XIV–XVI*. Stirpis Mixtae VII–IX. Colotzae – Budae, 1792–1793.; Katona, Stephanus: *Historia Critica Regum Hungariae XXXII–XXXIII*. Stirpis Austriacae XIII–XIV. Budae, 1794–1804.

RICHARD VAN DÜLMEN

A németországi történeti antropológia kialakulása*

A *történeti antropológia* megszületésének idejét nehéz pontosan meghatározni. Németországban, illetve német nyelvterületen ahhoz a kulturális, valamint intellektuális folyamathoz köthető, mely a '70-es évek végétől a '80-as évek közepéig zajlott. Olyan körülmények határozták meg az irányzat németországi kialakulását, amelyek lényegesen különböznek a más nyugati országokban tapasztalható adottságoktól.

1. Társadalomtörténet és történeti antropológia

A *történeti antropológia* kétségkívül a társadalomtörténeten belüli általános vitáknak, ezen belül pedig különösen a *történeti társadalomtudomány* kialakulásának köszönheti létrejöttét; ezen túl azonban más külső, politikai és kulturális tényezők is meghatározók voltak. Az új elméleti, gondolkodásbeli modellek mindig bonyolult kulturális helyzetekben alakulnak ki, melyekben a szigorúan tudományos motívumok mindössze a modellek keletkezésének indítókát jelentik. Azt a tudományos atmoszférát, amelyen belül a *történeti antropológia* első koncepciói kialakultak, a '70-es évek nagy optimizmusával – mely szerint minden fontos társadalmi probléma megoldható – szembeni, egyre növekvő szkepszis határozta meg. A környezeti katasztrófák, valamint az atomfegyverkezés komoly kétségeket támasztottak a modernitás feltartóztathatatlan folyamatával szemben, amely haladást ígért anélkül, hogy e haladás jellemzőit pontosan meg lehetne határozni. A '70-es évek végén, '80-as évek elején jelentkező civilizációs kritika további okot adott új történeti látás- és munkamódok kialakulásához. Ezen új látásmódot hamar magáévá tette az a generáció, melynek a korábbiakhoz képest lényegesen rosszabb álláslehetőségei voltak. Végül, de nem utolsósorban egy egész generáció, illetve kutatók egy csoportjának szubjektív élményei is fontos szerepet játszottak e folyamatban.¹ A kulturális fordulatot (*kulturwissenschaftliche Wende*) támogató történészcsoportok képzettségüket és profiljukat tekintve nem különböztek lényegesen a *történeti társadalomtudomány* képviselőitől, különösen azon társadalomtörténészekről, akik a Max Weber és Karl Marx gondolatain iskolázott, elméletek által vezérelt társadalomtörténetet hirdették, s azzal közvetlenül formálni kívánták a jelenkor társadalmának politikai kultúráját.

Két ponton azonban mégis eltért ez az „új” csoport a „klasszikus” társadalomtörténészekről: először is nem az újkor, azaz a 19. és 20. század társadalomtörténetének kutatása állt vizsgálataik középpontjában. A *történeti antropológia* formálódásában sokkal inkább a kora újkorral foglalkozók játszottak különleges szerepet, akik az iparosodás előtti társadalomhoz fordultak, miközben más történészekhez képest sokkal nyitottabbnak bizonyultak a nemzetközi hatásokra és az interdiszciplinaritásra. Ezen átmeneti időszakot, a kora újkort magyarázó új modelleket keresvén rövid időn belül megjelentek az elsősorban antropológiai ihletésű kutatás kezdeményei. Másrészt ugyanezen történészek szimpatizáltak a '80-as társadalmi-politikai mozgalmakkal, amelyek már nem a korlátok nélküli modernizációt

* A fordítás alapjául szolgáló részlet: R. van Dülmen: *Historische Anthropologie*. Köln – Weimar – Wien, 2001. 10–39.

¹ Vö. többek között H. Heer – V. Ullrich (Hg.): *Geschichte entdecken. Erfahrungen und Projekte der neuen Geschichtsbewegung*. Reinbek, 1985.

nyilvánították a politikai cselekvés céljának, hanem épp ellenkezőleg, újra felismerték a modernitás pusztító erejét. Ezáltal olyan érzékenységet fejlesztettek ki a hagyományok iránt, amely azzal az igénnyel párosulva, hogy a modernizáció folyamatában ne csak a modernitást magát lássák, éppen a kora újkor kutatásában vált előnyükre. Bármennyire is heterogének voltak (és még ma is azok) e történelemszoportok, mind nyitottnak bizonyultak az etnológiai ihletésű és a hétköznapi történetére vonatkozó kérdésfeltevésekre, emellett egyben felülvizsgálták azon álláspontjukat is, amelyet a kultúrtörténettel és a modernizációval kapcsolatban elfoglaltak.²

A *történeti antropológia* a társadalomtörténet-írásból (*Sozialgeschichte*) alakult ki, de hamar elhatárolta magát a *történeti társadalomtudomány* (azaz a *Gesellschaftsgeschichte*) új koncepciójától, illetve annak mindent az elméletből levezető felfogásától. Művelői kezdetben az új történettudománytól kezdeményező, emancipációra törekvő, elméletileg megalapozott válaszokat remélték a (különösen a német) modernitás problémáira, és ezért üdvözölték a „bielefeldi iskola” megalakulását, amely rövid időn belül (1972-től kezdődően) a *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft* című sorozattal lépett az olvasóközönség elé. Ennél is fontosabbá vált az 1975-ben alapított *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* című folyóirat, mivel ez olyan platformot teremtett az újabb viták számára, amely a nemzetközi figyelmet is magára vonta. Ahogy az Németországban sajnos majdnem mindig történik, úgy ebben az esetben is fontosabb szerepet játszottak az elméleti programnyilatkozatok, mint a paradigmátikus esettanulmányok. Hans Ulrich Wehler és Jürgen Kocka voltak az irányzat vezető személyiségei; Marx kritikus újraolvasása és egy „új” Max Weber – kiknek recepcióiról korábban alig beszélhetünk – pedig új érvelési összefüggéseket teremtettek: a társadalom és a gazdaság, az osztályok és a konjunktúra váltak a modern kori történelem leírásának és elemzésének központi kategóriáivá, amelyekre mindenkinek hivatkoznia kellett, aki el akart távolodni attól a hagyományos politika- és szellemtörténeti történettudománytól, amely a 70-es években még uralkodó volt Németországban.³

De ahogy az „új” program kibontakozott, egyszerre megmutatkoztak a korlátai is a megújított „egyetemes” történelem-kép megalkotásának. Egrészét ez a modern *Gesellschaftsgeschichte* a történelmet mindössze a jelenkor közvetlen előzményeire, azaz a 19. és a 20. század történetére redukálta; a különböző eshetőségek történelme többé nem létezett. Másrészt az új iskola a társadalmi-gazdasági struktúrák azon modernizációs folyamatára koncentrált, melynek végpontjában a Harmadik Birodalom katasztrófája állt. A „különút (*Sonderweg*)-vita” inkább megerősítette a nemzetállami kategóriákat, mintsem hogy megkérdőjelezte volna őket. Bár az új társadalomtörténet tudatosan a társadalom, gazdaság és kultúra weberi értelemben vett kölcsönös függőségi rendszeréből indult ki, a társadalom történetének (nehezen megfogható) kulturális dimenzióját alig vagy mindössze intézményes oldaláról vizsgálta. Így a konkrét hétköznapi gyakorlat az új látószögön kívül rekedt – ugyanúgy, mint a régi, hagyományos történettudományban. A történettudomány fő feladata a politikai események elemzése maradt, most azonban következetesen a társadalmi-gazdasági kontextuson keresztül. Az átfogó magyarázat előre kitűzött célját azonban ezen az úton nem lehetett elérni.

² Vö. többek között A. Lüdtke (Hg.): *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt–New York, 1989.

³ Különösen H. U. Wehler: *Geschichte als Historische Sozialwissenschaft*. Frankfurt, 1973.; uő: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte I*. München, 1987.; J. Kocka: *Sozialgeschichte. Begriff – Entwicklung – Probleme*. Göttingen, 1977., 1986².; uő: *Geschichte und Aufklärung. Aufsätze*. Göttingen, 1989.; M. Hettling – P. Nolte (Hg.): *Wege der Gesellschaftsgeschichte*. München, 1998.

Míg a fenti okokból kifolyólag a *történeti társadalomtudomány* oldaláról aligha érkezhettek invenciózus kezdeményezések egy újfajta kultúrtörténet kialakítására⁴, addig a kultúrtörténeti és antropológiai érdeklődés német területen először három olyan társadalomtörténeti kutatási területen jelentkezett, ahol a nyugat-európai vitákba bekapcsolódva intenzív viták alakultak ki. E három kutatási téma a tiltakozások története (*Protestgeschichte*), a protoindusztrializáció-vita, valamint a munkásság története, mely témákban a '70-es és '80-as években jelentős munkák születtek.

A tiltakozások története, amely Németországban többnyire a német parasztháború vizsgálatából indult ki, az egyes elnyomott csoportok politikai tiltakozásának történetéből a paraszti (és kézműves) kultúrák történetévé nőtte ki magát, amely kultúrák önálló alakító erővel rendelkeztek. Ezen kultúrák a történeti kutatás meghatározó tárgyává váltak, így többé nem a társadalompolitikai programok álltak az elemzés középpontjában, hanem a tiltakozók hétköznapi gyakorlata, gondolkodása és rítusai (Peter Blickle, Winfried Schulze stb.).⁵ Sok történész és néprajzos vizsgálni kezdte a paraszti-plebejus lázadásokat, s e kutatások kérdésfeltevéseit nem ritkán az angol és francia munkák (Emmanuel Le Roy Ladurie, Edward P. Thompson) inspirálták. Nem sokban változott ez a folyamat annál a kutatói csoportnál sem, amely a protoindusztriális kor vidéki kézművességével foglalkozott. Szigorúan vett struktúratörténeti, családrekonstrukción alapuló kvantitatív vizsgálataik végül egy nem kvantitatív jellegű munkába torkolltak, mely a szegényparaszti rétegek életmódját mutatta be az iparosodás előtti és az iparosodott társadalom közötti átmenet idején (Hans Medick, Jürgen Schlumbohm).⁶ Végül különleges súllyal bírt a munkásság története, amely a politikai munkásmozgalom történetéből a munkáskultúra történetévé fejlődött, és a társadalmi mozgalmakat már nem pusztán vezetőik politikai és társadalmi programja alapján ítélte meg. Ettől fogva az életforma, a politikai viselkedés, a munkatapasztalatok és a szocializáció álltak a vizsgálatok előterében (Klaus Tenfelde, Franz-Josef Brüggemeier stb.).⁷

Mindhárom területen az elnyomott, illetve nem kiváltságos társadalmi csoportok szocioökonómiai viselkedésének és politikai tudatának feldolgozásával kezdődött a kutatás. Középpontjában ekkor még a strukturális adottságok álltak. Ám minél inkább a konkrét esetekre, példákra és egyedi eseményekre koncentrált a legtöbb kutató, valamint az általános elméleteket konkrét eseteken ellenőrizték, annál gyakrabban került a kulturális dimenzió az érdeklődés homlokterébe. Az egyre inkább mikrotörténetivé váló nézőpont segített az emberek azon cselekvési terének körvonalazásában, amelyet nem az adott struktúrák határoztak meg; így az egyszerű parasztok és munkások is saját arcot kaptak.⁸

A társadalomtörténeti kutatásnak a '70-es évek végétől, '80-as évek elejétől történő fellendülésével és saját tanszékek alapításával a történeti kutatás látóköre jelentősen kiszélesedett. Egymás után dolgoztak fel olyan, korábban elhanyagolt témákat, mint a család,

⁴ H. U. Wehler: *Die Herausforderung der Kulturgeschichte*. München, 1998.

⁵ Vö. többek között P. Blickle (Hg.): *Aufbruch und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich*. München, 1980.; uő: *Unruhen in der ständischen Gesellschaft 1300–1800*. München, 1988.; W. Schulze: *Bäuerlicher Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit*. Stuttgart – Bad Cannstatt, 1980.; uő: *Europäische Bauernrevolten der frühen Neuzeit*. Frankfurt, 1982.

⁶ P. Kriedte – H. Medick – J. Schlumbohm: *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen, 1977.

⁷ K. Tenfelde: *Sozialgeschichte der Bergarbeiterschaft an der Ruhr im 19. Jahrhundert*. Bonn, 1977.; uő: *Proletarische Provinz. Radikalisierung und Widerstand in Penzberg/Oberbayern 1900–1945*. München, 1981.; F. Brüggemeier: *Leben vor Ort. Ruhrbergleute und Ruhrbergbau*. München, 1983.

⁸ Vö. többek között W. Ruppert (Hg.): *Die Arbeiter. Lebensformen, Alltag und Kultur*. München, 1986.

a nő helye a történelemben, a gyermekkor, az ünnepek kultúrája stb. Fokozatosan felderítették mindazt, ami korábban – azzal az indoklással, hogy az a magánélet szférájába tartozik – ki volt zárva a kutatások köréből. Így ezen új kutatási területek a meghatározó politikai társadalomtörténet számára új kihívást jelentettek. Végül lezajlott az olyan kisebb vizsgálati egységekre való fókuszálás folyamata is, amelyek a globális áttekintés számára nem voltak relevánsak. Többé már nem az volt a lényeg, hogy egy átfogó fejlődélméletet egy adott példára alkalmazzanak, hanem sokkal inkább az, hogy a konkrét hétköznapi élet összefüggéseit rekonstruálják. Amikor e kutatások során az emberek hétköznapi viselkedése, gondolkodása és cselekvése került az előtérbe, ezt legtöbbször olyan kérdések követték, mint hogy milyen jelentősége van a nagy eseményeknek, a strukturális folyamatoknak az egyes ember vagy csoportok és osztályok számára, s hogy milyen lehetőségei vannak az egyénnel élete alakítására. Olyan életvilágok nyíltak meg, amelyeket már nem lehetett a bevett modernizációs elméletekkel leírni. A keletkező modern ipari társadalom elemzésére használt nagy szociológiai elméletek pedig azzal párhuzamosan veszítettek népszerűségükből és logikus következtetésre való alkalmasságukból, ahogy a kutatók az iparosodás előtti világok magyarázatát keresték, és azt a hagyományosan idegen kultúrákkal foglalkozó etnológiában remélték megtalálni. Közvetítőként nem a német néprajz és etnológia képviselői szolgáltak – akik a '70-es években egyértelműen nem a nemzetközi kutatások állását reprezentálták –, hanem az angol és francia társadalomtörténészek, akiknek munkái már az antropológiával való kapcsolatok termékenységét bizonyították.

2. Etnológia, néprajz, mentalitástörténet

Minél inkább a társadalomtudományos magyarázatok korlátaiba ütköztek a különböző társadalomtörténészek saját kutatási területükön – felmondva ezzel a konszenzust a modernizációs elmélettel –, annál könnyebben nyílt meg számukra három önálló hagyománnyal rendelkező kutatói irányzat, melyek egymást inkább csak a könyvpiacról ismerték, semmint a közvetlen, egyetemen belüli vagy éppen külföldi kapcsolatokon keresztül. A frankfurti Suhrkamp és Syndikat, valamint a berlini Wagenbach és a müncheni Hanser kiadók úttörő munkát végeztek e területen. A német kiadók azonban nem annyira az idegen világról írt európai munkák nagy számban való megjelentetésére koncentráltak, mint inkább a *szociálanropológia*, az empirikus kultúratudomány és a *mentalitástörténet* elméleti koncepcióira, melyektől a kutatók hosszú ideig távol tartották magukat, még a struktúra- és társadalomtörténet *történeti társadalomtudománnyá* szélesedésekor is. Az új kutatási területek akadémikus-elméleti megközelítése így továbbra is jellemző volt a társadalomtörténészekre és antropológusokra Németországban.⁹

A hosszú gyarmati tradícióval rendelkező országokban, mint például Angliában vagy Franciaországban, jóval korábban megvalósult a történészek és antropológusok együttműködése, s ugyanez érvényes az Egyesült Államok-beli kutatásokra is. Azóta viszont már Németország és Olaszország sem maradt el az antropológiai irodalom recepciójában.¹⁰

⁹ Különösen H. Medick: *Missionare im Ruderboot? Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte*. *Geschichte und Gesellschaft* 10 (1984) 295–319.; uő: *Entlegene Geschichte? Sozialgeschichte und Mikro-Historie im Blickfeld der Kulturanthropologie*. In: J. Matthes (Hg.): *Zwischen den Kulturen? Die Sozialwissenschaften vor dem Problem des Kulturvergleichs*. Göttingen, 1992. 167–178.; uő: *Quo vadis Historische Anthropologie? Geschichtsforschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und Mikro-Historie*. *Historische Anthropologie* 9 (2001) 78–92.

¹⁰ Vö. többek között R. Berdahl: *Klassen und Kultur. Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung*. Frankfurt, 1982.; H. Süssmuth (Hg.): *Historische Anthropologie. Der Mensch*

A '70-es és '80-as évek során lefordították az összes „klasszikust”. Bár a legtöbb német történésznek megfelelő a nyelvtudása, mégis csak akkor kezdtek egy szöveget intenzívebben vitatni, amikor fordításban is megjelent. A német piacnak mégis jóval nyitottabbnak kellett lennie a nemzetközi munkákra, mint például a franciának vagy az angolnak. A számos antropológus közül csak egy szűkebb kör csinált német nyelvterületen „karriert”. Claude Levi-Strauss és Bronislaw Malinowski igazán ösztönző művei alig hagytak nyomot a német történészek munkáiban. Annál erősebb volt viszont Marshall Sahlins (*Kultur und praktische Vernunft* [Kultúra és gyakorlati értelem], 1976; *Der Tod des Kapitän Cook. Geschichte als Metapher und Mythos als Wirklichkeit* [Cook kapitány halála. Történelem mint metafora és mítosz mint valóság], 1986), Peter Worsley (*Die Posaune wird erschallen. 'Cargo' Kulte in Melanesien* [Megszólal a harsona. Cargo-kultuszok Melanéziában], 1973), Marcell Mauss (*Soziologie und Anthropologie* [Szociológia és antropológia], 1974), Edward E. Evans-Pritchard (*Hexerei, Orakel und Magie bei den Zande* [Boszorkányság, jóslás és mágia az azandéknál], 1978), Mary Douglas (*Ritual, Tabu und Körpersymbolik* [Rítus, tabu és testszimbolika], 1974; *Reinheit und Gefährdung* [Tisztaság és veszélyeztetés], 1985) vagy éppen Victor Turner (*Das Ritual* [A rituális folyamat], 1989) hatása. A történeti antropológia és az új kultúrtörténet programjának kialakulásával kapcsolatban pedig különösen Clifford Geertz (*Dichte Beschreibung* [Sűrű leírás], 1973, 1983) és Pierre Bourdieu (*Entwurf einer Theorie der Praxis* [A praxis elméletének vázlata], 1972, 1976) sokat vitatott koncepciói bizonyultak termékenynek.

Ezen művek recepciója által különösen a fiatalabb történészgeneráció figyelme az Európán kívüli s egyben a saját történelmen belüli idegen kultúrákra terelődött. Ezáltal fokozatosan a történelem etnocentrizmusa került a vita középpontjába, amely tényt a *történeti társadalomtudomány* művelői tudatosan kizártak gondolkodásukból. A rituális cselekvésnek mint empirikus-történeti kutatási tárgynak a figyelembevétele újabb bepillantást engedett a „saját” és az „idegen” kultúrák történetébe. Végül, de nem utolsósorban tudatosultak a politikai-állami fejlődés társadalomtörténeti elemzésének korlátai is, hiszen a „hagyományos” társadalmak nem ismernek különvált államiságot. Az antropológiával való kapcsolat nyomokat hagyott a történettudomány elméleti vitáiban és elméletalkotásában is, s az elméleteket ettől fogva mindig a kutatás tárgyához kellett igazítani. A „kis” cselekvési egységek és „kis” életerek felfedezésével a globális struktúraelemzések relevanciája is beszűkült.

Ugyanilyen meghatározó jelentőségű volt az empirikus kultúratudomány és a néprajz felfedezése, melyek a népi hagyományokat és életmódokat tanulmányozták.¹¹ A „kisemberek” életvilága irányában mutatkozó növekvő érdeklődés, valamint a társadalmi mozgalmak intenzív kutatása – itt több érintkezési pont mutatható ki az új társadalomtörténeti kutatásokkal – megrendítették azt a meggyőződést, miszerint a társadalmi elitnek adják a történelem mozgatóerejét. Termékeny talajra talált Raymond Williams németül *Innovationen* (Innovációk, 1965-től, 1977) címmel megjelent tanulmánykötete és E. P. Thompson munkái, melyek *Plebeische Kultur und moralische Ökonomie* (Plebejus kultúra és morális ökönomia, 1971-től, 1980) címen jelentek meg németül. Ugyanakkor nagyhatású volt Ru-

in der Geschichte. Göttingen, 1984.; R. Habermas–N. Hinkmar (Hg.): *Das Schwein des Hauptlings. Beiträge zur historischen Anthropologie*. Berlin, 1992.

¹¹ Vö. H. Bausinger: *Volkskunde. Von der Altertumskunde zur Kulturanalyse*. Tübingen, 1976.; H. Gerdt: *Kultur als Forschungsfeld. Über volkskundliches Denken und Arbeiten*. München, 1981. Ehhez továbbá N. Schindler: *Spuren in der Geschichte der ‚anderen‘ Zivilisation. Probleme und Perspektiven einer historischen Volkskulturforschung*. In: van R. Dülmen – N. Schindler (Hg.): *Volkskultur. Zur Wiederentdeckung des vergessenen Alltags (16–20. Jahrhundert)*. Frankfurt, 1984. 13–77.

dolf Braun *Industrialisierung und Volksleben* (Iparosodás és népi életmód, 1960), Hermann Bausinger *Volkskultur in der technischen Welt* (Népi kultúra a technika korszakában, 1961), valamint Wolfgang Kaschuba *Volkskultur zwischen feudaler und bürgerlicher Gesellschaft* (Népi kultúra a feudális és a polgári társadalom között, 1988) című munkája is.

A népi hagyományok és mozgalmak élénkülő kutatásából származó ismeretöbblét egyrészt azon a felismerésen alapult, hogy a „hétköznapi” embert saját életének alakítása közben komolyan kell venni, a történelmi folyamaton belüli cselekvését és gondolkodását pedig meg kell becsülni. Ugyanilyen fontossá vált az iparosodás előtti hagyományos életvilág kutatása, amelyet többé már nem a felvilágosult modern kor sötét előtörténetének tekintettek. A hagyományos cselekvési módot így nem ritkán azon modernizációs folyamat dinamikájával való szembeszegülésként értelmezték, amelynek haszonélvezői közül sokszor éppen a kisember maradt ki. Az egyszerű népnek a hatalom és az egyház ellenében képviselt, sok alkalommal kimutatható önfejűsége így már nem mozdulatlan, konzervatív és reakciós jelenségnek tűnt, hanem az ambivalens modernizáció keretein belül jelentkező, önálló kulturális megnyilvánulásnak.¹²

Harmadikként pedig meghatározó jelentőségű volt a *mentalitástörténet*, egy olyan történeti irányzat recepciója, amely könyvekkel inkább csak Franciaországban jelentkezett, összességében azonban mégis szokatlanul nagy elismerésre talált az egyetemes közép- és kora újkor-kutatásban. A *mentalitástörténet* befolyása a modern korrallal foglalkozó történetírásra azonban csekély maradt. Hatása szorosan összefügg az Annales-iskolával (1929), melynek „alapító atyái” Marc Bloch és Lucien Febvre voltak. Azóta az Annales-iskola olyan mértékben széttagolódott, hogy nehéz lenne a harmadik generáción belül egyáltalán egységes iskoláról beszélni, függetlenül attól, hogy itt mindig is különböző kutatói koncepciók és érdeklődési területek képviselték magukat.¹³ A *szeriális* történelem és az *histoire totale* természetesen Németországban is hatást gyakorolt, ám nem annyira. Fernand Braudel civilizációtörténete adta meg a döntő lökést a kultúrtörténeti fordulathoz, mint inkább Phillip Ariés *Geschichte der Kindheit* (A gyermekkor története, 1960, 1975), valamint *Geschichte des Todes* (A halál története, 1978, 1980) című munkái, Georges Duby *Die drei Ordnungen. Das Weltbild des Feudalismus* (A három rend. A feudalizmus világleképe, 1978, 1981), Jacques Le Goff *Die Geburt des Fegefeuers* (A purgatórium születése, 1981, 1984), Michel Vovelle *Analyse des Dechristianisierungsprozesses* (A dekrisztianizáció folyamatának elemzése, 1973), Emmanuel Le Roy Ladurie *Bauern von Languedoc* (Languedoc-i parasztok, 1969, 1983) és *Karneval in Romans* (Romans-i karnevál, 1979, 1982), Jean Delumeau *Geschichte kollektiver Ängste in Europa* (A kollektív félelmek története Európában, 1978, 1985), valamint Alain Corbin *Pesthauch und Blütenduft. Eine Geschichte des Geruchs* (Dögvész és virággillat. A szagok története, 1982, 1984) című könyvei. A legjelentősebb vállalkozást azonban a Philippe Ariés és Georges Duby szerkesztésében megjelent 5 kötetes *Geschichte des privaten Lebens* (A magánélet története, 1989–1993) jelenti.

A *mentalitástörténet* elsősorban a kollektív gondolkodásmódok kérdését hozta a történeti diskurzusba, jóllehet ez a megközelítés az egyéni életutat figyelmen kívül hagyta. A *mentalitástörténet* továbbra is különös figyelmet fordított a hosszú átalakulási folyamatokra, függetlenül minden nagy történelmi eseménytől. A *longue durée* („hosszú időtar-

¹² Alapvető munka ehhez W. Kaschuba: *Einführung in die Europäische Ethnologie*. München, 1999.

¹³ A *mentalitástörténet* koncepciójához lásd többek között R. Reichardt: *Histoire des Mentalités*. In: Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur 3 (1978) 130–166; V. Sellin: *Mentalität und Mentalitätsgeschichte*. Historische Zeitschrift 241 (1985) 55–98; H. Schulze: *Mentalitätsgeschichte – Chancen und Grenzen eines Paradigmas der französischen Geschichtswissenschaft*. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht [GWU] 6 (1985) 247–270.

tam”) elmélete lehetőséget adott a századokon átívelő kulturális fejlődés újfajta korszakolásiára, de egyben azzal is fenyegetett, hogy a cselekvő ember eltűnik a „hosszú időtartam börtönében”. A hétköznapiok történetét bemutató források szeriális elemzésének fontos eredménye például az volt, hogy a francia forradalom nem jelentett olyan meghatározó cezúrát, ahogy az sokáig magától értetődő volt. A társadalom szekularizációja nem egy korszakalkotó forradalmi esemény produktuma volt, hanem a gondolkodásmód hosszú ideig tartó változásainak eredménye. Ez a kutatási irány nem utolsósorban a generatív viselkedés leírására is koncentrált – különösen a modernitás előtti társadalom esetében –, s ebből nőtt ki az önálló családkutatás is.¹⁴

Az etnológiával és a szociálanropológiával való kölcsönhatás, az empirikus kultúra-tudománnyal való együttműködés, valamint a mentalitástörténet recepciója a '70-es évek végétől nemcsak a hagyományos történettudomány, de a német nyelvterületen művelt társadalomtörténet számára is kihívást jelentettek. Ez eltérő válaszokhoz vezetett, amelyek közül az egyik út a kultúrtörténet történeti antropológiai formában történő megfogalmazásának új koncepciójához vezetett. Ezen fogalmak használatától azonban sokáig ódzkodtak. Az új kutatási érdeklődés elsősorban az *Alltagsgeschichte*-ben, azaz a *hétköznapiok történetében*, a *nemek*, valamint a *népi kultúra történetében* nyilvánult meg. A *történeti antropológia* látásmódja a legkülönbözőbb területeken került előtérbe, ami olyan folyamatot jelez, amelyet a Norbert Elias *Der Prozeß der Zivilisation* (A civilizáció folyamata, 1969) és Michel Foucault *Überwachen und Strafen* (Felügyelet és büntetés, 1976) című munkái ösztönöztek.

3. Családkutatás, *Alltagsgeschichte*, a népi kultúra története

A szociálanropológiai, néprajzi és mentalitástörténeti érdeklődés német nyelvterületen a '70-es évek vége óta különböző speciális kutatási irányokban csapódott le. Ezen kutatásokban nagyrészt a „fiatalabb” generáció vett részt. Bár mindez csak részben vezetett el a *történeti antropológia* koncepciójához, e körülmények mégis fontos szerepet játszottak az új kultúrtörténet kialakításában, amely minden korábbi kultúrtörténethez képest újat hozott. Különösen az alsó társadalmi rétegek intenzívebb kutatása körvonalazott egy újfajta kultúrafogalmat, amelynek kevés köze volt mind a kultúra „polgári” fogalmához, mind pedig a gazdaságtól független kulturális perspektíva eszméjéhez.

Itt elsősorban a *történeti demográfiát* és a hozzá szorosan kapcsolódó *történeti családkutatást* említhetjük, bár mindkét kutatási terület kevésbé vált jelentőssé német nyelvterületen, mint például Franciaországban.¹⁵ Ám Arthur E. Imhof és Michael Mitterauer erőfeszítéseinek köszönhetően e téren hamar sikerült ledolgozni a lemaradást. „Tanítványaival” együtt mindkét kutató figyelemreméltó, önálló utat járt be. Imhof egy Gießenről írt klasszikus demográfiai munkával indult, amely hamarosan a németországi demográfia alapmunkájává vált, majd később a betegség, a halandóság és a halál problémáit kutatta. A *Gewonnene Jahre* (Megnyert évek, 1981) című könyvében az átlagos élettartam 17. századtól folyamatosan tartó növekedését, illetve annak az emberek hétköznapi életére gyakorolt hatását vizsgálta; *Verlorene Welten* (Elveszített világok, 1984) című könyvében pedig

¹⁴ A mai napig is tanulságos Robert Darnton és Roger Chartier vitája. R. Darnton: *Das große Katzenmassaker. Streifzüge durch die französische Kultur der Revolution*. München, 1989.; R. Chartier: *Die unvollendete Vergangenheit. Geschichte und die Macht der Weltauslegung*. Berlin, 1989.; vesd össze többek között P. Bourdieu: *Dialog über die Kunstgeschichte*. Freibeuter 26 (1985), 22–37; D. La Capra: *Geschichte und Kritik*. Frankfurt, 1985.

¹⁵ Vö. többek között I. L. Flandrin: *Familien. Soziologie, Ökonomie. Sexualität*. Frankfurt, 1978.; A. Burguière (Hg.): *Geschichte der Familie*, 4 kötetben (Frankfurt, 1996–1997; franciául 1986); M. Segalen: *Die Familie. Geschichte. Soziologie. Anthropologie*. Frankfurt, 1990.

azt követi végig, hogyan boldogult egészen századunk küszöbéig a kisember a betegséggel, halállal, éhínséggel, vagyona elvesztésével, háborúkkal s egyéb életveszélyes helyzetekkel.¹⁶ Kutatásainak jelentőségét különösen az interdiszciplináris, összehasonlító módszer és az elvégzett empirikus kutatómunka adja. Koncepciója szerint azonban nehéz besorolni munkáit, mivel a szerző az *Alltagsgeschichte*-ről, a *hétköznapi történetéről* beszél, az ember maga azonban csak általánosságában jelenik meg műveiben, magát a konkrét életgyakorlatot nem elemzi.

Az új történettudomány körüli intellektuális vitákra Imhofnál nagyobb hatást gyakorolnak Mitterauer munkái. Itt elsősorban a *Geschichte unehelicher Geburten in Europa* (A házasságon kívüli születések története Európában, 1983) és a *Geschichte der Jugend* (A fiatalok története, 1986) című írásait kell megemlítenünk. Különleges pozíciót tölt be Mitterauer Josef Ehmersszel közösen írt átfogó, *Formen ländlicher Familienwirtschaft* (A vidéki családi gazdaság formái, 1986) című tanulmánya, amely először tárgyalja az emberek egy korlátozott létezésen belül való együttélésének kérdését. Azt a régi kérdést, hogy milyen viszonyban áll a kultúra és az ökológia egymással, a szükséges munkaerő és a korlátozott erőforrások egyensúlyának – ahogyan azt a családokban meg kellett teremteni – problémáján keresztül konkretizálja. Míg e munka még a családi élet „objektív” strukturális összefüggéseire koncentrált, addig Mitterauer később – különösen a *Historisch-anthropologische Familienforschungban* (Történeti-antropológiai család kutatás, 1990), valamint a *Familie und Arbeitsteilung* (Család és munkamegosztás, 1992) című munkájában – egyszerre fordult nem kvantitatív kérdésekhez, s kísérte meg a szubjektív tapasztalatok és érzelmek vizsgálatát is. A történeti egyénre vonatkozó, annak egyéni tapasztalatait, cselekvés- és gondolkodásmódjait kutató újfajta kérdésfeltevés által Mitterauer a *történeti antropológia* paradigmáját veszi át, és ezen irányzat egyik legjelentősebb képviselőjévé válik.

A *történeti antropológia* Németországban talán a vele egy időben formálódó *hétköznapi történetéről* – mely komoly és produktív vitát váltott ki a német történettudományon belül – kapta leginkább az ösztönzést. Az „*Alltagsgeschichte*” olyan új programot hirdetett, amely éles ellentétben állt a *történeti társadalomtudomány* paradigmájával, mely lényegében az interszubjektív, számszerűen mérhető társadalmi-gazdasági körülmények és a gazdasági, társadalmi és demográfiai folyamatok kutatására és rekonstrukciójára koncentrált. A *hétköznapi története* a bevallottan homályos „hétköznapi”-fogalom ellenére is elfogadtatta magát új irányzatként, bármennyire különböző szándékok és érdeklődési irányok húzódtak is meg kialakulása hátterében.¹⁷ Az *Alltagsgeschichte* magvát általában egyrészt az egyszerű emberek hétköznapi életére való összpontosítás, másrészt pedig az élet-tapasztalatok szubjektivitása irányában mutatott érdeklődés alkotja; az egyént figyelmen kívül hagyó társadalmelemzés helyett az individuumra összpontosító életvilág-kutatás a cél. Ezzel az új *hétköznapi története* az anyagi kultúra, a táplálkozás és a fogyasztás, a ruházódás és a lakás, a munkakörülmények eddigi kutatásán is túllép. Végeredményben az a cél, hogy a kutatók érdeklődési köre megváltozzon: a struktúrák és a „nagy” történelem helyett most az ember tapasztalatai és társadalmi gyakorlata áll a középpontban, egy más módszerekkel dolgozó, de elméletileg megalapozott történetiszemlélet keretein belül. Az

¹⁶ Vö. például A. E. Imhof: *Die Lebenszeit. Vom aufgeschobenen Tod und von der Kunst des Lebens*. Frankfurt, 1988.

¹⁷ Általában a vitához lásd A. Lüdtke: *Rekonstruktion von Alltagswirklichkeit. Entpolitisierung der Sozialgeschichte*. In: R. Berdahl (Hg.): *Klassen und Kultur*, 321–353; D. Peukert: *Neuere Alltags-geschichte und Historische Anthropologie*. In: Süßmuth (Hg.): *Historische Anthropologie* 52–72; F. Brüggemeier – J. Kocka (Hg.): *'Geschichte von unten – Geschichte von innen.'* *Kontroversen im die Alltagsgeschichte*. Hagen, 1985.; P. Borscheid: *Alltagsgeschichte. Modetorheit oder neues Tor zur Vergangenheit*. In: W. Schieder – V. Sellin (Hg.): *Sozialgeschichte in Deutschland III*. Göttingen, 1987. 78–109; A. Lüdtke, (Hg.): *Alltagsgeschichte*.

Alltagsgeschichte történészei így „alulról” és „belülről” akarják leírni és elemezni a történelmet.

Az utóbbi tizenöt év bőséges *Alltagsgeschichte*-termése közül négy munkát említek paradigmaticus példaként; mindegyikük a *történeti antropológia* látásmódjának terjedésére utal.

Elsőként említhető az a három tanulmánykötet, amelyek az iparosodás kori hétköznapok társadalomtörténetével (1978), a polgári társadalom hétköznapjainak történetével (1979) és a németországi hétköznapi kultúra átalakulásával (1980) foglalkoznak. A kötetek Német Szövetségi Köztársaság elnöke által a hétköznapi élet társadalomtörténetének témájában kiírt diákverseny alkalmából jelentek meg. Ezen kutatási projekteket kevésbé programszerűségük, mint inkább a korábban alig feldolgozott témák sokfélesége tette a *hétköznapok története* irányzatának fontos bevezetésévé.

A második kutatási programot Hans J. Teuteberg és Peter Borscheid münsteri gazdaság- és társadalomtörténészek fémjelzik, akik 1983 óta *Studien zur Geschichte des Alltags* (Tanulmányok a hétköznapok történetéből) címmel saját sorozatot adnak ki. Borscheid, aki ebben a sorozatban publikálta a *Geschichte des Alters* (Az életkor története, 1987) című nagy munkáját, 1983-ban a *hétköznapok történetének* egy, az Alfred Schütz-féle filozófiai fenomenológián alapuló és annak életvilág-elmélete befolyása alatt álló felfogása mellett tette le a voksot. A *hétköznapok története* az emberi cselekvésen és gondolkodáson belül az ismétlődőt kutatta, ahogy az elsősorban a lakásviszonyokban, a ruházzkodásban és étkezésben, a magánéletben és a szakképzésben, a szórakozásban és a társas életben, valamint a tágabb értelemben vett kultúrában fejeződött ki, szilárd alapot biztosítva az emberi életnek és cselekedeteknek.

A *hétköznapok történetének* legnagyobb kutatási programjai azonban a Harmadik Birodalom hétköznapjaira koncentrálnak. Ezek közül a legismertebbet a müncheni *Institut für Zeitgeschichte* támogatta, az ellenállás és üldöztetés különböző formáinak szentelve kutatásait a *Widerstand und Verfolgung in Bayern 1933–1945* (Ellenállás és üldöztetés Bajorországban 1933–1945) című, 1977 óta megjelenő sorozatban. A Martin Broszat által vezetett program jelentősége a nácizmussal szembeni politikai ellenállás formáinak újraértelmezésében és differenciált kezelésében rejlik. Bár kutatásaikban a faszizmus ideje alatt zajló hétköznapi élet és viselkedés általános problémáival is foglalkoznak, mégsem ezek a kérdések állnak középpontban. Ezért összességében halvány marad a projekt hozzájárulása a *hétköznapok történetéhez* mint a társadalomtörténet új, antropológiai orientációjú irányzatának elméleti megalapozásához. Távlabbra mutatónak és produktívabbnak tűnik Detlev Peukert munkája, aki ugyan felhasználta a müncheni tapasztalatokat, de többek között a *Volksgenossen und Gemeinschaftsfreunde. Anpassung, Ausmerzung und Aufbegehren unter dem Nationalsozialismus* (Néptársak és közösségi barátok. Alkalmazkodás, üldözés és lázadás a nemzetiszocializmus idején, 1982) című munkájával először reflektált a hétköznapok problémáira a Harmadik Birodalomban. Ezt követte 1987-ben a nem kevésbé fontos *Jugend zwischen Krieg und Krise* (Az ifjúság a háború és a válság közötti időszakban) program. Peukert ebben egyértelműen az elméletileg megalapozott *Alltagsgeschichte* mellett állt ki, amelynek azonban szerinte meg kell találnia a kiegészítését egy össztársadalmi összefüggéseket bemutató elemzésben. Itt elsősorban Jürgen Habermas elméleteire hívja fel a figyelmet, akinek *Theorie des kommunikativen Handelns* (A kommunikatív cselekvés elmélete) című munkájában látja a kiindulópontot „a történelem mikro- és makroszintje, a tapasztalati vonatkoztatások és a rendszerelemzések, valamint az antropológiai és a szigorúbban vett társadalomtörténeti kérdésfeltevés közötti közvetítéshez.”¹⁸

¹⁸ D. Peukert: *Neuere Alltagsgeschichte und Historische Anthropologie*. In: Süßmuth (Hg.): *Historische Anthropologie* 64.

A negyedik, egyben legambiciózusabb vállalkozást Lutz Niethammer indította útjára, aki már 1980-ban felemelte szavát a *hétköznapiok története* mellett. Felfedezvén az *oral history* megfelelő módszereit, megkísérelte megteremteni a *hétköznapiok* és a *tapasztalatok története* közötti kapcsolatot a szemtanúk emlékei, valamint a kollektív emlékezet alapján, amely kísérlet eddig egyedül neki sikerült. A nagyszabású *Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930–1960* (Élettörténet és társadalmi kultúra a Ruhr-vidéken 1930–1960) című munkája (1983–1985) a szóbeli visszaemlékezések részletes elemzésén keresztül mutatta be a fasizmus és a háború utáni időszak tapasztalatait a Ruhr-vidéken. Munkájában három különböző szempont találkozott: egyrészt a kontinuitás problémája, mindenekelőtt az, hogy a „népben” mennyire voltak meg a demokratizálás előfeltételei, másrészt a régió szociáldemokratává válása, végül pedig a kollektív tapasztalatok kutatása, melynek célja a társadalmi-politikai viselkedés szubjektív előfeltételeinek rekonstrukciója.

A kritikák ellenében az *Alltagsgeschichte* fő célkitűzéseinek legújabb összefoglaló pontosítása Alf Lüdtkétől, az *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen* (Hétköznapiok története. A történelmi tapasztalatok és életmódok rekonstrukciójáról, 1989) című kötet szerkesztőjétől származik. Ezt az *Alltagwirklichkeiten, Lebenspraxis und Bedürfnisartikulation* (Hétköznapi valóság, életgyakorlat és a szükségletek kifejeződése) című alapvető munka előzte meg 1978-ban. Lüdtke az *Alltagsgeschichte* középpontjába az emberek társadalmi gyakorlatát helyezte. Az életmód mint orientációs minta és a „hétköznapi élet mint a napi viselkedés és tapasztalat formái” közötti összekötés „megvilágítását” tartja fő feladatának. Bár csak közvetett a kapcsolat a *történeti antropológiával*, a *hétköznapiok történetének* ez a felfogása is az antropológiai irányultságú történetírás új megközelítését nyújtja.

A *történeti antropológiával* a legközvetlenebb kapcsolatot azonban a népi kultúra történeti kutatása teremtette meg, amelynek – bár kapcsolatban áll a hétköznapi kultúra történetével is, és vele együtt új felvirágzást élt meg – önálló hagyománya van, és olyan programot követ, amelynek inkább néprajzi gyökerei vannak. Az egyszerű emberek kultúráját, akárcsak a hétköznapiok történetét, korábban alig kutatta a történettudomány, a '70-es évek végén azonban az „alsó társadalmi rétegek” életvilága és hétköznapi valósága iránti érdeklődés növekedésével e tekintetben komoly konjunktúra indult. A népi kultúra történeti tanulmányozása egyrészt a *történeti néprajz* gazdag hagyományára támaszkodott, amelyet a német társadalomtörténet tulajdonképpen akkor fedezett fel újra, amikor a szociológiától és annak makrotörténeti elméleteitől eltávolodott. A néprajz a '70-es években megszabadult hagyományának ballasztjától, átkeresztelte magát *európai etnológiának*, illetve *empirikus kultúratudománynak*, és olyan pragmatikus munkát végzett, amelyből közvetlenül meríthettek a történészek. Ez utóbbiak újraolvasták Karl-S. Kramer történeti rész kutatásait a „hagyományos” népi életmódról (1961–1967), Hans Moser *Volksbräuche im geschichtlichen Wandel* (Népi szokások a történelmi változások sodrában, 1985) című munkáját, valamint Rudolf Braun és Hermann Bausinger átfogó vizsgálatait az iparosodás korának népi kultúrájáról. Másrészt a külföldi történészek új *popular culture*-kutatásai is tartósan hatottak a német fejlődésre, hiszen mindenekelőtt ennek az irányzatnak köszönhető az érdeklődés az antropológiai irányultságú történetírás iránt. Eközben az orosz Aron J. Gurevics *Mittelalterliche Volkskultur* (A középkori népi kultúra, 1987), az angol Peter Burke *Europäische Volkskultur* (Népi kultúra a kora újkori Európában, 1981) című könyve és a francia Robert Muchembled németül *Kultur des Volkes* (A nép kultúrája, 1982) címmel megjelent művei komoly figyelmet kaptak, mégis nagyobb volt az angol Edward P. Thompson *Plebeische Kultur* (Plebejus kultúra, 1980), az olasz Carlo Ginzburg *Der Käse und die Würmer* (A sajt és a kukacok, 1979) című könyveinek, valamint különösen az amerikai Natalie Zemon Davis írásainak hatása, akinek a 16. századi városi kultúrájáról írt *sűrű*

léírásai a Humanismus, Narrenherrschaft und die Riten der Gewalt (Humanizmus, a boldok uralkodása és az erőszak rítusai, 1987) címen jelentek meg németül.¹⁹

Míg a *hétköznapiok története* elsősorban a 19. és 20. századdal foglalkozik, addig a népi kultúra kutatása elsősorban a kora újkor problémáira figyel. Ez érvényes Németországra is. Az 1982-ben általam publikált *Kultur der einfachen Leute* (Az egyszerű emberek kultúrája) című tanulmánykötetben először kaptak teret a fegyelmzés problémái, valamint először tettünk föl kérdéseket a becsületkódexről, illetve a rítusok jelentéséről. A második, Norbert Schindlerrel közösen kiadott *Volkskultur. Zur Wiederentdeckung des vergessenen Alltags* (Népi kultúra. Az elfelejtett hétköznapiok újrafelfedezéséről, 1983) című kötetben a Schindler által *Spuren der Geschichte der anderen Zivilisation* (A másik civilizáció történetének nyomai) címmel írt tanulmány a történeti népi kultúra kutatásának problémáiról és feladatairól szólt, utalva a népi kultúra önállóságára. A kötet két fő szempontot kívánt összekötni: „Egyrészt egyes, mindenképpen beszédes eseteken keresztül a függőségben és elnyomásban élő csoportok és osztályok viselkedéséről és kulturális gyakorlatáról próbáltunk meg tapasztalatokat szerezni, melyeket nem mint objektív kulturális hagyományok kifejeződései formáit terveztünk bemutatni, hanem mint azok életviszonyainak elemeit. Másrészt pedig a csoportok és osztályok elképzeléseit, tapasztalatait és cselekedeteit nem az objektív folyamatokon és strukturális adottságokon kívüliként szándékoztunk ábrázolni, hanem akképpen, ahogy azokat az érintett csoportok maguk is elsajátították és feldolgozták.”²⁰

Regina Schulte 1989-ben megjelent tanulmányai a 19. század vidéki társadalmának gyűjtőgatóiról, gyerekvilkosairól és vadorzóiról, valamint Norbert Schindler *Widerspenstige Leute. Studien zur Volkskultur in der frühen Neuzeit* (Önfejű emberek. Tanulmányok a kora újkori népi kultúráról, 1992) című munkája paradigmatis példái a népi kultúra ezen új típusú történetének.

Végül kritikus összegzést írt Wolfgang Kaschuba a *Volkskultur zwischen feudaler und bürgerlicher Gesellschaft* (Népi kultúra a feudális és a polgári társadalom között, 1988) című könyvében. A szerző a hagyományos népi kultúra megszabadítását követeli statikus és egységes jellegétől, és rámutat arra, hogy a történeti életvilágok és a társadalmi gyakorlat csak a munka és hatalom összefüggésében, a társas élet és a nyilvánosság terén, valamint az érzékelés és tapasztalás szintjén fejthető meg. Szerinte a népi kultúra kutatásának fő területe valójában az interakciós és csoportstruktúra, a népi kultúra mint „termelői kultúra” és a közös mentalitások, valamint diszpozíciók elemzése.

A *történeti család* kutatással és a *hétköznapiok történetével* laza kapcsolatban fejlődött ki – legalábbis a történetfelfogást illetően – a *nőtörténet*, amely – már csak kutatási tárgyának köszönhetően is – a legkorábban jutott el a történeti antropológiai kérdésfeltevéshez. A *nőtörténet* is kezdettől fogva távolságot tartott a hagyományos történetírástól, különösen pedig a *történeti társadalomtudománytól*, mivel annak történelemképében a nők nem léteztek. Ezt a távolságtartást erősítette az új nőmozgalom politikai elkötelezettsége is. A *nőtörténet* a '70-es évek közepe óta figyelemreméltó fejlődésen esett át, ha gyakran nem is az empirikus kutatások, hanem elsősorban a programalkotás terén. Kezdetben az volt

¹⁹ Nagy hatással voltak továbbá K. Thomas: *Religion and the Decline of Magic. Studies of Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England*. New York, 1971.; J.-Cl. Schmitt: *Der heilige Windhund. Die Geschichte des unheiligen Kults*. Stuttgart, 1981.; N. Z. Davis: *Frauen und Gesellschaft am Beginn der Neuzeit. Studien über Familie, Religion und die Wandlungsfähigkeit des sozialen Körpers*. Berlin, 1986.; D. Sabeau: *Das zweischneidige Schwert. Herrschaft und Widerspruch im Württemberg der frühen Neuzeit*. Berlin, 1986.; M. Bahtyin: *Rabelais und seine Welt. Volkskultur als Gegenkultur*. Frankfurt, 1987.; A. Farge: *Das brüchige Leben. Verführung und Aufruhr im Paris des 18. Jahrhunderts*. Berlin, 1989., valamint R. Darnton: *Katzenmassaker* című munkái.

²⁰ van Dülmen – Schindler (Hg.): *Volkskultur* 10.

a cél, hogy újra felfedezzék a hivatalos történettudományból kiszorított nőt saját cselekvési terén belül, azaz komolyan vegyék azt, hogy a nőknek saját történelmük van, sőt egyáltalán van történelmük, amely nem oldódik fel a család és a patriarchátus történetében. Elsősorban a nőmozgalmak, a munkavállalás és a háztartás történetét dolgozták ki. Annette Kuhn és Jörn Rüsen 1979-ben elindították a *Frau in der Geschichte* (Nő a történelemben) című sorozatot, amelyben addig alig figyelembe vett és kutatott témaköröket vizsgáltak. Az új nőkutatást tekintve nagyobb hatású volt a Claudia Honegger és Bettina Heintz által kiadott *Listen der Ohnmacht. Zur Sozialgeschichte weiblicher Widerstandsformen* (Az ájulás cselei. A női ellenállási formák társadalomtörténetéről, 1981) című kötet, amelyben külföldi történészek először hívták fel a figyelmet a nő „saját” történetére, ezzel kijelölve az utat az antropológiai kérdésfeltevés irányába. A jelen esetben ez az „Eigensinn”, az önfejűség kérdését jelentette, amely a hétköznapok, a nők önmegvalósításának és életterének problémáihoz vezetett. Döntő fordulatot jelentett a '80-as évek elején, amikor a nők története a nemek történetévé bővült, és a „társadalmi nem” fogalmának mint történeti kategóriának először adott olyan szerepet a történelmen belül, amilyen szerepe korábban az „osztály”-nak volt. Az új nő- és nemtörténet meghatározó képviselője Karin Hausen volt, aki 1983-ban adta ki a *Frauen suchen ihre Geschichte* (Nők keresik történelmüket) című kötetet, amely egyes esetek példáján keresztül próbálta meg tisztázni az újfajta kérdésfeltevést, valamint Gisela Bock, aki különböző munkáiban – különösen a *Geschichte, Frauengeschichte, Geschlechtergeschichte* (Történelem, nő történet, nemek története, 1988) című művében – a következőképp vonja le a tanulságot: „A nemek története nem csupán egy eddig elhanyagolt kutatási tárgyról szól, hanem azokról az emberek közötti kapcsolatokról, amelyeket a hagyományos történetírás nem vagy csak kevéssé kutatott, méghozzá a nemek egymáshoz való viszonyáról, de egyben a nemeken belüli kapcsolatokról is.”²¹

Amíg Bock elsősorban egy nemspecifikus történetírás iránt érdeklődött, amelyben a nők tapasztalatait éppúgy figyelembe kell venni, mint a férfiakét, addig a néprajzos Carola Lipp nem kevésbé előremutató *Überlegungen zur Methodendiskussion. Kulturanthropologische, sozialwissenschaftliche und historische Ansätze zur Erforschung der Geschlechterbeziehung* (Gondolatok a módszertani vitához. Kultúrantropológiai, társadalomtudományos és történelmi szempontok a nemek közötti kapcsolatok kutatásában, 1988) című munkájában más utat járt, még akkor is, ha az alapvető intenciók megegyeztek. Szerinte többé nem az a feladat, hogy „a nő” „objektív” értékét megállapítsuk, hanem az, hogy „a nőket” mint egyéneket újra felfedezzük, és szóra bírjuk őket. „A nő történet a nők hétköznapjainak és sajátos tapasztalatainak vizsgálatáról szól. Lényege, hogy a női cselekvést és tapasztalatokat rekonstruáljuk, belülről lássuk. A nőket mint szubjektumokat látni annyit jelent, mint őket aktívként, a kultúrát formálóként felfogni.”²² Az egyénekre való koncentrációban Lipp egyetért az *Alltagsgeschichte*, valamint a népi kultúra kutatásának több képviselőjével, ezért az értelmezés első lépéseként egyrészt a *sűrű leírást* javasolja, másrészt pedig felhívja a figyelmet arra, hogy a *nőtörténet* csak a nemek közötti kapcsolatok történeti összefüggésében rekonstruálható. Számára a „nem” fogalma nem biológiai jellemző, hanem „kulturális konstrukció, amelynek alakzata a különböző termelési és életmódbeli feltételek függvényében változik.”²³

²¹ G. Bock: *Geschichte, Frauengeschichte, Geschlechtergeschichte*. *Geschichte und Gesellschaft* 14 (1988) 364–391.

²² C. Lipp: *Überlegungen zur Methodendiskussion. Kulturanthropologische, sozialwissenschaftliche und historische Ansätze zur Erforschung der Geschlechterbeziehung*. In: *Frauenalltag – Frauenforschung*. Frankfurt, 1988. 29–45, itt 30.

²³ Uo. 36.

Mivel a nők tapasztalatai, cselekvési módozatai és terei rétegektől függően jelentősen eltérnek, ezért éppúgy nem létezik „a nő” mint univerzális személy, mint ahogy nincs az időtől és tértől függetlenül univerzális patriarchátus sem: „A történelmi átalakulás, amelynek a különböző társadalmi csoportokon belüli nemek közötti kapcsolatok is alávetettjei, elvész a patriarchátus univerzális fogalmának történetietlensége által.”²⁴ A célok és a valóság közötti különbség – amit csak fáradságos aprómunkával lehet leküzdeni – a *nőtörténetben* is kimutatható. Sybille Meyer, Eva Schulz és különösen Dorothee Wierling – utóbbinak különösen *Mädchen für alles. Arbeitsalltag und Lebensgeschichte städtischer Dienstmädchen um die Jahrhundertwende* (Mindenes lányok. Városi cseléd lányok hétköznapijai és élettörténete a századfordulón, 1987) című könyve kiemelendő – munkái adnak először bepillantást a nők életvilágába.

A társadalomtörténet ezen négy irányzata a „bevett” történettudománnyal folytatott vitában fejlődött ki, és olyan polémiát indított el, amely manapság is tart, érintve a történettudomány alapjait. Bár ezen irányzatok mindegyike az adott kutatás tárgyához igazodó és különböző szempontú kérdésfeltevésekből indul ki, az egyszerű emberek életmódja iránti érdeklődésben azonban mind egyetértenek. Magukban foglalják tehát a hétköznapi életet és a személyes tapasztalatok világát, ezenfelül összeköti őket az az anyaghoz illeszkedő módszertani-elméleti feldolgozás, amelyből a történeti-antropológiai kérdésfeltevések adódnak.

4. A történeti antropológia intézményesülése Németországban

A történeti-antropológiai kutatásoknak a legkülönbözőbb kutatási területeken való elterjedése az intézményesülést illetően is jelentős változásokat hozott magával.

Miután már az 1984-es berlini *Historikertag* mottója is „A történettudomány antropológiai dimenziója” volt, 1994-ben a lipcei történeti kongresszuson külön történeti antropológia szekció alakult.²⁵ 1995-ben e szekció tagjainak különleges megtiszteltetésben volt része: a Német Szövetségi Oktatási Minisztérium hat fiatal történésznek nyújtotta át a Meier-Leibniz-díjat a történeti antropológia területén végzett munkájukért.²⁶

Az intézményesülés szempontjából ennél is fontosabb volt a többé-kevésbé rendszeresen ülésező munkaközösségek alapítása az egész német nyelvterületen. Az első ilyen munkaközösség az ókortörténész Jochen Martin körül 1975-ben Freiburgban alakult ki *Institut für Historische Anthropologie e. V.* (Történeti Antropológia Intézet) néven.²⁷ Martin eddigi tematikus tanulmánykötetei központi problémaköröket tárgyaltak: *Krankheit, Heilkunst, Heilung* (Betegség, az orvoslás mestersége és a gyógyulás, 1978), *Entstehung und Wandel rechtlicher Produktionen* (A jogalkotás kialakulása és változása, 1980), *Kindheit – Jugend – Familie – Gesellschaft* (Gyermekkor – ifjúság – család – társadalom, 1986–89) és *Töten im Krieg* (Gyilkolás a háborúban, 1995). Ezen felül laza kapcsolat alakult ki a *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte* című sorozattal. Megközelítésük alapvetően egyetemes történeti, illetve összehasonlító jellegű, azaz inkább a különböző társadalmakban fellelhető jelenségek hasonlósága érdeklí őket, mint azok kulturális eltérései. A freiburgi egyetem nem régóta új szakot kínál hallgatóinak, két szakosodási lehetőséggel („Az antropológia biológiája” és „Kulturális antropológia/Történeti antropológia”). Ezzel lehetővé vált a magiszteri fokozat megszerzése történeti antropológia témából.

²⁴ Uo. 35.

²⁵ Előadók: R. van Dülmen, E. Saurer, N. Schindler, E. Dillmann és W. Kaschuba.

²⁶ A kitüntetettek többek között: E. Labouvie, B. Schuster, G. Signori, D. Barkhop és S. Kienitz.

²⁷ J. Martin: *Das Institut für Historische Anthropologie*. *Saeculum* 33 (1982) 375–380.

A történeti-antropológiai hatások megfogalmazása szempontjából azonban döntőbbnek bizonyult a kutatások koncentrációja a göttingeni Max Planck Történeti Intézetben belül. Az Alf Lüdtke és Hans Medick által kezdeményezett munkacsoport kutatásaiból kiváló tanulmánykötetek – például: *Klasse und Kultur. Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtswissenschaft* (Osztály és kultúra. Szociálandropológiai perspektívák a történettudományban, 1982), *Emotionen und materielle Interessen. Sozialanthropologische und historische Beiträge zur Familienforschung* (Érzelmek és anyagi érdekek. Szociálandropológiai és történelmi adalékok a család kutatásban, 1984) vagy *Herrschaft als soziale Praxis. Sozialanthropologische und historische Studien* (Uralom mint társadalmi gyakorlat. Szociálandropológiai és történelmi tanulmányok, 1991) – születtek. A részletes bevezető tanulmányok igen fontosak az új kutatási irány önmegértése szempontjából. A nagyrészt briliáns rész kutatások azonban jórészt külföldi szerzők tollából származnak. A programadás szempontjából jelentős volt Hans Medicknek a *Geschichte und Gesellschaft* című folyóiratban, 1984-ben publikált „*Missionare im Ruderboot?*” *Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte* (Misszionáriusok a csónakban. Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben) című tanulmánya. Konceptiójával Medick Carlo Ginzburg és Natalie Zemon Davis kutatásaihoz kapcsolódva, Pierre Bourdieu cselekvéseméletének, valamint Clifford Geertz szimbolikus interakcionizmusának recepcióján keresztül egy olyan antropológiai kultúrafelfogáshoz jut el, amely sem az uralomtól és a gazdaságtól, sem pedig a hétköznapoktól és az életmódtól nem rugaszkodik el. Ezen túlmenően szerinte az antropológiai irányultságú történeti elemzés elsősorban a determináló struktúrák és az egyének életgyakorlatának, valamint az életviszonyok és a cselekvők/érintettek tapasztalatai közötti bonyolult kapcsolatnak a megértésére irányul. Ezt pedig az absztrakt modernizációs elméletek már nem képesek nyújtani. Medick a szociálandropológiai „résztevő megfigyelés” mellett teszi le a voksot, „történeti antropológiáról” azonban itt ennek ellenére sem beszél.

További hasonló kutatócsoportok alakultak Saarbrückenben²⁸, Bécsben²⁹, Kielben³⁰, Potsdamban és Stuttgartban. A göttingeni Max-Planck-Institut für Geschichte-n belül a külön *Arbeitsstelle für historische Anthropologie* (Történeti Antropológia Munkacsoport) kialakítására az erfurti egyetem újjáalapításával összefüggésben került sor. A munkacsoport vezetését Alf Lüdtke és Hans Medick látják el. Más pozíciót képvisel a berlini Szabadegyetemen (*Freie Universität*) működő, Christoph Wulf és Gunter Gebauer körül létrejött *Interdisziplinäres Zentrum für Historische Anthropologie* (Történeti Antropológia Interdiszciplináris Kutatóközpont), amely időközben *Panagrana* címmel saját folyóiratot, egy könyvsorozatot, valamint egy terjedelmes kézikönyvet – *Vom Menschen. Handbuch Historischer Anthropologie* (Az emberről. Történeti antropológiai kézikönyv, 1998) – adott ki. E kutatócsoport azonban inkább a filozófiai antropológia hagyománya mellett kötelezte el magát.³¹

A történeti-antropológiai kutatások összefoglalása először az 1993-tól megjelenő *Historische Anthropologie. Kultur – Gesellschaft – Alltag* című folyóirattal valósult meg. Richard van Dülmen, Alf Lüdtke és Michael Mitterauer kezdeményezték a folyóirat elindítását, amely sokféle irányzatot egyesít, mint ahogy azt a szerkesztők különböző kutatási területe is mutatja. Ennek megfelelően nem részesíti előnyben a történettudomány egyetlen

²⁸ R. van Dülmen és E. Labouvie vezetésével

²⁹ M. Mitterauer és E. Saurer vezetésével

³⁰ O. Ulbricht vezetésével

³¹ G. Gebauer et al.: *Historische Anthropologie. Zum Problem der Humanwissenschaften heute oder Versuche einer Neubegründung*. Reinbek, 1989.

lezárt és diszciplinárisan egyértelműen besorolható kutatási területét sem. A szerkesztői előszó erről a következőképp nyilatkozik: „A cél az állapotok és beállítottságok, értelmezések és elképzelések, viselkedési és cselekvési módok történeti-társadalmi összefüggéseiben való vizsgálata és bemutatása. Arról van szó, hogy a múlt társadalmi-kulturális kapcsolataiban és hétköznapi életvilágaiban az 'idegen' és a 'saját', a 'hosszú távú' és a 'gyorsan változó' egyidejűségét egymás kölcsönhatásában tárjuk fel.

A rítusok, szokások és szimbolikus cselekvések elemzése a társadalmak 'belsejét', azon kifejeződési formákat nyitja meg, melyekben a társadalmi élet szimbolikusan, sűrített formában reprezentálódik és sokszor konfliktusok kíséretében valósul meg. A középpontban egy átfogó kultúra-fogalom áll. A 'kultúra' nem egy bizonyos szektor ismertetőjele, hanem a történeti életgyakorlatok és kölcsönhatások összességének médiuma.” A folyóirat időközben kilenc sikeres és változatos évfolyamra tekinthet vissza.

Fordította: **Perényi Roland**

A szövegben említett könyvek közül magyarul is megjelent:

- Ariés, Philipp: *Gyermek, család, halál*. Budapest, 1987.
 Bahtyin, Mihail: *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, 1982.
 Bausinger, Hermann: *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest, 1995.
 Burke, Peter: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest, 1991.
 Darnton, Robert: *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás*. Budapest, 1984.
 Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Budapest, 1987.
 Foucault, Michel: *Felügyelet és büntetés*. Budapest, 1990.
 Geertz, Clifford: *Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez*. In: uő: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, 2001. 194–226.
 Ginzburg, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár vilásképe*. Budapest, 1991.
 Gurevics, Aron: *A középkori népi kultúra*. Budapest, 1987.
 Habermas, Jürgen: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, 1986.
 Imhof, Arthur E.: *Elveszített világok. Hogyan győzték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk ezzel mi oly nehezen ...* Budapest, 1992.
 Mauss, Marcel: *Szociológia és antropológia*. Budapest, 2000.
 Medick, Hans: *Misszionáriusok a csónakban?* In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Budapest, 1988.
 Turner, Victor: *A rituális folyamat*. Budapest, 2002.

„A humán tudományok feladata erkölcsi alapot adni a társadalomnak”*

Beszélgetés Alföldy Géza ókortörténésszel

Alföldy Géza 1935-ben született Budapesten. 1953-ban kezdte tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar régészeti szakán. 1958-ban diplomát, majd 1959-ben doktori oklevelet szerzett. A Budapesti Történeti Múzeumban töltött évek után 1960-ban az ELTE BTK Ókori Történeti Tanszékére került, ahol Marót Károly, majd Hahn István professzor tanársegédje lett. 1965-ben a Német Szövetségi Köztársaságba emigrált. Németországban először a bonni Rheinisches Landesmuseum munkatársa, majd a Bonni Egyetem Ókori Történeti Intézetének docense volt. 1970 és 1975 között a bochumi Ruhr-Universität, 1975 óta a Heidelbergi Egyetem professzoraként tanít és alkot.

Fő kutatási területe a római császárkori történelem, ezen belül kiemelten foglalkozik társadalomtörténettel és a latin feliratok tanulmányozásával. A közigazgatás-, vallás- és hadtörténet, a személynévkutatás, a prosopographia, az antik történetírás és a régészet tudós művelője, Pannonia, Dalmatia, Noricum, Germania, Észak-Itália, Róma városa és a hispániai provinciák kiváló kutatója. Számos kiadvány szerkesztője és főszerkesztője, külföldi és hazai egyetemek vendégprofesszora. Akadémiai tagsággal több országban is megtisztelték, a Magyar Tudományos Akadémia 1995-ben választotta tagjává. Diszdoktori és tiszteletbeli professzori címmel a barcelonai, a pécsi, a budapesti, a lyoni, a bolognai és a kolozsvári egyetem tüntette ki. Számos tudományos elismerés és díj után 2003. január 24-én magas német állami kitüntetésben részesült.**

*

Professzor Úr, kérem, néhány szóban emlékezzék meg családi háttéréről, indíttatásáról. Mi motiválta, hogy a bölcsészettel, azon belül történettudománnyal és régészettel kezdjen el foglalkozni?

Értelmiségi családból származom; édesapám orvos volt, szakmai tevékenysége utolsó szakaszában a Pécsi Orvostudományi Egyetem Fül-Orr-Gége-Klinikájának volt az igazgatója. Élénk érdeklődése a magyar történelem iránt rám is bizonyos hatást gyakorolt már gyermekkoromban. Intellektuális érdeklődésemet történet- és társadalomtudományi kérdéseket illetően az 1950-es évek elején, gimnazista koromban elsősorban egy illegális, valóságos irányú ifjúsági szervezkedés határozta meg. Mint ennek tagja döntöttem el, hogy történelemmel – akkori elképzeléseim szerint a legújabb kor történetével – fogok foglalkozni. Egyetemi tanulmányaimat 1953-ban mégsem a történelem, hanem a régészet szakon kezdtem el, mert úgy gondoltam, hogy egy történésznek először az ókor történetével kell megismerkednie. A történelem szakot nem akartam felvenni, mert ezen belül az ókorról akkoriban csak az első tanévben volt szó, és főleg az újkori történelem oktatását akkortájt a hivatalos ideológia túlságosan befolyásolta. Régészeti tanulmányaim során ismerkedtem meg a római feliratos emlékek világával. A feliratok különösen megragadták a figyelmemet:

* Az interjú Alföldy Gézával magyarországi látogatása során, egyetemi előadói körútján, 2004. február 27-én Budapesten készült.

** Ez utóbbiról és más elismerésekről további információk a következő internet-címen találhatóak: www.uni-heidelberg.de/presse/news/2301alfoldy.html

rájöttem, hogy ezek a mi korunkban is folyamatosan gyarapodó források a történelem számomra különlegesen érdekes, korábban részint elhanyagolt területein ígérnek új felismeréseket, amelyeknek birtokába jutni természetesen csak az irodalmi források és a régészeti leletek megfelelő ismeretében lehet. Főleg Alföldi András művei mutatták meg azt az utat, amelyet követni akartam. Tanáraim és valamivel idősebb kollégáim, illetve szakmai barátaim – köztük Oroszlán Zoltán, Szilágyi János György, Mócsy András, Kákosy László – erőteljesen támogatták ilyen irányú első lépéseimet. 1960 és 1965 között mint tanársegéd az ELTE Ókortörténeti Tanszékén Hahn István professzor mellett dolgozhattam; sok más mellett neki köszönhetem a római társadalomtörténet iránti érdeklődésemet. Így lettem újkori történész helyett ókortörténész és epigráfus. Akkortájt aligha hittem volna, hogy évtizedekkel később az 1956-os magyar forradalomról szóló könyvemmel mégis visszatérek majd legkorábbi tudományos érdeklődési körömhöz, azaz a legújabb kori magyar történelemhez.

Az 1956-os forradalmat egyetemistaként élte át. Milyen emlékei maradtak az ötvenes évek Magyarországról és a forradalomról?

Az 1956-os magyarországi forradalom, amelynek idején 23 éves egyetemista voltam, fordulópont volt az életemben; döntő szerepet játszott annak további alakulásában mind emberi vonatkozásban, mind a tudomány területén. Nagyon sok tekintetben meghatározta a gondolkodásomat. Ami az emberi vagy politikai tapasztalatot illeti, akkor éltem meg életemben először és ilyen módon egyetlenegyszer, mit jelent az, hogy demokratikus rendszert kell megvalósítani, hogy mindent meg kell tenni a totalitárius diktatúrák keletkezésének és megszilárdulásának a megakadályozására, és hogy ez nemcsak egy politikai elit, hanem mindenki feladata, aki egy állam polgárának vallja magát. Máig is állítom, természetesen tökéletesen megváltozott körülmények között: demokrácia csak ott van, ahol demokratikus gondolkodású állampolgárok vannak. Ami nemcsak annyit jelent, hogy szabadon választjuk meg érdekeink politikai képviselőit, hanem azt is, hogy az adott lehetőségek között igyekszünk magunk is részt venni a társadalmi élet formálásában, a demokrácia megvalósításában és nem utolsósorban a demokrácia védelmében, amelyet annyi veszély fenyeget a demokratikus társadalmak és államok keretén belül is.

Szakmai téren is nagyon sokat kaptam 1956-tól. Mondhatnám, akkor váltam történész-szé a szó olyan értelmében, hogy azokban a napokban éltem meg életemben először, hogyan történik a történelem. Középiskolás koromban tanultuk, hogy 1789-ben a nép lerombolta a Bastille-t, amiről azóta persze tudjuk, hogy ez inkább mítosz, mint történeti valóság. Akkor azonban nem tudtam elképzelni, hogyan rombolja le a nép a Bastille-t. 1956. október 23-án és a rákövetkező napokban az ilyesmit meg lehetett élni. Történész-szemléletemet ez nagyban befolyásolta, amennyiben rájöttem arra, hogy bizonyos feltételeknek bizonyos körülmények között történő találkozása hihetetlen módon meggyorsíthatja a történelem különben inkább lassú folyamatát. Alföldi Andrásnak van egy gyönyörű mondása, mely szerint a történelem menete nem olyan, mint az óra monoton ketyegése, hanem olyan, mint az emberi szívverés, néha szinte megáll, más esetekben a végletekig felgyorsul. A történelemnek ezt a végletekig való felgyorsulását éltem meg akkor, de egyben azt is, hogy bizonyos feltételek között az utca embere is fontos szerepet játszhat, nemcsak az uralkodók, a hatalmasok.

1965-ben a Német Szövetségi Köztársaságba emigrált. Melyek voltak első németországi emberi és szakmai tapasztalatai?

Németország rám több szempontból igen mély és igen pozitív benyomást gyakorolt. Különösen az ország demokratikus rendszere ragadott meg. Tudományos téren pedig szinte lenyűgözött a német egyetemi oktatás nívója és egyben szabadsága, amely lehetővé

tette rendszerkritikus előadások tartását is. A legújabb kori történelem vagy politikatörténet szakokon sokan kritikus módon beszéltek a közelmúltról és az aktuális fejlődésről Németországban. Az sem volt mindegy, ki hogyan tanította az ókor történetét. Tudjuk, hogy tőlünk akármilyen távol eső korszakkal foglalkozik is a történész, mindig kicsit a saját kora és a saját szája íze szerint látja és értelmezi a dolgokat, és ilyen tekintetben nincs politikai állásfoglalás nélküli történettudomány. Ez akkor is így van, ha minden tőlünk telhetőt elkövetünk, hogy ne hagyjuk magunkat befolyásolni aktuális politikai szempontoktól. Hadd tegyem rögtön hozzá, hogy életem nagy csalódásai közé tartozik látni azt, mi történik ma ebben az országban. Majdnem negyven év során szinte évről-évre láthattam, hogyan rombolják szét azokat a kulturális struktúrákat, amelyek a német tudomány, a német szellemi élet alapját alkották.

Hogyan alakult tudományos pályája, érdeklődési köre, illetve szakmai kapcsolatrendszere Németországban? Milyen nehézségekkel kellett megküzdenie?

Amikor Németországba kerültem, nagyon nagy segítségemre volt a zsidó származása miatt még idejében Franciaországba menekült német tudós, Hans-Georg Pflaum, aki Theodor Mommsen óta talán a legnagyobb epigráfusnak tekinthető. Korábban már futólag ismert engem, és ahol csak lehetett, támogatott, afféle utódának tekintett, azon az alapon, hogy egy emigráns egy emigránst segít. Az én körülményeim összehasonlíthatatlanul jobbak voltak, mint az övéi. Nekem nem kellett a német megszállás alatt bujkálnom, hanem rögtön befogadtak Németországban. Néhány teljesen jelentéktelen súrlódástól eltekintve soha senki sem érezte velem azt, hogy ne tartoznék oda, ne lennék egyenrangú. Soha semmi diszkriminációt nem éltem meg. Sőt szinte az a gyanúm, hogy magyar származásom még segített is. 1986-ban ítéltek oda először az akkor alapított Leibniz-díjat, amelyet évenként körülbelül tíz kutató kap meg. Az első tíz egyike voltam, sőt azt szoktam mondani, hogy én voltam a legeslegelső, legalábbis ABC sorrendben. Egy osztrák származású fizikus is szerepelt az első tíz között. Szempont lehetett az is, hogy nemcsak született németek kaphatják meg ezt a díjat. Akár így volt, akár nem, de hogy egy magyar megkapta ezt a kitüntetést, az politikailag is jelentős volt, nemcsak tudományos és emberi szempontból. Hárommillió márkát adtak a kutatásra. Abból létesült a *Corpus Inscriptionum Latinarum* több új kötete, a heidelbergi epigráfiai adatbázis és még sok más egyéb.

1975 óta a legrégebbi, 1386-ban alapított német egyetem professzora. Hogyan látja a Heidelbergi Egyetem és tanszéke helyzetének alakulását?

Az utóbbi években, sőt az utóbbi évtizedekben Németországban igen nagy divat volt csepülni, sőt a sárba tiporni a német egyetemek nivóját: „a kutatás középszerű, az oktatás pedig pocskék”; „az amerikai példákat kell követnünk; miért nem lehet a német egyetem olyan, mint a Harvard, a Yale vagy Princeton”. Ehhez hozzá kell fűzni, hogy utolsó ösztöndíjasaink között, akik nálunk dolgoztak az Ókortörténeti Intézetben, volt egy akkor már egyetemi tanár kolléga Princetontól, két doktorandusz a Yale-ről és egy magyar származású professzor a Harvardról, akik mindent elkövettek, hogy egy évet Heidelbergben dolgozhassanak. Németországban a legújabb verzió legnagyobb megdöbbenésünkre most az, hogy elit egyetemeket kell létrehozni, holott harminc évig a szót sem volt szabad kiejteni, mert az egyetem ugyebár mindenkié. Most kitaláltak egy eleve elhízázott programot, mely szerint körülbelül öt egyetemet külön kell támogatni, hogy a Harvard, a Yale és Princeton színvonalára emelkedjenek. A kiemelendő egyetemek között mindig emlegetik a Heidelbergi Egyetemet is. Ez azonban teljesen irreális program, mivel az egész felajánlott pénz, amint azt a Tübingeni Egyetem rektora megjegyezte, annak az összegnek a fele, amelyből egyetemének nagyon rossz állapotban lévő tantermeit és épületeit rendbe lehetne hozni.

Amellett nem egyetemeket, hanem a valóban kiemelkedő egyes intézeteket és kutatókat kellene külön támogatni.

A Heidelbergi Egyetem nemcsak a tradíciója és a kora révén tartozik a vezető német egyetemek közé, hanem számos területen, többek között a molekuláris biológia terén, a jogtudományban, a fizikában és nem utolsósorban a szellemtudományok terén, kiváltképpen az ókortudományok területén egyike a legkiválóbbaknak. Min lehet mérni egy intézet, egy kar vagy egy egyetem színvonalát? Németországban ezt ma elsősorban azon mérik, hogy ki mennyi pénzt tud szerezni nem egyetemi forrásokból, a gazdasági életből, az iparból, a bankoktól. Magától értetődik, hogy a gyógyszerészet vagy az informatika több támogatást kap az ilyen forrásokból, mint például a latin vagy görög felírtan. De azért vannak más szempontok is. A bölcs emberek tudják, hogy az számít, mely szakok képviselői kapnak állami vagy esetleg nemzetközi díjakat, jutalmakat, kitüntéseket, kik lesznek díszdoktorok, kiket választanak meg akadémiák tagjaikká, mely egyetemekre, mely tanszékekre, mely professzorokhoz özőnlenek a legnagyobb számban külföldi ösztöndíjasok. A legtöbb Humboldt-ösztöndíjas a Heidelbergi Egyetemen az ősrégészet szakra jön, többek között Magyarországról, de az ókori történet sincs az utolsó helyen. Ellenkezőleg. Én körülbelül 30 év alatt több mint 100 külföldi ösztöndíjast és vendégkutatót „gondoztam”.

Intézetünkben jelenleg is számos különböző országból származó vendégkutató és ösztöndíjas dolgozik. Heidelberg kiemelkedő a kutatási eredmények és a publikációk szempontjából is. Azt sem hinném, hogy például a mi intézetünkben folyó oktatói munkáról akármi rosszat lehetne mondani (a tömegszakokon persze az oktatás számos nehézséggel küszködik, de kevés kivételtől eltekintve nem az oktatók hibájából). Jó lenne, ha békében hagynának dolgozni bennünket, ha nem volna minden évben valami tulajdonképpen felesleges akcionizmus, részben ostoba, képtelen előírásokat tartalmazó főiskolai kerettörvény vagy helyi tartományi főiskolai törvény, értelmetlen tanmenetreform stb.

Nagyon boldog voltam, amikor Heidelbergbe kerültem. A legnagyobb elismerés volt, hogy befogadtak, és örültem, hogy tudományos, valamint oktatói szempontból jól alakulhattak a dolgaim. Ugyanilyen boldog lennék, ha jeleit láthatnám annak, hogy nem fogják még jobban tönkretenni ezt az egyetemet, mint ahogyan ezt „eredményesen” teszik már néhány éve más egyetemekkel is.

A hispániai provinciák kutatása kiemelt szerepet kap tudományos munkásságában. Hogyan fordult érdeklődése ebbe az irányba?

Hispania iránti érdeklődésemet Hans-Georg Pflaumnak, atyai barátomnak és mestereimnek köszönhetem. Ő gyakran járt Németországba, megmaradt németnek a szívében, és engem nagyon támogatott. Említettem neki, hogy szeretnék valami nagyobb munkába fogni az epigráfia területén, és kérdeztem, mit ajánlana. Azt mondta: „*Fasti*. Helytartólisták. Minden tartományról van helytartólista, Hispaniáról nincs.” Megszervezte, hogy hívanak meg egy spanyolországi kongresszusra, ahol tartottam egy előadást a hispániai helytartókról, és „bevágódtam”.

Kik azok, akiknek tudományos szempontból sokat köszönhet a már említetteken kívül?

Magyarországi mestereimen kívül első helyen Alföldi Andrászt említeném meg, akinek nem vagyok rokona, de bizonyos értelemben szellemi fiának tartom magam. Nagyon sokat köszönhetek neki, és jó barátság fűzött minket össze azután, hogy 1964-ben személyesen megismerkedtünk. Fontos szerepet játszott tudományos pályámban az angol Eric Birley, az epigráfia és a hadtörténeti kutatás nagy mestere; Harald von Petrikovits, a Bonni Régészeti Múzeum egykori, ma is élő igazgatója, nála kaptam rögtön 1965-ben állást; Sir Ronald Syme, aki nem volt ugyan kimondottan barátkozó típus, de szívesen beszélgetett velem

mindig, ha erre alkalom adódott. Segített, tanácsokat adott. Kollégáim, korábbi tanítványaim és ösztöndíjas munkatársaim között számos jó barátom van. Ösztöndíjasaink között a spanyolok alkották a legnagyobb csoportot. Számos olyan professzor van az ókori történet és az ókori régészet területén Spanyolországban, akik, legalábbis részben, Heidelbergben formálódtak.

Publikációs tevékenységét számos kitűnő könyv, több száz tanulmány jelzi. A tehetség és a munkabírás mellett milyen munkamódszernek köszönhető ez az imponáló mennyiség? Melyik munkájára a legbüszkébb?

Nem tartom olyan különösen tehetségesnek magamat. A tehetség vagy mondjuk a zsenialitás megtestesítői számomra Ronald Syme vagy Alföldi András voltak. Syme sziporkázó intellektuális képessége például abban mutatkozott, hogy egy pillanat alatt átlátta a problémát, amelyről szó volt, és egy pillanat alatt a fejében volt a megoldás. Az én munkamódszerem azon alapul, amit Alföldi András honosított meg Magyarországon, és amit már Mommsen is hirdetett. Csak egységes, történeti ókortudomány létezik; a klasszika filológia az irodalmi források tanulmányozásával, a felirattal, a numizmatika, a régészet, a papyrológia csak részei ennek. Senki sem érthet mindenhez, de mindenkinek legalábbis fáradoznia kell azon, hogy egy bizonyos tudományszakból kiindulva törekedjen a lehetőleg teljes történeti áttekintésre, és használjon fel mindent, amit csak lehet. Ez a szemlélet sokat segített nekem. Mindig igyekeztem – főleg a feliratokból kiindulva – az írott forrásokat is új megvilágításba helyezni és *vice versa*. Az utóbbi tíz évben egyik fő munkaterületem a felirattal és a régészet összetartozása. Igen leegyszerűsítő módon fogalmazva: nincs felirat, csak feliratos emlékek.

Melyik munkámra vagyok a „legbüszkébb”? Legfeljebb viszonylagos elégedettségéről lehet itt szó. A német újraegyesítés után lehetővé vált a *Corpus Inscriptionum Latinarum* újjászervezése. Ezt a szervezői és irányítói munkát, amelyet 1989 után rám bízta, egyre nehezebb körülmények között igyekszem tovább folytatni. A hispániai és főleg a Róma városára vonatkozó felirat-kötetek, amelyeket az utóbbi években kiadtunk, jórészt saját munkám termékei. Remélem, ezeket majd még gyarapítani is tudjuk.

Tudományos munkája mellett gazdag nemzetközi oktatási tapasztalattal is rendelkezik. Egyetemi tanárként milyen módszerekkel oktatja diákjait?

Nagy tanári élményem volt, amikor 1991 tavaszán Pécsen huszonhat év szünet után először tartottam órákat magyar nyelven. Egyszerűen úgy csináltam mindent, ahogy Németországban szokás, vagy ahogyan én a dolgokat magamnak ott korábban kiformáltam. A német egyetemeken korábban mindig arra törekedtek, hogy a tanárok oktatói munkájukat, amennyire és ahol ez lehetséges, saját kutatói eredményeikre alapozzák, a hallgatókat is bevonva az alkotó tudományos munkába. Ez a humboldti tradíció: a kutatás és az oktatás egysége. A pécsi és más magyar egyetemekről is odajövő hallgatók számára akkoriban teljesen idegen volt az a módszer, hogy most pedig bemutatok egy újonnan előkerült római feliratot: próbálják meg velem együtt elolvasni a fényképről; állapítsák meg, hol hiányos, és ha hiányos, hogyan lehetne kiegészíteni; vizsgálják meg, hogyan lehetne ezt a forrást tágabb történeti összefüggésbe beállítani. Mindig azt tapasztaltam, hogy már kezdő hallgatók fogékonyak lehetnek még a komplikált kérdések iránt is, ha nyelvi és történeti ismereteik megalapozottak, ha megvan a bátorságuk és az akaratuk, hogy megpróbáljanak önállóan gondolkodni és nem csak azt ismételni, amit a tankönyvekben olvashatnak. Magyarországon ez a módszer akkor még szinte teljesen ismeretlen volt, de ez ma már szerencsére más-ként van. A diákokat mindig rá kell szoktatni arra, hogy önállóan gondolkodjanak, önállóan próbáljanak kérdéseket fölvetni és ezekre megoldásokat találni.

Milyennek ítéli meg a magyar ókortudomány helyzetét?

Két óriási pozitívum van a rendszerváltozás óta. Az egyik: én annyi tehetséges, szorgalmas és igyekvő, kitűnő fiatalot látok, mint amennyi talán soha nem volt az én fiatalkoromban, amikor Magyarországon éltem. Természetesen akkor is volt sok tehetséges fiatal, de nem volt meg az atmoszféra, amelyben valóban érdemesnek tűnhetett már diákként is önálló módon tudományos kutatómunkával foglalkozni, és ezt az úgynevezett kis szakokon kívül nem is nagyon támogatták. Amellett igen kevés egyetemi hallgató volt annak idején. Mostanában sokkal több tehetséges, szorgalmas fiú és lány tanul vagy fejezte be nem sokkal ezelőtt a tanulmányait.

A másik örömdetes jelenség, hogy – legalábbis az intellektuális igényeket illetően – a fiatal diák- és tudósgeneráció szinte hihetetlen gyorsasággal átállt a nyugati mércére. Magától értetődő, hogy, ha lehet, egy-két szemesztert külföldön is tanulnak, megválogatják, hogy hova menjenek, melyik professzorhoz. Az én időmben ez elképzelhetetlen volt.

A negatívumok *mutatis mutandis* ugyanazok, mint Németországban. Sok kitűnő fiatal van, de kevés lehetőség nyílik számukra, hogy a megtanult szakmában álláshoz jussanak. A perspektíva pedig nem javuló, hanem romló tendenciát mutat, aminek persze többek között objektív, gazdasági, anyagi feltételei vannak. Mindannyian reménykedünk, hogy Magyarország belépése az Európai Unióba pozitív következményekkel fog járni, legalábbis gazdasági téren. Kulturális téren sajnos erről egyre kevésbé vagyok meggyőződve, annak ellenére, hogy eddig mindig trombitaharsogással hirdettem az európai integráció fontosságát.

Történéssz szemmel milyennek látja Németországból a mai Magyarországot, milyen lehetőségeket és veszélyeket lát?

Először arról beszélnék, hogy Németország hogyan látja Magyarországot. Talán a megérdemelnél is pozitívabban, de ez nem baj. Ez Magyarország nagy szerencséje, nagy esélye, 1956 és 1989 pozitív következménye. 1956, de még inkább 1989 a német történelmi tudatban mély gyökereket vert. Ez igen örömdetes. Csak ennek is megvan a veszélye: amennyiben a magyarok nem elégitik ki az elvárásokat, akkor annál nagyobb lesz a csalódás.

A gazdasági fejlődés is sok problémát hoz magával, ez elkerülhetetlen. Az én szememben azonban sokkal aggasztóbb egy másik jelenség Magyarországon. Ez a korábban létrejött európai demokráciákban ismeretlen, hihetetlen polarizálódás, a gyűlölködés, főleg a legutóbbi választások esetében. Nekem is küldtek ilyenek meg olyanok, főleg olyanok, „információ” céljával gyűlölködő röpiratokat. Németországban, ahol éppen elég politikai ellentét áll fenn, ilyesmi a demokratikus pártok esetében teljességgel elképzelhetetlen. Nem az én dolgom az egyik vagy a másik párt ellen vagy mellett állást foglalni, de meg kell jegyezni: a nacionalista húrok pengetése emóciók felkeltésével, a nemzet állítólagos ellenségeinek pocskondiázásával nagyon veszélyes dolog Magyarországon, mert az ilyesminek ott mindig van vevője, és hogy ez hová vezethet, azt jól tudjuk. Jó hazafinak lenni másként is lehet, illetve csak másként lehet. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy más magyarországi politikai irányvonalak osztatlan szimpátiámnak örvendenek. Azt hiszem, hogy Magyarországon ugyanazon dilemma előtt állnék, mint Németországban: a választásokon részt kell venni, hiszen egész életemben többek között azért küzdöttem a magam módján, hogy szabadon lehessen választani; ezért nem lehet egyszerűen otthon maradni, de néha legszívesebben talán mégis ezt tenném.

Mi a véleménye az európai felsőoktatás tervezett átalakításáról?

A „Bologna” névvel jelzett programot rövidlátónak és kultúránkra nézve veszélyesnek tartom. Egyébként a Bolognai Egyetemhez egészen különleges kötődésem van. Nagyon saj-

nálom ottani kollégáimat, akik nem tehetnek róla, hogy a nevükkel hozzák kapcsolatba mindazt, ami sokunknak nem tetszik.

Hogyan látja a bölcsészettudomány helyzetét és feladatát korunkban, amikor a hatékonyság, rentabilitás, piacképesség fogalmai túl nagy hangsúlyt kapnak?

Sajnos a mai világban ez így van; hogy meddig lesz így, nem tudjuk. A nemrég meghalt híres német újságíró, Marion Gräfin Dönhof, a „Die Zeit” volt főszerkesztője azt írta: teljességgel lehetséges, hogy amint a kommunizmus pár éve egyik napról a másikra összeomlott, ugyanúgy a globalizálódó kapitalizmus is egy napon szintén hirtelen összedől.

A humán tudományok feladata a mi korunkban még inkább, mint más korokban, az, hogy valamilyen szellemi, valamilyen tágabb értelemben vett erkölcsi alapot próbáljanak nyújtani a társadalomnak. A teológiától a filozófiáig, a történelemtudománytól a pszichológiáig, a szociológiától a művészettörténetig vagy a zenetudományig ezek voltaképpen mind egy és ugyanazon tudománynak a részei, amely az ember szellemi életét, annak működését, lehetőségeit és határait mutatja be. Éppen manapság volna különösen fontos, hogy ezeknek a tudományoknak megfelelő szerepet adjunk a társadalmunkban – nem utolsósorban éppen Európában és éppen az európai egyesülés keretén belül. Mert mi lehet az egyetlen igazi alapja az európai egységnek a gazdasági és politikai unión túlmenően? A közös kultúra, amelynek a létét sokan, akik szerint csak német, francia vagy angol nemzeti kultúra létezik, tagadják ugyan, de ezek szerintem a végső soron egy és ugyanazon, sokrétűségénél fogva is különösen gazdag európai kultúra változatai. Már Theodor Mommsen hangsúlyozta, hogy az európai népek legfőbb összekötő kapcsa nem más, mint közös történelmünk emlékezete. Erre pedig éppen elég okunk van Európában.

Mit tart ma meghatározó kérdésnek a történettudományban, azon belül az ókortudományban?

Amíg az előző generációk idején, a 19. században és sokáig még a 20. században is a specializálódás volt a tudomány fő fejlődési iránya, ma a tudományos integráció a legfontosabb újdonság. Ma nem a különbségeket, hanem az összefüggéseket hangsúlyozzuk a különböző történeti tudományok között, a régészettől a felirattanig. Sőt egy etnológus, egy irodalomtörténész vagy egy szociológus nekem néha többet mond módszertani szempontból, mint a századik vagy százötvenedik összefoglaló az Antoninusok koráról. Azt tartom ma a történettudományban és azon belül az ókortudományban a legfontosabbnak, hogy a témánk mindig az ember, jobban mondva az ember szellemi élete, képességei, ennek határai. Mindig ez volt a tárgya a történettudománynak, ugyanúgy, mint minden szellemtudománynak. De korábban a tudósok valahogy porcikákra osztották fel egymás között ezt az emberi világot, míg ma egységként szemléljük. Sok szó esik arról, hogy ugyanezt a lépést kellene megtenni a szellemtudományoktól a természettudományok felé is, de ez sokkal nehezebb.

Több tanulmányában foglalkozik a Római Birodalom 3. századi válságával, amelyekben megindítóan ír a szegények elesettségéről és szerencsétlenségéről. Foglalkoztatja-e a mai társadalom polarizáltsága és a perifériára szorultak helyzete?

Ez a kérdés nagyon foglalkoztat. Hogy őszinte legyek, itt Magyarországon még jobban, mint Németországban. Megdöbönt a hajléktalanok, koldusok, a lecsúszottak nagy száma. Szinte elképzelhetetlen, hogyan lehet például tizenkilencezer forint havi nyugdíjból megélni. Az embernek rossz a lelkiismerete, mert igazságtalan az olyan társadalom, amelyben az egyik embernek nagy szerencséje volt, a másiknak éppen ellenkezőleg. Ha meggondolom, más adottságok között én is lehetnék hajléktalan. Egyetemi tanár esetében persze ez valószínűtlen, de a sors azt nem tervezte be előre, hogy én egyetemi tanárrá váljak. Vala-

hogy igazságtalannak érzem, hogy nekem jobban megy, mint sok más embernek, és nem is tudom, mivel érdemeltem ezt meg. Miért nem érdemelhette volna meg a jobb sorsot a néni, aki az aluljáróban ül és koldul; mit tett ő, hogy oda jutott, ahova jutott? Ez a probléma: a „neue Armut”, a posztmodern társadalom új szegénysége Németországban is jelen van, de nem olyan mértékben, mint Magyarországon.

Római társadalomtörténet című munkájában írja, hogy az „ókorból” a „középkorba” való átmenet nem egy csapásra ment végbe, hanem „folyamatos változások széles sávja” volt (Borhy László fordítása). Ezt hogyan érthetjük, mi a véleménye a történelem korszakokra való felosztásáról?

A német szakkifejezés, „breiter Streifen allmählicher Veränderungen”, egy német középkor-történészől, Hermann Aubintól származik. A történelmi folyamatok egyik alapvető jelensége Fernand Braudel kifejezésével a „longue durée”, a hosszú tartamú történelmi konstelláció. A történelem irányát azonban korszakról korszakra az olyan fejlődés határozza meg, amelyet Jacob Burckhardt a „beschleunigter Wandel”, a hirtelen felgyorsult változás fogalmával jellemezett. Visszautalnék Alföldi András gondolatára a szívverés és az órakegyezés különbségéről. Van olyan esemény, amely, mint a francia forradalom vagy 1956. október 23., szinte egy napba sűríti bele azt, ami különben talán száz évig is tarthatott volna. De még ezekben az esetekben is mindig ki lehet mutatni, hogy az egyszeri esemény egy már korábban megkezdődött történelmi folyamatot gyorsított fel, vagy hozta koncentráltan kifejezésre azt, ami az idő méhében már régebben érett. 1956. október 23-án sem tört volna ki a forradalom, ha nem történt volna meg mindaz, ami 1953 tavasza, Sztálin halála óta, sőt 1945 óta adódott elő Magyarországon. Az ilyen események után következő változások többnyire megint viszonylag széles vagy inkább hosszú sávon zajlanak le.

A periodizáció nemcsak azért fontos, mert csak így lehet rendet teremteni a hosszú lejárható és váltakozó természetű fejlődési folyamatokban. Önálló történelmi értéke és jelentősége van annak a felismerésnek, hogy egy bizonyos korszak leginkább ilyen vagy olyan sajátos tényezők összjátéka révén jellemezhető, és hogy utána újabb korszak következett, amelyben egészen vagy részben más faktorok egészen más konstellációt hoznak létre. Az átmenet rendszerint nem máról holnapra következik be, hanem „longue durée”-folyamat eredménye. Különösen így volt ez a régebbi időkben, amikor a technika, nem utolsósorban a tömegpusztító technika és a kommunikáció lehetőségei nem tettek lehetővé olyan ténylegesen robbanásszerű változásokat, mint amelyet például az atombomba felrobbantása jelentett. Az 1848-as forradalom is nyilván másképpen játszódott volna le, ha például kevesebb időre, mint fél napra lett volna szükség arra, hogy Bécsből Pestre eljusson a híre annak, hogy ott mi történt, vagy ha az orosz haderő akkor is tankokkal nyomult volna be az országba. Ma egészen mások a feltételek.

Milyen aktuális tudományos kérdések foglalkoztatják? Milyen témákat kíván feldolgozni a jövőben?

A legfőbb kérdés tulajdonképpen az, hogy mivel *ne* foglalkozzak. Sok mindent kellene még elvégezni, amire már aligha lesz idő. Legfőbb feladatomban a *Corpus Inscriptionum Latinarum* munkálatait nemcsak szervezetenként továbbvinni, hanem további hispániai és római városi köteteket megírni, illetve szerkeszteni. Tavaly létrehoztunk egy pannóniai *CIL*-programot is hét nemzet szakembereinek közreműködésével.

Nem beszélünk még a Heidelbergi Epigráfiai Adatbázisról. A 2003-as év talán fontos dátumként fog bevonulni az epigráfia történetébe, mert sokan összefogtunk, hogy létrejöjjön az EAGLE nevű nagy internacionális adatbázis. Ez a „sas” az Electronic Archives of Greek and Latin Epigraphy. A munka lassan halad, mert mi – másokkal ellentétben – ezzel az adatbázissal kapcsolatban azt a véleményt tartjuk fenn, hogy az ilyesmit ugyanolyan tu-

dományos igénnyel kell készíteni, mint a nyomtatott *Corpus Inscriptionum Latinarum* köteteit.

Nagy szükség volna arra is, hogy megpróbáljam újraírni a *Római társadalomtörténetet*. Ez már meglehetősen elavult, mégis mindenütt használják, mert hasonló jellegű munka nincsen. Egyre nagyobb bennem a felelősségérzet, hogy a fiatalok olyan, az 50-es vagy a 60-as években megjelent munkákra találnak hivatkozásokat, amelyek helyett már új kiadványokat kellene említeni.

Az utóbbi időben sokat foglalkoztat az antik feliratok egy új nézőpontja. Nem én találtam ki, de én is egyike voltam azoknak, akik egyidejűleg rájöttek arra, hogy a feliratok nemcsak pozitivista értelemben vett történeti források, ahogy ezt Mommsen látta, hanem önmagukban is igen fontos kultúrtörténeti jelenségnek bizonyulnak. Mint kommunikációs médiumok, mint a „Selbstdarstellung” vagy „Autorepräsentation” eszközei igen nagy köztudatformáló szerepet játszottak. Minket ma nemcsak az érdekel, hogy milyen történeti igazságokat lehet kihámozni a *Res Gestae Divi Augusti* szövegéből, hanem az is, hogy mit hirdetett Augustus ezzel a szöveggel önmagáról, valamint arról a politikai és társadalmi rendszerről, amelyet létrehozott. Mommsen számára a *Corpus* csak „textbook” volt, amelynek adatait felhasználva a történelmet meg lehet ismerni; a mi számunkra a feliratok önmagukban is kultúrtörténeti dokumentumnak számítanak. A felirat nemcsak egy véletlenül nem papiruszon vagy kódexekben megmaradt, hanem kőbe vésett vagy bronztáblára írt szöveg. Sokkal inkább afféle tömegkommunikációs médium, meghatározott célokkal, noha mégsem az, amit ma propagandának neveznénk (szerintem teljesen helytelen a római kort illetően modern értelemben vett propagandáról beszélni). A feliratok a római világ egészen sajátos, rendkívüli jelentőségű kultúráközvetítő eszközei. A kő- és bronzfeliratok száma becslésem szerint minimálisan 20–40 millió kellett, hogy legyen. De fogalmunk sincs arról, hogy milyen sok fatáblára írt felirat létezhetett, amelyekből alig maradt fenn valami. Talán sikerül egyszer egy összefoglaló munkát írnom a római feliratok világáról mint kultúrtörténeti jelentőségről.

Így most már eljutottunk 100 éves koromig. Majd meglátjuk, mire marad még idő. Van négy unokám, velük is törődni kell, és ez sok mindennél fontosabb.

Professzor Úr, nagyon köszönöm a beszélgetést, és további sikeres munkát kívánok!

A beszélgetést készítette: **Székely Melinda**

Alföldy Géza irodalmi munkássága

(lezárva: 2004. augusztus 31-én)

A jegyzék nem tartalmazza a rövid ásatási beszámolókat (Archaeologiai Értesítő, Budapest Régiségei), a kisebb lexikon-cikkeket (Der Kleine Pauly), az antik szövegek magyar nyelvű fordításait (ld. főleg in: Hahn I., A hadművészet ókori klasszikusai, Budapest, 1963) és a legtöbb újságcikket. A magyar nyelven megjelent tanulmányok idegen nyelvű összefoglalásának címe zárójelben van feltüntetve. A többször publikált közlemények rendszerint a valamely világnyelven történt első megjelenés éve alatt szerepelnek; amennyiben egy tanulmánygyűjteményben kerültek újabb kiadásra, e kiadvány sorszáma rá történik utalás. Könyvek és más nagyobb önálló kiadványok nagybetűkkel írva jelennek meg; a kisebb monografikus jellegű munkák a tanulmányok között említődnek. Az egyes éveken belüli csoportosítás a könyvek – tanulmányok – recenziók sorrendet követi. Ezen a sorrenden belül a tagolás a témaköröket veszi tekintetbe (kutatástörténeti és hasonló kérdések, általános természetű ill. főként topográfiai szempontok alapján elválasztott speciális témák, nem ókortörténeti tárgyú munkák stb.).

Rövidítve idézett folyóiratok és kiadványsorozatok

AAntHung = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae

AArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae

AAW = Anzeiger für die Altertumswissenschaft

AbhHAW = Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften,
Philosophisch-historische Klasse

AEA = Archivo Español de Arqueología

AnTan = Antik Tanulmányok

ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő

BCO = Bibliotheca Classica Orientalis

BHAC = Bonner Historia-Augusta-Colloquium

BJ = Bonner Jahrbücher für Geschichte und Kunst

BpR = Budapest Régiségei

EpStud = Epigraphische Studien

HABES = Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien

HZ = Historische Zeitschrift

JHAW = Jahrbuch der Heidelberger Akademie der Wissenschaften

MM = Madrider Mitteilungen

RE = Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft

SitzBerHAW = Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften,
Philosophisch-historische Klasse

VSWG = Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte

ZPE = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

*

1956

1. „Strukturakutatás” a régészetben. „Tiszta szívvel”, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karai irodalmi és tudományos diákköreinek folyóirata 1, 1, 1956, 34–43.
2. [Ismertetés:] F. Matz, Geschichte der griechischen Kunst, Bd. I. Die geometrische und früharchaische Form (1950). AnTan 3, 1956, 193–197.

1957

3. Egy intercisai feliratról (Sur une inscription d’Intercisa). ArchÉrt 84, 1957, 214–217.
4. [Ismertetés:] A. Bruhl, Liber pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain (1953). AnTan 4, 1957, 146–149.
5. [Ismertetés:] E. Vorbeck, Militärschriften aus Carnuntum (1954). ArchÉrt 84, 1957, 233–234.

1958

6. Collegium-Organisationen in Intercisa. AAntHung 6, 1958, 177–198.
7. Augustalen- und Sevirkörperschaften in Pannonien. AAntHung 6, 1958, 433–459.
8. Mithras aquincumi kultuszához. AnTan 5, 1958, 73–74. – Összefoglalás: Zum Mithraskult in Aquincum. BCO 7, 1962, 125.
9. [Ismertetés:] W. Deonna, De Télésphore au „moine bourru”. Dieux, génies et démons encapouchonnés (1955). AnTan 5, 1958, 123–125.
10. [Ismertetés:] A. Betz, Aus Österreichs römischer Vergangenheit (1956). AnTan 5, 1958, 125–127.
11. [Ismertetés:] E. Gose, Der Tempelbezirk des Lenus Mars in Trier (1955). ArchÉrt 85, 1958, 224–225.

1959

12. Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des I. Jahrhunderts. AArchHung 11, 1959, 113–141. – Összefoglalás: Kriegsordnung der Donaulegionen gegen Ende des I. Jahrhunderts. Régészeti Dolgozatok 2, 1960, 96–98.
13. Municipális középirtokok Aquincum környékén. AnTan 6, 1959, 19–30. – Összefoglalás: Munizipaler Grundbesitz mittlerer Größe in der Umgebung von Aquincum. BCO 7, 1962, 201.
14. Megjegyzések egy brigetioi szarkofágfelirathoz (CIL III. 4327) (Bemerkungen zur Inschrift eines Sarkophages aus Brigetio). ArchÉrt 86, 1959, 70–72.
15. Liber pater oltára Scarbantiából. Soproni Szemle 13, 1959, 158–162. – Összefoglalás: Altar des Liber pater aus Scarbantia. BCO 7, 1962, 239–240.
16. [Ismertetés:] M. Veličković, Katalog grčkih i rimskih terakota, Narodni Muzej Beograd (1957). ArchÉrt 86, 1959, 105.

1960

17. Pannoniciani augures. AAntHung 8, 1960, 145–164 (németül). – AnTan 7, 1960, 37–52 (magyarul). – Összefoglalás (német nyelven): BCO 7, 1962, 240. – Javított német változat kiegészítésekkel a 338. sz. alatt.
18. Kelta gyógyító istenek tisztelete a római Pannoniában. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 7, 1960, 105–110.
19. [Ismertetés:] K. Kerényi, Die Herkunft der Dionysosreligion nach dem heutigen Stand der Forschung (1956). AnTan 7, 1960, 100–102.

20. [Ismertetés:] F. Bömer, Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom I (1958). *AAntHung* 8, 1960, 460–466 (németül). – *AnTan* 7, 1960, 108–113 (magyarul).
21. [Ismertetés:] Legújabb jugoszláv régészeti folyóiratok. *ArchÉrt* 87, 1960, 251–253.
22. [Ismertetés:] A. Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen (1959). *AArchHung* 12, 1960, 361–363 (németül). – *ArchÉrt* 87, 1960, 96–98 (magyarul).
23. [Ismertetés:] M. Pavan, Ricerche sulla provincia romana di Dalmazia (1958). *ArchÉrt* 87, 1960, 108.
24. [Ismertetés:] J. Mertens, Les routes romaines de la Belgique (1957). *AnTan* 7, 1960, 116–117.

1961

25. Geschichte des religiösen Lebens in Aquincum. *AArchHung* 13, 1961, 103–124. – *Aquincum vallási életének története*. *BpR* 20, 1963, 47–69.
26. Bronze Vessels in the Burial Rites of the Native Population in North Pannonia. *Archeologia* (Warszawa – Wrocław) 11, 1959/60 (1961), 1–12.
27. *Studia Pannonica*. *ArchÉrt* 88, 1961, 23–31.
28. Kiadatlan római feliratok a soproni Liszt Ferenc Múzeumban. *Soproni Szemle* 15, 1961, 352–357.
29. Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats. *AAntHung* 9, 1961, 121–151.
30. Die Stellung der Frau in der Gesellschaft der Liburner. *AAntHung* 9, 1961, 307–319.
31. [Ismertetés:] P. Merlat, Jupiter Dolichenus (1960). *AnTan* 8, 1961, 300–302.
32. [Ismertetés:] Új irodalom Pannonia és a lengyel területek közötti kapcsolatokhoz. E. Konik, Śląsk starożytny a imperium rzymskie (1959); B. Rutkowski, Terra sigillata znaleziona w Polsce (1960). *ArchÉrt* 88, 1961, 146–148.

1962

33. *SPLAUNON-Splonum*. *AAntHung* 10, 1962, 3–12 (németül).
34. Caesarische und augusteische Kolonien in der Provinz Dalmatien. *AAntHung* 10, 1962, 357–365.
35. Die Auxiliartuppen der Provinz Dalmatien. *AArchHung* 14, 1962, 259–296. – *Javított változat készítésekkkel a 321. sz. alatt*.
36. Die Gesellschaft der Urbevölkerung Dalmatiens zur Zeit der römischen Eroberung. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Historica* 4, 1962, 17–26.
37. *Municipes tibériens et claudiens en Liburnie*. *Epigraphica* 23, 1961 (1962), 53–65.
38. [Ismertetés:] T. Knez–P. Petru–S. Škaler, Municipium Flavium Latobicorum Nevodunum (1961). *AnTan* 9, 1962, 249–250.
39. [Ismertetés:] L. Harmand, L'Occident romain (1960). *AnTan* 9, 1962, 250–252.
40. [Ismertetés:] K. Majewski, Importy rzymskie w Polsce (1960). *ArchÉrt* 89, 1962, 126–128.

1963

41. Das römische Pannonien. Forschungen und Ergebnisse. *Das Altertum* 9, 1963, 142–157.
42. *Cognatio Nantania* (Zur Struktur der Sippen-gesellschaft der Liburner). *AAntHung* 11, 1963, 81–87.
43. Einheimische Stämme und civitates in Dalmatien unter Augustus. *Klio* 41, 1963, 187–195.

44. Das Leben der dalmatinischen Städte in der Zeit des Prinzipates. *Živa Antika* 12, 1963, 323–337. – Ld. még in: E. Ch. Welskopf (Hrsg.), *Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt II. Römisches Reich*, Berlin 1965, 173–185.
45. Az Aquincumi Múzeum új kiállítása (Die neue Ausstellung des Museums von Aquincum). *ArchÉrt* 90, 1963, 119–120.
46. [Ismertetés:] F. B. Marsh, *Founding of the Roman Empire* (1959). *AnTan* 10, 1963, 98–99.
47. [Ismertetés:] E. Kornemann, *Tiberius* (1960). *AnTan* 10, 1963, 73–75.
48. [Ismertetés:] F. B. Marsh, *The Reign of Tiberius* (1959). *AnTan* 10, 1963, 77–78.
49. [Ismertetés:] J. Moreau, *Die Christenverfolgung im römischen Reich* (1961). *AnTan* 10, 1963, 104–106.
50. [Ismertetés:] Ch. G. Starr, *Roman Imperial Navy* (1960). *AnTan* 10, 1963, 103–104.
51. [Ismertetés:] A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier I–II* (1957/59). *Argo* 2, 1963, 101–102.
52. [Ismertetés:] V. Wessetzky, *Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn* (1961). *ArchÉrt* 90, 1963, 146–148.
53. [Ismertetés:] Z. Kádár, *Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn* (1962). *ArchÉrt* 90, 1963, 317–319.
54. [Ismertetés:] E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosnu i Hercegovini* (1960). *ArchÉrt* 90, 1963, 149–150.
55. [Ismertetés:] D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste* (1957). *Argo* 2, 1963, 75–76.
56. [Ismertetés:] *Germania Romana I. Römerstädte in Deutschland* (1960). *ArchÉrt* 90, 1963, 316–317.
57. [Ismertetés:] L. Teutsch, *Das Städtewesen in Nordafrika in der Zeit von C. Gracchus bis zum Tode des Kaisers Augustus* (1962). *Argo* 2, 1963, 106–107.
58. [Ismertetés:] J. Zeman, *Severní Morava v mladší době římské* (1961). *AnTan* 10, 1963, 311–312.
59. [Ismertetés:] K. Dąbrowski–T. Wasowiczówna–I. Dąbrowska–M. Mlynarska, *Szkice z dziejów Kalisza* (1960), (társszerző: Kubinyi A.). *BpR* 20, 1963, 573–574.

1964

60. Des territoires occupés par les Scordisques. *AAntHung* 12, 1964, 107–127. – A szkor-diskuszok szállásterülete. *ArchÉrt* 89, 1962, 147–159.
61. Zur keltischen Religion in Pannonien. *Germania* 42, 1964, 54–59.
62. Veteraneneduktionen in der Provinz Dalmatien. *Historia* 13, 1964, 167–179. – Veterántelepítések Dalmátia provinciában. *AnTan* 10, 1963, 29–38. – Javított német változat kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
63. Eine römische Straßenbauinschrift aus Salona. *AArchHung* 16, 1964, 247–256. – Rövidített változat: *Klio* 46, 1965, 323–327.
64. Die Namengebung der Urbevölkerung in der römischen Provinz Dalmatia. *Beiträge zur Namenforschung* 15, 1964, 55–104.
65. [Ismertetés:] S. Mazzarino, *Das Ende der antiken Welt* (1960). *Eirene* 3, 1964, 178–180.
66. [Ismertetés:] C. Koch, *Religio. Studien zu Kult und Glauben der Römer* (1960). *Eirene* 3, 1964, 177–178.
67. [Ismertetés:] K. Latte, *Römische Religionsgeschichte* (1960). *Eirene* 3, 1964, 181–183.
68. [Ismertetés:] A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (1963). *AnTan* 11, 1964, 142–143.
69. [Ismertetés:] J. Wiesner, *Die Thraker* (1963). *ArchÉrt* 91, 1964, 142–143.

1965

70. BEVÖLKERUNG UND GESELLSCHAFT DER RÖMISCHEN PROVINZ DALMATIEN, mit einem Beitrag von A. Mócsy, Budapest 1965, 233 old. – Összefoglalás: Dalmácia provincia lakossága és társadalma a principátus korában, Budapest 1964, 12 old. – A „Narona und Umgebung”c. fejezet javított utánnomata in: E. Marin et al., Narona, Zagreb 1999, 21–26.
71. La politique provinciale de Tibère. *Latomus* 24, 1965, 824–844.
72. Epigraphica. *Situla* 8, 1965, 93–112.
73. Revidierte und neue römische Inschriften aus Nordwestungarn. *Epigraphica* 26, 1964 (1965), 86–94.
74. Municipium Iasorum. *Epigraphica* 26, 1964 (1965), 95–106. (francia nyelven). – *ArchÉrt* 91, 1964, 218–221. (magyarul).
75. Ein Denkmal des Serapis-Isis-Kultes in Pannonien. *Alba Regia* 4/5, 1963/64 (1965), 87–90.
76. Die *Valerii* in Poetovio. *Arheološki Vestnik* 15/16, 1964/65 (1965), 137–144.
77. Epigraphisches aus Nordwestpannonien. *Listy Filologické* 88, 1965, 264–271.
78. Római feliratos kő Újkérről. *Soproni Szemle* 19, 1965, 247–250.
79. Római feliratos kő a győri székesegyházban. *Arrabona* 7, 1965, 127–131.
80. Tilurium – der antike Name des Legionslagers Gardun bei Trilj in der Provinz Dalmatien. *BJ* 165, 1965, 105–107. – Javított változat kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
81. *Caetennii*. *Eirene* 4, 1965, 43–53.
82. Eine Diokletianinschrift aus Lauriacum. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 47, 1964/65 (1965), Beibl. 207–218.
83. Epigraphisches aus dem Rheinland I. 1. Eine Bauurkunde aus dem Bonner Legionslager (CIL XIII 8046). – 2. Zu einer Veteraneninschrift aus Köln (CIL XIII 8286). – 3. Die Inschrift des Domitius Antigonus aus Mainz. *BJ* 165, 1965, 177–191. – Kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
84. Ein hispanischer Offizier in Niedergermanien. *MM* 6, 1965, 105–115.
85. [Ismertetés:] J. Palm, Rom, Römertum und Imperium in der griechischen Literatur der Kaiserzeit (1959). *AnTan* 12, 1965, 145–146.
86. [Ismertetés:] J. Werner (Hrsg.), Studien zu Abodiacum-Epfach (1964). *ArchÉrt* 92, 1965, 255.

1966

87. Bibliographie von Andreas Alföldi (társszerző: L. Weber). *BHAC* 1964/65 (1966), XIII–XXVIII.
88. Barbareneinfälle und religiöse Krisen in Italien. *BHAC* 1964/65 (1966), 1–19.
89. Ein bellum Sarmaticum und ein ludus Sarmaticus in der Historia Augusta. *BHAC* 1964/65 (1966), 21–34. – Javított változat kiegészítésekkel a 338. sz. alatt.
90. Notes sur la relation entre le droit de cité et la nomenclature dans l'Empire romain. *Latomus* 25, 1966, 37–57. – Polgárjog és névadás. *AnTan* 11, 1964, 249–261.
91. Zur italischen Gentilnamenforschung: die Obultronii. Beiträge zur Namenforschung N. F. 1, 1966, 145–152.
92. Epigraphisches aus Flanona (Plomin). *Arheološki Vestnik* 17, 1966, 503–505.
93. Taurisci und Norici. *Historia* 15, 1966, 224–241.
94. Zur Inschrift des Collegium Centonariorum von Solva. *Historia* 15, 1966, 433–444.
95. Ein römischer Grabaltar aus Frauenchiemsee. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 31, 1966, 80–84.
96. Zur Inschrift CIL. XIII 7565 aus Wiesbaden. *Germania* 44, 1966, 136–138.

97. Zur Grabinschrift des Giboaldus aus Leutesdorf, Kreis Neuwied. BJ 166, 1966, 444–445.
98. Die Inschrift der Bronzekanne aus dem fränkischen Fürstengrab von Krefeld-Gellep. BJ 166, 1966, 446–451.
99. [Ismertetés:] R. Gruendel, Addenda bibliographica praecipue ad CIL e periodico L'Année Épigraphique nominato excerpta (1965). BJ 166, 1966, 635.
100. [Ismertetés:] A. Degrassi, Inscriptiones Latinae liberae rei publicae, Imagines (1965). BJ 166, 1966, 635–636.
101. [Ismertetés:] V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien (1964). BJ 166, 1966, 645–646.
102. [Ismertetés:] P. Wuilleumier, Inscriptions latines des Trois Gaules (1963). BJ 166, 1966, 636–638.
103. [Ismertetés:] R. G. Collingwood – R. P. Wright, The Roman Inscriptions of Britain (1965). BJ 166, 1966, 638–645.

1967

104. DIE LEGIONSLEGATEN DER RÖMISCHEN RHEINARMEEN (EpStud 3), Graz–Köln 1967, 139 old.
105. Epigraphica Tiburtina. Epigraphica 28, 1966 (1967), 3–17.
106. Zu neuen Inschriften aus Aquincum. EpStud 4, 1967, 52–60.
107. Die Verbreitung von Militärziegeln im römischen Dalmatien. EpStud 4, 1967, 44–51. – Kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
108. Epigraphisches aus dem Rheinland II. 4. Ein neuer Matronenaltar aus Jülich. – 5. Thrakische und illyrische Soldaten in den rheinischen Legionen. – 6. Zwei neue Meilensteine aus Niedergermanien. EpStud 4, 1967, 1–43. – 5.: kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
109. Ein senatorischer cursus honorum aus Bracara Augusta. MM 8, 1967, 185–195. – Um „cursus“ senatorial de Bracara Augusta. Revista de Guimarães 76, 1966, 3–12.
110. [Ismertetés:] R. MacMullen, Enemies of the Roman Order (1966). Latomus 26, 1967, 864–865.
111. [Ismertetés:] D. Kienast, Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit (1966). Gnomon 39, 1967, 604–609. – Kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
112. [Ismertetés:] L. Zotović, Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie supérieure (1966). Gnomon 39, 1967, 317–318.

1968

113. DIE HILFSTRUPPEN DER RÖMISCHEN PROVINZ GERMANIA INFERIOR (EpStud 6), Düsseldorf 1968, 238 old.
114. Septimius Severus und der Senat. BJ 168, 1968, 112–160.
115. Herkunft und Laufbahn des Clodius Albinus in der Historia Augusta. BHAC 1966/67 (1968), 19–38.
116. Zur Beurteilung der Militärdiplome der Auxiliarsoldaten. Historia 17, 1968, 215–227. – Kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
117. Antigonus (Domitius Antigonus). RE Suppl. XI, 1968, 48–49.
118. Antonia Postuma. RE Suppl. XI, 1968, 61–62.
119. Senatoren in der römischen Provinz Dalmatia. EpStud 5, 1968, 99–144.
120. Zu einer römischen Inschrift aus Alvona (Labin). Argo 7, 1968, 75–76.
121. Magnum. RE Suppl. XI, 1968, 931–932.
122. Municipium Malvesatium. RE Suppl. XI, 1968, 1004–1009.

123. Municipium S(iculotarum?). RE Suppl. XI, 1968, 1009–1015.
 124. Novae. RE Suppl. XI, 1968, 1015–1018.
 125. Pelva. RE Suppl. XI, 1968, 1051–1054.
 126. Rider. RE Suppl. XI, 1968, 1207–1214.
 127. Rhizon. RE Suppl. XI, 1968, 1214–1217.
 128. Salvium. RE Suppl. XI, 1968, 1217–1222.
 129. Splonum. RE Suppl. XI, 1968, 1250–1253.
 130. Tilurium. RE Suppl. XI, 1968, 1259–1268.
 131. Epigraphisches aus dem Rheinland III. 7. Ein Militärdiplomfragment aus der Colonia Ulpia Traiana. – 8. Inschriften aus den Kalkbrennereien der niedergermanischen Legionen in Iversheim (Kr. Euskirchen). – 9. Neue Inschriften aus Vetera und der Colonia Ulpia Traiana. – 10. Die Inschriften aus dem Tempelbezirk bei Pesch (Kr. Schleiden). – 11. Unveröffentlichte Inschriften aus dem Heimatmuseum Düren. – 12. Ein neuer Matronenstein aus Rheydt. – 13. Ein unveröffentlichter Meilenstein aus Niedergermanien. – 14. Ein Weingedicht aus Gelduba (Krefeld-Gellep). EpStud 5, 1968, 1–98. – 14.: rövid összefoglalás: Ein römisches Weingedicht. Das Rheinische Landesmuseum Bonn 2, 1967, 28. – 7. és 8.: javított változat kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
 132. Gesationes. RE Suppl. XI, 1968, 672–673.
 133. [Ismertetés:] A. R. Birley, Marcus Aurelius (1966). BJ 168, 1968, 552–554.
 134. [Ismertetés:] R. Egger, Das Praetorium als Amtssitz und Quartier römischer Spitzenfunktionäre (1966). BJ 168, 1968, 546–547.
 135. [Ismertetés:] J. Češka–R. Hošek, Inscriptiones Pannoniae superioris in Slovacia Transdanubiana asservatae (1967). BJ 168, 1968, 547–549.
 136. [Ismertetés:] G. Walser, Die römischen Straßen in der Schweiz, 1. Teil: Die Meilensteine (1967). BJ 168, 1968, 545–546.
 137. [Ismertetés:] C. Veny, Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe (1965). BJ 168, 1968, 549–552.

1969

138. FASTI HISPANIENSES. SENATORISCHE REICHSBEAMTE UND OFFIZIERE IN DEN SPANISCHEN PROVINZEN DES RÖMISCHEN REICHES VON AUGUSTUS BIS DIOKLETIAN, Wiesbaden 1969, XV, 336 old.
 139. DIE PERSONENNAMEN IN DER RÖMISCHEN PROVINZ DALMATIA (Beiträge zur Namenforschung N. F., Beiheft 4), Heidelberg 1969, 400 old.
 140. Der attische Synoikismos und die Entstehung des athenischen Adels. Revue Belge de Philologie et d'Histoire 47, 1969, 5–36.
 141. Die Generalität des römischen Heeres. BJ 169, 1969, 233–246. – Javított változat kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
 142. Epigraphica Norica. EpStud 8, 1969, 1–34.
 143. Ein praefectus der cohors VI Nerviorum in Britannia. In: Hommages à M. Renard II (Collection Latomus 102), Bruxelles 1969, 3–6. – Javított változat kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
 144. [Ismertetés:] M. Capozza, Movimenti servili nel mondo romano in età repubblicana. I. Dal 501 al 184 a. Cr. (1966). AAW 22, 1969, 190–191.
 145. [Ismertetés:] G. Webster, The Roman Imperial Army (1969). BJ 169, 1969, 568–569.
 146. [Ismertetés:] L. Petersen, Prosopographia Imperii Romani, Pars IV, Fasc. 3 (1966). BJ 169, 1969, 566–568.
 147. [Ismertetés:] L'Année Épigraphique 1966. BJ 169, 1969, 565–566.
 148. [Ismertetés:] A. Donati, Aemilia tributim discripta (1967). AAW 22, 1969, 194–196.

149. [Ismeretetés:] A. Beschouch, Mustitana (1968). BJ 169, 1969, 569–570.

1970

150. Eine Proskriptionsliste in der Historia Augusta. BHAC 1968/69 (1970), 1–11. – Kiegészítésekkel a 338. sz. alatt.
151. Patrimonium regni Norici. Ein Beitrag zur Territorialgeschichte der römischen Provinz Noricum. BJ 170, 1970, 163–177.
152. Die senatorischen Kommandeure der legio VII gemina. In: Legio VII Gemina, León 1970, 385–399. – Javított változat kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
153. [Ismeretetés:] Th. Pekáry, Untersuchungen zu den römischen Reichsstraßen (1968). BJ 170, 1970, 554–556.
154. [Ismeretetés:] R. Vulpe–I. Barnea, Din historia Dobrogei. Romanii la Dunărea de Jos (1968). HZ 210, 1970, 674–675.
155. [Ismeretetés:] E. Weber, Die römerzeitlichen Inschriften der Steiermark (1969). BJ 170, 1970, 556–559.
156. [Ismeretetés:] G. Winkler, Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft (1969). BJ 170, 1970, 559–562.

1971

157. Der Friedensschluß des Kaisers Commodus mit den Germanen. Historia 20, 1971, 84–109. – Kiegészítésekkel in: R. Klein (Hrsg.), Marc Aurel, Darmstadt 1979, 389–428. – További kiegészítésekkel a 338. sz. alatt.
158. Bellum desertorum. BJ 171, 1971, 367–376. – Kiegészítésekkel a 338. sz. alatt.
159. Herodians Person. Ancient Society 2, 1971, 204–233. – Kiegészítésekkel a 338. sz. alatt.
160. Zeitgeschichte und Krisenempfindung bei Herodian. Hermes 99, 1971, 429–449. – Kiegészítésekkel a 338. sz. alatt.
161. Cassius Dio und Herodian über die Anfänge des Neupersischen Reiches. Rheinisches Museum 114, 1971, 360–366. – Kiegészítésekkel a 338. sz. alatt.
162. [Ismeretetés:] F. Heichelheim, Wirtschaftsgeschichte des Altertums (Nachdruck 1969). HZ 212, 1971, 391–393.
163. [Ismeretetés:] N. Brockmeyer, Arbeitsorganisation und ökonomisches Denken in der Gutswirtschaft des römischen Reiches (1968). VSWG 58, 1971, 553–555.
164. [Ismeretetés:] L. Petersen, Prosopographia Imperii Romani, Pars V, Fasc. 1 (1970). BJ 171, 1971, 753.
165. [Ismeretetés:] B. Liou, Praetores Etruriae XV populorum (1969). Gnomon 43, 1971, 832–833.
166. [Ismeretetés:] I. Calabi Limentani, Epigrafia latina (1968). Gnomon 43, 1971, 97–99.
167. [Ismeretetés:] Corpus Inscriptionum Latinarum, Vol. IV Suppl., Pars III 3 (1970). BJ 171, 1971, 752–753.
168. [Ismeretetés:] J. J. Wilkes, Dalmatia (1969). HZ 212, 1971, 401–403.
169. [Ismeretetés:] L. Weisgerber, Rhenania Germano-Celtica. Gesammelte Abhandlungen (1969). BJ 171, 1971, 698–700.
170. [Ismeretetés:] J. L. Weisgerber, Die Namen der Ubier (1968). Zeitschrift für Deutsche Philologie 90, 1971, 130–131.
171. [Ismeretetés:] H. Cüppers, Die Trierer Römerbrücken (1969). Rheinische Vierteljahresblätter 35, 1971, 461–463.
172. [Ismeretetés:] J. Ziegler, Zur religiösen Haltung der Gegenkaiser im 4. Jh. n. Chr. (1970). Das Historisch-Politische Buch 19, 1971, 199.

1972

173. Die Ablehnung der Diktatur durch Augustus. *Gymnasium* 79, 1972, 1–12.
174. Der Sturz des Kaisers Geta und die antike Geschichtsschreibung. *BHAC* 1970 (1972), 19–51. – Kiegészítésekkel a 338. sz. alatt.
175. Die Freilassung von Sklaven und die Struktur der Sklaverei in der römischen Kaiserzeit. *Rivista Storica dell'Antichità* 2, 1972, 97–129. – La manumisión de esclavos y la estructura de la esclavitud en el Imperio Romano. *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 9, 1973, 99–123. – A német változat utánnomata kiegészítésekkel in: H. Schneider (Hrsg.), *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt 1981, 336–371. – További kiegészítésekkel a 313. sz. alatt.
176. Südosteuropa im Altertum – von der Vielfalt zur Einheit. *Südost-Forschungen* 31, 1972, 1–16.
177. Eine spanische Gesandtschaft in Pannonien. *AEA* 43, 1970 (1972), 169–174.
178. [Ismertetés:] D. Ladage, *Städtische Priester- und Kultämter im Lateinischen Westen des Imperium Romanum zur Kaiserzeit* (1971). *BJ* 172, 1972, 651–653.
179. [Ismertetés:] S. Panciera, *Un falsario del primo ottocento. Girolamo Asquini e l'epigrafia antica della Venezia* (1970). *Gnomon* 44, 1972, 639.
180. [Ismertetés:] P.-M. Duval, *La Gaule jusqu'au milieu du Ve siècle: Les sources de l'histoire de France des origines à la fin du XVe siècle*, Tome Ier (1971). *BJ* 172, 1972, 663–664.
181. [Ismertetés:] W. Boppert, *Die frühchristlichen Inschriften des Mittelrheingebietes* (1971). *BJ* 172, 1972, 664–665.

1973

182. *FLAMINES PROVINCIAE HISPANIAE CITERIORIS*. Anejos de „*Archivo Español de Arqueología*” VI. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1973, XV, 97 old.
183. Der Sinn der Alten Geschichte. In: G. Alföldy–F. Seibt–A. Timm (Hrsg.), *Probleme der Geschichtswissenschaft (Geschichte und Gesellschaft. Bochumer Historische Studien 5)*. Düsseldorf 1973, 28–54.
184. Herodian über den Tod Mark Aurels. *Latomus* 32, 1973, 345–353. – Kiegészítésekkel a 338. sz. alatt.
185. Der heilige Cyprian und die Krise des römischen Reiches. *Historia* 22, 1973, 479–501. – Kiegészítésekkel a 338. sz. alatt.
186. M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus, General Domitians und Rivale Trajans (társszerző: H. Halfmann). *Chiron* 3, 1973, 331–373. – El Edetano M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus, general de Domitiano y rival de Trajano (*Servicio de Investigación Prehistórica, Trabajos varios* 44). Valencia 1973, 59 old. (társszerző: H. Halfmann). – A német szöveg javított változata kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
187. Inschrift [aus Wesseling]. In: H. Gabelmann, *Römische Grabmonumente mit Reiterkampfszenen im Rheingebiet*. *BJ* 173, 1973, 139–140.
188. [Ismertetés:] A. H. M. Jones–J. R. Martindale–J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire I* (1971). *Byzantinoslavica* 34, 1973, 234–243.
189. [Ismertetés:] L. Bivona, *Iscrizioni latine lapidarie del Museo di Palermo* (1971). *Gnomon* 45, 1973, 830–832.
190. [Ismertetés:] A. und R. Schmid, *Die Römer am Rhein und Main. Das Leben in der Obergermanischen Provinz* (1972). *Das Historisch-Politische Buch* 21, 1973, 230.

1974

191. NORICUM. Routledge and Kegan Paul, London – Boston 1974, XXIV, 413 old.
192. The Crisis of the Third Century as Seen by Contemporaries. Greek, Roman and Byzantine Studies 15, 1974, 89–111. – Historisches Bewußtsein während der Krise des 3. Jahrhunderts. In: G. Alföldy – F. Seibt – A. Timm (Hrsg.), Krisen in der Antike – Bewußtsein und Bewältigung (Geschichte und Gesellschaft. Bochumer Historische Studien 13). Düsseldorf 1975, 112–132. – Az angol szöveg javított változata kiegészítéssel a 338. sz. alatt.
193. Stadt, Land und raumordnende Bestrebungen im römischen Weltreich. In: Stadt-Land-Beziehungen und Zentralität als Problem der historischen Raumforschung (Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung, Forschungs- und Sitzungsberichte 88, Historische Raumforschung 11), Hannover 1974, 49–72. – Javított változat kiegészítésekkel a 313. sz. alatt.
194. P. Helvius Pertinax und M. Valerius Maximianus. Situla 14/15, 1974, 199–215. – Javított változat kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
195. Ein römischer Senator aus Lusitanien. AEA 45/47, 1972/74 (1974), 411–416.
196. Ein *quaestor* der römischen Provinz *Creta et Cyrenae*. Epigraphica 35, 1973 (1974), 40–42.
197. [Ismeretét:] J. K. Davies, Athenian Propertied Families 600–300 B.C. (1971). VSWG 61, 1974, 268–269.
198. [Ismeretét:] J. H. G. W. Liebeschuetz. Antioch. City and Imperial Administration in the Later Roman Empire (1972). HZ 217, 1974, 117–118.

1975

199. RÖMISCHE SOZIALGESCHICHTE, Wiesbaden 1975, XI, 239 old.; 2. kiadás Wiesbaden 1979, XII, 249 old. (némileg javított kiadás); 3. kiadás Wiesbaden 1984, 212 old. (javított kiadás). – THE SOCIAL HISTORY OF ROME, London – Sidney 1985, 251 old.; Revised ed. London 1988, 251 old.; John Hopkins Paperback Edition Baltimore 1998, 251 old. – HISTORIA SOCIAL DE ROMA, Madrid 1987, 304 old.; Repr. 1988; 2. Repr. 1992. – STORIA SOCIALE DELL'ANTICA ROMA, Bologna 1987, 312 old. – HISTORIA TES RHOMAIKES KOINONIAS, Athen 1988, XI, 448 old.; 2. kiadás 1992; 3. kiadás 2002 (A. Chaniotis és Ch. Kuhn bibliográfiai kiegészítéseivel). – A HISTORIA SOCIAL DE ROMA, Lisboa 1989, 264 old. – HISTOIRE SOCIALE DE ROME, Paris 1991, 219 old. (Y. Le Bohec bibliográfiai kiegészítéseivel). – HISTORIA SPOŁECZNA STAROŻYTNEGO RZYMU, Poznań 1991, 332 old.; 2. kiadás 1998, 332 old., 3. kiadás 2003, 332 old. – RÓMAI TÁRSADALOMTÖRTÉNET, Budapest 1996, 160 old.; 2. kiadás Budapest 2000, 220 old.
200. DIE RÖMISCHEN INSCRIFTEN VON TARRACO (Madrider Forschungen 10), Berlin 1975, Textband XXIX, 515 old., Tafelband CLXXI képes tábla.
201. La sociedad romana: problemas y posibilidades de su definición. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia 11, 1975, 407–426. – Die römische Gesellschaft – Struktur und Eigenart. Gymnasium 83, 1976, 1–25. – La société romaine – structure et caractère. Cahiers de Clío 82/83, 1985, 11–30. – A német szöveg javított változata kiegészítésekkel a 313. sz. alatt.
202. [Ismeretét:] Corpus Inscriptionum Latinarum, Vol. VI, Pars 7: Indices vocabulorum, Fasc. 1 (1974). BJ 175, 1975, 384–386.

1976

203. Die Umwandlung des römischen Reiches (neugriechisch). In: *Historia tou hellenikou ethnous* 6, Athen 1976, 584–614.
204. Das neue saeculum des Pescennius Niger. *BHAC 1972/74* (1976), 1–10. – Kiegészítésekkel a 338. sz. alatt.
205. Zwei Schimpfnamen des Kaisers Elagabal: Tiberinus und Tractatitius. *BHAC 1972/74* (1976), 11–21. – Kiegészítésekkel a 338. sz. alatt.
206. Soziale Konflikte im römischen Kaiserreich. *Heidelberger Jahrbücher* 20, 1976, 111–125. – Utánnymot kiegészítésekkel in: H. Schneider (Hrsg.), *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt 1981, 372–395. – További kiegészítésekkel a 313. sz. alatt.
207. Consuls and Consulars under the Antonines: Prosopography and History. *Ancient Society* 7, 1976, 263–299. – Kiegészítésekkel a 313. sz. alatt.
208. Die Führungsschicht des römischen Reiches in der Prinzipatszeit: Probleme, Forschungen, Ergebnisse. *Jahrbuch der historischen Forschung 1975* (1976), 26–30.
209. [Ismertetés:] R. MacMullen, *Roman Government's Response to Crisis A.D. 235–337* (1976). *Historia Antiqua* 6, 1976, 341–346. – Javított változat kiegészítésekkel a 338. sz. alatt.
210. [Ismertetés:] M. T. Manni Piraino, *Iscrizioni greche lapidarie del Museo di Palermo* (1973). *Gnomon* 48, 1976, 510–512.

1977

211. KONSULAT UND SENATORENSTAND UNTER DEN ANTONINEN. PROSOPOGRAPHISCHE UNTERSUCHUNGEN ZUR SENATORISCHEN FÜHRUNGSSCHICHT (*Antiquitas* 1, 27), Bonn 1977, 430 old.
212. Die Personennamen in der römischen Provinz Noricum. In: *L'onomastique latine*, Paris 1977, 249–265.
213. *Les equites Romani* et l'histoire sociale des provinces germaniques de l'Empire romain. *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 24, 1977, 7–19.
214. *L'onomastique de Tarragone*. In: *L'onomastique latine*, Paris 1977, 293–295.
215. *Res publica Leserensis* (Forcall, Castellón) (*Servicio de Investigación Prehistórica, Trabajos varios* 45). Valencia 1977, 45 old. (spanyolul és németül).
216. *Los Baebii de Saguntum* (*Servicio de Investigación Prehistórica, Trabajos varios* 56). Valencia 1977, 87 old. (spanyolul és németül).
217. Ein Ziegelstempel mit dem Namen eines Senators aus Villajoyosa in der Hispania citerior. *ZPE* 27, 1977, 217–221.
218. Eine römische Inschrift aus Duratón in der Hispania citerior. *ZPE* 27, 1977, 222–228.
219. [Ismertetés:] Reichtum und Macht der Senatoren. Bemerkungen zu I. Shatzman, *Senatorial Wealth and Roman Politics* (1975). *Gymnasium* 84, 1977, 541–545.
220. [Ismertetés:] W. Goffart, *Caput and Colonnate: Towards a History of Late Roman Taxation* (1974). *VSWG* 84, 1977, 270–271.
221. [Ismertetés:] B. Kreiler, *Die Statthalter Kleinasiens unter den Flaviern* (1975). *HZ* 225, 1977, 116–119.
222. [Ismertetés:] A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire* (1974). *HZ* 224, 1977, 120–123.
223. [Ismertetés:] M. Constantinescu–St. Pascu–P. Diaconu (Hrsg.), *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania* (1975). *HZ* 224, 1977, 413–417.

224. [Ismertetés:] I. I. Russu, *Inscriptiones Daciae et Scythiae minoris antiquae*, Ser. Prior, Vol. I (1975). HZ 224, 1977, 667–669.

1978

225. Beobachtungen zur Lage der Althistorie in der Bundesrepublik. In: H. Flashar–N. Lobkowitz–O. Pöggeler (Hrsg.), *Geisteswissenschaft als Aufgabe. Kulturpolitische Perspektiven und Aspekte*, Berlin–New York 1978, 194–203.
226. Die römische Sozialordnung in der *Historia Augusta*. BHAC 1975/76 (1978), 1–51. – Kiegészítésekkel a 313. sz. alatt.
227. Der Senator Q. Gargilius Macer Aufidianus und seine Verwandten. *Chiron* 8, 1978, 361–376.
228. Eine frühchristliche Inschrift aus Rom. *Arheološki Vestnik* 28, 1977 (1978), 455–462.
229. Eine Mithras-Inschrift aus Aquileia (CIL V 805). ZPE 29, 1978, 157–160. – Javított változat kiegészítésekkel a 436. sz. alatt.
230. Ein „nordadriatischer“ Gentilname und seine Beziehungen. ZPE 30, 1978, 123–136. – Javított változat kiegészítésekkel a 436. sz. alatt.
231. Epigraphische Notizen aus Tergeste. *Notizie epigrafiche da Trieste. Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste* 9, 1976/77 (1978), 53–70 und 71–80. – Kiegészítésekkel a 436. sz. alatt.
232. Cnaeus Domitius Calvinus, patronus von Emporiae. AEA 50/51, 1977/78 (1978), 47–55.
233. Tarraco. RE Suppl. XV, 1978, 570–644. – Vö.: 358. sz.
234. [Ismertetés:] H. Schneider (Hrsg.), *Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der späten römischen Republik* (1976). WSWG 65, 1978, 142–143.
235. [Ismertetés:] K. D. White, *Country Life in Classical Times* (1977). *Gymnasium* 85, 1978, 545–547.
236. [Ismertetés:] P. Setälä, *Private Domini in Roman Brick Stamps of the Empire. A Historical and Prosopographical Study of Landowners in the District of Rome* (1977). *Erasmus* 30, 1978, 297–302.
237. [Ismertetés:] J. Fitz (Hrsg.), *Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses* (1977). *Erasmus* 30, 1978, 234–239.
238. [Ismertetés:] J. Fitz, *La Pannonie sous Gallien* (1976). *Gnomon* 60, 1978, 695–698.
239. [Ismertetés:] Chr. M. Danov, *Altthrakien* (1976). HZ 226, 1978, 662–664.

1979

240. Antrittsrede. JHAW 1978 (1979), 112–115.
241. Iunius Maximus und die victoria Parthica (társszerző: H. Halfmann). ZPE 35, 1979, 195–212. – Kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
242. Zum cursus honorum des Aurelius Tutesianus. ZPE 34, 1979, 247–272. – Berichtigung: ugyanott 36, 1979, 254.
243. Marcius Turbo, Septicius Clarus, Sueton und die *Historia Augusta*. ZPE 36, 1979, 233–253. – Kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
244. Gallicanus noster. *Chiron* 9, 1979, 507–544. – Javított változat a 436. sz. alatt.
245. Un'iscrizione di Patavium e la titolatura di C. Fulvio Plauziano. *Aquileia Nostra* 50, 1979, 125–152. – Javított változat kiegészítésekkel a 436. sz. alatt.
246. Die Attii von Solva. *Schild von Steier* 15/16 (Festschrift Modrijan), 1978/79, 89–99.
247. Eine Inschrift auf dem Montgó bei Dianium an der spanischen Ostküste. *Epigraphica* 40, 1978 (1979), 59–90. – Kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.

248. [Ismertetés:] H. Temporini – W. Haase (Hrsg.), Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung II 1–6. 8. 9,1 (1974/77). AAW 32, 1979, 152–173.
249. [Ismertetés:] K. von Fritz, Schriften zur griechischen und römischen Verfassungsgeschichte und Verfassungstheorie (1976). VSWG 66, 1979, 404–405.
250. [Ismertetés:] M. Stahl, Imperiale Herrschaft und provinzielle Stadt. Strukturprobleme der römischen Reichsorganisation im 1.–3. Jh. der Kaiserzeit (1978). Gymnasium 86, 1979, 419–421.
251. [Ismertetés:] D. Pikhau, Levensbeschouwing en milieu in de Latijnse metrische inscripties (1978). Erasmus 31, 1979, 496–499.
252. [Ismertetés:] A. Tschernia – P. Pomey – A. Hesnard u. a., L'épave romaine de la Madrague de Giens (Var) (1978). Erasmus 31, 1979, 435–439.
253. [Ismertetés:] A. Gnirs, Beiträge zur Geschichte und Geographie Böhmens und Mährens in der Zeit des Imperium Romanum (1978). HZ 228, 1979, 147–148.

1980

254. H.-G. Pflaum. Gnomon 52, 1980, 203–206.
255. Die Rolle des Einzelnen in der Gesellschaft des Römischen Kaiserreiches. Erwartungen und Wertmaßstäbe. SitzBerHAW 1980, 8. Heidelberg 1980, 49 old. – Összefoglalás: JHAW 1979 (1980), 129–130. – Kiegészítésekkel a 313. sz. alatt.
256. Ein spätrömisches senatorisches Ehepaar in Verona. Epigraphica 41, 1979 (1980), 73–88. – Javitott változat kiegészítésekkel a 436. sz. alatt.
257. Ein Senator aus Vicetia. ZPE 39, 1980, 255–266. – Kiegészítésekkel a 436. sz. alatt.
258. Beiträge zur Prosopographie von Concordia. Aquileia Nostra 51, 1980, 257–328. – Javitott változat kiegészítésekkel a 436. sz. alatt.
259. [Ismertetés:] K. Hopkins, Conquerors and Slaves. Sociological Studies in Roman History I (1978). Gymnasium 87, 1980, 451–453.
260. [Ismertetés:] M. P. Speidel, Guards of the Roman Armies (1978). Latomus 39, 1980, 262–264.
261. [Ismertetés:] A. Tovar, Iberische Landeskunde. Zweiter Teil: Die Völker und die Städte des antiken Hispanien. I. Baetica. II. Lusitanien (1974/76). AAW 33, 1980, 72–77.

1981

262. Andreas Alföldi. Gnomon 53, 1981, 410–414.
263. Römische Staats- und Gesellschaftsdenken bei Sueton. Ancient Society 11/12, 1980/81, 349–385. – Kiegészítésekkel a 313. sz. alatt.
264. Die Stellung der Ritter in der Führungsschicht des Imperium Romanum. Chiron 11, 1981, 169–215. – Kiegészítésekkel a 313. sz. alatt.
265. Bildprogramme in den römischen Städten des Conventus Tarraconensis – Das Zeugnis der Statuenpostamente. In: Homenaje García y Bellido IV. Revista de la Universidad Complutense de Madrid 18, 1979 [1981], 177–275.
266. Epigraphica Hispanica I. Neue und revidierte Inschriften aus Saguntum. ZPE 41, 1981, 219–243.
267. Epigraphica Hispanica II. Tribus und Beamte der römischen Stadt von Lara de los Infantes in der Hispania citerior. ZPE 41, 1981, 244–252.
268. Die älteste römische Inschrift der Iberischen Halbinsel. ZPE 43, 1981, 1–12.
269. Epigraphica Hispanica III. Ein Bürgermeister in einer Inschrift aus Alcubilla de Avelaneda bei Clunia in der Hispania citerior. ZPE 44, 1981, 113–118.

270. Review-Discussion: Ronald Syme, *Roman Papers* (1979). *AJAH* 4, 1979 [1981], 167–185.
271. [Ismeretetés:] N. Rouland, *Pouvoir politique et dépendance personnelle dans l'Antiquité romaine* (1979). *Gymnasium* 88, 1981, 85–87.
272. [Ismeretetés:] P. Guyot, *Eunuchen als Sklaven und Freigelassene in der griechisch-römischen Antike* (1980). *VSWG* 68, 1981, 577–578.
273. [Ismeretetés:] G. Neumann–J. Untermann (Hrsg.), *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit* (1980). *Kratylos* 25, 1980 (1981), 143–147.
274. *Ein Corpus der römischen Inschriften aus Saguntum und Umgebung*. F. Beltrán Lloris, *Epigrafía latina de Saguntum y su territorium* (1980). *AEA* 54, 1981, 117–140.

1982

275. *Die Alamannen in der Historia Augusta*. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 25, 1978 [1982], 196–207. – Kiegészítéssel a 338. sz. alatt.
276. *Individualität und Kollektivnorm in der Epigraphik des römischen Senatorenstandes*. *Tituli* 4, 1982, 37–53. – Kiegészítéssel a 313. sz. alatt.
277. *Senatoren aus Norditalien, Regiones IX, X und XI*. *Tituli* 5, 1982, 309–368. – Javított változat kiegészítéssel a 436. sz. alatt.
278. *Ein aedituus magister in Comum*. *ZPE* 47, 1982, 193–200. – Kiegészítéssel a 436. sz. alatt.
279. *Ein senatorisches Ehepaar in Pollentia*. *ZPE* 47, 1982, 201–205. – Kiegészítéssel a 436. sz. alatt.
280. [Ismeretetés:] H. Braunert, *Politik, Recht und Gesellschaft in der griechisch-römischen Antike*. *Gesammelte Aufsätze und Reden* (1980). *VSWG* 69, 1982, 445–446.
281. [Ismeretetés:] K. Dietz, *Senatus contra principem*. *Untersuchungen zur senatorischen Opposition gegen Kaiser Maximinus Thrax* (1980). *Gnomon* 54, 1982, 478–485.

1983

282. *Sir Ronald Syme, „Die römische Revolution“ und die deutsche Althistorie*. *Sitzber-HAW* 1983, 1. Heidelberg 1983, 42 old.
283. *La Historia Antigua y la investigación del fenómeno histórico*. *Gerión* 1, 1983, 39–61. – Német nyelven kiegészítéssel a 313. sz. alatt.
284. *Die Ortsnamen in der Historia Augusta*. *BHAC* 1979/81 (1983), 1–42. – Kiegészítéssel a 338. sz. alatt.
285. *Ein Tempel des Herrscherkultes in Comum*. *Athenaeum* 61, 1983, 362–373. – Kiegészítéssel a 436. sz. alatt.
286. *Nochmals Octavius Faustianus*. *ZPE* 51, 1983, 230–236. – Kiegészítéssel a 321. sz. alatt.
287. *Caius Popilius Carus Pedo und die Vorverlegung des obergermanischen Limes*. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 8, 1983, 55–67. – Kiegészítéssel a 321. sz. alatt.
288. *Epigraphica Hispanica IV. Voconia Pax, ein Störfried in der römischen Epigraphik Hispaniens*. *ZPE* 53, 1983, 103–111.
289. *Zur Geschichte von Asturia et Callaecia*. *Bemerkungen zu Alain Tranoy, La Galice romaine*. *Germania* 61, 1983, 511–528.
290. [Ismeretetés:] K. L. Noethlichs, *Beamtentum und Dienstvergehen*. *Zur Staatsverwaltung in der Spätantike* (1981). *VSWG* 70, 1983, 227–228.
291. [Ismeretetés:] L. Bärzu, *Der Fortbestand der Rumänen im ehemaligen Dazien* (1981). *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 6 (77), 1983, 212–218.

1984

292. RÖMISCHE STATUEN IN VENETIA ET HISTRIA. EPIGRAPHISCHE QUELLEN (AbhHAW 1984, 3), Heidelberg 1984, 170 old.
293. Su alcune epigrafi imperiali di Aquileia. In: I Musei di Aquileia. Arti applicate, ceramica, epigrafia, numismatica. *Antichità Altoadriatiche* 24, 1984, 241–256. – Javított változat kiegészítésekkel a 436. sz. alatt.
294. Drei städtische Eliten im römischen Hispanien. *Gerión* 2, 1984, 193–238. – Kiegészítésekkel a 313. sz. alatt.
295. *Epigraphica Hispanica V. Inschriften aus Jérica und Umgebung.* *ZPE* 54, 1984, 221–245.
296. [Ismertetés:] R. P. Saller, *Personal Patronage under the Early Empire* (1982). *HZ* 238, 1984, 674–676.
297. [Ismertetés:] J. Christes, *Sklaven und Freigelassene als Grammatiker und Philologen im antiken Rom* (1979). *AAW* 37, 1984, 35–40.
298. [Ismertetés:] E. I. Solomonik, *Latinskije nadpisi Chersonesa tavriceskego* (1983). *Gnomon* 56, 1984, 784–786.
299. [Ismertetés:] S. I. B. Iplikcioglu, *Die Repräsentanten des senatorischen Reichsdienstes in Asia bis Diokletian im Spiegel der ephesischen Inschriften* (1983). *HZ* 239, 1984, 161–162.

1985

300. Zu den Inschriften eines römischen Senators aus Aquileia. In: *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz (Archäologisch-Epigraphische Studien 1)*, Wien 1985, 13–29. Kiegészítésekkel a 436. sz. alatt.
301. *Epigraphica Hispanica VI. Das Diana-Heiligtum von Segobriga.* *ZPE* 58, 1985, 139–159.
302. *Epigraphica Hispanica VII. Ein Meilenstein vom Camino de la Plata.* *ZPE* 58, 1985, 160–162.
303. *Epigraphica Hispanica VIII. Eine kaiserliche Widmung in der Stadt Tucci.* *ZPE* 59, 1985, 189–199.
304. Ein neues Zeugnis für „suprafamiliare Organisationen“ im antiken Hispanien. In: *Studia in honorem I. Kajanto (Arctos, Acta Philologica Fennica, Suppl. II)*, Helsinki 1985, 9–14.
305. *Bellum Mauricum.* *Chiron* 15, 1985, 91–109. – Kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
306. [Ismertetés:] C. Wells, *The Roman Empire* (1984). *Gnomon* 57, 1985, 329–333.
307. [Ismertetés:] A. Demandt, *Der Fall Roms. Die Auflösung des Römischen Reiches im Urteil der Nachwelt* (1984). *Spektrum der Wissenschaft*, Juni 1984, 141. – Lényegeken részletesebb változat a 338. sz. alatt.
308. [Ismertetés:] J. B. Campbell, *The Emperor and the Roman Army 31 BC–AD 235* (1984). *Gnomon* 57, 1985, 440–446. – Kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
309. [Ismertetés:] R. Chevallier, *La romanisation de la Celtique du Pô* (1983). *Germania* 63, 1985, 216–218.
310. [Ismertetés:] F. Broilo, *Iscrizioni lapidarie latine del Museo Nazionale Concordiese di Portogruaro (I a.C. – III d.C.) II* (1984). *Gnomon* 57, 1985, 294–295.
311. *Hispanien und das römische Heer. Bemerkungen zu Patrick Le Roux, L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409.* *Gerión* 3, 1985, 379–410. – Kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
312. [Ismertetés:] R. Étienne (Ed.), *Épigraphie hispanique. Problèmes de Méthode et d'Édition* (1984). *Germania* 63, 1985, 578–581.

1986

313. DIE RÖMISCHE GESELLSCHAFT. AUSGEWÄHLTE BEITRÄGE (HABES 1), Stuttgart 1986, 516 old.
314. Die Truppenkommandeure in den Militärdiplomen. In: W. Eck – H. Wolff (Hrsg.), Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle, Köln – Wien 1986, 385–436. – Kiegészítésekkel a 321. sz. alatt.
315. Zur Nomenklatur und Laufbahn eines römischen Ritters aus Concordia. ZPE 63, 1986, 173–180. – Javított változat kiegészítésekkel a 436. sz. alatt.
316. Die Inschriften aus den Principia des Alenkastells Aalen (Vorbericht). Mit einem Beitrag von Vera Weinges. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms III, Stuttgart 1986, 69–73. – Részletesebben a 348. sz. alatt.
317. Die Mithras-Inschrift aus Riegel am Kaiserstuhl. Germania 64, 1986, 433–440.
318. Latinische Bürger in Brigantium und im Imperium Romanum. Bayerische Vorgeschichtsblätter 51, 1986, 187–220. – Rövidebb változatok: Jahrbuch des Vorarlberger Landesmuseumsvereins 1986, 21–23; in: G. Gottlieb (Hrsg.), Raumordnung im Römischen Reich. Zur regionalen Gliederung in den gallischen Provinzen, in Rätien, Noricum und Pannonien. Kolloquium ... 1985 (Schriften der Philosophischen Fakultäten der Universität Augsburg 3), München 1989, 89–90.
319. Una nova làpida romana de Gandia. Ullal 9. Revista d'història i cultura, La Safor, Primavera 1986, 77–78.
320. [Ismertetés:] A. Montenegro Duque – J. M. Blázquez Martínez, Historia de España II. España romana (218 a. de J. C. – 414 de J. C.) I. La conquista y la explotación económica (1982). AAW 39, 1986, 82–89.

1987

321. RÖMISCHE HEERESGESCHICHTE. BEITRÄGE 1962–1985 (Mavors, Roman Army Researches III), Amsterdam 1987, XII, 575 old.
322. RÖMISCHES STÄDTEWESEN AUF DER NEUKASTILISCHEN HOCHEBENE. EIN TESTFALL FÜR DIE ROMANISIERUNG (AbhHAW 1987, 3), Heidelberg 1987, 141 old. – Összefoglalás: JHAW 1986 (1987), 96.
323. Vorwort. In: Eugen Täubler, Ausgewählte Schriften zur Alten Geschichte (HABES 3), Stuttgart 1987, 3–9.
324. Laudatio auf Eric Birley. Anhang zu: Eric Birley, Überlegungen zur Geschichte des römischen Heeres. Vortrag anlässlich der Promotion zum Doctor honoris causa an der Universität Heidelberg am 12. Mai 1986, Heidelberg 1987, 13–16.
325. Plan eines „Handbuches der römischen Epigraphik“. In: Praktika tou 8. diethnous synhedriou hellenikes kai latinikes epigrafikes Athen 1982, II, Athen 1987, 1–4.
326. Epigraphische Notizen aus Italien I. Die Inschrift eines Senators aus Rom. ZPE 70, 1987, 195–202.
327. Die Inschriften des P. Cornelius Anullinus und seine Tätigkeit im römischen Deutschland. Fundberichte aus Baden-Württemberg 12, 1987, 303–324.
328. Epigraphica Hispanica IX. Inschriften aus Ciudad Real. ZPE 67, 1987, 225–248.
329. Epigraphica Hispanica X. Inschriften von Unfreien aus Toledo und Umgebung. ZPE 67, 1987, 249–262.
330. M. Cornelius Nigrinus filius, un „hijo perdido“. In: Homenaje a D. Domingo Fletcher Valls. Archivo de Prehistoria Levantina 17, 1987, 341–349.
331. Cn. Papirius Aelianus Aemilius Tuscillus, ein Senator aus Iliberris. In: Estudios de derecho romano en honor de Alvaro d'Ors I, Pamplona 1987, 141–149.

1988

332. Antike Sklaverei: Widersprüche, Sonderformen, Grundstrukturen. Thyssen-Vorträge, Auseinandersetzungen mit der Antike 7. Bamberg 1988, 34 old. – Ld. még in: H. Flashar (Hrsg.), Auseinandersetzungen mit der Antike. Thyssen-Vorträge, Bamberg 1990, 201–233.
333. Wenn Steine sprechen. Deutsche Universitätszeitung 22, 1988, 22–24.
334. Epigraphische Notizen aus Italien II. Ducenarius oder Ducenianus? ZPE 71, 1988, 281–284.
335. Die Romanisierung in den Donauprovinzen Roms. In: P. Kneissl – V. Losemann (Hrsg.), Alte Geschichte und Wissenschaftsgeschichte. Festschrift für Karl Christ zum 65. Geburtstag, Darmstadt 1988, 1–21.
336. Tarraco y el Imperio romano. In: Géza Alföldy, Doctor honoris causa, Bellaterra 1988, 13–27. – Ld. még in: G. Alföldy et al., Tarraco. Patrimoni de la Humanitat / Patrimonio de la Humanidad, Tarragona 1998, 5–16 (katalán és spanyol nyelven).
337. Eine kaiserzeitliche und eine westgotische Inschrift aus Hispanien. In: Hestiasis. Studi di tarda antichità offerti a Salvatore Calderone. Studi tardo-antichi II, 1986, Sicilia 1988, 177–184.

1989

338. DIE KRISE DES RÖMISCHEN REICHES. GESCHICHTE, GESCHICHTSSCHREIBUNG UND GESCHICHTSBETRACHTUNG. AUSGEWÄHLTE BEITRÄGE (HABES 5), Stuttgart 1989, 541 old.
339. Vorwort. In: G. Alföldy (Hrsg.), Vom frühen Griechentum bis zur römischen Kaiserzeit. Gedenk- und Jubiläumsvorträge am Heidelberger Seminar für Alte Geschichte (HABES 6), Stuttgart 1989, 1–5.
340. Die Krise des Imperium Romanum und die Religion Roms. In: W. Eck (Hrsg.), Religion und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit. Kolloquium zu Ehren von Friedrich Vittinghoff, Köln–Wien 1989, 53–102. – Kiegészítésekkel a 338. sz. alatt.
341. Epigraphische Datenbank Heidelberg – Eichstätt – Berlin (társszerzők: M. Claus – L. Kreml – N. Schäfer). In: Actes du Colloque „Épigraphie et informatique” 1989, Lausanne 1989, 155–165.
342. Consideraciones sobre el concepto de epigrafía jurídica y novedades en las provincias del Noroeste 1978–1986. In: Epigrafía jurídica romana. Actas del Coloquio Internacional A.I.E.G.L. Pamplona 1987, Pamplona 1989, 9–22.
343. Zu den Monumenten der römischen Provinzen auf dem Augustus-forum. In: H.-J. Drexhage – J. Sünskes (Hrsg.), Migratio et Commutatio. Studien zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Thomas Pekáry zum 60. Geburtstag, St. Katharinen 1989, 226–234. – Olaszul a 368. sz. alatt.
344. Epigraphische Notizen aus Italien III. Inschriften aus Nursia (Norcia). ZPE 77, 1989, 155–180.
345. Zu den Inschriften der legio VIII Augusta in Dalmatia. Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku 82, 1989, 201–207.
346. Die regionale Gliederung in der römischen Provinz Noricum. In: G. Gottlieb (Hrsg.), Raumordnung im Römischen Reich. Zur regionalen Gliederung in den gallischen Provinzen, in Rätien, Noricum und Pannonien. Kolloquium ... 1985 (Schriften der Philosophischen Fakultäten der Universität Augsburg 38), München 1989, 37–55.
347. Nochmals P. Cornelius Anullinus. Fundberichte aus Baden-Württemberg 14, 1989, 289–292.

348. Die Inschriften aus den Principia des Alenkastells Aalen. Mit einem Beitrag von Vera Habicht-Weinges. Fundberichte aus Baden-Württemberg 14, 1989, 293–338. – Vö.: 316. sz.
349. Ein Soldat des britannischen Heeres aus Madauros (ILAlg I 2203). In: A. Mastino (Ed.), *L'Africa romana. Atti del VI convegno di studio Sassari 1988*, Sassari 1989, 135–145.
350. [Ismeretetés:] P. Zanker, Augustus und die Macht der Bilder (1987). *Gnomon* 61, 1989, 407–418.

1990

351. DER OBELISK AUF DEM PETERSPLATZ IN ROM. EIN HISTORISCHES MONUMENT DER ANTIKE (SitzBerHAW 1990, 2), Heidelberg 1990, 114 old. – Összefoglalás: *JHAW* 1989 (1990), 85–86.
352. Allocution. In: *Actes du Colloque International du Centenaire de l'Année Épigraphique Paris 1988*, Paris 1990, 15–16.
353. Ein Faustkampf um Faustianus? *ZPE* 80, 1990, 185–188.
354. Ein cyriotischer Kaufmann in Pannonien. *ZPE* 81, 1990, 207–212.
355. La romanizzazione dell'area interna della Dalmazia. In: *La Venetia nell'area padano-danubiana. Le vie di comunicazione. Convegno Internazionale Venezia 1988*, Padova 1990, 211–219.
356. Dues inscripcions monumentals de l'Amfiteatre de Tàrraco (estudi preliminar). In: *L'Amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica (Taller Escola d'Arqueologia, Memòries d'Excavació 3)*, Tarragona 1990, 130–137. – Vö.: 417. sz.
357. Resumen del Coloquio. In: W. Trillmich–P. Zanker (Hrsg.), *Stadt und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit. Kolloquium in Madrid vom 19. bis 23. Oktober 1987 (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Abhandlungen N. F. 103)*, München 1990, 401–405.

1991

358. TARRACO (Forum, Temes d'història i d'arqueologia tarragonines 8), Tarragona 1991, 91 old. – Vö.: 233. sz.
359. Die Alte Geschichte in Heidelberg. In: J. Miethke (Hrsg.), *Geschichte in Heidelberg. 100 Jahre Historisches Seminar, 50 Jahre Institut für Fränkisch-Pfälzische Geschichte und Landeskunde*, Berlin–Heidelberg 1991, 219–241.
360. Vorwort des Herausgebers. In: J.-U. Krause u. a., *Bibliographie zur römischen Sozialgeschichte 1. Die Familie und weitere anthropologische Grundlagen (HABES 11)*, Stuttgart 1991, IX–X.
361. Augustus und die Inschriften: Tradition und Innovation. Die Geburt der imperialen Epigraphik. *Gymnasium* 98, 1991, 289–324. – Augusto e le iscrizioni: tradizione ed innovazione. La nascita dell'epigrafia imperiale. *Scienze dell'Antichità. Storia, Archeologia, Antropologia. Dipartimento di Scienze Storiche, Archeologiche, Antropologiche dell'Antichità. Università degli Studi di Roma „La Sapienza”* 5, 1991 [1994], 573–600. – August i inskripcije: tradycja u innowacje. *Narodtyny epigrafiki imperialnej (Xenia Posnaniensia III)*, Poznań 1994, 39 old.
362. Zwei augusteische Monumente in der Area Sacra des Largo Argentina in Rom. In: *Epigrafia. Actes du Colloque international d'épigraphie latine en mémoire de Attilio*

- Degrassi Rome 1988, Paris–Roma 1991, 667–690. – Olaszul kiegészítésekkel a 368. sz. alatt.
363. Epigraphische Notizen aus Italien IV. Das Ende der Bürgerkriege in den Fasti Amiternini. ZPE 85, 1991, 167–171.
364. Epigraphica Hispanica XI. Ein römisches Grabdenkmal aus Malamonedra (Hontanar, Toledo). ZPE 86, 1991, 117–119.
365. Epigraphica Hispanica XII. Eine neue Inschrift aus Tarraco: Dispensator census Sarmatici oder discens armaturae? ZPE 87, 1991, 163–167.
366. Epigraphica Hispanica XIII. Eine Inschrift aus Emerita Augusta: Rätsel oder Steinmetzirrtrum? ZPE 87, 1991, 168–172.
367. Epigraphische Notizen aus Kleinasien I. Ein beneficium des Augustus in Ephesos. ZPE 87, 1991, 157–162.

1992

368. STUDI SULL'EPIGRAFIA AUGUSTEA E TIBERIANA DI ROMA (Vetera 8), Roma 1992, 201 old.
369. Heer und Gesellschaft im Römischen Kaiserreich. AAntHung 32, 1989 [1992], 169–186. – Ld. a. 321 sz. alatt is. – Javított és kiegészített változat a 447. sz. alatt.
370. Revidierte Inschriften aus der Gegend des Plattensees. Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis 1990 [1992], 85–108.
371. La Dalmazia nella storia dell'Impero romano. Atti e Memorie della Società Dalmata di Storia Patria 14, N. S. 3, 1990/91 (1992), 113–131.
372. Tarraco y la Hispania romana: cultos y sociedad. In: M. Mayer–J. Gómez Pallarès (Eds.), Religio deorum. Actas del Coloquio Internacional de epigrafia *Culto y sociedad en Occidente*, Sabadell [1992], 7–26.
373. Die Inschrift des Aquäduktes von Segovia. Ein Vorbericht. ZPE 94, 1992, 231–248. – Der Aquädukt von Segovia: Ein epigraphisches Abenteuer. Akademie-Journal 1993/1, 19–26. – Kurzfassung in: Unispiegel [Heidelberg] 5/92 [1992], 5. – Epigraphisches Abenteuer. Tranvía, Revue der Iberischen Halbinsel Nr. 30, Sept. 1993, 13–15. – Vö.: 417. sz.
374. Una inscripción funeraria de Tarraco del Bajo Imperio. In: Miscel.lànica arqueològica a Josep M. Recasens, abril 1992, Tarragona 1992, 13–17.
375. [Ismertetés:] E. Römer-Martijnse, Römerzeitliche Bleietiketten aus Kalsdorf, Steiermark (1990), AAW 45, 1992, 95–98.

1993

376. Two Principes: Augustus and Sir Ronald Syme. Athenaeum 81, 1993, 101–122.
377. [Válaszok:] Beszélgetés Alföldy Géza professzorral. Sic itur ad astra. Fialat történezszer folyóirata 1992, 4 / 1993, 1, Budapest [1993], 132–145 (készítette Várhelyi Zsuzsa).
378. Birodalmak tündöklése és bukása: a római történelem tanulsága. In: Doctores Philosophiae honoris causa Universitatis de Iano Pannonio nominatae I. Alföldy Géza, Pécs 1993, 7–23. – Glanz und Elend der Imperien: Die Lehren aus der Geschichte Roms. Ugyanott 25–39.
379. Soziale Mobilität im Römischen Kaiserreich: Eine Datenbank in Heidelberg. In: La mobilité sociale dans le monde romain. Actes du colloque de Strasbourg (novembre 1988), édités par Edmond Frézouls (Univ. des Sciences Humaines de Strasbourg, Contributions et travaux de l'Institut d'Histoire Romaine V), Strasbourg 1992 [1993], 71–79.

380. Die senatorische Führungselite des Imperium Romanum unter Marcus Aurelius: Möglichkeiten und Probleme der prosopographischen Forschungsmethode. In: W. Eck (Hrsg.), *Prosopographie und Sozialgeschichte. Studien zur Methodik und Erkenntnismöglichkeit der kaiserzeitlichen Prosopographie. Kolloquium Köln 24.–26. November 1991, Köln – Wien – Weimar 1993*, 61–70.
381. Steinerne Detektivarbeit. *Ruperto-Carola, Forschungsmagazin der Universität Heidelberg* 4/93, 4–8.
382. Die Personennamen auf den Bleietiketten aus Kalsdorf. In: F. Heidermanns – H. Rix – E. Seebold (Hrsg.), *Sprachen und Schriften des antiken Mittelmeerraumes. Festschrift für Jürgen Untermann zum 65. Geburtstag, Innsbruck 1993*, 1–32. – Rövidített változat: Die Personennamen auf den Bleietiketten von Kalsdorf (Steiermark) in Noricum. *Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis 1991 [1993]*, 115–120.
383. *Epigraphica Hispanica XIV*. Zwei neue lateinische Cognomina im römischen Spanien. *ZPE* 95, 1993, 229–235.
384. *De titulo quodam notabili Christiano Tarracone reperto*. In: G. W. Most – H. Petersmann – A. M. Ritter (Hrsg.), *Philantropia kai Eusebeia. Festschrift für Albrecht Dihle zum 70. Geburtstag, Göttingen 1993*, 17–22.

1994

385. Geleitwort. In: A. Mastino – P. Ruggeri (Eds.), *L’Africa romana. Atti del X convegno di studio, Oristano, 11–13 dicembre 1992 (Pubblicazione del Dipartimento di Storia dell’Università degli Studi di Sassari 25), Sassari 1994*, 5–11.
386. Hadrian als *magister* der *fratres Arvales*. *ZPE* 100, 1994, 464–468.
387. *Epigraphica Hispanica XV*. Eine Felsinschrift bei Sepúlveda (Prov. Segovia). *ZPE* 100, 1994, 451–463.

1995

388. *CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM, VOLUMEN SECUNDUM, EDITIO ALTERA, PARS XIV. CONVENTUS TARRACONENSIS. FASCICULUS PRIMUS: PARS MERIDIONALIS CONVENTUS TARRACONENSIS*. Ediderunt Géza Alföldy, Manfred Clauss, Marc Mayer Olivé. *Berolini – Novi Eboraci 1995. XXX*, 167 old.
389. Schlußwort. *MM* 36, 1995 (Beiträge zur Fünfzigjahrfeier des Deutschen Archäologischen Instituts in Madrid im Juni 1993), XXVIII–XXXII = *Discurso de clausura. Ugyanott XXXII–XXXIV*.
390. *Oratio Latina in honorem Viktor Pöschl a Géza Alföldy habita*. In: G. Alföldy – T. Hölscher – R. Kettmann – H. Petersmann (Hrsg.), *Römische Lebenskunst. Interdisziplinäres Kolloquium zum 85. Geburtstag von Viktor Pöschl, Heidelberg, 2.–4. Februar 1995, Heidelberg 1995*, 9–10.
391. Vorwort des Herausgebers. In: J. Linderski, *Roman Questions. Selected Papers (HABES 20)*, Stuttgart 1995, XI–XIV.
392. *Evergetismo en las ciudades del Imperio romano*. In: *XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica Tarragona, 5–11 / 9 / 1993. La ciudad en el mundo romano 1. Ponencias, Tarragona 1994*, 63–67. – Rövidített változat: *Euergetismus in den Städten des Imperium Romanum*. In: *La ciudad en el mundo romano. XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica Tarragona 1993, Pre-Actas I, Tarragona 1993*, 9–13.
393. Eine Bauinschrift aus dem Colosseum. *ZPE* 109, 1995, 195–226. – Rövidített változatok: *Antike Welt* 26, 1995, 238–239. – *Die Spur der Steine. Eine Bauinschrift enthüllt: Das Colosseum wurde aus der Jerusalemer Kriegsbeute finanziert*. In: *Wis-*

- senschaftsjahrbuch '96. Natur und Wissenschaft, Geisteswissenschaften. Frankfurter Allgemeine, Frankfurt am Main–Leipzig 1996, 391–394. – Il Colosseo eretto col tesoro del tempio. In: M. Carminati (Ed.), Tesori ritrovati, Milano 2000, 46–55. – Ld. még a 478. sz. alatt; vö.: 460. sz.
394. Bricht der Schweigsame sein Schweigen? Eine Grabinschrift aus Rom. Römische Mitteilungen 102, 1995, 251–268. – Tacitus sírfelirata. AnTan 30, 1995, 61–73. – Rövidített változat: La lapide tombale di Tacito. In: M. Carminati (Ed.), Tesori ritrovati, Milano 2000, 56–59.
395. La Pannonia e l'Impero romano. In: Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l'Impero romano”, Accademia d'Ungheria e l'Istituto Austriaco di Cultura (Roma, 13–16 gennaio 1994). A cura di Gábor Hajnóczy. Annuario dell'Accademia d'Ungheria, Roma 1994, Milano 1995, 25–40. – Pannonia és a római birodalom. Debreceni Szemle 2, 1996, 172–183.
396. Die Entstehung der epigraphischen Kultur der Römer an der Levanteküste. In: F. Beltrán Lloris (Ed.), Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en Occidente. Actas del Coloquio Roma y las primeras culturas epigráficas del Occidente mediterráneo (siglos II a. E.–I d. E.) (Zaragoza, 4 a 6 de noviembre de 1992). Zaragoza 1995, 121–137.
397. Inscipciones, sacrificios y misterios: El santuario rupestre de Panóias/Portugal. Informe preliminar. MM 36, 1995 (Beiträge zur Fünfzigjahrfeier des Deutschen Archäologischen Instituts in Madrid im Juni 1993), 252–258. – Vö.: 425. és 485. sz.
398. Sisapo. In: Corpus Inscriptionum Latinarum, Volumen secundum. Inscriptiones Hispaniae Latinae. Editio altera, Pars VII, Conventus Cordubensis. Edidit Armin U. Sty-low adiuvantibus Cristóbal González Román et Géza Alföldy. Berolini–Novi Eboraci 1995, 179–180.
399. Der Status der Provinz Baetica um die Mitte des 3. Jahrhunderts. In: R. Frei-Stolba–M. A. Speidel (Hrsg.), Römische Inschriften – Neufunde, Neulesungen und Neuinterpretationen. Festschrift für Hans Lieb. Zum 65. Geburtstag dargebracht von seinen Freunden und Kollegen (Arbeiten zur römischen Epigraphik und Altertumskunde 2), Basel 1995, 29–42.

1996

400. CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM, VOLUMEN SEXTUM. INSCRIPTIONES URBS ROMAE LATINAE. PARS OCTAVA. Titulos et imagines collegit schedasque comparavit Silvio Panciera. FASCICULUS ALTER. Titulos imperatorum domusque eorum thesauro schedarum imaginumque ampliatio edidit Géza Alföldy adiuvantibus Anne Kolb, Thomas Kruse, Veit Rosenberger, Andrea Scheithauer, Gabriele Wesch-Klein itemque Ivan di Stefano Manzella, Martin Spannagel, Jens-Uwe Krause. De Gruyter, Berolini–Novi Eboraci MCMXCVI. XXIV, 364 old.
401. Eric Birley. 12. Januar 1906–20. Oktober 1995. Saalburg-Jahrbuch 48, 1995 [1996], 141–144.
402. Herbert Nesselhauf. JHAW 1995 (1996), 113–116.
403. Laudatio. In: P. Barceló (Hrsg.), Contra quis ferat arma deos? Vier Augsburger Vorträge zur Religionsgeschichte der römischen Kaiserzeit. Zum 60. Geburtstag von Gunther Gottlieb (Schriften der Philosophischen Fakultäten der Universität Augsburg, Historisch-sozialwissenschaftliche Reihe 53), München 1996, 9–10.
404. Vorwort des Herausgebers. In: F. Pina Polo, Contra arma verbis. Der Redner vor dem Volk in der späten römischen Republik. HABES 22, Stuttgart 1996, 3–4.

405. Vorwort des Herausgebers. In: M. Peachin, *Iudex vice Caesaris. Deputy Emperors and the Administration of Justice during the Principate* (HABES 21), Stuttgart 1996, VIII–X.
406. Messaggio scritto. In: *L’Africa romana. Atti dell’XI convegno di studio, Cartagine, 15–18 dicembre 1994*. A cura di M. Khanoussi, P. Ruggeri e C. Vismara, Ozieri [1996], 46.
407. De statu praesenti Corporis Inscriptionum Latinarum et de laboribus futuris ad id pertinentibus. *Epigraphica* 57, 1995 (1996), 292–295. – Utánnyomás in: *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, 18–24 settembre 1997*, Preatti, Roma 1997, 899–902.
408. Esculturas, inscripciones y sociedad en Roma y en el Imperio romano. Conferencia de clausura de la II Reunión sobre escultura romana en Hispania (Forum, temas d’història i d’arqueologia tarragonines 10), Tarragona 1996, 19 old.
409. Subject and ruler, subjects and methods: an attempt at a conclusion. In: A. Small (Ed.), *Subject and Ruler: The Cult of the Ruling Power in Classical Antiquity. Papers presented at a conference held in The University of Alberta on April 13–15, 1994, to celebrate the 65th anniversary of Duncan Fishwick* (*Journal of Roman Archaeology* supplement no. 17), Ann Arbor 1996, 254–261.
410. Nox Dea fit lux! Caracallas Geburtstag. In: G. Bonamente–M. Mayer (Eds.), *Historiae Augustae Colloquium Barcinonense MCMXCIII. Atti dei Convegna sulla Historia Augusta* (*Historiae Augustae Nova Series IV*), Bari 1996, 9–36.
411. Eine hadrianische Widmungsinschrift in der Area Sacra di Largo Argentina. In: Fülöp Gy. (Hrsg.), *Festschrift für Jenő Fitz* (*Bulletin du Musée Roi Saint-Étienne B 47*), Székesfehérvár 1996, 9–13. – Olaszul a 368. sz. alatt.
412. Roman Spain 44 B.C.–A.D. 68. In: A. K. Bowman–E. Champlin–A. Lintott (Eds.), *The Cambridge Ancient History*². X. *The Augustan Empire*, 43 B.C.–A.D. 69, Cambridge 1996, 449–463.
413. Der römische Bogen über der Via Augusta bei Tarraco (Arc de Berà) und seine Inschrift. *Klio* 78, 1996, 158–170.
414. Prólogo. In: I. Boy, *Recopilación susinta de las antigüedades romanas. Se hallan del tiempo de los emperadores romanos en la ciudad de Taragona y sus cercanías*, Tarragona 1996, XVII–XX.
415. [Ismertetés:] M. Grant, *The Antonines. The Roman Empire in Transition* (1994). *Klio* 78, 1996, 530–532.
416. [Ismertetés:] H. A. Stützer, *Kunst und Leben im antiken Rom* (1994). *Universitas, Zeitschrift für interdisziplinäre Wissenschaft* 51, 1996, 197.

1997

417. DIE BAUINSCHRIFTEN DES AQUÄDUKTES VON SEGOVIA UND DES AMPHITHEATERS VON TARRACO. Mit einem Anhang von Peter Witte (*Madridrer Forschungen* 19), Berlin–New York 1997, 110 old.
418. UNGARN 1956: AUFSTAND, REVOLUTION, FREIHEITSKAMPF (*Schriften der Philosophisch-historischen Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften* 2), Heidelberg 1997, 170 old. – 2. kiadás 1998, 170 old.
419. Worte der Trauer und des Dankes. In: J. Latacz–W. Suerbaum (Hrsg.), *In memoriam Uvo Hölscher*. 8. März 1914–31. Dezember 1996, Basel 1997, 55–58.
420. Euergetismus und Epigraphik in der augusteischen Zeit. In: M. Christol–O. Masson (Eds.), *Actes du Xe Congrès International d’Épigraphie Grecque et Latine*, Nîmes, 4–9 Octobre 1992, Paris 1997, 293–304.

421. Un celebre frammento epigrafico tiburtino anonimo (P. Sulpicius Quirinius?). In: I. Di Stefano Manzella (Ed.), *Le iscrizioni dei Cristiani in Vaticano. Materiali e contributi scientifici per una mostra epigrafica (Inscriptiones Sanctae Sedis 2)*, Città del Vaticano 1997, 199–208. – *Titulus Tiburtinus. A legőbbit vitatott római felirat problémái.* *AnTan* 42, 1998, 117–128.
422. Nuova interpretazione di un'iscrizione romana a Lucca. *Rivista di Archeologia, Storia, Costume (Istituto Storico Lucchese)* 23, 1995 [1997], 99–100.
423. Die Großen Götter von Gorsium. *ZPE* 115, 1997, 225–241.
424. Eine frühe Militärschrift aus Tarraco. In: *Studia in honorem Georgi Mihailov*, Sofia 1995 [1997], 21–25.
425. Die Mysterien von Panóias (Vila Real, Portugal). *MM* 38, 1997, 176–246. – Vö.: 397. és 485. sz.
426. [Ismertetés:] Alexander Demandt: *Theodor Mommsen, i Cesari e la decadenza di Roma.* Con una prefazione di Carl Nylander, un'introduzione di Karl Christ e una bibliographie dell'autore. *Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell'Arte in Roma, Conferenze 12 (1995).* *HZ* 265, 1997, 725–728.
427. [Ismertetés:] Hegedűs B. András–Beck Tibor–Germuska Pál (Eds.): 1956 kézikönyve [Handbuch von 1956]. I. Hegedűs B. András–Beck Tibor–Germuska Pál et al.: *Kronológia [Chronologie]*. II. Litván György et al.: *Bibliográfia [Bibliographie]*. III. Kende Péter–Szakolczai Attila et al.: *Megtorlás és emlékezés [Vergeltung und Erinnerung]*. 1956-os Intézet [1956er Institut] (1996). *HZ* 265, 1997, 824–828.

1998

428. Drei Bauinschriften aus Gabii. *Arctos* 32, 1998, 27–44.
429. La cultura epigráfica de la Hispania romana: inscripciones, auto-representación y orden social. In: M. Almagro-Gorbea–J. M. Álvarez Martínez et al., *Hispania. El legado de Roma*, Zaragoza 1998, 289–301 és iid., *Hispania. El legado de Roma*, Zaragoza 1999, 324–337.
430. Hispania bajo los Flavios y Antoninos: Consideraciones históricas sobre una época. In: M. Mayer–J. M. Nolla–J. Pardo (Eds.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania citerior. Homenatge a Josep Estrada i Garriga (Itaca, Annexos 1)*, Barcelona 1998, 11–32.
431. Zeus Theos Megistos en Segobriga (társszerző: J. M. Abascal). *AEA* 71, 1998, 157–168.
432. Commodus und Crispina in einer Inschrift aus Sabratha. *Faventia* 20, 1998, 39–47.
433. Die Ostalpenländer im Altertum. *Regionalgeschichte und europäische Geschichte.* *Tyche* 13, 1998, 1–18.
434. Traianus pater und die Bauinschrift des Nymphäums von Milet. *Revue des Études Anciennes* 100, 1998, 367–399. – Rövidebb változat spanyolul: *Traiano padre y la inscripción del nimfeo de Miletos.* In: J. González (Ed.), *Traiano, emperador de Roma (Saggi di Storia Antica 16)*, Roma 2000, 11–24.

1999

435. DAS IMPERIUM ROMANUM – EIN VORBILD FÜR DAS VEREINTE EUROPA? (Jacob Burckhardt-Gespräche auf Castelen 9), Basel 1999, 50 old.
436. STÄDTE, ELITEN UND GESELLSCHAFT IN DER GALLIA CISALPINA: EPIGRAPHISCH-HISTORISCHE UNTERSUCHUNGEN (HABES 30), Stuttgart 1999, 380 old.
437. Ein Ungar in der Emigration: Andreas Alföldi 1947–1981. In: L. Borhy (Ed.), „Von der Entstehung Roms bis zur Auflösung des Römerreiches.” *Konferenz zum Gedenken*

- des hundertsten Geburtstages von Andreas Alföldi (1895–1981) (Dissertationes Pan-nonicae III 5), Budapest 1999, 14–19.
438. Schlußwort: Erinnerungen an Andreas Alföldi. Ugyanott 52–56.
439. Il futuro dell'epigrafia. In: S. Panciera (Ed.), XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina (Roma 18–24 settembre 1997), Atti I, Roma 1999, 87–102.
440. Aspectos de la vida urbana en las ciudades de la Meseta Sur. In: J. González (Ed.), Ciudades privilegiadas en el Occidente romano, Sevilla 1999, 467–485.
441. Tàrraco, capital de la Hispània citerior. Kesse 28, 1999, 7–12.
442. Ara Tarraconis nuper reperta. Cornucopia 6 (Sylloge Epigraphica Barcinonensis III), 1999, 9–11.
443. Pontius Pilatus und das Tiberieum von Caesarea Maritima. Scripta Classica Israelica 18, 1999, 85–108.
444. Professionalisierung der Leitungsstruktur? Contra. Forschung und Lehre 9/1999, 459.

2000

445. CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM, VOLUMEN SEXTUM. INSCRIPTIONES URBIS ROMAE LATINAE. PARS OCTAVA. Titulos et imagines collegit schedasque comparavit Silvio Panciera. FASCICULUS TERTIUS. Titulos magistratum populi Romani ordinum senatorii equestrisque thesauro schedarum imaginumque ampliato edidit Géza Alföldy adiuvantibus Maria Letizia Caldelli, Laura Chioffi, Fritz Mitthof, Heike Niquet, Silvia Orlandi, Cecilia Ricci, Andrea Scheithauer, Manfred G. Schmidt, Gabriele Wesch-Klein, Christian Witschel itemque Claudia Kramer, Jens-Uwe Krause, Peter Kruschwitz. De Gruyter, Berolini–Novi Eboraci 2000, XXXII, 628 old.
446. PROVINCIA HISPANIA SUPERIOR (Schriften der Philosophisch-historischen Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 19), Heidelberg 2000, 79 old. – Spanyol változat kiegészítésekkel: PROVINCIA HISPANIA SUPERIOR (Universidade Da Coruña, Monografias no. 9), A Coruña 2002.
447. Das Heer in der Sozialstruktur des Römischen Kaiserreiches. In: G. Alföldy–B. Dobson–W. Eck (Hrsg.), Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit (HABES 31), Stuttgart 2000, 33–57.
448. Eine verkannte Inschrift des Senators L. Fabius Cilo aus Rom. AAntHung 40, 2000 [2001], 15–24.
449. Due basi iscritte con dedica alla Vittoria Augusta dal Ponte di Valentiniano. In: S. Ensoli–E. La Rocca (Eds.), Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana, Roma 2000, 463 Nr. 65 a-b.
450. Zur Präsenz hispanischer Senatoren in Rom: Ehren- und Grabmonumente aus der Hohen Kaiserzeit. In: C. Castillo–F. J. Navarro–R. Martínez (Eds.), De Augusto a Trajano: un siglo en la historia de Hispania, Pamplona 2000, 69–91.
451. Die Inschriften des Plinius des Jüngeren und seine Mission in der Provinz Pontus et Bithynia. AAntHung 39, 1999 [2000], 21–44. – Ld. a 436. sz. alatt is.
452. Eine Sonnenfinsternis in Nursia. In: H. Köhler–H. Görgemanns–M. Baumbach (Hrsg.), „Stürmend auf finsternem Pfad ...“. Ein Symposium zur Sonnenfinsternis in der Antike (Heidelberger Forschungen 33), Heidelberg 2000, 99–111.
453. Spain. In: A. K. Bowman–P. Garnsey–D. Rathbone (Eds.), The Cambridge Ancient History². XI. The High Empire, A. D. 70–192, Cambridge 2000, 444–461.
454. Das neue Edikt des Augustus aus El Bierzo in Hispanien. ZPE 131, 2000, 177–205. – Vö.: 466 és 467. sz.

455. Wann wurde Tarraco römische Kolonie? In: G. Paci (Ed.), *EPIGRAPHAI. Miscellanea epigraphica in onore di Lidio Gasperini I* (Ichnia. Università degli Studi di Macerata, Collana del Dipartimento delle Scienze e Storie dell'Antichità 5), Tivoli 2000, 3–22.
456. Zur Lage und zu den Inschriften des Diana-Heiligtums von Saguntum. *ZPE* 129, 2000, 275–280. – A szerkesztők figyelmetlenségéből elrontott eredeti változat: Homénaje a José M.ª Blázquez IV. *Hispania romana I*, Madrid 1999, 63–70.
457. Préface. In: G. Fabre–P. Sillières, *Inscriptions Latines d'Aquitaine (I.L.A.)*, Lectoure, Paris–Bordeaux 2000, 9–10.

2001

458. Pietas immobilis erga principem und ihr Lohn: Öffentliche Ehrenmonumente von Senatoren in Rom während der Frühen und Hohen Kaiserzeit. In: G. Alföldy–S. Panciera (Hrsg.), *Inschriftliche Denkmäler als Medien der Selbstdarstellung in der römischen Welt (HABES 36)*, Stuttgart 2001, 11–46.
459. Difficillima tempora: Urban Life, Inscriptions, and Mentality in the Late Antique Rome. In: Th. S. Burns–J. W. Eadie (Eds.), *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity*, Michigan 2001, 3–24.
460. Discussing the Colosseum Inscription. *Biblical Archaeology Review* 27,6, 2001, 16–17.
461. Probleme rätischer Inschriften. Zur Methode der epigraphisch-historischen Forschung. In: P. Barceló–V. Rosenberger (Hrsg.), *Humanitas – Beiträge zur antiken Kulturgeschichte. Festschrift für Gunther Gottlieb zum 65. Geburtstag (Schriften der Philosophischen Fakultäten der Universität Augsburg 65)*, München 2001, 9–44.
462. L'originalité des élites hispaniques. In: M. Navarro–S. Demougin, avec la collaboration de F. Des Boscs-Plateaux (Éd.), *Élites hispaniques (Ausonius-Publications, Études 69)*, Bordeaux 2001, 11–12.
463. Tarraco, capital de la mayor provincia del Imperio romano. In: I. Rodà (Ed.), *Tarraco, puerta de Roma. Exposición organizada por la Fundación „La Caixa”, Tarragona, 13 de septiembre de 2001–6 de enero de 2002*, Barcelona 2001, 26–31.
464. Ein Statuenprogramm in Tarraco: die Schutzgottheiten der Verwaltungsbezirke der Hispania citerior. In: G. Brands et al. (Hrsg.), *Rom und die Provinzen. Gedenkschrift für Hanns Gabelmann (Beihefte der Bonner Jahrb. 53)*, Mainz 2001, 139–149.
465. La sociedad del municipio de Carmo. In: A. Caballos Rufino (Ed.), *Carmona Romana. Actas del II Congreso de Historia de Carmona*, Carmona 2001, 381–396.
466. Il nuovo editto di Augusto da el Bierzo in Spagna. *Minima Epigraphica et Papyrologica IV* 2001, 6, 365–417, fénykép: 364. old. (a 454. sz. tanulmány javított változata kiegészítésekkel).
467. El nuevo edicto de Augusto de El Bierzo en Hispania. In: L. Grau Lobo–J. L. Hoyas (Eds.), *El bronce de Bembibre. Un edicto del emperador Augusto del año 15 a. C. (Museo de León, Estudios y Catálogos 11)*, Valladolid 2001, 17–27 (a 454 und 466 sz. tanulmány rövidített változata hosszabb kiegészítésekkel).
468. La inscripción con letras de bronce y otros documentos epigráficos del foro de Segobriga (társszerzők: J. M. Abascal und R. Cebrián). *AEA* 74, 2001, 117–130.
469. Eine clarissima femina in Lucus Augusti. *ZPE* 136, 2001, 233–238. – Ld. még a 446. sz. alatt a spanyol kiadásban.
470. Arcobriga in Hispanien, ein flavisches Municipium. *ZPE* 136, 2001, 239–250.
471. [Ismertetés:] Ronald Syme, *The Provincial at Rome and Rome and the Balkans 80 BC–AD 14*. Ed. by Anthony Birley (1999). *HZ* 273, 2001, 725–726.
472. [Ismertetés:] J. M. Rainer, Nagy Imre. *Politikai életrajz [Imre Nagy, Politische Biographie]*. Vol. 1: 1896–1953. Vol. 2: 1953–1958. 1956-os Intézet. (1996/99). *HZ* 272,

2001, 265–267. – Részletesebb változat: Den Moskauer Granit zersplittert. Eine überzeugende Biographie über den ungarischen Ministerpräsidenten Imre Nagy. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 6.6.2000.

473. [Ismertetés:] András B. Hegedűs – Manfred Wilke (Hrsg.), Satelliten nach Stalins Tod. Der „Neue Kurs“. 17. Juni 1953 in der DDR, Ungarische Revolution 1956 (2000). HZ 273, 2001, 262–264.

2002

474. EL ARCO DE MEDINACELI (SORIA, HISPANIA CITERIOR) (Bibliotheca Archaeologica Hispana 18), Madrid 2002 (kiadótárs: J. M. Abascal), ezen belül: Prefacio, 13–14; Medinaceli en los relatos de viajes entre los siglos XV y XIX, 15–20; La inscripción del arco, 71–115 (társszerző mindig J. M. Abascal).
475. [Válaszok:] V. Alonso Troncoso: Römische Geschichte und Altertumswissenschaften: Gespräch mit Géza Alföldy. *Ibérica* 4, 2001 (2002), 7–16.
476. Kaiser, Heer und soziale Mobilität im römischen Reich. In: A. Chaniotis – P. Ducrey (Eds.), *Army and Power in the Ancient World* (HABES 37), Stuttgart 2002, 123–150.
477. Zu kaiserlichen Bauinschriften aus Italien. *Epigraphica* 64, 2002, 113–145.
478. *Amphitheatrum novum*: L'inaugurazione. In: R. Rea (Ed.), *Rota Colisei. La valle del Colosseo attraverso i secoli*, Milano 2002, 14–35 (a 393. sz. tanulmány olasz változata néhány módosítással). – Vö.: 460. sz.
479. Ein neues Militärdiplomfragment und ein neuer Statthalter der Provinz Pannonia superior (társszerző: B. Lőrincz). *ZPE* 139, 2002, 211–218.
480. *Epigraphica Pannonica I*. Inschriften aus der näheren Umgebung von Aquincum. *ZPE* 140, 2002, 263–277.
481. *Epigraphica Pannonica II*. Inschriften aus der niederpannonischen Limeszone zwischen Matrica und Intercisa. *Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis* 16, 2000 (2002), 47–70.
482. In omnes provincias exemplum: Hispanien und das Imperium Romanum. In: G. Urso (Ed.), *Hispania terris omnibus felicior. Premesse ed esiti di un processo di integrazione*. *Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 27–29 settembre 2001*, Pisa 2002, 183–199.
483. Desde el nacimiento hasta el apogeo de la cultura epigráfica de Tarraco. In: L. Hernández Guerra – L. Sagredo San Eustaquio – J. M.ª Solana Sáinz (Eds.), *Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua „La Península Ibérica hace 2000 años“* Valladolid 23–25 de Noviembre 2000, Valladolid 2001 [2002], 61–74.
484. Eine eradierte Kaiserinschrift aus Valentia (Hispania citerior). *ZPE* 141, 2002, 257–260.
485. Panóias: o santuário rupestre. In: L. Raposo (Ed.), *Religiões da Lusitania*, Lisboa 2002, 211–214 (a 397. és 425 sz. tanulmány rövidített változata portugál nyelven).
486. Presentación del libro *El Arco romano de Medinaceli*. Intervención del Profesor Géza Alföldy. *Bol. de la Real Academia de la Historia* 199, 2002, 431–434. – Vö.: 474. sz.
487. Nochmals: Pontius Pilatus und das Tiberieum von Caesarea Maritima. *Scripta Classica Israelica* 21, 2002, 133–148.
488. [Ismertetés:] William E. Mierse, *Temples and Towns in Roman Iberia. The Social and Architectural Dynamics of Sanctuary Designs, from the Third Century B.C. to the Third Century A. D.* (1999). *Internat. Journal of the Classical Tradition* 8, 2001/2002 (2002), 464–467.
489. Roms Kaiser als Bauherren. [Ismertetés:] Marietta Horster: *Bauinschriften römischer Kaiser. Untersuchungen zu Inschriftenpraxis und Bautätigkeit in Städten des westli-*

- chen Imperium Romanum in der Zeit der Prinzipats (Historia Einzelschriften 157) (2001). *Journal of Roman Archaeology* 15, 2002, 489–498.
490. [Ismertetés:] Miklós Molnár, *A Concise History of Hungary* (2001). *HZ* 274, 2002, 687–689.
491. [Ismertetés:] W. Heinemann – N. Wiggershaus (Hrsg.), *Das internationale Krisenjahr 1956. Polen, Ungarn, Suez* (Beiträge zur Militärgeschichte 48, 1999). *Südost-Forschungen* 59/60, 2000/2001 [2002], 826–830.

2003

492. Vorwort (társszerző: M. G. Schmidt). In: A. Fassbender, *Index numerorum. Ein Findbuch zum Corpus Inscriptionum Latinarum* (Corpus Inscriptionum Latinarum, Auctarium. Ser. Nova, Vol. primum) I–II, Berolini – Novi Eboraci 2003, V.
493. Inschrift eines Benefiziaris. In: Á. Szabó – E. Tóth (Hrsg.), *Bölcske. Römische Inschriften und Funde* (Libelli Archaeologici – Régészeti Füzetek, Ser. Nov. II), Budapest 2003, 219–228.
494. Die cohors I Batavorum miliaria civium Romanorum pia fidelis im pannonischen Solva (Esztergom) (társszerző: B. Lőrincz). *ZPE* 145, 2003, 259–262.
495. Nuevos monumentos epigráficos del foro de *Segobriga*. Parte primera: inscripciones votivas, imperiales y de empleados del Estado romano (társszerzők: J. M. Abascal – R. Cebrián). *ZPE* 143, 2003, 255–274. – Vö.: 509. sz.
496. Nuevos monumentos epigráficos del foro de *Segobriga*. Parte segunda: inscripciones de dignatarios municipales, fragmentos de naturaleza desconocida, hallazgos más recientes (társszerzők: J. M. Abascal – R. Cebrián). *ZPE* 144, 2003, 217–234. – Vö.: 509. sz.
497. Administración, urbanización, instituciones, vida pública y orden social. In: J. M. Abascal – L. Abad Casal (Eds.), *Las ciudades y los campos de Alicante en época romana* (Canelobre 48), Alicante 2003, 35–57.
498. Cives Tarraconenses. In: K. Castells – G. Alföldy – M. Mayer – Ll. Piñol, *Tarraco, Somni de Roma, Tarragona 2003*, 224–255 (angol, francia, katalán és spanyol nyelven, a szerkesztőség gondatlansága révén korrektúra nélkül és számos hibával).
499. Ungarn und Europa [A Heidelbergi Egyetem és az Eötvös Loránd Egyetem között fennálló együttműködés 20. évfordulóján tartott ünnepi beszéd szövege]. In: P. Hommelhof et al., *Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, Jahresfeier 2002, Heidelberg 2003*, 25–36. – Ld. még in: *A félév krónikája. Eötvös Loránd Tudományegyetem 8–9, 2002* (2002. év tavaszi és őszi szemeszter), 78–83. – Ld. továbbá in: Á. Jakobi (Ed.), *Frontiers of Geography. The 20th anniversary of the partnership between the Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest and the Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg, Budapest – Heidelberg 2003*, 11–18.
500. Lezione dottorale [I Romani e l'Europa moderna: l'utilità degli studi storici per l'orientamento nel mondo attuale]. In: *Laurea honoris causa in lettere conferita dalla Facoltà di Lettere e Filosofia a Géza Alföldy, Bologna 2003*, 15–30.
501. [Ismertetés:] A. K. Bowman – H. M. Cotton – M. Goodman – S. Price (Eds.), *Representations of Empire. Rome and the Mediterranean World* (Proceedings of the British Academy 114, 2002). *HZ* 277, 2003, 706–709.

2004

502. [Válaszok:] Beszélgetés Alföldy Géza professzorral. Készítette Mészáros Balázs, Tamás Ábel és Vámos Péter. *Ókor* 3, 2004/2, 75–81.

503. Die Repräsentation der kaiserlichen Macht in den Inschriften Roms und des Imperium Romanum. In: L. de Blois–P. Erdkamp–O. Hekster–G. de Kleijn–St. Mols (Eds.), *The Representation and Perception of Roman Imperial Power. Proceedings of the Third Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B. C. – A. D. 476)*, Netherlands Institute in Rome, March 20–23, 2002, Amsterdam 2003 [2004], 3–19. – Lábjegyzetek nélküli változat: Római császárok és feliratos emlékeik: antik „médiumpok” a hatalom szolgálatában. *Ókor* 3, 2004, 27–34.
504. La cultura epigráfica de los romanos: la difusión de un medio de comunicación y su papel en la integración cultural. In: F. Marco Simón–F. Pina Polo–J. Remesal Rodríguez (Eds.), *Vivir en Tierra Extraña. Emigración e integración cultural en el mundo antiguo. Actas de la reunión realizada en Zaragoza los días 2 y 3 de junio de 2003 (Instrumenta 16)*, Barcelona 2004, 137–149.
505. Marcus Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus: Neues und Altes zum Werdegang eines römischen Generals. *Revue de Études Militaires Anciennes* 1, 2004, 45–62.
506. Die Inschriften des Hügelgrabes von Baláca. *Balácai Közlemények* 8, 2004, 23–122.
507. Ein zweimal beschrifteter Inschriftstein aus Nordpannonien. In: L. Ruscu–C. Ciongradi–R. Ardevan–C. Roman–C. Găzduc (Eds.), *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis (Bibliotheca Musei Napocensis XXI)*, Cluj-Napoca 2004, 15–24.
508. Introducción histórica. In: X. Dupré (Ed.), *Las capitales provinciales de Hispania 3. Tarragona – Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, Roma 2004, 7–14.
509. Cinco inscripciones singulares del foro de Segobriga (társszerzők: J. M. Abascal–R. Cebrián). *Soliferreum. Studia archaeologica et historica. Emeterio Cuadrado Díaz ab amicis, collegis et discipulis dedicata. Revista de Prehistoria y Arqueología (Murcia)* 17/18, 2001/2002 [2004], 413–425. – Vö.: 495–496. sz.
510. [Ismertetés:] Luigi Loreto: Il comando militare nelle province procuratorie 30 a.C. – 280 d.C. Dimensione militare e dimensione costituzionale (2000). *Gnomon* 76, 2004, 184–186.

Sajtó alatt

511. Presentazione. Silvia Orlandi, *Le iscrizioni del Colosseo*, Roma.
512. Allocutio Congressui inaugurando habita. In: *Acta XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae*, Barcelona, 3–8 / IX / 2002, Barcelona.
513. Theodor Mommsen und die römische Epigraphik aus der Sicht hundert Jahre nach seinem Tod. *Epigraphica* 66, 2004, 217–245. – Ennek lábjegyzetek nélküli, de bibliográfiát tartalmazó utószóval ellátott változatát Theodor Mommsen és a római felirattan utolsó 150 éve címmel jelen számunk tartalmazza (xxx-xxx).
514. Romanisation – Grundbegriff oder Fehlgriff? Überlegungen zum gegenwärtigen Stand der Erforschung von Integrationsprozessen im Römischen Weltreich. In: Zs. Vázy (Ed.), *Proceedings of the 19th Congress of Roman Frontier Studies*, Pécs 2003, Pécs.
515. Inschriften und Biographie in der römischen Welt. In: K. Vössing (Hrsg.), *Biographie und Prosopographie. Internationales Kolloquium zum 65. Geburtstag von Anthony R. Birley (Historia-Einzelschriften 178)*. Stuttgart 2004, 29–52. – Lábjegyzetek nélküli változat: Feliratok és életrajzok a római világban. *Ókortudományi Értesítő* 11, 2003, 3–13.
516. Zwei römische Statthalter im Evangelium: die epigraphischen Quellen. In: *Atti del Convegno “Il contributo delle scienze storiche all’interpretazione del Nuovo Testamento” Città del Vaticano 2002, Città del Vaticano 2004.*

517. Die 'illyrischen' Provinzen Roms: von der Vielfalt zu der Einheit. In: G. Urso (Ed.), *Convegno internazionale "Dall'Adriatico al Danubio"*. L'Illirico nell'età greca e romana, Cividale del Friuli 2003, Pisa 2004.
518. Die Anfänge der epigraphischen Kultur der Römer an der Donaugrenze im 1. Jahrhundert n. Chr. In: *Regionaler Wissenschaftsdialog „Römische Städte und Festungen an der Donau“*, Beograd 2003, Beograd.
519. *Epigraphica Pannonica III*. Inschriften aus dem Gebiet der Eravisker und vom Territorium von Aquincum. *Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis* 18, 2004, 1–48.
520. Die lineare Grenzziehung des vorderen Limes in Obergermanien und die Statthalterschaft des Caius Popilius Carus Pedo. In: *Kolloquium „Welterbe Limes“* 2001.
521. Sociedad y epigrafía en Tarraco. In: S. Armani–B. Hurlet–Martineau–A. U. Stylow (Eds.), *Epigrafía y Sociedad en Hispania durante el Alto Imperio: estructuras y relaciones sociales*. *Actas de la Mesa Redonda, Madrid–Alcalá de Henares, abril 2000 (Acta Antiqua Complutensia IV)*, Alcalá de Henares 2003 [2004], 161–178.
522. Municipaler Gott oder municipale Bürger? Zu einer Inschrift aus Aquae Flaviae. In: *Festschrift für Ekkehard Weber*, Wien.
523. Noticia del hallazgo de un epígrafe altoimperial en el lugar de Pelou, Grandas de Salimes (Asturias) (társszerzők: Á. Vila Valdés–J. de Francisco Martín). *AEA* 77, 2004.
524. Segontia. In: *Corpus Inscriptionum Latinarum, Volumen secundum. Inscriptiones Hispaniae Latinae. Editio altera, Pars XI, Conventus Cluniensis. CIL II²/11*.
525. Ercavica usw. In: *Corpus Inscriptionum Latinarum, Volumen secundum. Inscriptiones Hispaniae Latinae. Editio altera, Pars XII, Conventus Caesaraugustanus. CIL II²/12*.
526. [Ismertetés:] Hundertfünfzig Jahre nach Theodor Mommsens *Corpus*: Die Inschriften der Abruzzi in neuem Licht. M. Buonocore, *L'Abruzzo e il Molise in età romana. Tra storia ed epigrafia (Deputazione Abruzzese di Storia Patria, Studi e Testi 21) I–II* (2002). *Journal of Roman Archaeology* 17, 2004.
527. [Ismertetés:] G. Rowe, *Princes and Political Cultures. The New Tiberian Senatorial Decrees*, Ann Arbor 2002. *Gnomon*.

ALFÖLDY GÉZA

Theodor Mommsen és a római felirattan utolsó 150 éve*

*Borzák István nonagenario
Szilágyi János György qui
annum LXXXV supergressus est
Ritoók Zsigmond annum LXXV agenti
de studiis humanioribus optime meritis*

1.

A római felirattan legnagyobb képviselője, Theodor Mommsen 86 éves korában, 1903. november 1-jén hunyt el. Az elmúlt évben, halálának századik évfordulóján rá emlékezett a tudós világ. A 2003-as esztendő az ókortudomány e szakterülete számára más okokból is jubileumi év volt. Mommsen és támogatói hosszú küzdelem után 150 évvel ezelőtt tudták elérni, hogy a Porosz Tudományos Akadémia végre magáévá tegye a *Corpus Inscriptionum Latinarum*, ahogy ma mondjuk, a latin epigráfia „szent bibliája” ügyét.¹ *Ex tenebris lux facta est et desperationem successus exceptit*,² írta Mommsen három évtizeddel azután, hogy a kételkedők és irigykedők makacs ellenállását végre sikerült megtörni. A *Corpus Inscriptionum Latinarum* születésnapjának 1853. december 20-át tekinthetjük: a Berlini Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya Mommsennek a pénzügyi feltételek

* Az itt olvasható tanulmány némileg módosított és jegyzetekkel ellátott szövege annak az előadásnak, amely 2004. március 1-jén hangzott el az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézetében. A szöveg 2003 novembere és 2004 márciusa között – különféle változatokban, eltérő súlypontokkal és különböző nyelveken – az alábbi rendezvények keretében illetve az alábbi helyeken is előadásra került: Internationales Symposium Theodor Mommsen, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berlin; Althistorisches Forschungskolloquium, Universität Heidelberg; Dall’Orto Lapidario a Internet. Convegno Internazionale per la presentazione del progetto E.A.G.L.E. Electronic Archives of Greek and Latin Epigraphy. Archivi Elettronici per l’Epigrafia Greca e Latina. Un nuovo strumento per lo studio della Storia antica, Trieste; I Seminario extraordinario de Historia Antigua, Universidad de La Laguna; Debreceni Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék; Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti és Régészeti Intézet. A szöveg az ittenitől több tekintetben eltérő, egyben részletes irodalmi hivatkozásokkal ellátott változata német nyelven látott napvilágot: Theodor Mommsen und die römische Epigraphik aus der Sicht hundert Jahre nach seinem Tod. *Epigraphica* 66, 2004, 217–245. Hálámat e helyen is kifejezésre szeretném juttatni Angela Donati asszonynak, aki mint az Epigraphica szerkesztője és tulajdonosa készségesen hozzájárult ahhoz, hogy a tanulmány magyar nyelven is megjelenjék. A német szöveg fordításaként előkészületben van egy spanyol nyelvű verzió is. Tanácsaikért és kritikai megjegyzéseikért elsősorban Anthony R. Birley és Manfred G. Schmidt, a magyar szöveg megjelenéséért, valamint javításaikért Galamb György és Székely Melinda érdemelnek köszönetet. Székely Melinda különösen fáradtságos és odaadó munkája nélkül a jelen formában sem ez a tanulmány, sem az előtte álló interjú és bibliográfia nem jöhetett volna létre. A tanulmányt annak a három nagy magyar ókortudatónak ajánlom, akiknek mint egykori tanárainknak és hosszú ideje jó barátainknak igen sokat köszönhetek.

¹ A nyelvi szempontból valójában korrekt „epigrafika” szó helyett itt és másutt tudatosan az „epigráfia” kifejezést használok, mert ez a magyar nyelvben így honosodott meg (vö. más nyelvekben is: epigraphy, épigraphie, epigrafia, epigrafia; németül azonban Epigraphik).

² A sötétségből világgosságot, és a reménytelenséget siker váltotta fel. (A latin és a német nyelvű szövegrészleteket Székely Melinda fordította.)

megteremtésére vonatkozó tervzetét ezen a napon fogadta el, és saját kérvényeként továbbította a porosz királynak.

Az 1853-as, az 1903-as és a 2003-as évszámok további jubileumokra emlékeztetnek bennünket. Mommsen programja többek között arra volt hivatva, hogy mint korszerű edició az akkor 250, ma 400 évvel korábban megjelent első egyetemes latin feliratcorpus helyére lépjen. Ezt Joseph Scaliger, a nagy filológus ösztönzésére és támogatásával Jan Gruter, a Heidelbergi Egyetem kiváló könyvtárosa *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani in corpus absolutissimum redactae* címmel 1603-ban adta ki Heidelbergben. Hozzátehetjük, hogy a *CIL* időrendben legelső kötete, a Mommsen és barátja, Wilhelm Henzen által közzétett *Inscriptiones Latinae antiquissimae* első kiadása 140 évvel ezelőtt, 1863-ban látott napvilágot. A *CIL* III. kötetének első fasciculusa, amely Mommsen önálló munkája volt, 130 évvel ezelőtt, 1873-ban jelent meg. A *CIL* IX. és X. vaskos kötete az Abruzzók, Dél-Itália, Szicília és Szardínia felirataival mint Mommsen legnagyobb epigráfiai művének, a korábbi *Inscriptiones Regni Neapolitani Latinae*-nak lényegesen bővített kiadása 120 éve, 1883-ban vált a tudomány közkincsévé. Említésre méltó itt még a *Prosopographia Imperii Romani* sorsa. Ennek a Mommsen kezdeményezésére született, kiváltképpen a feliratos forrásokra támaszkodó lexikonnak a 19. század végi első kiadása, amely a római császárkor első három évszázadából ismert kiemelkedő személyekre vonatkozó életrajzi adatokat tartalmazza, az újabb feliratos leletek előkerülése miatt néhány évtizeden belül elavult. Lényegesen bővített és javított új kiadása így elkerülhetetlenné vált. Ennek első – ma már szintén jócskán elavult – kötete 70 évvel ezelőtt, 1933-ban jelent meg.

A jelen munkának nem az a feladata, hogy leírja a *CIL* keletkezésének történetét. Ezt Adolf Harnack és Lothar Wickert részletesen megtették; a főbb adatokat legújabban Stefan Rebenich foglalta össze kitűnő Mommsen-életrajzában. Tanulmányunkban először Mommsen a maga idejében úttörő, szinte „forradalmi” edíciós koncepcióját méltatjuk. Ezután annak bemutatására törekszünk, hogy miként sikerült ennek a rendkívüli tudósnak az íróasztalnál kidolgozott koncepcióját megvalósítania, azaz a római feliratok tömegén úrrá lennie. Ezt követően szeretnénk röviden vázolni azt az utat, amelyet a római felirattan Mommsen halála óta tett meg – Mommsen eredményeire támaszkodva, anyaggyűjtését, elképzeléseit és módszereit bővítve, teljesítményét azonban soha meg nem ismételve. Végezetül a Mommsen örökségét fenyegető mai veszélyekről és a római felirattan jövőbeli kilátásairól fog röviden szó esni.

2.

Aki a *Corpus Inscriptionum Latinarum* mommseni koncepcióját közelről akarja megismerni, legjobban teszi, ha magát a *CIL*-t olvasgatja. Három írásában azonban Mommsen rendszeresen kifejezésre juttatta idevágó gondolatait. Az első ezek között a Berlieni Akadémiához 1847-ben írt Memoranduma. A második az 1852-ben fogalmazott *Epistola*, amelyben San Marinóban élő nagy mentora, Bartolomeo Borghesi, a kitűnő epigráfus előtt fejtegette ki elképzeléseit. Ez az írás nyomtatásban először még abban az évben mint az *Inscriptiones Regni Neapolitani Latinae* előszava, majd 1883-ban mint a *CIL* IX. és X. kötetei elé bocsátott *Praefatio* tanulságos utószóval jelent meg. A harmadik, talán leginkább lebilincselő nyilatkozat a *CIL* III. kötetének előszava 1872-ből, amely az immár 55 éves tudós élettapasztalatával nem mentes a rezignációtól. Fiatalkori lelkesedésére és az említett Oriens-Illyricum-kötet különlegesen fáradalmas előkészítésére már csak az alábbi szavakkal tudott visszatekinteni: *Ut volumen crevit, ita vita decrevit.*³

³ Ahoágyan gyarapodott a kötet, úgy fogyott az élet.

Amint már Gruter, úgy Mommsen is egy *corpus plenum et absolutum*, egy *absoluta Latinarum inscriptionum sylloge*⁴ megvalósítására törekedett. Ez a Corpus nemcsak válogatott, különösebben fontos feliratok összefogására volt hivatva, hanem az ókeresztény szövegek kivételével minden antik latin felirat kiadására. Mommsen valamennyi ránk maradt feliratos szöveg, *omnes nobiles pariter ac viles*,⁵ összegyűjtésére törekedett, az ún. *Instrumentum domesticum* emlékanyagát is beleértve, *ne frustulis quidem exiguis abiectis*.⁶ Ezen belül a mechanikusan sokszorosított feliratoknak, pl. a terra-sigillata-bélyegeknél is helyet szánt. Legszívesebben azokat a görög feliratokat is bevonta volna munkájába, amelyeket később René Cagnat *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes* cím alatt tett közzé. Erre azonban nem nyílt lehetőség, mert a *Corpus Inscriptionum Graecarum* – Mommsen egyik fő ellensége, August Böckh irányításával – már 1815 óta a Berlieni Akadémia hivatalos programjának része volt. Így a görög és a latin felirattan sajnálatosan elváltak egymástól. Mommsen jól látta e válás hátrányait. A felelősséget – *et causa et culpa*⁷ – azért, hogy e körülmények között lemondott a görög világ akkor nem túl nagy számban ismert és az akkori időkben igen nehezen elérhető latin feliratainak személyes tanulmányozásáról, azokra hátrította, akik tudománytalan módon *corpora duo secundum linguas dispesci voluerunt*.⁸ Ma ezen a szemléletmódon, amint azt például az *Inchriften griechischer Städte Kleinasiens* kötetei mutatják, részben túljutottunk. A *CIL XVII*. kötete – számos fasciculusra tagolva – a keleti provinciákból mind a latin, mind a görög nyelvű mérföldkő-feliratokat tartalmazni fogja, mert értelmetlen dolog lenne egy és ugyanazon út mérföldköveit a szövegek nyelve alapján más-más helyen kiadni. A Werner Eck és több izraeli kolléga által kezdeményezett Corpus, amely Izrael és Palesztina 12 nyelven írt antik feliratait fogja majd össze, jól példázza, milyen perspektívák nyílnak a mai kutatás számára ilyen vonatkozásban.

Mommsen emberfölötti feladatot vállalt magára. Gruter 250 évvel azelőtt 12 000 feliratot tett közzé. Mommsen 80 000 latin felirattal számolt. Halála évében az addig megjelent *CIL*-kötetek kb. 130 000 feliratot tartalmaztak. A Berlieni Akadémia eredeti elképzelése, hogy a *CIL* kiadásához öt év anyaggyűjtés és öt év szerkesztői munka elég lenne, nem kevésbé volt groteszk, mint a mai német tudománypolitika azon követelése, hogy az ilyen jellegű edíciós programok pontos időrendi tervet kövessenek, és a megadott határidőn belül befejeződjenek (függetlenül attól, hogy például a mi esetünkben nap mint nap új források kerülnek elő). Mommsen sem mondhatott erre mást, mint amit mi mondunk manapság (azzal a különbséggel, hogy hazájában a kultúrpolitika akkori felelősei egyre inkább hallgattak rá, míg ma ennek az ellenkezőjét éljük meg): „Kosten und Dauer der Unternehmung lassen sich vielleicht überhaupt nicht im Voraus bestimmen.”⁹ A *CIL*-program megindulása után ezt írta Henzennek: „Unter 10 Jahren ist die Arbeit nicht beendigt und sie kann 20 Jahre währen; mit dem, was daran hängt, erfüllt sie unsere ganze Lebenszeit.”¹⁰ A fiatal tudós bátorsága – aki elképesztő munkatervét harminc éves korában terjesztette a Berlieni Akadémia elé – ugyanolyan csodálatra méltó, mint önbizalma, hogy meg fog tudni birkózni a példátlan feladattal, miután hasonló tervek Franciaországban és Dániában nem sokkal korábban meghíúsultak.

⁴ Teljes és átfogó gyűjtemény; átfogó latin feliratgyűjtemény.

⁵ Minden értékes és értéktelen.

⁶ Még a jelentéktelen töredékeket sem mellőzve.

⁷ Mind az ok, mind a vétség tekintetében.

⁸ A két gyűjteményt nyelvek szerint akarták elkülöníteni.

⁹ A vállalkozás költségei és tartama valószínűleg egyáltalán nem határozhatók meg előre.

¹⁰ Tíz év alatt a munka nem fejeződik be, és húsz évig tarthat; azzal, ami hozzáfűződik, kitölti az egész életünket.

Különösen lenyűgözőnek tűnik Mommsen programja, ha munkaterve döntő újdonságaira emlékeztetünk. August Böckh és más befolyásos kortársak szerint teljesen elegendő lett volna az addig mások által lemásolt feliratos szövegeket azok ellenőrzése nélkül összegyűjteni és kiadni, amint ezt nemcsak Gruter és sokan mások tették, hanem Böckh is a *Corpus Inscriptionum Graecarum* esetében. Mommsen természetesen elengedhetetlennek tartotta, hogy lehetőleg minden korábbi kéziratos vagy nyomtatásban megjelent epigráfiai munkát felhasználjon. Ez akkoriban is többé-kevésbé magától értetődő volt, és ma is az, mert e munkák egyedüli forrásként nemcsak az azóta elveszett feliratok megismerését teszi lehetővé, hanem számtalan esetben csak ezek értesítenek minket a ma is meglévő feliratos emlékek lelőhelyéről és leletkörülményeiről. Persze az is közismert, hogy e források nemcsak számtalan hibát, hanem sok hamisítványt is tartalmaznak. Kevés régebbi, feliratokat tartalmazó munka volt olyan tökéletes a maga nemében, mint például a tarragonai mérnök, Ioseph Boy 1713-ban készült kézirata az antik Tarraco akkor ismert feliratainak pontos rajzaival, amelyek még a léptéket is feltüntetik. A Berliini Akadémia Mommsent sokáig arra akarta rábírní, hogy Böckh példáját kövesse, és használja fel azokat a cédulákat, amelyeket August Wilhelm Zumpt, Böckh egyik kliense, egy ilyen természetű feliratkiadvány számára készített. Mommsen a rá jellemző maró gúnnyal válaszolt: Ezek a cédulák az ő számára csak annyiban lehetnek hasznosak, hogy a hátoldaluk még üres. Ragaszkodott ahhoz, hogy lehetőleg minden fennmaradt feliratot személyesen tanulmányozzon – ami rengeteg utazással és nem kevés költséggel járt. Még megérhette, hogy fél évszázad múltán hozzá méltó veje, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf ösztönzésére – az *Inscriptiones Graecae* beindításával – a görög felirattal is átállt az ő vonalára.

Mommsen harmadik innovációja az a követelmény volt, hogy a feliratok tömegét a római kori közigazgatási egységek – azaz Róma, Itália, az egyes tartományok, városok és territoriumuk – szerint kell csoportosítani. Ez a ma magától értetődő alapelv akkoriban, legalább is a Mommsen által követelt teljességgel és következetességgel, újdonságnak számított. Gruter művében például a szövegek tartalmi szempontok szerint oszlanak meg: *tituli sacri*, az *opera* és *loca publica* feliratai, császárfeliratok stb. Mommsen eljárása, nem utolsó sorban a *CIL*-ben közzétett, az egyes zónák, tartományok és városok anyagát elemző *Praefationes* teremtették meg az itáliai régiók és főleg a provinciák történeti kutatásának szilárd alapját. A *Römische Geschichte* című munkájának V. kötetével Mommsen addig soha nem látott módon mutatta fel az idevágó, ma számtalan tudós által folytatott kutatómunka lehetőségeit és jelentőségét. A római történelem, amely Gibbon vagy Niebuhr idején főleg Róma városának, Itáliának, továbbá jóval kisebb mértékben a tartományoknak az irodalmi forrásokból megismerhető eseménytörténetére korlátozódott, főleg Mommsen révén vált az Imperium Romanum átfogó történetévé. Jellemző a jogot végzett Mommsen mondása első olaszországi utazása után, amelynek során először ismerkedett meg közelebbről a feliratokkal: „A jogász, aki Itáliába ment, mint történész tért haza”. Hála az epigráfianak, mondhatnánk.

Mommsen edíciós programjának negyedik alapelve így fogalmazható meg: A *CIL* – amint ez a feliratcorpusokra korábban és Mommsen idejében is általánosan jellemző volt – mint szöveggönyv, de a legtöbb addigi epigráfiai publikációval szemben mint a legmagasabb színvonalú szöveggönyv született meg. Mommsen a feliratos szövegeket, amelyek tartalmát részletes tárgymutatókkal tette áttekinthetővé, nemcsak a lehető legjobb olvasattal törekedett kiadni, hanem, amennyiben ez lehetséges volt, az elveszett szövegrészekkel kiegészítve és igényes kritikai apparátussal, ugyanakkor a rövidítések feloldása nélkül, valamint a lehető legszűkebb kommentárral vagy teljesen anélkül. Különben csak a feliratok lelőhelyét és a korábbi irodalmat adta meg. A szövegek kiértékelését külön értekezések számára tartotta fenn. Persze olykor hosszabb kommentárokat is írt a *CIL*-ben, mondván, hogy a hely-

zet ezt olykor megköveteli, mert *parum enim iuvat verissima quaeque proposuisse, nisi vera esse legentes intellegant.*¹¹

A feliratot hordozó köemlékről vagy más tárgyról a Mommsen által készített *CIL*-kötetekben általában nem esik szó. Ez mai szemmel nézve érthetetlennek tűnhet. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy 150 évvel ezelőtt, amikor a régészet Winckelmann szellemében a „nemes és szép” dolgok és korántsem a hasábformájú szobortalapzatok és a felső felületükön látható csaplyukak vagy a minden díszítéstől mentes sírtáblácskák iránt érdeklődött, egészen más volt a helyzet. Mommsen csak kivételes esetben jegyezte meg, hogy ez vagy az a felirat oltárkövön, szobortalapzaton vagy sírtáblán volt olvasható. Említésre méltónak inkább csak a különlegesebb formájú és ritkábban előforduló felirathordozókat tartotta, például a szarkofágokat és az oszlopokat. A méretekkel nem törődött. Ilymódon a *CIL*-ből természetesen sok mai szemmel nézve fontos adat hiányzik (noha például Emil Hübner, Mommsen egyik első munkatársa a *CIL* hispániai feliratokat tartalmazó II. kötetében e vonatkozásban körültekintőbb volt, mint mestere). A lovagrendi C. Minicius Italus aquileiai felirata (*CIL* V 875) jól szemlélteti a problémát. Ez egy 121 cm magas, 160 cm széles és 18 cm vastag kőtáblán olvasható, amely egy 190 cm mélységű talapzat előoldalát alkotja. Mommsen a *CIL*-ben e köemlék formájáról és méreteiről semmit sem mond; még azt sem jegyzi meg, hogy a megtisztelő *decretum* szövege e talapzat bal oldalán látható, ami pedig az emlékmű egykori felállítási módja szempontjából nem érdektelen. A bronzszobor, amely e talapzaton állt, a lovagot valószínűleg mint egy kocsit hajtóját ábrázolta. Az a tény, hogy Aquileia városa Minicius Italust ezzel az egészen különleges emlékművel tisztelte meg, még jobban kidomborítja a magas rangú lovag presztízsét honfitársai szemében, mint maga a szöveg. Ahelyett, hogy Mommsent, akit a maga idején az ilyen kérdéseknek nem szentelt figyelmet, ezért kárhozzátárnánk, inkább örülnünk annak, hogy a mi korunknak is vannak saját, új és fontos nézőpontjai. Mellesleg ki tudja, nem fogják-e 100 év múlva nekünk például azt vetni a szemünkre, hogy sohasem mértük meg a feliratos kövek súlyát, noha az ilyen adatok a római szállítástechnika tanulmányozásához fontosak lehetnek.

3.

Legyen szabad itt Mommsen *CIL*-köteteinek néhány további hiányosságáról is szót ejteni. Ez természetesen semmiképpen sem felejtetheti el, hogy milyen csodálatra méltó az az intuícióval párosított, felülmúlhatatlan szaktudás és az az egészében véve szinte hihetetlen pontosság, amely a Mommsen által feldolgozott, sokszor töredékes és mesterien kiegészített szövegek edícióját jellemzi. Emlékezzünk itt példa gyanánt a *Monumentum Ancyranum* ragyogó kiadására, noha ma tudjuk, hogy Mommsen a görög *axioma* latin fordításaként tévesen a *dignitas* szót rekonstruálta *auctoritas* helyett. Mommsen sem volt hiba nélkül, és ezt nem is titkolta. A *CIL* III. kötetével kapcsolatos, hosszú éveket igénybe vevő munkáról ezt írta: Egy feliratcorpus editora a kész munkát látva két dolgot ért meg – *bonos annos se consumpsisse et librum se edere parum perfectum; ... molesto labore magis mihi liberatus esse videor quam felici successu potitus.*¹² Minden tekintetben végérvényes feliratkiadvány nincs. A nehezen olvasható szövegek kibetűzése és a töredékes feliratok kiegészítése bárkit tévútra vezethetnek. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy egy feliratos kő időközben kedvezőbb elhelyezése, egy róla készült jó fénykép vagy az oldalról rávetített éles reflektorfény, vagyis többek között az olyan technikai feltételek megléte, amelyekkel

¹¹ Nem elegendő, hogy a dolgokat a lehető leghelyesebb formában adtuk közre, ha ezek helyességét az olvasók nem értik meg.

¹² Hogy tetemes időt áldozott fel, és hogy a megjelent könyv messze nem tökéletes; ... úgy tűnik, hogy inkább terhes feladattól szabadultam meg, mintsem sikeres eredményt értem el.

Mommsen még nem rendelkezett, továbbá az új leletek és ismereteink más természetű bővülése sokszor lehetővé teszik, hogy korábban tévesen olvasott vagy tévesen kiegészített feliratok szövegét helyesbítsük, és így mondanivalójukat valóban megértsük.

Egy veronai felirat példázza, hogy a legnagyobb epigráfus is tévedhetett. Ebben az esetben a tévedés oka is többé-kevésbé felderíthető. Azt a szenátort, akinek *salus*áért egyik rabszolgája Diana istennőnek szentelt fogadalmi emléket, s akinek neve károsodva maradt fenn, Mommsen – nagyrészt a *princeps editor*, Scipione Maffei olvasatát követve – Ti. Claudius Pompeianusszal, Caracalla egyik áldozatával azonosította; egyben azt gondolta, hogy a szenátor nevét meggyilkolása után kiverték a feliratról (*CIL* V 3223; javítva: Chiron 9, 1979, 507 skk.). A szenátor nevét valójában nem erőszak, hanem a köfelület természetes eróziója rongálta meg. A *pro salute Gal[l]icani n(ostri)* szöveg nagyobb nehézség nélkül kibetűzhető. A Corneli Gallicani híres veronai családjának utolsó tagjáról van szó, akit jól ismert apjával és nagyapjával együtt egy eleusisi felirat is említ. Vajon miért követte el Mommsen ezt a viszonylag könnyen elkerülhető hibát? Tudnunk kell, hogy a feliratos követ a 18. század óta a Museo Maffeianno őrzi; ott a jobboldali oszlopcsarnok végén, elég sötét helyen, körülbelül 2 méter magasságban van a falhoz erősítve. Aki e múzeum kőemlékeit úgy nézi végig, hogy a munkát a baloldali oszlopcsarnokkal kezdi, a központi udvarral folytatja és a jobboldali oszlopcsarnokkal fejezi be, az a Gallicanus-feliratot mint e hatalmas gyűjtemény utolsó darabját látja. Nem sok fantáziát igényel arra gondolni, hogy Mommsen, amikor ezt a nehezen hozzáférhető szöveget, esetleg egész napi fáradságos munka után, szemrevételezte, túl fáradt volt – vagy, mint gyakran, túlságosan sietnie kellett. *Descripsi ut potui et loco impeditus et festinans*,¹³ mondja pl. egy aquincumi feliratról (*CIL* III 3591). Az is elképzelhető, hogy munkáját fecsegő *amici* zavarták, akik társasága rendszerint elkerülhetetlen volt, és akik számára, ahogy egyszer megjegyezte, mint *lapidarius homo et feralis dissignator*¹⁴ mindig tréfás megjegyzések célpontját alkotta. Aki csak íróasztalánál olvas antik feliratokat, annak halvány fogalma sincs arról, mi mindent élhet meg egy „terep-epigráfus” munkája során. *Descripsi ut potui pugnans cum gallinis*,¹⁵ írja Mommsen egy másik aquincumi feliratos kőről, amelyet akkor a pesti ferences kolostorban őriztek (*CIL* III 3626). Példának okáért a szabadon kószáló andalúziai bikákkal való találkozás ennél még sokkal kellemetlenebb lehet.

Úgy tűnik, hogy életkora előrehaladtával Mommsen egyre inkább elégedetlen volt saját munkásságával. Az említett hibák, tévedések és hiányosságok ellenére azonban vitatható, hogy az a teljesítmény, amelyet a feliratos emlékek összegyűjtésével, edíciójával és kiértékelésével a *CIL* és az erre támaszkodó tanulmányai révén elért, egyedülálló. Jobb nem méltatni annak a német ókortörténész professzornak néhány éve a Berlińi Akadémiához egy jogvédelmi vitával kapcsolatban írt nyilatkozatát, aki szerint egy *CIL*-kötet nem tekinthető „alkotói teljesítménynek” („schöpferische Leistung”), mert ez a munka nem különbözik egy modern címjegyzék elkészítésétől, és egy ilyen kötetet bárki képes összeállítani, aki mint diák részt vett egy epigráfiai gyakorlaton. Mommsennek más volt a véleménye: *Quod negotium perficere qui cogitat, inquirat necesse est in ipsa inscriptionum argumenta, hoc est totam rerum Romanarum antiquitatem consideret atque excutiat*.¹⁶

Mommsen érdemeit a római felirattan területén úgy foglalhatjuk össze, hogy az addig inkább öncélú régiségtani diszciplínát, mint az ókortudomány részét a mai értelemben vett

¹³ Lemásoltam, ahogy tudtam, a helyi körülményektől akadályoztatva és sietve.

¹⁴ A kövek embere és afféle „temetési vállalkozó”.

¹⁵ Lemásoltam, ahogy tudtam, miközben tyúkokkal csatáztam.

¹⁶ Aki ezt a munkát akarja végezni, annak a feliratok tartalmát kell vizsgálnia, vagyis a római világ teljes egészét kell tekintetbe vennie és tanulmányoznia.

igazi tudománnyá, mégpedig történeti tudománnyá alakította. Otto Hirschfeld, Mommsen egyik legkiválóbb munkatársa, mesteréről szóló megemlékezésében joggal írhatta: „Die lateinische Epigraphik, die, von Philologen und Historikern gemieden, mehr und mehr zu einer nur von wenigen gekannten, von niemand ganz beherrschten Geheimwissenschaft geworden war, ist durch das lateinische Inschriftenwerk in den Mittelpunkt der wissenschaftlichen Forschung gerückt worden.”¹⁷ Alfred Heuss, a kiváló 20. századi német ókortörténész találoan mondta: Amit Mommsen quantitativ szempontból legnagyobb teljesítményével, a római világ okmányainak egybegyűjtésével, kiadásával és értelmezésével létrehozott (ide sorolva epigráfiai munkássága mellett a *Digesta* és a *Codex Theodosianus* edícióját is), ahhoz hasonló eredményt soha senki nem ért el nemcsak ebben a tudományágban, hanem a szellemtudományok egész területén sem, akár előtte, akár utána. Mai biográfusa, Stefan Rebenich szerint munkásságát mint „forradalmat” kell értékelnünk, amely nemcsak a felirattan szaktudományának adott egészen új irányt, hanem az epigráfiai források feldolgozásával a római császárkor történetét illető ismereteinket is teljesen új alapokra helyezte.

Mi tette lehetővé ezt a sikert, amely mellett meg kell még említenünk a Nobel-díjjal kitüntetett *Römische Geschichte* köteteit, a *Römisches Staatsrecht* és a *Römisches Strafrecht* máig is alapvető szintéziseit, az óitáliai nyelvekkel, a numizmatikával, a papirologiával, a prosopographiával, a limes-kutatással kapcsolatos kutatói és tudományos szervező munkásságát, a *Monumenta Germaniae Historica*-programon belül az *Auctores Antiquissimi* kiadását, hogy ne is szóljunk tanári, rektori és politikai tevékenységéről? Ki kell emelnünk, hogy a 19. század második felének úgynevezett liberális polgári világa, amelynek intellektuális igényeit Mommsen eszményi módon testesítette meg, ugyanolyan kedvező feltételeket teremtett munkássága számára, mint a bismarcki Poroszország sok tekintetben okos kultúrpolitikája, amely felismerte Mommsen nagyságát, és munkáját, nem utolsósorban a német nemzeti tudományosság presztízse érdekében, erőteljesen támogatta, annak ellenére, hogy maga Mommsen korántsem volt hajlandó bármiféle „hivatalos vonalat” képviselni. A döntő szerepet azonban a személyes feltételek játszották: Mommsen egészen rendkívüli és sokoldalú tehetsége, utolérhetetlenül mélyen megalapozott és egyben igen széleskörű szaktudása, tudományos elképzeléseit illetően megalkuvást nem ismerő kérlelhetlensége, feltétlen tekintélyt kisugárzó személyisége, különleges szervezőképessége és diplomáciai ügyessége (ami nem zárta ki, hogy nem ritkán, akár még egy pápa jelenlétében is, mint *enfant terrible* viselkedjék), a képessége arra, hogy megfelelő munkatársakat találjon és velük együtt dolgozzék, késő öregkoráig megmaradt emberfölötti munkaereje, a kutatómunkának, azaz a tudományos igazság keresésének mindent maga alá rendelő szenvedélye. Szinte hihetetlen, de a korabeli híresztelések ellenére ez az ember, akinek életműve legalább tíz nagy tudósával felér, egyben – amint ezt legkisebb lánya emlékirataiban olvassuk – jó édesapja volt nem kevesebb, mint tizenhat gyermekének.

Hadd essék itt még néhány szó Mommsen, az epigráfus munkastílusáról. Ő, aki megszámlálhatatlan órát töltött az íróasztalánál (csak az egyedül általa elkészített *CIL*-kötetek körülbelül 4000 nagyformátumú oldalt tartalmaznak 30 000 felirattal), egyben mint „te-rep-epigráfus” is utolérhetetlen mintakép. Aligha tudjuk felmérni, mennyi idejébe kerülhetett, hogy piszkos feliratokat tisztogasson, feliratos kövek előtt álljon, üljön, guggoljon, térdeljen vagy hasaljon, vagy létrán kapaszkodjék fel hozzájuk – anélkül, hogy zseblámpát, reflektort, fényképezőgépet, teleobjektívet használhatott volna, mint mi. Kutatóútjaival, amelyeket fiatalabb korában főleg lovaskocsin tett meg, éveket töltött el. A *CIL* III. köteté-

¹⁷ A latin epigráfia, amely a filológusoktól és történészekről mellőzöttek mindinkább egy csak kevesek által ismert és senki által sem teljesen uralt titkos tudománnyá vált, a latin feliratok feldolgozása révén a tudományos kutatás középpontjába került.

nek előszavában lapidáris rövidségel írja: *In Illyrico quae opus essent itinera ipse suscepti omnia et tam Bavariam quam provincias imperii Austriaci sub dominatione Romana olim constitutas percurri omnes, non paucas iterata vice adii.*¹⁸ Első olaszországi útja naplójában hitetlenkedve olvassuk, milyen sebességgel száguldott végig a félszigeten. 1845 májusában mindössze 8 napra volt szüksége az alábbi útvonalra: Róma – Cività Castellana – Otricoli – Narni – Velino – Spoleto – Foligno – Spello – Assisi – Perugia – Lago di Trasimeno – Cortina – Arrezzo – Firenze. E nyolc nap alatt Cività Castellánától Arrezzóiig nemcsak minden hozzáférhető feliratot megnézett, hanem Perugiában arra is volt ideje, hogy gyertyafény mellett egy éjszakát a városi könyvtárban töltsön el, hogy az ott őrzött Livius-kéziratot Tycho testvére számára tanulmányozza. Az útjába eső művészeti nevezetességek és a természeti szépségek ugyanúgy felkeltették figyelmét, mint a bájos nők. Az arrezzói múzeum számos feliratát másfél óra alatt feldolgozta, pontosabban hajnali fél 5-től 6-ig. Egyszer megkíséreltem ennek az utazásnak legalábbis egy szakaszát auton utáná csinálni. Ez már azért sem sikerült, mert éjszaka én aludni szoktam, és alighanem elmeogyintézetbe zártak volna, ha reggel fél 5-kor be akartam volna menni egy múzeumba.

Mommsen az ilyen utazásokat gondosan előkészítette és magával vitte a cédulákat, amelyekre átmásolta a már mások által leírt és publikált szövegeket (ezeket azonban nem ritkán a korábbi publikációkból, pl. a Gruter-féle Corpus e célra beszerzett két példányából vágta ki). A korábbi olvasatba, amelyet összevetett a sajátjával (*contuli*), bedolgozta a javításokat. A számára korábban ismeretlen feliratokat és az olyanokat, amelyek különösen leköttették a figyelmét, betűről betűre lemásolta (*descripsi*). Pontos rajzokat csak ritkán készített; így olykor tévesen adta meg a kiegészítendő szövegrészek hosszát. Szinte csodaszamba megy, hogy munkatempója ellenére igen ritkán követett el súlyosabb hibát, így pl. egy concordiai szenátor-felirat esetében, amelynek a 4. sorát kifejejtette (*CIL V 8661*, helyesbítve: *Aquileia Nostra 51*, 1980, 254 skk.).

Itt említendő meg, hogy Mommsen mindenütt lelkes híveket talált, akik sokat segítettek neki, mint például Rómában kezdettől fogva Wilhelm Henzen és Giovanni Battista de Rossi. A *CIL* III. kötetének Supplementumait, valamint Róma, Közép-Itália, Aemilia és a nyugati provinciák feliratainak feldolgozását munkatársaira és tanítványaira bízta. A két legutóbb említett tudós mellett itt főként az alábbiakat kell megnevezni: Eugen Bormann, Herrmann Dessau, Alfred von Domaszewski, Heinrich Dressel, Christian Hülsen, Emil Hübner, Johannes Schmidt, Karl Zangemeister. Mommsen e tudósok Corpus-köteteibe, amelyeket nagy gondnal szerkesztett, számtalan, saját magától származó olvasati és értelmezési javaslatot illesztett be. Majdnem mindig igaza lett – nem úgy, mint a későbbi idők néhány önmaga által kinevezett Mommsen-jének, akik az epigráfiai évkönyvekben tudálcikkos kritikájukkal olykor megdöbbentő hibákat követnek el (néha már csak azért is, mert a referált tanulmányban a nem saját anyanyelvükön, hanem más világnyelven írt kommentárokat félreértik), és akik fölösleges szövegjavításaira Mommsennek az ilyen Besserwisserdolgokról alkotott ítélete érvényes: *Puerorum est.*¹⁹ Tanulságos az is, hogy Mommsen, Borghesi iránt táplált odaadó barátságától kezdve, számos országban talált segítőkre és barátokra. Ezt még a magyarokról is el lehet mondani, akik hazáját Mommsen – Erdélyel együtt – beutazta, és akiknek ugyanúgy, mint a románoknak és a szerbeknek a szemére vetette, hogy országaik római feliratait, tévesen értelmezett hazaszeretettől vezetve, mások számára érthetetlen nyelvükön publikálják: *Novicia illa barbaria!*²⁰ Noha ragaszkodott ah-

¹⁸ Illyricumban a szükséges utazásokat mind magamra vállaltam, és éppúgy Bajorországon, mint az Osztrák Birodalom összes, egykor római uralom alatt álló tartományán keresztülutaztam, nem keveset ezek közül ismételtelen meglátogattam.

¹⁹ Gyerekdolog.

²⁰ Modern barbárság!

hoz, hogy a *CIL* székhelye Németországban legyen, a felirattant nemzetközi tudományágnak tekintette. Híres szavait nem hagyhatjuk említés nélkül: *Cum studia epigraphica hoc praecipuum habeant et quasi divinum, ut ex sui quemque cubiculi angustiis in publicum campum eruditos viros evocent et dum communis humanitatis nostrae originis admonent, diversarum nationum optimos quosque consocient.*²¹ Mommsen mindig szeretettel emlékezett vissza a barátokra, munkatársakra és mindazokra, akik munkájában támogatták: *Ipsi mihi videntur anni redire, animum subit virorum, quos in itineribus cognovi, patriae amantissimorum candidoque ardore peregrini studia iuvantium iucunda memoria, revertuntur sodalium imagines, quibuscum laetas horas tum exigere solebam.*²² Az olyan epigráfus számára, aki különböző országokban dolgozhatott, és mindenütt igaz barátokra (is) talált, ma sincs szebb jutalom, mint az ilyen visszaemlékezések.

4.

Hogyan fejlődhetek tovább a dolgok ebben a tudományban egy ilyen óriás árnyékában? A római epigráfiának természetesen később is voltak olyan kiemelkedő képviselői, mint például Attilio Degrassi, Sir Ronald Syme és Hans-Georg Pflaum. A fél évszázadot átfogó Mommsen-éra ragyogása azonban máig sem ismétlődött meg. Ami a *Corpus Inscriptionum Latinarum* további sorsát illeti, köztudomású, hogy az I. világháború és következményei, még inkább azonban a II. világháború és következményei e munkaprogram folytatására igen kedvezőtlen politikai és anyagi feltételeket teremtettek. Ennek ellenére a *CIL* munkálatai a Berlińi, 1945 után a Kelet-Berlińi Akadémia keretén belül, ha messze nem is a Mommsen-korabeli teljesítménnyel, tovább folytatódtak, hála főleg az olyan német tudósoknak, mint például Herrmann Dessau az 1920-as években, Herbert Nesselhauf azt ezt követő évtizedben vagy Hans Krummrey az Ulbricht- és a Honecker-időkben. A *CIL*-program újjászervezése Németország újraegyesítése után vált lehetővé. Azóta öt *CIL*-kötet jelent meg, összesen majdnem 2300 nagyformátumú oldallal (ez több, mint az 1918 és 1989 között kiadott *CIL*-edíciók összerjedelme). Két vaskos *Auctarium*-kötet a 2003-as Mommsen-év végén látott napvilágot. Számos új *CIL*-kötet – Róma, Hispánia, Latium, az Abbruzók felirataival, az illyricumi mérföldkövekkel stb. – sajtó alatt van, vagy befejezéséhez közeledik. E fejlemények és más újabb epigráfiai munkák részletesebb ismertetése helyett két kérdést célszerű itt felvetni: Mennyiben él a római felirattan – és különösen a *Corpus Inscriptionum Latinarum* – ma is Mommsen örökségéből, és mennyiben követ új utakat?

Az első kérdésre a válasz egyszerű: Mommsen 150 évvel ezelőtt megfogalmazott követelményei az epigráfiai munkát és kiváltképp a feliratkiadványokat illetően halála után egy évszázaddal is érvényesek. Feladatunk változatlanul az antik világ teljes epigráfiai hagyatékának feldolgozása és közzététele; a korai kéziratok és kiadványok ismerete ma is ugyanúgy elengedhetetlen, mint a megőrződött, illetve az újonnan talált feliratok publikációja esetében ezek szakszerű és közvetlen vizsgálata; ma is elsősorban összefogó feliratcorpusokra van szükség, amelyek, ha csak lehet, az antik történelmi egységeket és nem a modern országhatárokat veszik tekintetbe; a szövegeket a lehető legjobb olvasattal, egyben a szükséges kritikai apparátussal és bibliográfiával együtt kell közzétenni. A *CIL* esetében mind-

²¹ Az epigráfiai munkálatok fő, szinte isteni előnye, hogy a tudósokat dolgozószobájuk szűkéből a nyilvánosság mezejére hívják, és amíg közös kultúránk eredetére figyelmeztetnek, egyszersmind összefogják a különböző nemzetek legjobbjait.

²² Úgy tűnik nekem, hogy visszatérnek azok az évek, megragad azoknak a férfiaknak a kedves emléke, akiket az utazásaim során megismertem, akik hazájuk iránti szeretetből őszinte lelkesedéssel támogatták egy külföldi munkáját, fölidéződnek a képmásai mindazoknak a barátoknak, akikkel annyi derűs órát töltöttem el akkoriban.

eddig – a szakmabeli kollégák körében is növekvő kritika ellenére – a latin nyelv használatát sem adtuk fel, noha ez természetesen nem lehet valamiféle „dogma”. A feliratok történeti és egyéb szempontokból való teljes kiértékelése (nem a *Corpus*-jellegű edíciók, hanem más munkák keretében) változatlanul a végső soron legfőbb feladat marad. Ha azt kérdezzük, mit lehet ma Mommsen követelményeiből feladni, úgy a válasz egyértelmű: semmit.

Mindez nem jelenti azt, hogy Mommsen munkásságát követően a római feliratok kutatásában ne jelentkeztek volna új fejlődési tendenciák, új módszerek, új követelmények, új kihívások. Első helyen arról kell szólni, hogy Mommsen halála óta az ismert latin feliratok száma 130 000-ról több mint 300 000-re nőtt. Közöttük olyan érdekes, újonnan talált szövegek akadnak, mint például a *senatus consultum de Cnaeo Pisone patre* vagy a caesareai Pilatus-felirat. Hispánia feliratainak száma például Emil Hübner *Corpusa* óta majdnem négyszeresére gyarapodott. Az epigráfusok száma is nagyon megnőtt, főleg az utolsó évtizedekben. A Hans-Georg Pflaum által 1969-ban újjászerveztett *Année Épigraphique* azévi kötete 225 szerző munkáit ismertette; a 2000-es kötet 924 szerző nevét említi. Ezek a számok a felirattal egyre erőteljesebb, Mommsen idején ilyen formában még alig elképzelhető internacionalizálódását is jelzik. Magyarországot illetően Mommsen annak idején kifejezte azt a reményét, hogy valamikor majd itt is olyan gondot fognak fordítani a római feliratokra, *quam in hisce monumentis tractandis a populis cultis iure requirimus*.²³ Ma tíz, részben fiatal magyar kutató dolgozik a pannoniai feliratok új kiadásán a *CIL* keretén belül.

A *Corpus Inscriptionum Latinarum*, amely napjainkban e sorok írójának irányítása alatt áll, és amelynek a Berliini Akadémián működő munkacsoportját Manfred G. Schmidt vezeti, a legutóbbi években valóban nemzetközi vállalkozássá nőtte ki magát. Jelenleg Róma, Itália, Hispánia, Germánia, Raetia, Noricum és Pannonia feliratainak, az egész birodalom mérföldköveinek, továbbá a római városi és az észak-afrikai verses feliratoknak a feldolgozása van folyamatban. Önkéntes munkatársaink köre jelenleg a következő országok szakembereit fogja össze: Ausztria, Csehország, Egyesült Államok, Finnország, Franciaország, Horvátország, Izrael, Magyarország, Nagy-Britannia, Németország, Olaszország, Portugália, Románia, Spanyolország, Svájc, Svédország, Szerbia, Szlovákia, Szlovénia. A *CIL* már csak ennél fogva is ma ugyanúgy a latin feliratok legfontosabb kiadványa, mint 100 évvel ezelőtt.

Tennivaló manapság is éppen elég akad, nem utolsósorban azért, mert az ismert latin feliratok tömege évenként átlagosan mintegy 2000 új lelettel gyarapodik. Hogy ezek milyen meglepéseket okozhatnak, hadd illusztráljam azzal a Pantelleria szigetén talált töredékes sírfelirattal, amely 2003-ban Thomas Schäfer tübingeni régész-professzor ásatásai során került napvilágra. A felirat egy eddig ismeretlen prokurátori hivatal, a *procurator Augusti ab annona ad Puteolos* tisztségét ismerteti meg velünk. E hivatalnok, a *praefectus annonae* segítőtje, Puteoli kikötőjében ugyanazt a feladatot látta el, mint vele egyenrangú kollégája, az ostiai kikötő prokurátora. E felirat és más adatok révén most tudjuk, hogy Róma gabonaellátásának biztosítására mindkét kikötővárosban azonos apparátus állt fenn, mégpedig Traianus uralkodásától, pontosabban 111-től kezdve.

A Mommsen utáni epigráfia legfontosabb vívmánya a feliratos emlékek újszerű értelmezése; ezeket ugyanis ma már nem annyira vagy nem csak okmányjellegű forrásoknak tekintjük, hanem inkább kommunikációs médiumnak. Ez a koncepcionális „forradalom” az utolsó generáció idején indult meg, főként a modern archaeológia befolyása alatt; új kérdésseltevései és nézőpontjai manapság rohamosan terjednek. A feliratos emléktanyag Mommsen szellemében történő „pozitívista” elemzését ez az új szemlélet persze nem helyettesítheti (noha vannak olyan fiatal kutatók, akik hajlamosak erről megfeledkezni), vi-

²³ Amilyet ezeknek az emlékeknek a gondozását illetően a művelt népektől joggal elvárunk.

szont az eddigi tradíciót új felismerésekkel lényegesen ki tudja egészíteni. A hosszú időtartamra szánt feliratos emlékek állításának szokását, amelyet Ramsay MacMullen az *epigraphic habit* fogalommal határozott meg, ma mint különleges kultúrtörténeti jelenséget látjuk, annál is inkább, mert az ilyen feliratok egykori száma minimálisan 20–40 millióra becsülhető, de ennél még sokkal nagyobb is lehetett. A kőemlékekre vagy bronztáblákra vésett szövegek, amelyek Greg Woolf kifejezésével mint a *monumental epigraphy* – vagy talán inkább mint a *memorial epigraphy* – termékei jellemezhetők, arra voltak hivatva, hogy egyes személyek és csoportok létét, társadalmi statusát, erényeit és teljesítményeit, sőt végső soron a *Romanum nomen* teljes értékrendjét tartós módon megörökítsék. Így azt a célt szolgálták, hogy Róma társadalmi, politikai és kulturális rendjét hirdessék, dicsőítsék, és a későbbi generációknak továbbadják.

E „paradigmaváltás” következtében az epigráfia ma egy történeti megalapozású kulturális antropológia irányába fejlődik. Ahhoz azonban, hogy a fenti módon értelmezett „feliratcultúra” mondanivalóját teljességgel megértsük, nem szűkíthetjük perspektívánkat a feliratos emlékeken olvasható szövegekre, amint ez Mommsen idejében történt. A feliratos szöveg általában csak része egy olyan „többdimenzionális” médiumnak, amelynek megértéséhez egyaránt figyelembe kell venni a szöveget, ennek írásmódját, a feliratot hordozó emlékművet és ennek térbeli elhelyezését.

E szemléletmód illusztrációja céljából hadd emlékeztessék a Szent Péter téri obeliszkre. Köztudomású, hogy ezt az obeliszket Caligula császár hozatta Rómába Egyiptomból, nyilván Alexandria városából. Az obeliszek két oldalán ma olvasható, Divus Augustusnak és Tiberiusnak szentelt feliratot bizonyára Kr. u. 14-ben, Tiberius trónralépése és Augustus konszekrációja után vésték egy korábbi felirat helyére, amelyből csak a bronzból készített betűk csapolásának nyomai maradtak ránk. Filippo Magi olasz régésznek négy évtizeddel ezelőtt sikerült ezekből a nyomokból kiindulva rekonstruálni a korábbi felirat szövegét. Ezek szerint az Imperator Caesar Divi filius, azaz a későbbi Augustus parancsára ennek alvezére és egyben seregeinek technikai főnöke, a költőként is ismert Cornelius Gallus egy *forum Iulium* nevű közteret létesített (illetve avatott fel mint saját létesítményét); az obeliszek nyilván ezen a téren állt. Amint kimutattuk, a felirat Kr. e. 30-ban, az augusztus 1-jét, Alexandria elfoglalásának, Antonius és Cleopatra öngyilkosságának napját követő hetekben készült, mielőtt az Imperator Caesar Egyiptomot elhagyva Cornelius Gallust a *praefectus fabrum* tisztségéből a *praefectus Aegypti* címmel az új tartomány helytartójává léptette elő. Egyiptom e legkorábbi latin felirata arra volt hivatva, hogy hirdesse: itt mostantól kezdve a rómaiak uralkodnak, akik hatalmát a legfőbb parancsadásra feljogosított Imperator Caesar, az istenné avatott előző Caesar fia testesíti meg. Az eredetileg aranyozott bronz betűk Egyiptomban eddig ismeretlen technikája még jobban kidomborította Róma és uralkodója hatalmát. A feliratot hordozó obeliszek a római uralkodót az egyiptomiaknak úgy mutatta be, mint a napistennel azonos fáraók és Ptolemaios-királyok utódát. A *forum Iulium* minden bizonnyal hatalmas terén ez a műemlék nemcsak méltó építészeti keretben állt, hanem ott egyben nagy valószínűséggel egy monumentális napóra mutatójának funkcióját töltötte be. Az obeliszek csúcán ugyanis eredetileg ugyanolyan, az egyiptomi obeliszektől teljesen idegen módon tüskével ellátott globus helyezkedett el, mint Rómában a Montecitorio-obeliszek csúcán; erről az obeliszekről pedig tudjuk, hogy a Mars-mezőn létesített óriási *solarium Augusti* mutatója volt. Az az egyiptomi napóra, amely mutatójának a vatikáni obeliszket tartjuk, minden valószínűség szerint mintaképe volt a római városi *solarium*nak – már csak azért is, mert ennek hatalmas „óralapját” nem latin, hanem görög feliratokkal látták el, amelyek nem a római városi, hanem a Földközi-tenger keleti medencéjében használt naptár időbeosztását adták meg. Nyilvánvaló, hogy a szöveg, az arany betűk, az obeliszek és *forum Iulium* együttesen juttatták kifejezésre Róma nagyságát és hatalmát.

Egy feliratcorpusnak természetesen nem lehet a feladata, hogy a Gallus-felirat teljes kontextusát részletesen megtárgyalja. Fel kell azonban tüntetnie valamennyi adatot, amelyek lehetővé teszik az említett összefüggések felismerését. A rekonstruált szövegen kívül tartalmaznia kell – többek között – a feltételezett betűk rögzítésére vonatkozó megfigyeléseket, az obeliszk leírását, a *forum Iulium* azonosítását illető szakirodalmat, ezen túlmenően az obeliszk történetét és Cornelius Gallus személyét illető ismereteinket, valamint a felirat keltezésének indoklását és megsemmisítésének magyarázatát. A feliratokhoz fűzött kommentárok így a *CIL*-ben manapság elkerülhetetlenül hosszabbak, mint Mommsen idején, amint ma az is magától értetődő, hogy az ediciót fénykép és szükség esetén pontos rajz kísérfje. Így és csak így lehet a *Corpus Inscriptionum Latinarum* az, aminek ma lennie kell. A *CIL* a 20. század végétől végérvényesen nem csupán szöveggönyv, hanem sokkal inkább interdiszciplináris munkaeszköz, méginkább mint Mommsen idején nemcsak a történettudomány, a klasszika filológia vagy a nyelvészet, hanem a régészet, az építészettörténet, a topográfia vagy a történeti földrajz számára is. Legalábbis ebben az értelemben a Mommsen által teremtett *Corpus Inscriptionum Latinarum* ma is egy *corpus absolutum*.²⁴

Az utolsó két évtizedben a felirattal egy más természetű „forradalmat” is megélt: a számítógépes forradalmat. A szövegekben szereplő szavak és más adatok keresése, valamint kombinációja ma olyan gyorsasággal lehetséges, amelyről Mommsen nem is álmodhatott. A Heidelbergi Epigráfiai Adatbázis például lehetővé teszi, hogy úgyszólván egy gombnyomásra megjelenjék azoknak a feliratoknak a listája, amelyek Spanyolországban talált szobortalapzatokon a *Galeria* választókerületbe beírt római lovagokat említenek, ahol lehet, fénykép vagy rajz kíséretében. Tegyük azonban rögtön hozzá: ez a médium a könyvformában kiadott *Corpus* ugyan igen jelentős mértékben kiegészíti, de nem helyettesítheti. Emellett a feliratos emlékek ilyen jellegű feldolgozása, ha a tudomány keretein belül akarunk maradni, nem kevésbé igényes és felelősségteljes munka, mint a *CIL*-kötetek elkészítése, és szintén nem megy máról holnapra. Amint a *CIL* esetében, ezen a téren is széleskörű nemzetközi együttműködésre van szükség, amit persze egyesek, elsősorban saját presztízstüket tartva szem előtt, elutasítanak. Az elmúlt év novemberében az *Association Internationale d'Épigraphie Grecque et Latine* keretén belül Silvio Panciera professzor irányításával megszületett a latin és a görög epigráfia *EAGLE*, azaz *Electronic Archives of Greek and Latin Epigraphy* nevű nemzetközi programja. Ez, kérdés-lehetőségeivel a Heidelbergi Adatbázis mintáját követve, egy közös, úgynevezett portál-adatbázison keresztül lehetővé teszi az összefogott adatbázisok egységes tanulmányozását. Az eddigi, ideiglenes munkamegosztás értelmében a jövőben az itáliai feliratokat Róma, a provinciák feliratait Heidelberg, a keresztény feliratokat Bari adatbázisán keresztül lehet ide betáplálni. A görög epigráfia ügye még nem világos; Heidelbergben mindenesetre Pannonia anyagával, hála Kovács Péter, Németh György és mások támogatásának, nekikezdünk a nyugati provinciákban talált görög feliratok számítógépes feldolgozásának is. Hogy ez a „sas” miként fog szárnyalni, és hogy a 2003-as évre később az epigráfia történetében úgy fognak-e visszatekinteni, mint az 1603-as, az 1853-as vagy az 1903-as évre, az persze a jövő titka. Egy dolog azonban biztos: Az epigráfia jövőjét elsősorban nem a technika vívmányai fogják biztosítani, hanem továbbra is a szaktudás, a kitaró munka és a tudomány iránti szenvedély – vagyis Theodor Mommsen szellemisége.

²⁴ Átfogó gyűjtemény.

5.

Mommsen, miután a *Corpus Inscriptionum Latinarum* általa tervbevetett programját jó-részt megvalósította, a jövő feladatait illetően ezt írta: „Die Herausgabe einer Inschriften-sammlung ohne Fürsorge für deren stetige Fortführung heißt ungefähr soviel, wie eine Straße bauen und sie nicht im Stand halten.”²⁵ A *CIL* valóban ma is létezik. Otto Hirschfeld, mesterének halála után a *CIL* jövőjéről ezt mondta: „Das große Werk, das er geschaff-fen [hat], wird dauern, solange es eine Wissenschaft gibt.”²⁶

Sajnos, ma egyre nehezebb hinni abban, hogy Németország olyan ország marad, amely biztosítja a feltételeket mindarra, amit *in hisce monumentis tractandis a populis cultis iure requirimus*. A német tudományos akadémiák kutatási programjára, főként a humanisztikus tudományok ápolására szánt anyagi keretet 2004-től kezdve lényegesen csök-kenteni fogják. Több nagy hagyományú, eredményes, nemzetközi együttműködéssel vég-zett kutatói programot be fognak szüntetni, amint ez a Berlińi Akadémián a Mommsen ál-tal alapított görög numizmatikai program esetében éppen megtörtént. A *Prosopographia Imperii Romani* ott két év múlva fog kimúlni. A Heidelbergi Akadémia a kitűnő Papiroológiai Adatbázis továbbvitelét, a Mainzi Akadémia a római kori éremleletek főleg Alföldi Má-ria által irányított feldolgozását hagyta, illetve hagyja abba. A *CIL*-t és a Heidelbergi Adat-bázist ma még nem fenyegeti közvetlen veszély; ez már holnap másként lehet. De az egy-előre még támogatott programokat is mindinkább gátolják az olyan rendeletek, amelyek lehetetlenné teszik a szakképzett és megfelelő tapasztalatokkal rendelkező munkatársak tartós, néhány évnél hosszabb idejű alkalmazását. Az ilyen tudományos munkák jelenlegi társadalmi megbecsülésére jellemző például, hogy a Mommsen halálának 100. évforduló-jával kapcsolatos egyetlen heidelbergi előadásról szóló értesítést a 130 000 lakosú egyetemi város napilapja, több más aznapi előadással szemben, nem tartotta közlendőnek. Még el-képesztőbbnek tűnhet, hogy a Berlińi Akadémia jelenlegi elnöke (korábban kiváló ókor-kutató) a nyilvánosság előtt sem a Mommsen halálának 100. évfordulóján rendezett nemzetközi kongresszusról nem vett tudomást, noha ezeket saját intézményének, Mommsen egykori Akadémiájának munkatársai szervezték. A klasszikus értelemben vett kultúrtudományok Mommsen hazájában ma mindinkább csak afféle megtúrt dolognak látszanak, amelyekről sokan úgy vélekednek, hogy nincs rájuk szükség, mert sok pénzbe kerülnek, de semmilyen konkrét hasznot sem hoznak.

Novicia illa barbaria! Ma feltehetőleg az ilyen fejleményekről mondaná ezt Mommsen. Természetesen Németországban, mint másutt is, sokan vannak, akik változatlanul Mommsen hagyományához hűen gondolkodnak. Mommsen ma talán meg lenne elégedve, hogy más népekkel együtt nem utolsó sorban az általa különösen elmarasztalt magyarok azok, akik hazájukban, sőt azon kívül is igyekeznek megbecsülést szerezni a római világ feliratos hagyatékának és ébren tartani az ő tudományos követelményeit.

Mommsen örökségét a 2003-as jubileumi év ünnepségeinek elmúltával sem szabad el-felejtenuńk. Aligha van még egy tudomány, amelyről el lehetne mondani, hogy olyan mér-tékben egy nagy mester öröksége, mint a római epigráfia. Ameddig ez a tudomány létezni fog, képviselői Mommsen adószai maradnak. És ez a tudományág csak része annak a mommseni örökségnek, amely meggyőződésünk szerint ma is alkalmas és a jövőben is alkalmas lesz arra, hogy tudományos munkánk és kulturális életünk számára, megváltozott feltételek között és a mi korunk követelményei szerint példát nyújtson, és hatékony ösztönzéseket

²⁵ Egy feliratgyűjtemény kiadása anélkül, hogy annak állandó folytatásáról gondoskodnánk, körül-belül annyit jelent, mint egy utat megépíteni és nem karbantartani.

²⁶ A nagy mű, amelyet létrehozott, fennmarad, amíg csak tudomány létezik.

adjon. Mai tudománytörténeti felfogásunk szerint ugyan aligha tagadható, hogy Mommsen tevékenysége az ókortudomány területén, szöges ellentétben a tudományos interdiszciplinaritás megteremtésére irányuló törekvéseivel, a specializáció és ezzel az atomizálódás térhódítását segítette elő – mert Mommsen után senki nem volt képes arra, hogy a kutatás oly számos területén annyira kiemelkedő teljesítményeket mondhasson magáénak, mint ő. A felirattan fentebb felvázolt legújabb fejlődési iránya azonban a különböző tudományágaknak éppen azt az integrációját látszik elősegíteni, amelyért Mommsen síkra szállt, és amelyet egy személyben, egyedülálló módon valósított meg. A feliratos emlékeknek multidimenziós kommunikációs médiumok gyanánt történő értelmezése, valamint a kulturális antropológia kérdéfelvetéseinek és módszereinek alkalmazása ebben a tudományágban azzal a következménnyel jár, hogy az epigráfia a legtöbb kultúr- és társadalomtudománnyal szoros kapcsolatba kerül. Ebből a szemszögből nézve Mommsen öröksége manapság még korszerűbbnek tűnhet, mint valaha. Ez az újszerű interdiszciplinaritás messze túllépi az ókortudományok határait, és sokkal tágabb perspektívát ígér, mint amelyet Mommsen korában egyáltalán el lehetett képzelni. Talán éppen az ilyen fajtájú tudományosság lehet leginkább esélyes arra, hogy a „globalizáció” világában új létjogosultságot kapjon. Ez a fejlődés – vagy esetleg egészen más, ma még felismerhetetlen új fejlemények – egy szép napon talán oda vezetnek, hogy Mommsen legfontosabb munkaterületét illetően meg lehet majd ismételni az ő egykori szavait: *Ex tenebris lux facta est et desperationem successus exceptit.*

Utószó

Theodor Mommsen életéről, életművéről és tudományos gondolkodásáról lásd elsősorban az alábbi munkákat: O. Hirschfeld, *Gedächtnisrede auf Theodor Mommsen*. In: *Kleine Schriften*, Berlin 1913, 931 skk. (eredeti kiadás: *Abh. d. Königl. Preuß. Akad. d. Wiss.* 1904, 1025 skk.); L. Wickert, *Theodor Mommsen. Eine Biographie I–IV*, Frankfurt am Main 1959/1980; A. Heuss, *Theodor Mommsen und das 19. Jahrhundert*, Kiel 1956 (Nachdruck Stuttgart 1996); St. Rebenich, *Theodor Mommsen. Eine Biographie*, München 2002. Rövid áttekintések: K. Christ, *Von Gibbon zu Rostovtzeff*, Darmstadt 1972, 84 skk.; H. Galsterer, *Theodor Mommsen*. In: M. Erbe (Hrsg.), *Berlinische Lebensbilder: Geisteswissenschaftler*, Berlin 1989, 175 skk. Vö. még egyebek között: J. Malitz, *Ich wünschte ein Bürger zu sein. Theodor Mommsen im wilhelminischen Reich*. In: K. Christ–A. Momigliano (Hrsg.), *Die Antike im 19. Jahrhundert in Italien und Deutschland*, Bologna–Berlin, 1988, 321 skk.; Adelheid Mommsen, *Theodor Mommsen im Kreise der Seinen: Erinnerungen seiner Töchter*, Berlin 1936 = *Mein Vater. Erinnerungen an Theodor Mommsen*, München 1992.

A *CIL* születésének, történetének és jelenkori helyzetének rövid ismertetését nyújtja M. G. Schmidt, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin 2001; vö. G. Alföldy, *De statu praesenti Corporis Inscriptionum Latinarum et de laboribus futuris ad id pertinentibus*. *Epigraphica* 57, 1995 [1996], 292 skk. = in: *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina*, Roma, 18–24 settembre 1997, Preatti, Roma 1997, 899 skk. Részletesebben ld. elsősorban A. Harnack, *Geschichte der Königlich Preußischen Akademie*, Berlin 1902, I 2, 772 skk., 900 skk., 1027 skk.; O. Hirschfeld, *Kleine Schriften* 1026 skk.; L. Wickert, *Theodor Mommsen*, főleg II 1 skk., 105 skk., 160 skk., 185 skk.; III 123 skk., 255 skk., 366 skk.; St. Rebenich, *Theodor Mommsen* 44 skk., 47 skk. és főleg 80 skk., további irodalom ugyanott 243. Rövid áttekintések: K. Christ, *Von Gibbon zu Rostovtzeff* 100 skk.; H. Galsterer, in: *Berlinische Lebensbilder: Geisteswissenschaftler* 178 skk. A *CIL* 150. születésnapja alkalmából a Német Régészeti Intézet és a Berlin-Brandenburgi Tudományos 2003 novemberében Berlinben a következő címen rendeztek nemzetközi kongresszust: *Archäologie und Epigraphik. Ein Dialog zum 150jährigen Bestehen des Corpus Inscriptionum Latinarum*.

Mommsen legfontosabb nyilatkozatai a Corpus Inscriptionum Latinarum tervezetéről ill. előrehaladásáról: Th. Mommsen, Über Plan und Ausführung eines Corpus Inscriptionum Latinarum. In: A. Harnack, Geschichte der Königlich Preussischen Akademie II 522 skk. Nr. 216 (eredeti kézirat: 1847); utánnyomás in: Th. Mommsen, Tagebuch der französisch-italienischen Reise 1844/1845, hrsg. von G. und B. Walser, Bern–Frankfurt/M. 1976, 223 skk.; részletesebb kommentárral L. Wickert, Theodor Mommsen II 185 skk. A Borghesinak írt *Epistula*: Inscriptiones Regni Neapolitani Latinae. Ed. Th. Mommsen, Lipsiae 1852, p. V skk.; utánnyomás későbbi hozzátétellel: *CIL IX*. Inscriptiones Calabriae, Apuliae, Samnii, Sabinorum, Piceni Latinae. Ed. Th. Mommsen, Berolini 1883, p. V skk.; *CIL X*. Inscriptiones Bruttiorum, Lucaniae, Campaniae, Siciliae, Sardiniae Latinae. Ed. Th. Mommsen, Berolini 1883, p. V skk. A *CIL III Praefatio*ja: *CIL III*. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. Ed. Th. Mommsen, Berolini 1873, p. V skk. A fenti szövegben található latin nyelvű Mommsen-idézetek, ha nincs más forrás megjelölve, az említett *Praefationes*-ben találhatók meg.

A felirattan jelenlegi problémáiról és a jövő kilátásairól ld. G. Alföldy, Il futuro dell'epigrafia. In: S. Panciera (Ed.), Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina (Roma 18–24 settembre 1997), Atti I, Roma 1999, 87 skk.; id., Allocutio Congressui inaugurando habita. In: M. Mayer (Ed.), Acta XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae, Barcelona, 3–8 / IX / 2002, Barcelona, sajtó alatt.

Új irányzatok a római epigráfia területén a legutóbbi időkben: L. többek között R. MacMullen, The epigraphic habit in the Roman Empire. *AJPh* 103, 1982, 233 skk.; G. Alföldy, Individualität und Kollektivnorm in der Epigraphik des römischen Senatorenstandes. *Tituli* 4, 1982, 37 skk. = Die römische Gesellschaft. Ausgewählte Beiträge (HABES 1), Stuttgart 1986, 378 skk.; id., Römische Statuen in Venetia et Histria. Epigraphische Quellen (Abh. d. Heidelberger Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Jg. 1984, 3. Abh.), Heidelberg 1984; W. Eck, Senatorial Self-Repräsentation: Developments in the Augustan Period. In: F. Millar–E. Segal (Eds.), *Caesar Augustus. Seven Aspects*, Oxford 1984, 129 skk. = Tra epigrafia, prosopografia e archeologia. Scritti scelti, rielaborati ed aggiornati (Vetera 10), Roma 1996, 271 skk. (olaszul); id., Römische Grabinschriften. Aussageabsicht und Aussagefähigkeit im funerären Kontext. In: H. von Hesberg–P. Zanker (Hrsg.), *Römische Gräberstraßen. Selbstdarstellung – Status – Standard*. Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985 (Bayerische Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Abh. N. F. 96), München 1987, 61 skk.; E. A. Meyer, Explaining the epigraphic habit in the Roman Empire: the evidence of epitaphs. *JRS* 80, 1990, 74 skk.; G. Alföldy, Augustus und die Inschriften: Tradition und Innovation. Die Geburt der imperialen Epigraphik. *Gymnasium* 98, 1991, 289 skk. = Scienze dell'Antichità. Storia, Archeologia, Antropologia. Dipartimento di Scienze Storiche, Archeologiche, Antropologiche dell'Antichità. Università degli Studi di Roma „La Sapienza” 5, 1991 [1994], 573 skk. (olaszul); id., Studi sull'epigrafia augustea e tiberiana di Roma (Vetera 8), Roma 1992; F. Beltrán Lloris (Ed.), Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en Occidente. *Actas del Coloquio Roma y las primeras culturas epigráficas del Occidente mediterráneo (siglos II a. E.–I d. E.)* (Zaragoza, 4 a 6 de noviembre de 1992), Zaragoza 1995 (számos idevágó tanulmánnyal); G. Woolf, Monumental Writing and the Expansion of Roman Society in the Early Empire. *JRS* 86, 1996, 22 skk.; G. Alföldy, La cultura epigráfica de la Hispania romana: inscripciones, auto-representación y orden social. In: M. Almagro-Gorbea–J. M. Álvarez Martínez et al., *Hispania. El legado de Roma*, Zaragoza 1998, 289 skk. (= ed. 1999, 324 skk.); W. Eck, Grabmonumente und sozialer Status in Rom und Umgebung. In: *Bestattungssitte und kulturelle Identität*. Kolloquium in Xanten vom 16. bis 18. Februar 1995 (Xantener Berichte. Grabung – Forschung – Präsentation 7), Köln–Bonn 1998, 29 skk.; id., Öffentlichkeit, Monument und Inschrift. In:

S. Panciera (Ed.), XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina (Roma 18–24 settembre 1997), Atti II, Roma 1999, 55 skk.; M. Sehlmeier, Stadttrömische Ehrenstatuen der republikanischen Zeit. Historizität und Kontext von Symbolen nobilitären Standesbewußtseins (Historia Einzelschriften 130), Stuttgart 1999; H. Niquet, Monumenta virtutum tituli. Senatorische Selbstdarstellung im spätantiken Rom im Spiegel der epigraphischen Denkmäler (HABES 34), Stuttgart 2000; P. Witzmann, Kommunikative Leistungen von Weih-, Ehren- und Grabinschriften: Wertbegriffe und Wertvorstellungen in Inschriften vorsullanischer Zeit. In: M. Braun – A. Haltenhoff – F.-H. Mutschler (Hrsg.), *Moribus antiquis res stat Romana. Römische Werte und römische Literatur im 3. und 2. Jh. v. Chr.* (Beiträge zur Altertumskunde 134), München – Leipzig 2000, 55 skk.; G. Alföldy – S. Panciera (Hrsg.), *Inchriftliche Denkmäler als Medien der Selbstdarstellung in der römischen Welt* (HABES 36), Stuttgart 2001 (több idevágó tanulmányal); M. Horster, Bauinschriften römischer Kaiser. Untersuchungen zu Inschriftenpraxis und Bautätigkeit in Städten des westlichen Imperium Romanum in der Zeit der Prinzipats (Historia Einzelschriften 157), Stuttgart 2001; G. Alföldy, Desde el nacimiento hasta el apogeo de la cultura epigráfica de Tarraco. In: L. Hernández Guerra – L. Sagredo San Eustaquio – J. M.ª Solana Sáinz (Eds.), *Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua „La Península Ibérica hace 2000 años”* Valladolid 23–25 de Noviembre 2000, Valladolid 2001 [2002], 61 skk.; D. Erkelenz, *Optimo praesidi*. Untersuchungen zu den Ehrenmonumenten für Amtsträger der römischen Provinzen in Republik und Kaiserzeit (Antiquitas 1, 52), Bonn 2003; H. Niquet, Inschriften als Medium von „Propaganda” und Selbstdarstellung im 1. Jh. n. Chr. In: G. Weber – M. Zimmermann (Hrsg.), *Propaganda – Selbstdarstellung – Repräsentation im römischen Kaiserreich des 1. Jhs. n. Chr.* (Historia Einzelschriften 164), Stuttgart 2003, 145 skk.; P. Witzmann, Integrations- und Identifikationsprozesse römischer Freigelassener nach Auskunft der Inschriften (1. Jh. v. Chr.). In: A. Haltenhoff – A. Heil – F.-H. Mutschler (Hrsg.), *O tempora, o mores! Römische Werte und römische Literatur in den letzten Jahrzehnten der Republik* (Beiträge zur Altertumskunde 171), München – Leipzig 2003, 289 skk.; G. Alföldy, Die Repräsentation der kaiserlichen Macht in den Inschriften Roms und des Imperium Romanum. In: L. de Blois – P. Erdkamp – O. Hekster – G. de Kleijn – St. Mols (Eds.), *The Representation and Perception of Roman Imperial Power. Proceedings of the Third Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C. – A.D. 476)*, Netherlands Institute in Rome, March 20–23, 2002, Amsterdam 2003 [2004], 3 skk.; id., Inschriften und Biographie. In: K. Vössing (Hrsg.), *Biographie und Prosopographie. Internationales Kolloquium zum 65. Geburtstag von Anthony R. Birley* (Historia-Einzelschriften 178), Stuttgart 2004, 29 skk.; id., La cultura epigráfica de los romanos: la difusión de un medio de comunicación y su papel en la integración cultural. In: *Actas del II Coloquio de Historia Antigua, Universidad de Zaragoza: Vivir en tierra extraña: emigración e integración cultural en el mundo antiguo* (Instrumenta 15), Barcelona 2004, 137 skk.; id., Die Anfänge der epigraphischen Kultur der Römer an der Donaugrenze. In: M. Mirković (Ed.), *Regionaler Wissenschaftsdialog „Römische Städte und Festungen an der Donau”* Beograd 2003, Beograd, sajtó alatt.

A Szent-Péter-téri obeliszk feliratairól részletesen ld. G. Alföldy, *Der Obelisk auf dem Petersplatz, ein historisches Monument der Antike* (Sitz.-Ber. d. Heidelberger Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Jg. 1990, Bericht 2), Heidelberg 1990, további irodalommal.

Mommsen lesújtó véleménye Magyarországról és a magyarokról: *CIL* III, p. VI és p. 415, továbbá főleg in: L. Wickert, *Theodor Mommsen, III 605 skk.*, ahol Mommsen 1857-ben tett magyarországi utazásai során írt levelei olvashatók. Ezekből kiderül, hogy jól látta mind az 1848/49 utáni osztrák elnyomó politika, mind a szűk látókörű magyar nacionalizmus hibáit és az ezekből fakadó veszélyeket. Erdélyi útja során felismerte, milyen kataszt-

rofális következményekkel fenyeget az ottani magyar és román lakosság közötti ellentét és általánosságban a történelmi Magyarország területén élő nemzetiségek problémája. Pest városát azért méltónak tartotta arra, hogy a „gar so schön” szavakkal jellemezze (ld. Wickert, i. m., III 610 sk).

Csodás történet

Andrić, Stanko: *The Miracles of St. John Capistran*. Budapest, 2000, Central European University Press. Pp. x, 454.

A magyar közönség számára nem ismeretlen Kapisztrán Szent János személye: a ferences szerzetes, akinek szívügye volt a törökökkel szembeni ellenállás, és aki kereszteseivel jelentős szerepet játszott a nándorfehérvári győzelem kivívásában, mindenki számára jól ismert.

Stanko Andrić azonban egy másik oldalról közelíti meg Kapisztrán Szent Jánost: elsősorban a csodatevő szenttel, illetve magukkal a csodákkal foglalkozik, ezekről nyújt monografikus igényű elemzést.

A szerző a Közép-Európai Egyetemen végzett négyéves posztgraduális tanulmányai idején írta meg munkáját. A nyolc fejezetből és négy mellékletből – köztük több, nyomtatásban először megjelenő forrásszöveggel – álló mű egyes részei viszonylag lazán kapcsolódnak egymáshoz, így az egyes fejezetek külön-külön is kerék egész benyomását keltik. Bár mindegyik részben megmutatkozik a szerző alapos felkészültsége, széleskörű szakirodalmi ismeretei, az egyes részek mégis eltérő jelentőségűek.

A könyv fő súlypontját Kapisztránról a szenttéavatási perhez készült csodagyűjtemények elemzése képezi: az egyes gyűjtemények szerzőségének tisztázását, illetve azok egymáshoz való viszonyának feltérképezését Andrić alapos munkával, részletekbe menő precizitással végzi el. Ehhez képest a ferences obszervancia fejlődéséről és Kapisztránnak ebben játszott szerepéről szóló bevezető fejezet pusztán bemelegítő felvezetésnek tűnik, ami néhány ferences kutató művei alapján a kérdéskör összefoglalását nyújtja. Andrić az obszervancia kialakulásának és fejlődésének leírásában Duncan Nimmo és John Moorman általá-

nos rendi történetről és a ferences reformokról szóló összefoglalóit követi, a ferences spiritualitás tekintetében Kajetan Esserre, az itáliai obszervancia kérdésében pedig elsősorban Mario Sensire támaszkodik. Az első fejezet mégis fontos lehet mindenki számára, aki Kapisztránt csak a nándorfehérvári szerepe alapján ismeri: tevékenysége és a hozzá kapcsolódó csodák a ferences obszervancia jellemvonásainak, jellegének ismerete nélkül nehezen lennének értelmezhetők. És ez az állítás részben fordítva is igaz: Kapisztrán Szent János nélkül is nehezen lenne értelmezhető az obszerváns reform alakulása, az a mód, ahogyan a 14–15. század fordulóján egymás mellett létező négy ferences irányzat, a konventuális, mérsékelt reformpárti, radikális reformot követelő és az eretnekségbe szorult irányvonal közül egyértelműen az obszerváns reformkezdeményezés került ki győztesen. Az obszervancia négy oszlopként emlegetett ferencesek egyikeként Kapisztránnak fontos szerepe volt abban, hogy az eredetileg laikus testvérekből álló és alapvetően remete-irányultságú reform összetétele és jellege is erőteljes változáson ment keresztül. A remete-elem funkcionálissá válása, a szellemi munka és pasztorális tevékenység előtérbe kerülése, a nagyobb társadalmi szerepvállalás párhuzamba hozható Kapisztrán reguláról, szegénységről és elsősorban az engedelmességről (rendi előljáróknak, illetve egyházi hierarchiának egyaránt) vallott felfogásával. Andrić szerint az obszerváns reform irányultsága, kiemelkedő alakjainak jellemvonásai nagyon jól egyeztethetők André Vauchez középkori szentek/szenttéavatások morfológiai szakaszairól tett megállapításaival.

Andrić az itáliai obszerváns kezdetek összefoglalása után rátér a boszniai és magyarországi ferences obszervancia rövid bemutatására, követve a boszniai és magyar

obszervancia történetét a 14. század közepén létrejött első boszniai vikariátustól a Kapisztrán idején fennálló helyzetig. Ezután Kapisztrán magyarországi tevékenységének és a nándorfehérvári események összefoglalását nyújtja, felvillantva a nándorfehérvári győzelem kortársak általi „hagiografikus” megközelítésének elemeit is, a csata csodás jellegéről való meggyőződést, ami szerepet játszott Kapisztrán alakuló kultuszában is.

A második fejezet egyfajta intermezzo: a szerző fontosnak tartotta, hogy leírást adjon Újlakról, a Kapisztrán halála előtti és utáni időszak eseményeinek színhelyéről gazdasági, társadalmi és etnikai szempontból egyaránt. Ez a kitérő a csodák kapcsán válik érdekesebbé, hiszen a szent ereklyéihez járuló emberek egy jelentős csoportja jól demonstrálja a Fügedi Erik által leírt és Andrić által is fontosnak tartott összefüggést a város gazdasági kapcsolatai és a vallási kegyhely vonzáskörzete között. Érdekes Andrićnak a város etnikai összetételére vonatkozó becslése, ami az egyik csodagyűjtemény névanyagára támaszkodik. Ennek alapján a város túlnyomó többségét magyarok alkották; az etnikai származásra utaló vezetéknevek arról tanúskodnak, hogy az egyéb etnikum a kisebbséget jelentette, amit külön névvel kellett illetni. Ez egybecseng Fügedi, illetve Mályusz Elemér megállapításaival, mely szerint a Szerémségben a Száva jelentette az etnikai választóvonalat az északra lévő magyar és a folyótól délre elhelyezkedő szláv lakosság között. A terület alapvetően magyar jellege azonban talán csak részben magyarázza a Kapisztrán-kultusz etnikai vonatkozásait. Bár a nyolcadik fejezetben Andrić tesz egy megjegyzést arra vonatkozóan, hogy Kapisztrán kultusza „élőbb lehetett” a királyság magyar lakossága körében a szláv lakossághoz képest, de nem tér ki bővebben e jelenség értelmezésére.

A Kapisztrán halálának, temetésének és kezdődő kultuszának szentelt harmadik fejezetben Andrić inkább összegzést ad az eseményekről, semmint mélyebbre ható elemzést a kultusz fejlődésének motívumai-

ról. Mindazonáltal kitér néhány érdekesebb momentumra, amelyek túlmutatnak a pusztá eseménytörténeten, és a szentideál mások – elsősorban Vauchez – által elemzett jellemzőivel hozhatják összefüggésbe Kapisztrán esetét. Ilyen momentum például Kapisztrán saját halálának tudatos „megtervezése”, elsősorban a helyszín megválasztása, amiben Andrić véleménye szerint Kapisztrán meggyőződése nyilvánult meg arról, hogy még holtában is eszköze lesz az igaz hit terjesztésének a „skizmatikusok és hitetlenek” között. Hasonlóan nagyobb érdeklődésre tarthat számot a fejezet utolsó pontja is, amelyben Andrić kitér a hagiografikus toposzok és fordulatok Kapisztránnal kapcsolatos előfordulásaira: a jellemzően „ferences” csodákkal kezdve a Szent Ferenc és Kapisztrán közötti párhuzamokon át (Kapisztrán Ferenc *perfectus imitator*) a Clairvaux-i Szent Bernát, illetve a ciszterci reformmal való nem annyira szokványos megfeleltetésig.

A negyedik és ötödik fejezet a Kapisztrán szenttéavatásáért tett erőfeszítések szakaszairól ad áttekintést. Ez az a rész, ami bizonyos értelemben az egész mű jelentőségét megadja, s a terület, amely egyértelműen Stanko Andrić hazai pályájának tűnik, ugyanakkor a nem kimondottan filológiai vénával megáldott történész-olvasó figyelmét leginkább próbára teszi. Andrić mélyreható és aprólékos elemzés révén igyekszik feltérképezni a szenttéavatási kampány egyes szakaszai erőfeszítéseinek „jogosságát” dokumentáló csodagyűjtemények keletkezésének körülményeit, idejét, ezek egymáshoz való viszonyát. Az általa elemzett hat főbb gyűjtemény közül négy a kampány első szakaszához kapcsolható. Ezeket a gyűjteményeket, amelyek anyagát a Kapisztrán halálától az 1460-tól 1461-ig terjedő öt évben keletkezett csodák adják, s amelyeket akkor zártak le, többnyire ferences szerzetesek (Gesztai János, Soproni Péter) állították össze. A két utolsó gyűjtemény közül az elsőt valamikor a 15. század végén kompilálták, a másodikat pedig 1519 és 1521 között állították össze. Ez utóbbi az

utolsó olyan gyűjtemény, amely az 1458 és 1461 között Újlakon összegyűjtött tanúvallomásokat tartalmazta. A szenttéavatásnál ténylegesen felhasznált csodákról szóló tanúvallomások már nem kötődnek Magyarországhoz, hiszen többségük Itáliában keletkezett.

Az egyes gyűjtemények keletkezési időszakai jól tükrözik Kapisztrán szenttéavatási folyamatának elhúzódó és akadozó voltát. Annak ellenére, hogy Kapisztrán tisztelete Magyarországon töretlenül virágzott, és olyan jelentős magyar személyiségek jártak közben a szenttéavatás meggyorsítása érdekében, mint Szilágyi Erzsébet, Szapolyai János, II. Lajos király, erre mégis csak 1690-ben került sor, és ebben a szenttéavatást ellenző személyeken kívül nyilvánvalóan a történelmi körülmények alakulásának is jelentős szerepe volt.

A hatodik és hetedik fejezetben Andrić Kapisztrán életében történt, illetve *post mortem* csodáit elemzi. Az előbbi csoport azért is érdekes, mert az abba tartozó csodák erősen személyes jellegűek, a szent személyisége, felfogása nyilvánul meg bennük. Ebből a szempontból a legfontosabbak azon csodák, amelyeket eredetileg Sziénai Szent Bernardinnak tulajdonítottak, Kapisztrán halála után azonban újra felhasználták – ezúttal Kapisztrán csodáiként. Ezek kapcsán Andrić úgy jellemzi Kapisztrán csodákkal kapcsolatos felfogását, mint amely teljes mértékben megfelel a csodák ferences obszervanciára jellemző a priori pozitív megközelítésének.

A fejezet elején a szerző felvillantja a csodák tipizálásának sajátos lehetőségét, amikor az emberi kommunikáció sajátos fajtájaként határozza meg az *in vita* csodákat, és a kommunikációs aktus Roman Jakobson által leírt hat funkciójába besorolhatónak mondja az egyes csodákat. A továbbiakban azonban nem végzi el egyértelműen ezt a megfeleltetést.

Érdekesség az *in vita* és *post mortem* csodák jellege és az egyes típusok előfordulási aránya közötti viszonylagos folytonosság: a legtöbb csoda mindkét szakaszban

gyógyító jellegű. Ennek láttán önkéntelenül is felvetődik a kérdés, hogy miként vált Kapisztrán nagyhatású prédikátorból, eretnekek ellen fellépő inkvizítorból, törökverő keresztesből gyógyító szentté. Mintha a szentiség híre bizonyos automatizmussal olyan meggyőződésekkel, elvárásokkal ébresztett volna a Kapisztránhoz járulóknak, amelyek nem annyira az ő személyes tulajdonságainak, hanem inkább a szentség mibenlétéről vallott közfelfogás folyamányának tekinthetők. Ez leginkább a *post mortem* csodák esetében érhető tetten.

Andrić narratív struktúrákként közelíti meg és morfológiai szempontból elemzi ezeket a csodákat, felállítva egyfajta „csoda-forgatókönyvet”, amely alkalmas a gyűjteményekben szereplő *post mortem* csodák túlnyomó részének leírására.

A záró fejezet első részében a szerző Pierre-André Sigalnak a 11–12. századi Franciaországra vonatkozó statisztikai elemzéseinek eredményeivel veti össze saját kutatási eredményeit. A csodák több mint 93%-át kitevő gyógyítások jellegét tekintve mindössze kb. 7% esetében jut Sigal adataihoz közelítő eredményekre. Andrić összesítése szerint a gyógyító csodák közül a legjelentősebb típus a paralízis, illetve mozgásszervi zavarok megszüntetése volt – ez az összes gyógyítás 22,7%-át tette ki, a többi típus jóval kisebb arányban és viszonylag egyenletes eloszlásban fordult elő. A fejezet többi részében Andrić a csodák földrajzi és szociológiai vonatkozásait összegzi. Bár a csodák földrajzi megoszlását magyarázó Fügedi-féle faktorok létjogosultságával Andrić összességében egyetért, mégis azt a meggyőződését hangsúlyoztatja, hogy ez a megoszlás egy olyan folyamat eredménye, amelyben a meghatározható szabályosságok és meghatározhatatlan rációk egyaránt érvényesülnek.

Andrić nyomon követi és négy térkép segítségével be is mutatja Kapisztrán posztumusz kultuszának földrajzi terjedését az egyes csodagyűjtemények adatai alapján. Ennek kapcsán felhívja a figyelmet arra a váltásra, ami a távolság-függő zárandoklatok és a távolság-független fogadalmak kö-

zött a középkor végén lezajlott, és ami Kapisztrán kultuszán jól nyomon követhető. A földrajzi összefüggéseknél nehezebb dolga volt Andrićnak a szociológiai vonatkozások feltárásában, mivel a társadalmi állást, foglalkozást ritkábban (mindössze a csodák 31%-ánál), illetve nem teljesen egyértelműen tüntették fel. Emellett felvetődik a kérdés, hogy vajon mennyire tekinthetők ezek az adatok reprezentatívnak az egész szempontjából, hiszen például a nemesek 11%-os előfordulási aránya a csodák kedvezményezettjei között még akkor is magas a társadalom egészére vetítve, ha Magyarország a „sok nemes országa”-ként lett volna értelmezhető ebben az időszakban. A csodák nemei közötti megoszlása más kutatók (Michel Rouche, Pierre-André Sigal, Jacques Dalarun) adataival összehasonlítva arányokat mutat: itt a férfiakkal történt csodák 64%-ot képviselnek, amit Andrić Sigal okfejtése alapján a férfiak nagyobb mobilitásával magyaráz, valamint azzal, hogy a férfiak egészsége iránt magasabb társadalmi igények éltek, azt a nőkénel fontosabbnak tartották.

A mű utolsó részében, amelynek az „egyesített csoda-elmélet felé” alcímet adta, Stanko Andrić három kérdésre keresi a választ: lehetséges volt-e egyáltalán a csoda? Hogyan művelték ezeket a szentek? Minek köszönhető a csodákban hívők magas száma? Az első kérdés kapcsán felvázolja egy olyan megközelítés szükségességét, amely nem pusztán attitűdök és felfogások összességként, a kollektív mentalitás szintjén maradva, annak kifejeződéseként próbálja magyarázni a csodákat, hanem hajlandó számolni magával a csodával önmagában is. Ez a megközelítés hajlandó valószínűsítéssel megemlíteni történeti esemény kifejeződésének, és nem pusztán irodalmi szövegkonstrukciónak tartani a gyűjteményekben elének tárt csodákat. Ezt vallja maga Andrić is – és ez tekinthető leginkább az alcímben megjelölt célhoz való személyes hozzájárulásaként.

Persze a csoda problematikája nem korlátozódik a megtörtént vagy nem történt meg kérdésre. Andrić véleménye szerint

– tekintve, hogy a csoda is végső soron történelmi tényező – számolni lehet az első tekintetre homogénnek tűnő csodagyűjteményeken belüli eltérő valóságossági fokok lehetőségével is. Ezek alapján Andrić hét fokozatot különít el a szándékosan vagy félig szándékosan kitalált eseményektől a valószínűsítéssel csodának értékelhető eseményeken keresztül, a csoda-jellegüket pusztán stilisztikai elemektől elnyerő történetekig. De minden ilyen történet, esemény háttérben ott van egyfajta hit, meggyőződés, ami forrása és egyben gyümölcse is a csodának, így egyfajta eszköze a folyamatos krisztianizációnak, ami minden szent egyik elsődleges funkciójának tekinthető. A második kérdésre adott válaszban tehát a szerző inkább a befogadó, a csodában részesülő oldal felől keresi a megoldást. A csodákban hívők magas számát maguknak a csodáknak többszintű „hasznosságával” magyarázza: ezek egyrészt az egyház által szorgalmazott ideológia eszközei voltak, másrészt pedig a „kollektív optimizmus forrásaként” is működtek.

Andrić művéről szólva, összegzőként mindenképpen kiemelendő a nagy apparátust felvonultató alaposág: a szakirodalom széleskörű ismerete és használata, a mondanivalót alátámasztó és a megértést segítő táblázatok, térképek alkalmazása. Mindez megalapozott és kiegyensúlyozott mű képét nyújtja. A szerző fő érdeméért elsősorban a Kapisztrán csodáit tartalmazó gyűjtemények mélyreható és aprólékos filológiai elemzését kell kiemelni. Ezen a téren a szerző nagyon otthonosan mozogva jut el a további kutatásokban figyelmen kívül nem hagyható eredményekre. Ezekhez képest a csodák történelmi kontextusának felvázolása kevésbé jelent újdonságot, a jó érzékkel és hozzáértéssel megválasztott szakirodalom összefoglalása azonban mindenképpen segítséget nyújthat a mű gerincét alkotó elemzések megértéséhez.

Orbán Zsolt

Királynékról, nőtörténetről Magyarországon és Franciaországban

Soltész István: *Árpád-házi királynék.
Szentek és szeretők*
(Gabo Kiadó, 1999, 223.)

Fanny Cosandey: *La reine de France.
Symbole et pouvoir, XVe–XVIIIe siècle*
(Éditions. Gallimard, 2000, 414.)

Az utóbbi időben Magyarországon is érezhetően megerősödött a nyugat-európai, s ezen belül a francia történetírásban már jó negyedszázados múltra visszatekintő nőtörténet iránti érdeklődés. S mint ahogy az Nyugat-Európában is történt, Magyarországon is először a hozzánk időben közelebb álló korok történetírása kezdte kutatni e kérdéskört, amit nemcsak a források természete, hozzáférhetősége magyaráz, hanem a társadalomtudományok erőteljesebb hatása a modern korrallal foglalkozó történetírásra. Utóbbival kapcsolatban azt is meg kell jegyezni, hogy a feminizmus mint mozgalom története sajnálatos módon keveredik a nőtörténet fogalmával, illetve a kettőt nem mindig választják el egymástól; s a „gender” fogalmára építő kérdésselvetések magyar történetírók körében ma még ritkábbak. A nőtörténet mint önálló kutatási irány, úgy tűnik, még e kezdeti szakasz nehézségeivel küzd.

E tárgyban magyar szerző tollából mind-ezidáig csak rövidebb cikkek, tanulmányok jelentek meg. A magyar középkorra vonatkozó nőtörténeti munka színében feltűnő *Árpád-házi királynék* Soltész István tollából épp ezért rendkívül figyelemreméltó. Annál is inkább, mert az ajánlás szerint a könyv a hosszú ideje, azaz a századok óta tartó csendet kívánja áttörni, bemutatva, hogyan s mi módon járultak hozzá e koronás asszonyok „ahhoz, hogy ma itt va-

gyunk”. Az alcím azonban – véleményem szerint – sztereotipikus megközelítést sejtet, holott az *Előszó*ban a szerző friss látásmódot ígért, mely szerint többek közt „félreértés, hogy a királynék pusztán a dinasztikus szülőgépek szerepét töltötték be” (ez lenne egyébként a harmadik, a koronás nőkre alkalmazható sztereotíp kép). A könyv szerkezete pedig, mely a biográfiával mutat rokonságot, elméletileg nem zárna ki, hogy újító kérdésselvetések alapján közöljön valóban új (s nem csak kevésbé közkezen forgó) ismereteket a középkori magyar királynék, és rajtuk keresztül – adott esetben – a magyar királyság történetéről.

Mindez azonban túlzott elvárásnak bizonyult a könyvvel szemben. S nem is a témakör pusztán érintőleges tárgyalása miatt, hiszen a terjedelem – bő kétszáz oldal – már sejtette, amit a szerző maga is előrebocsát (8.): csupán „vázlatos portrékra” számíthat az olvasó. De ilyen terjedelem is kínálhatna vitaindító gondolatokat, pontos adatokat (forrásmegjelöléssel, hiszen a történetírás természetes velejárója a jegyzetapparátus, ami itt hiányzik) s tartható érvrendszert. Esetünkben azonban nem ez történt.

Soltész István megelégedett a régi történetek, anekdoták színes, zurnaliszta ízű tállalásával, miközben nem értelmez, s valójában nem is szervezi a rendelkezésére álló tényanyagot. Sajnálatos módon nem épít sem külföldi, sem magyar szerzők által publikált legfrissebb történeti kutatások eredményeire (de korábbiakra sem). Nem tudjuk meg, mit ért „a királyné jogilag is körülhatárolt cselekvési területén” (62.), holott e kérdéskör forrásainak egy részét – ha csak felületesen feldolgozva is, de – ismeri a magyar történetírás. Így például több mint húsz évvel ezelőtt Kristó Gyula már vizsgálta a feudális széttagolódás kapcsán a ki-

rálányi birtokok kérdését,¹ s bár elemzését véleményem szerint tovább lehet és kell is mélyíteni, finomítani, a birtokok természetét pontosan megkülönböztetve (a királányi méltósághoz kötődő, a dotalitium, valamint a személyreszóló adományként kapott birtokok leírásával) megvetette az alapját a királányi hatalom történelmi feldolgozásának.

Visszatérve Soltész munkájához, jobbra csak további hiányosságokról tud a recenzens beszámolni. Nem derül ki, mi volt, mi lehetett az alapja egy-egy királányi „politikai aktivitásának” (jogi? személyes indítatás? politikai szükséglet?), mit jelentett a királyi tanács tagjának vagy „általános társuralkodónak” (84.) lenni (ez milyen – szimbolikus vagy teljességgel gyakorlati – tettekben nyilvánult meg stb.). Nem vizsgálja az okokat, s nem ad választ a felmerülő kérdésekre, így például arra, hogy a források szerzői mi okból ábrázoltak egy-egy királányi maradéktalanul pozitív személynek (Rixa), illetve kizárólagosan negatív szereplőként (elég a „szellemben szegényes”, „kapzsi” és „német rokonsága iránt elfogult” Gertrudisra gondolni), holott az újabb kutatások felhívják a figyelmet a krónikák történelmi okokkal nagyon is megragadható torzításaira. (Bak János erre vonatkozó tanulmánya a magyar királányi „bűnbak-funkciójáról” már magyarul is megjelent a *Rubicon* nőtörténelmi szentel számában.²) Mindezen hiányosságok következtében Soltész munkája a hagyományos szemlélettől nem is igen tud szabadulni. Nem veszi észre azt sem, hogy az általa hivatkozott történelmszerek néha maguk is a „bűnbak”-teremtés középkori gyakorlatát folytatják, holott Soltész néha az értékeléssel épp az ellenkező irányba fordítja (Kun Erzsébet és Izabella királányi esetében). Máskor pedig, bár a középkori történelmírók már ellentétes töltetű leírásokat is hagytak az utókorra, Soltész csak egyfajta ítéletet közöl (általában a po-

zítivat, mint Gizella vagy Habsburg Ágnes, III. András második felesége esetében), ilyen módon elvetve annak lehetőségét, hogy elemmezze az egymásnak ellentmondó véleményeket, és bármiféle következtetést próbáljon levonni akár a tárgyalt személyre, akár a történelmírói gyakorlatra vonatkozóan. Elemzés helyett így csak pusztán értékítéletekkel találkozhatunk a kötet lapjain, s az is előfordul, hogy a királányi gyermekei (és azok későbbi tettei) alapján ítéli meg; ahogy ezt például Fruzsina, II. Géza felesége esetében teszi. Ugyanakkor a királányi nemegyszer csak kiindulópont ahhoz, hogy végül mégiscsak a király tetteiről szólnon a történelmet (jó példa erre Adelheid, Szent László király felesége vagy Kun László hitvese, Izabella), ahogy ezt azokban a munkákban is megfigyelhetjük, amelyek „megfelelnek” a (király)nőkről. Aránytalanságot azonban abban az értelemben nem róhatunk fel, hogy a királyokkal kapcsolatos elemzése is meglehetősen felületesek – Kun Lászlónál maradván utalnék arra, hogy az utolsó Árpádok uralkodói gyakorlatát illetően Szűcs Jenő szerint sok tekintetben újító uralkodóval kapcsolatban a szerző mindössze „elkészítő politikai ügytelenségét” tudja kiemelni (202.).³

Legfőbb hiányosságaként mindazonáltal az róható fel a kötetnek, hogy nem problémaközpontú. A sok különböző eset összehasonlító vizsgálata teljességgel hiányzik, közös vonásokat nem fed fel, holott valójában azzal tudna újat mondani, ha a királányi mint alkotmányos vagy akár szimbolikus szereplőt vizsgálná, és az egyedi esetek sajátosságai nem akadályoznák meg a funkcióelemzésében. Bár e téren nehéz újat mondani, s a források szűkössége is akadályt jelent a kutatás számára, nem elég az ítéleteket átfordítani; igazán érdekes annak megértése (lenne), mi célt szolgált a torzítás. Kérdés lehet továbbá az is, mennyiben kötődött a királányi szerepkörhöz az adott (pozitív vagy negatív) kép, milyen elvárások

¹ Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979. 26–32.

² Bak János: „Királányi bűnbak szerepben a középkori Magyarországon”. *Rubicon*, 2001. 6. sz. 16–19.

³ Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1993.

befolyásolták azt (ezekről a krónikák alapján bőségesebben is lehetne szólni), illetve ezek változtak-e (hiszen ilyen hosszabb időszakot felölelő munka láttán talán nem túlzott elvárás ezt a dimenziót is figyelembe venni). Soltész István munkája a nevek különbözősége ellenére valójában statikus képet sugároz: a királynék lényege mindig csak a megfelelő származás és a családi teendők, elsősorban pedig a trónörökös világra hozatala maradt (még a történeti szempontból csekély fontossággal bíró, ám a szerző számára, úgy tűnik, fontos külső, azaz a királyné fizikumának „rekonstruálása” sem teszi változatossá a portrékat: minden királyné lényeges jellemzője – ahogy azt a sztereotipikus nőalakoknál is megszokhattuk – a szépség). A többi tevékenységet (egyházalapítások, azok jelentősége, az esetleges diplomáciai szerep s ennek jellemzői stb.) vagy akár a királyné udvarbeli helyzetét s ezáltal az udvar szerkezetét, működési mechanizmusait, illetve a király és királyné egymáshoz viszonyított szerepét nem vizsgálja.

A lehetséges elemzési szempontok felsorolása nem célja a jelen írásnak. Szükségese nek tartom azonban megemlíteni, milyen irányokból közelítették már meg eddig is a kérdést, bár Soltész István munkáját ezek, úgy tűnik, nem befolyásolták. Fügedi Erik, bár alapvetően későbbi kort tárgyalta, a 15. századi Magyarország hatalmasait vizsgálva érintette a királyné-koronázás szertartását.⁴ S bár elemzése több okból is (melyek közül csak egy a források szűkössége) igen felületes maradt, mégis néhány fontos adatot közül a szertartásról, amely valószínűleg már korábban is hasonlóképp folyhatott le; a királyné átöltöztetése, az imában említett ótestamentumi alakok (Sára, Rebeka, Eszter, Judit), valamint a használt koronázási jelvények szimbolikus jelentéseik mélyebb feltárása nélkül is utalnak a királyné vala-

miféle szerepére a királyságban. Ennek megragadása a középkori királynéi funkció további vizsgálatának egyik lehetséges iránya.

Egy másik szempont a Soltésznál meg lehetőségen egyoldalúan csak a pillanatnyi politikai érdekekre érzékeny dinasztikus kapcsolatok vizsgálata lehetne. A királynében a békét garantáló túszt látni (mint ahogy ezt Gizellára vonatkozóan kifejti) meglehetősen leegyszerűsítésnek tűnik számomra. Rejtve marad ugyanakkor egy másik fontos kutatási irány, a nőági leszármazásé, melynek feladata lehetne tisztázni az Árpádok házassági stratégiáját a királynék származását tekintve. A forrásként szinte egyedül megnevezett Wertner Mór-féle családtörténet olvastán ugyanis szembetűnő, hogy a magyar királyok előszeretettel választottak maguknak nőágon Árpád-házi elődökkel dicsekvő feleséget. A nőági leszármazás (amit a német-római császárságban „Tochterstämme” néven vizsgált Armin Wolf⁵) érdekes adalékokkal gazdagíthatja a magyar királyi dinasztia és családi kapcsolataira vonatkozó ismereteinket.

S egy utolsó szempont, mely segíthet a királyné szerepének megismerésében, s amelyet legújabban Zsoldos Attila kezdett behatóan tanulmányozni,⁶ a királynéi (és ezzel párhuzamosan a királyi) udvar felépítésének, kölcsönhatásainak feltárása lehet. A királynéi udvar a királyi udvarét másoló felépítése, illetve a kettő bizonyos mértékű „átjárhatósága” a két szereplő kötődését illusztrálja: ha a királynéi udvar bárói tisztségüket a király megbízása alapján kapták, a királyi hatalom (s a jelző alatt mindkét figura értendő) erősítése, a király egyfajta „megkettőződése” az eredmény. A két udvar mobilitásában megfigyelhető különbség pedig – azaz a királyi udvar viszonylagos mo-

⁵ Wolf, Armin: *The Family of Dynasties in Medieval Europe: Dynasties, Kingdoms and Tochterstämme*. Studies in Medieval and Renaissance History, 1991. Nr. 12, 185–260.

⁶ Zsoldos Attila: *A királyné udvara az Árpád-korban*. Századok, 2002. 2. sz., 267–302. (S ez az egyetlen cikk, amelyet Soltész István még nem ismerhetett.)

⁴ Fügedi Erik: „Uram, királyom...” A XV. századi Magyarország hatalmasai. Budapest, 1985.

bilitásával szemben a királynéi sokkal inkább állandónak tűnik, – számomra a két szereplő egymással ellentétes, ám egymást kiegészítő funkcióját fejezheti ki szimbolikus síkon.

Mindezen szempontok, melyek hiánya miatt a könyv valójában mégsem sorolható a nőtörténet tudományos teljesítményéhez, csupán illusztrálják a téma gazdagságát, valamint a nőtörténet törekvését: az új megközelítés ne eredményezzen egyfajta, a többi kutatási iránytól elzárt „ellen-történetet”, hanem azokat hol kiegészítve, hol vitatva gazdagítsa *ne csak* a nők történetét. Erre jó példa a francia királynő helyzetét vizsgáló munka, Fanny Cosandey kötete.

A Franciaország királynője. Szimbólum és hatalom címet viselő könyv e két szempont alapján elemzi nem a királynőket, hanem – s ez teszi igazán eredetivé francia viszonylatban is – a királyi méltóság nőnemű tagját, annak helyét, szerepét a monarchikus berendezkedésben, utóbbi kialakulásától az abszolutizmus kifejlődéséig. A kiegyensúlyozott szerkezetű munka hármastagolást javasol a probléma tanulmányozásához: első részében a jogi alapok elemzésével, azon belül is a királynők helyzetét alapvetően meghatározó száli törvény vizsgálataival indít. Nagy gondossággal térképezi fel a száli frank örökösödési „törvény” alkalmazásának „aktuálpolitikai” okait (az angol-francia viszony, majd a százéves háború katonai-politikai eseményei magyarázzák a nőági örökösödés lehetőségének francia szempontból szükségszerű tagadását), majd e törvény fejlődését követi végig a korabeli jogtudósok, teoretikusok királyi méltósággal foglalkozó munkái alapján. Arra a megállapításra jut, hogy az eredendően nem nőellenes száli frank örökösödési törvényt a körülmények összejátszása folytán értelmezik úgy, hogy kizárja a nőket a királyság egységének megtartása és a hatalom stabilitása megőrzése érdekében; idővel viszont a monarchikus berendezkedés alapvető építőköve lett, egyfajta öröktől létező, „alapvető” törvény, mely a (nőket függőségben tartó)

házassági szokásjog hatásával kiegészülve a királynők háttérbe szorítását eredményezte. Az elemzés azonban nem áll meg itt, hanem áttekinti, hogy ezzel együtt milyen jellegű hatalom illette meg, akár éppen ebből a hátrányból fakadóan, a francia királynőt. Ennek érdekében viszont azt vizsgálta, milyen feltételeknek kellett eleget tennie a címvel rendelkező hercegnőnek, azaz hogyan lett valakiből – a dinasztikus kapcsolatok, a politikai szükségletek, pillanatnyi érdekek függvényében – királynő (az Árpád-házi királynék történetében nyomokban találunk erre való utalást).

A származás, valamint a házasság antropológiai szempontokat (endogámia, csere) is felvonultató tárgyalását követően kerül sor a második részben a királyi szertartások elemzésére. A német-amerikai „ceremoniális iskola” (elsősorban Kantorowicz és Giesey) eredményeire is támaszkodva veszi górcső alá a királynőt (is) érintő szertartásokat. E ceremóniák, a szerző megállapítása szerint, alapvető fontosságú elemei a „királynővé válásnak”, illetve a királynői méltóságnak. Szimbolikus síkon kifejezői és továbbfejlesztői a mítikus alaptörvénynek, azaz a francia monarchia örökösödési rendjét kimondó száli törvénynek is: mind a koronázás, mind a királyi bevonulások (értve ezen a király, valamint a királynő „színre vitelét” egyaránt), mind a temetkezési szertartás a hatalomhoz való eltérő viszonyt és az abból származó különbségeket fejezik ki. Nagyon fontos és a tanulmány egyik erőssége is az, hogy a két szereplő helyzetét és az őket érintő szertartásokat párhuzamosan vizsgálja, azok dinamikus kölcsönhatásait is megragadva, így az összehasonlítás valóban új ismereteket nyújt mindkét szereplőre vonatkozóan.

A jogi alapok, valamint a szertartások vizsgálata alapján bontja ki a két szereplő közti alapvető különbséget. Míg a király a hatalomba beleszületik, a királynő házassága által lesz társ a hatalomban; magán-személyből így lép „közfunkcióba”, de előbbi jellegét élete végéig megőrzi, ugyanakkor közfunkcióját királyi férje halálával elvesztheti (ahogy az özvegy királynők ellátásának

szabályaiból, a hozomány és hitbér vizsgálátából kiderül). A hatalmat nem gyakorolhatja, hiszen nem is örökölheti (és házassági szerződése is utal a koronától való „idegenségére”: királyi férjével nem lehet vagyoni közösségben, hiszen utóbbinak magánvagyonra nincs, a korona birtokait pedig nem oszthatja meg). S bár ellentmondásosnak tűnik, de e hatalmat mégis továbbadja (ezért fontos saját származása is), azaz mégiscsak a hatalom középpontjában helyezkedik el. Ezért kenik fel a koronázási szertartás során, s így ő az egyetlen alattvaló, aki a királyi hatalom szakrális dimenziójában részesül, ugyanakkor a rítus terén megfigyelhető különbségek (bizonyos elemek hiánya, illetve az időbeli eltérések) mutatják, hogy bár méltóság tekintetében nem marad el a királytól, a kormányzás, a hatalom gyakorlásának feladatából kizárják.

Mégsem állítható, hogy a királynőnek ne lett volna szerepe a 15–18. századi Franciaországban, s Cosandey ezt a szerepet többek közt a királyi bevonulások szimbolikájának megfejtése alapján bontja ki. A béke és az anyaság képeivel köszöntött uralkodófeleséget a monarchián belüli stabilitás fontos részének tekintették, közvetítő-közbenjáró szerepe (a király és a nép között), valamint a hangsúlyos reprezentáló szerep nyíltan megjelenik az üdvözlő ceremóniák tematikájában. Végezetül a harmadik vizsgált szertartás, a királynői temetkezés, melyet szintén a királyság és a méltóság kinyilvánítása szempontjából értelmez a szerző, a két királyi személy közti alapvető különbség egy másik intézményes aspektusát teszi nyilvánvalóvá. A trónutódlás azonnalisága, melyet a „Meghalt a király, éljen a király!” formula fejez ki szemléletesen, a dinasztia állandóságát biztosítja, amely bizonyos értelemben megint csak független a királynő személyétől. A királynő méltósága elenyészik az azt viselő személy halálával, kontinuitás az uralkodói méltóságban van. Mégis, királynő is részesülhet olyan temetési ceremóniában, amely szerkezetét tekintve megegyezik az uralkodónak kijáró szertartásával. Példaként a szerző Anne de Bre-

tagne temetését (1514) elemzi, bemutatva egyben a ceremóniák és a politika összefonódását is. Anne esetében ugyanis a hercegi birtok, Bretagne bekebelezésére irányuló francia törekvések szükségessé tették, hogy a francia királynőként elhunyt hercegnőt elsősorban mint a francia monarchia tagját jelenítsék meg; így a francia ceremónia nyelvén a megszűnő királynői kontinuitás a birtok önállóságának végét is jelentette. E konkrét példán keresztül tetten érhető a politika hatása a szertartásrendre, amely mint eszköz a későbbiekben maga is visszahat a politika alakulására.

A királynő részvétele a monarchikus berendezkedésben a szertartások értelmezése után tagadhatatlan, ugyanakkor azok jelentése az események, kialakulásuk körülményei alapos vizsgálatának köszönhetően történeti szempontból teljesen tartható, esetlegességről szó sincs. A szertartások retorikájának időbeli megragadása, az apró változásokra érzékeny elemzés segíti azt is, hogy a monarchikus berendezkedés abszolutizmus felé induló fejlődését a kezdetektől, a király és a királynő egymáshoz való viszonyának átalakulásán keresztül kövesse végig az olvasó. Így válik érthetővé, honnan származik az a közkeletű (és történészek által eddig általában elfogadott) kép, amely Soltész István könyve lapjain is felbukkant, s amely szerint a királynő külön gyakorlatilag csak anyaszerepben jelenik meg. Az abszolút monarcha képének kifejlődésével a királynő alakja háttérbe szorul, mivel beleolvad az uralkodó alakjába; így a „király” a 17. századtól kezdve magában foglalja a „királynőt” is. Ez vezette arra a történetírókat, hogy „kihagyják” a történelemből; a tanulmány érdeme, hogy e hiányosság okait is feltárja, nem csak megállapít és ítélkezik.

A kötet harmadik (már kevésbé világosan szerkesztett) részében Cosandey az abszolutizmus alakulását és ezzel kapcsolatban a szuverenitás, méltóság új értelmezésével járó következményeket vizsgálja a királynő szemszögéből. Megállapítja, hogy míg a nő szereplő valóban egyre inkább ki-szorult a szuverén hatalomból, a királynői

cím méltósága erősödött. Ily módon az özvegy királynők helyzete tisztázódott: a királyi méltóság fénye az uralkodó halála után is beragyogja azt, aki életében társa volt a monarchia csúcsán. Ugyanakkor az abszolutizmus uralkodó-kultusza és új uralkodó-ideálja, melyet a Krisztussal vont párhuzam alapján rajzolnak meg, erőteljesen befolyásolja a királynő képét is: a Szűz Máriával való összehasonlítás nagy jelentőségű lesz a régenség tekintetében. A királynő párhuzamba állítása égi „megfelelőjével”, Szűz Máriával ugyanis nemcsak az anya-motívum erősödését hozza magával, hanem a két uralkodó (elhunyt apa és trónra lépő fia) közti összekötő kapocs szerep hangsúlyozását is. Márpedig elsősorban ez teszi lehetővé, hogy a trónra lépő király kiskorúsága esetében az anyakirálynő kapja meg a régens szerepét, azaz a dinasztikus átmenet biztosításának feladata „természetesen” reáharul. Ez tehát az a magyarázat, ami a hatalmi szimbolika felfejtése nyomán a paradoxnak tűnő helyzet, azaz a hatalomból kiszoruló királynők régenségére adható.

A harmadik rész igazi érdekessége azonban egy másik, az előbbieket a szó legszorosabb értelmében illusztráló forrástípus, a királynői rezidencia, a Luxemburg-palota freskóinak elemzése, azaz a királynői reprezentáció egyik sajátos megvalósulási formájának bemutatása. A Rubens festette ciklus *ikonológiai* elemzése a francia történetírás egyik olyan új eszközére támaszkodik, melynek lehetőségeit mindezidáig jobbra a középkor szakértői aknázták ki. A műalkotások egy adott rendszer (itt: a freskóciklus) részeként való megragadása (kontextualitás) olyan információtöbbletet biztosít, amely az egyenkénti elemzés során elsikkadhat. A művészeti program mögött felsejlő politikai program a jogtudósok által kidolgozott elméleti alapra épül, s a királyi méltóság királynő (e konkrét esetben Medici Mária) általi képviselését hangsúlyozza. A megrendelő szándéka szerint elkészült mű a királynőt életének egymást követő szakaszaiban (hercegnő, uralkodó királynő, özvegy királynő), de mindig dicsőségekben és a monarchia

alapvető fontosságú szereplőjeként jeleníti meg. Az elemzés azért is jelentős, mert gyakorlati példával egészíti ki a (talán túlzottan is) teoretikus művekre épített tanulmányt. A királynők önreprezentálása, azaz annak vizsgálata (részükről), hogy mennyire tudatosan jelent meg az elmélet a gyakorlatban, sokat elárul a királynők felkészültségéről, illetve politikai mozgásterükről. Véleményem szerint ezt az irányt érdemes lett volna bővebben feldolgozni a harmadik részben, ellenőrizve ezáltal az elméleti fejtegetések hatását, de a tanulmány megelégedett az (egyébként szellemes és újszerű) illusztrációval.

Végezetül a francia királynőkkel kapcsolatban érdemes megjegyezni: Fanny Cosan-dey tanulmánya jól mutatja, milyen lehetséges szempontok szerint és milyen változatos idősíkokon vizsgálható a kérdés, a források (relatív) szegényessége ellenére is. A monarchia jogi és intézményi kereteinek megszilárdulását (mint a száli frank törvény beillesztését és a trónutódlás azonnaliságát kimondó elv formálódását) a „hosszú időtartam” síkjába helyezi, de nem feledkezik meg az ezeket befolyásoló pillanatnyi érdekek, események („rövid időtartam”) tanulmányozásáról sem. Ezek kölcsönhatását a szerző tartások mint a két idősíkhöz egyaránt köthető vizsgálati anyag alakulásában ragadja meg legtisztábban. Véleményem szerint a nőtörténet szempontjából ez az eljárás alapvető, hatékonysága e tanulmányban is megmutatkozik: a (király)nők helyzete a hosszú folyamatok és az azonnali politikai szükségszerűség egymásrahatásában alakul, épp ezért mindkét összetevőt a lehető legnagyobb mértékben figyelembe kell venni a történeti valóság teljes megragadása érdekében. Ez a módszer lehetővé teszi a változó tényezők pontos megfigyelését, a nők kiragadását az „időtlen”, statikus és ebből fakadóan „történetietlen” szférából, ugyanakkor nem esik az alapvető, meghatározó fontosságú folyamatok tagadásának hibájába. A magyar királynők történetének feldolgozása számomra is leginkább ebben az irányban képzelhető el, felhasználva egyébként az eddigi részle-

ges kutatások, valamint az újabban megindult vizsgálatok eredményeit. S bár a magyar középkor forrásanyaga összehasonlíthatatlanul szegényesebb, mint az újkori Franciaországé, az említett tanulmányok is mutatják, hogy van lehetőség hasonló, újszerű és összetett szempontrendszer kidol-

gozására, melynek alapján valóban megtudható, mit jelentett királynőnek lenni, és milyen szerepet kaphattak ők a középkori magyar királyság történetében.

Lakatos Ágnes

Enciklopédia az Óperencián túlról

Medieval Germany: An Encyclopedia

Ed.: John M. Jeep

Garland: New York–London, 2001.

XXXVII + 928.

A Garland Kiadó 1993-ban új sorozatot indított, amely a középkori Európa régióit mutatja be enciklopédikus formában. A Skandináviára vonatkozó kötet után Franciaország (1995), majd Anglia (1998) következett, 2001-ben pedig megjelent az a kötet, amely a német és a holland nyelvű területekkel foglalkozó kutatások eredményeit tárja az érdeklődő, nem kizárólag szakmai közönség elé.

Az enciklopédia szerkesztője John M. Jeep; a több mint kétszáz szerző zömmel amerikai, de részt vettek a munkában európai egyetemek kutatói is.

A kötet nem olyan részletes, mint a régióval foglalkozó történések számára megkerülhetetlen *Lexikon des Mittelalters*, inkább a legújabb kutatási eredményeket összefoglaló, informatív, átfogó művet vehet kezébe az olvasó. Az enciklopédia 846 oldalon 647 szócikket tartalmaz. A tájékozdást segíti, hogy a kötet elején, a szócikkek alfabetikus felsorolása mellett egy tematikus lista is található, ez azonban nem tökéletes. A 65. oldalon olvasható *Birth, Marriage, Burial* (Születés, házasság, temetés) szócikk például hiányzik belőle, így az egyes témákon belüli pontos tájékozódás érdekében is célszerűbb a 847–928. oldalig terjedő, valóban alapos indexet használni.

Az egyes szócikkek világos, tömör – egy-két bekezdéstől húsz oldalig terjedő – összefoglalót nyújtanak az adott témáról, utalva a folyamatban lévő kutatásokra is. Ezt rövid bibliográfia követi, túlnyomórészt angol nyelvű művekkel, majd a kereszthivatkozások (see also), amelyek a kapcsolódó szócikkekre irányítják a figyelmet. Ez fel-

tétlenül nagy segítséget jelent az alaposabb tájékozódásban, az index használatát azonban nem helyettesíti, mivel gyakran inkább a témához lazábban kapcsolódó szócikkekhez vezet, nem pedig az ugyanarra a területre vonatkozó egyéb összefoglalásokhoz. A már említett *Birth, Marriage, Burial* szócikk kereszthivatkozásai között például a „család” mellett a „kölni érsekség”, a „miniszteriálisok”, a „száliak”, „Speyer”, a „Welfek” és „Wolfram von Eschenbach” található, ugyanakkor a *Women* (Nők) vagy a *Marriage and Divorce* (Házasság és válás) szócikkekre a szerkesztők nem utaltak.

A kötetet számos jó minőségű fekete-fehér felvétel illusztrálja, meglepő azonban, hogy csak három térkép található benne. Az első a kora középkori állapotot mutatja a verduni szerződés után, a második a Staufok területeit az érett középkorban, a harmadik pedig – már inkább az újkor kezdetén – V. Károly birodalmát. Mindhárom térkép – a nem európai olvasóra gondolva – az Európán belüli geopolitikai viszonyokat érzékelteti, így jól követhetők a területi változások; az első két térkép esetében azonban, de különösen a másodiknál talán hasznosabb lett volna a kisebb területekre koncentráció, ám részletesebb megközelítés. Ezen kívül a tárgyalt körülbelül ezer esztendő eseményei, változásai és az érintett terület nagysága is indokolta volna, hogy több térkép is az olvasó rendelkezésére álljon, például a germán törzsek vándorlásáról, az egyházszervezet kiépüléséről vagy akár a Hanzáról.

Az enciklopédia bemutatja a régió legjelentősebb személyiségeit, legfontosabb településeit és eseményeit, művészeti alkotásait, technikai és kulturális fejlődését. A szócikkek tematikus listája is jelzi, hogy elsősorban azok számára lehet hasznos kézikönyv, akik nem a politikatörténet, hanem a mindennapi élet, a társadalom, a mentali-

tástörténet felől kívánnak közelíteni a középkor világához. Az enciklopédia felépítését, szemléletmódját a *Women* (Nők) szócikkből kiindulva mutatom be.

A középkori források inkább az uralkodó ideológia nőfogalmáról, mintsem konkrét nőkről szólnak. A teológusok szemében a nő ambivalens lény: Évaként a bűn forrása, Máriaként út a megváltáshoz. A szentek életrajzírói szerint a nő eleve hajlamos a bűnre, sokkal inkább, mint a férfi, ám éppen ezért kiválóbb is az, aki közülük szentté válhat. A természettudósok a férfi felsőbbrendűségét hangsúlyozva a női test tökéletlenségéről szóltak. Az irodalmi alkotások nőképe árnyaltabb; a nőiség már nem kifejezetten negatív fogalom, az egyes nőalakok itt akár eszményi lények is lehetnek, akik hódolóikat – lovagokat, udvari költöket – az erény új magaslataira emelik.

A nőkről alkotott negatív kép, amely már a Bibliában is megmutatkozik, a zsidó-keresztény felfogásból fakadó. Pál apostol szerint a nő alárendeltje a férfinak, ez indokolja számára a nyilvános beszéd és tanítás tilalmát. Szent Ágoston arról értekezett, hogy a nőnek a természet rendjének engedelmeskedve szolgálnia kell a férfit. Ebből a téziséből kiindulva a 12. század közepén a kánonjogba is bekerült a nők alárendeltségének tétele, amelyet Aquinói Szent Tamás – Arisztotelész tanainak felhasználásával – a következő században tudományos síkra helyezett.

Az egyházi szerzők által megrajzolt képpel ellentétben az udvari költészet (Minnesang) megközelíthetetlen, büszke hölgye – többnyire a költő patrónusának hitvese – a szépség és az erények megtestesítője, a tökéletesség forrása. Német nyelvterületen népszerűek voltak azok a dalok, amelyekben nők szólnak a szerelmükről, így a francia udvarban született szerelmi líra erre a hagyományra támaszkodva, e mellett létezve itt is gyorsan elterjedt.

A klasszikus Minnesang alkotóival szemben (például Reinmar der Alte, Heinrich von Morungen) Walther von der Vogel-

weide nőalakjai kevésbé eszményiek, ám annál valóságosabbak, ahogyan az udvari epika női szereplői is valóságghűbbek azáltal, hogy nemcsak erényeik, hanem veszélyes természetük is kidomborodik a művekben. Hartmann von Aue gyönyörű, erényes és érzékeny nőkről ír, akik azonban olykor megszegték a nemekre vonatkozó szabályokat. Regényeiben a szerelem a házasság keretein belül teljeseedik be, ám a harmóniát megbontja a nőiség elfogadott sémáival szembekeululó nő, aki szégyent hoz a férfira. Ekkor sem válik azonban negatív figurává, hiszen ő lesz a becsület visszaszerzésének eszköze is.

Az erős nőkről szóló leírások kétértelműek, de legalábbis tartózkodóak. A Nibelung-ének Brünhildájának fizikai ereje a hitvesi ágyban végül megtörik, a késő középkor elbeszéléseiben pedig az erős nők általában zsémbes feleségek vagy anyák, figyelemre méltó kivételt csak a hölgyek lovagi tornájáról író névtelen szerző műve jelent.

A korabeli forrásokból kitűnik, hogy bár a nők alárendelt szerepet játszottak, nem voltak passzívok. A krónikák befolyásos és karizmatikus királynékról tudósítanak, az egyházi iratokból, adóösszeírásokból és végrendeletekből pedig kiolvasható, hogy a nők a társadalom minden szintjén aktívok voltak. Az irodalomban sem csak modellként voltak jelen, hanem alkotóként is. Míg Franciaországban a hölgyek egy kis csoportja az udvari költészethez, illetve Marie de France révén a regény műfajához járult hozzá szerzőként, addig német nyelvterületen a női írók vallásos műveket alkottak. A 10. században Gandersheimi Hrosvita az erényekről és a szentekről írt környezete épülésére, a 12–14. századi látomásirodalom szerzői között pedig egyaránt találunk a kolostorok falai között, illetve azokon kívül élő nőket is. Bingeni Hildegard benedekrendi apátnőt maga a pápa hatalmazta fel arra, hogy írjon és tanítson; az első német nyelven alkotó nő pedig a magdeburgi begina, Mechthild volt. A művek tájékoztatnak arról is, milyenek látták a középkori írónők társadalmi nemü-

ket és a hierarchikus hatalmi struktúrákban elfoglalt helyüket.

Nagyon kevés kivételtől eltekintve a nők szerzőként és irodalmi művek szereplőiként is a nemesség soraiból kerültek ki, míg a többséget a mindennapok nagyon is konkrét, de kevésbé maradandó foglalatosságai kötötték le. A folyamatban lévő, parasztaszszonyokra, városokban élő nőkre, özvegyekre vonatkozó kutatások nyomán egyre élesebb kép rajzolódik ki az átlagos nők társadalmi szerepvállalásáról is, amely a gyerekszüléstől és a férj szolgálatától a gyógyításig vagy önálló gazdasági tevékenység folytatásáig terjedt.

A Sara S. Poor által jegyzett szócikket követő bibliográfia tizenhárom művet tartalmaz. A szócikkhez kapcsolódó huszonhárom kereszthivatkozás többsége irodalmi művekre, illetve szerzőkre vonatkozik, a társadalom szerkezetének és működésének megismeréséhez a *Marriage and Divorce* szócikk visz közelebb. Az alábbiakban erre érdemes kitérni.

A középfelnémet *ê* (ma: Ehe) szó eredeti jelentése jog. A kifejezés az ezredfordulót követően bővült új jelentésekkel, s csak a 13. századtól jelöli a házasság intézményét. A korai germán jog a házasság három formáját ismerte. A *Muntehe* (Munt=atya vagy földesúri hatalom) abból a feltevésből származik, hogy a nők nem képesek önállóan, függetlenül élni, ezért állandóan gyámkodni kell fölöttük, először az apának, majd a férjnek. A házasságkötés tulajdonképpen a nő fölötti hatalmi jogok átruházása volt, amely két nyilvános tranzakció keretében ment végbe: az első az eljegyzés, amikor a vőlegény ajándékkal kárpótolta a menyasszony családját (ez a 12. századtól az arát illette), majd a lakodalom, amikor a lányt rokonai új otthonához kísérték, s átadták férjének, aki a házasság elhálása utáni reggelen ajándékkal (*Morgengabe*) ismerte el törvényes feleségének.

A *Kebsehe* (Keb=ágyasság) azt jelentette, hogy egy szabad férfi szolgálja vagy rab-szolgái közül választott magának élettársat, míg a *Friedelehe* (*Friedel*= kedves, szerető)

akkor jött létre, ha a nő eltérő társadalmi helyzete miatt nem csatlakozhatott a férfi családjához. Egyes kutatók szerint ez utóbbi bizonyos fokú (anyagi) függetlenséget is jelentett a nő számára.

A házasság ezen formái nem voltak egyformán elterjedtek a középkori Németországban, a jogtörténeti kutatások számos olyan konfliktust tártak fel, amelyek a különböző rétegek és régiók eltérő házassági szokásaiból fakadtak. Az egységesítés a 12. században kezdődött, amikor az egyház a nőrablást, a tisztán politikai célú házasságot, az ágyasságot és a *Friedelehe* gyakorlatát elutasítva a házasságkötés helyszínéül a templomot jelölte ki. Az immár szentségnek minősülő házasság a felek kölcsönös beleegyezésén alapult, mintájául Mária és József házassága szolgált. A 13. század vallási megújulása az intézmény spirituális jellegének előtérbe kerülését eredményezte: az evilági házasságot elutasító vallásos nők Krisztus jegyesének tekintették magukat, egyes házaspárok pedig vállalták, hogy önmegtartóztató életet élnek.

Az egyház a házasság kizárólagosságát és élethossziglani voltát hangsúlyozta, s elutasította mind a poligámiát, mind a válást. Az utóbbira azonban mégis volt lehetőség, ha a házasságot nem mindkét fél beleegyezésével kötötték, impotencia miatt nem hálalták el, a feleket túl szoros rokoni szálak kötötték össze, egyikük már házasságban élt, illetve zsidó vagy pogány volt. Házasságtörés vagy egyéb súlyos bűn esetén is kérhették a különélés engedélyezését, e téren azonban inkább a férfiak jártak sikerrel. Az újraházasodás különösen a nemességen belül volt gyakori, bár a kánonjog tiltotta azt, amíg az előző házastárs meg nem halt.

Az ideális házasságról alkotott felfogást híven közvetítik az irodalmi művek is. Izolda és Marke király házassága nem boldog, mert nem egyetértésből és szeretetből fakadt, hanem politikai célok motiválták, de romlást hoz Trisztán és Izolda szerelme is, mivel a házasság keretein kívül teljesedett be. A *Nibelung-ének* csalással létrejött frigye halált szül, és a birodalom bukásának

okozójává is válik. A válással kevesebb irodalmi mű foglalkozik, de a Parzivalban akad rá példa: Gahmuret elhagyja feleségét, aki nem keresztény.

A házasság intézményéről a „család” és a már említett „születés, házasság, temetés” szócikkek nyújtanak további információkat.

A *Medieval Germany* az átlagolvasót szem előtt tartva készült, egyenletes színvonalú munka. A bemutatott két szócikk arról

tanúskodik, hogy az enciklopédia jól használható kézikönyve lehet azoknak a történészeknek is, akiknek az Óperencián (Ober-Enns) túli német nyelvű területek történelmével foglalkozva egy-egy kérdést illetően tartalmas és lényegre törő összefoglalókra van szükségük.

Tamási-Tóth Zsuzsa

A középkori Anglia enciklopédiája

Medieval England: An Encyclopedia

Ed.: Paul E. Szarmach

M. Teresa Tavormina

Joel T. Rosenthal

Ass. Ed.: Catherine E. Karkov

Peter M. Lefferts

Elizabeth Parker McLachlan

Garland, New York & London, 1998.

LXIV + 882.

A középkori Anglia enciklopédiája a harmadik kötete a Garland Kiadó új könyvsorozatának, amely a középkori európai országok történetének és kulturális kölcsönhatásainak kutatási eredményeit ismerteti enciklopédikus formában. Az enciklopédia részletesen mutatja be a középkori Anglia társadalmát és kultúráját az angolszász periódus kezdetétől (449) a Tudor-dinasztia hatalomra kerülését (1485) követően a 16. század fordulójáig. A szerkesztők úgy állították össze a szócikkeket, hogy mind a szakértő kutatók, mind a téma iránt érdeklődő olvasók eredményesen tudják használni.

A kötetet Paul E. Szarmach, M. Teresa Tavormina és Joel T. Rosenthal szerkesztették, a társszerkesztők Catherine E. Karkov, Peter M. Lefferts és Elizabeth Parker McLachlan voltak. A szerkesztők munkáját egy háromszáztizenkettő főből álló nemzetközi – briteket, észak-amerikaiakat, európaiakat, ausztráliaiakat, új-zélandiakat, jordániaiakat és japánokat magában foglaló – kutatócsoport segítette.

Az enciklopédia elején található az angol uralkodók és érsekek haszonnal forgatható adattára, ezt követően a 708 címszó, amelyek terjedelme 832 oldal, majd az index, 833–882. oldal. A szerkesztők a címszavak témáihoz fűződő gazdag illusztrációkkal – 19 térképpel, 2 geneológiai táblázattal, 1 grafikonnal, 81 fényképpel, 66 grafikus ábrával és 7 rajzzal – látták el a kötetet.

A címszavakról általánosan elmondható, hogy rövid, tömör, széles körű, ténymegalapító vagy értelmező leírás jellemzi őket, amelyek terjedelme az adott témától függően 12 sorostól 4 oldalas hosszúságig változik. A szócikk alatt találjuk a szerző (ritkábban szerzők) nevét, ezt követi a bibliográfia, amely a témához kapcsolódó, bővebb információt tartalmazó szakirodalmat tünteti fel, majd befejezésül található a keresztutalás (*See also*), amely a témához szorosán kapcsolódó szócikkeket sorolja fel. Hatékony segítséget nyújt a könyv végén fellelhető index, amely megadja a keresett címszó témájával bármiféle összefüggésben álló szócikkek oldalszámát.

A kötet tartalmáról kijelenthető, hogy a minden területet átfogó és harmonikus struktúrának köszönhetően megfelel a modern kutatási irányzatok, leginkább a társadalom- és kultúrtörténet elvárásainak. Gazdag kép tárul a kutatók és az érdeklődők elé a középkori Anglia művészetéről, építészetéről, irodalmáról, törvényeiről, királyairól, érsekeiről, polgáiról, kereskedelméről és háborúiról. Az enciklopédia beszámol Anglia Walesszel, Skóciával, Írországgal, Franciaországgal és Skandináviával, valamint az egész középkori világot egységessé tevő kereszténységgel fennálló kapcsolatáról.

Anglia középkori története két nagy szakzra osztható: az első angolszász (449–1066), a második a normann hódítás utáni periódus (1066–1485), amit jelen munka is figyelembe vesz.

Az enciklopédia szerkezeti felépítését a városokról (*Boroughs, Towns and Urban Life*) és azok társadalmáról szóló szócikkek keretén keresztül ismertetem.

A *Boroughs* címszó szövege ugyancsak a már fentebb említett két periódusra van osztva: az angolszászra és a hódítás utánira. Ez a szócikk azon ritkább esetek egyike, amit két szerző írt. Az angolszász részt Ale-

xander R. Rumble, a hódítás utáni részt Vanessa A. Harding készítette. A szerzők neve után következik a bibliográfia, majd végül a keresztutalások: *Burghal Hidage*, a *Fair and Market*, a *Guilds* és a *Towns*.

Az angolszász korszakra vonatkozó részből az írásos és tárgyi emlékek alapján megtudható, hogy az 1066 előtt *borough*-nak nevezett települések különböző eredetűek és méretűek voltak, valamint eltérő feladatokat láttak el. A védelmi feladatokat ellátó településeket az angolszászok *burh*-nak (erődnek) nevezték, de ezek az erődök már az angolszász kor előtt is fennálltak (pl.: Cissbury, Badbury, Cadbury). A másik település típust a korai kolostorok képviselik, feltételezhetően ezek a települések is rendelkeztek kőépítményekkel a harcok elleni védekezés céljából (pl.: Malmesbury, Tetbury). A Nagy Alfréd korában készült hadi összeírásból (*Burghal Hidage*) megtudható, hogy az ott felsorolt 33 *burh* közé számolták a római korban alapított városokat (pl.: Bath, Winchester), a római és vas-kori erődöket (pl.: Portchester, Chisbury), a már létező angolszász kereskedelmi vagy királyi központokat (pl.: Langport, Wilton), valamint az új, Alfréd által alapított erődítményeket, melyek a viking veszély elhárítására épültek Wessexben (pl.: Sashes, Burpham). Az Alfréd korabeli *burhok* elsődlegesen védelmi céllal épültek, ellentétben azokkal a megerősített helyekkel, amelyek támadások kiindulópontjaként szolgáltak a Danelaw területen (Derby, Leicester, Lincoln, Nottingham, Stamford) a vikingek számára. Innen vezették az angolszász uralkodók a 10. század elején a Midlands visszafoglalását célzó hadjárataikat (Hertford, Buckingham, Warwick). Az ilyen támadó *burhok* gyakran lettek királyi igazgatási központok, amelyek neve a nekik alárendelt vidékek vagy *shire* elnevezésében is tükröződött (pl.: Hertfordshire, Derbyshire, Warwickshire). Mindezek a támadó *burhok* és a fennmaradt Alfréd-kori *burhok* a királyi birtok részét képezték, és a királyi megbízottak (*royal official* vagy *reeve*) ellenőrzése alatt álltak.

A király privilégiumokat adományozott a kereskedelemmel foglalkozó kikötővárosoknak (*port*), így azok piactartási joggal rendelkeztek. Gyakran jöttek létre *burhok* a bányák mellett is. Ezeknek a városoknak pénzverő és vámszedő helyeik voltak, így királyi támogatásban részesült a városi kereskedelem és a kézművesipar. A 10. század közepétől a *borough*-k lakói külön városi bíróságoknak voltak alárendelve, amelyek évente háromszor ülésseztek. A szócikk kitér a *borough*-k területén természetesen különféle növényekre is. A továbbiakban megtudjuk, hogy a 11. századra már megjelentek a városi törvények, amelyek betartásával helyenként a *lawman*ek foglalkoztak (pl.: Cambridge, Stamford), míg más városokban (pl.: Canterbury, Winchester) melyek jogilag szintén *borough*-k voltak, a kereskedők csak gildékbe tömörültek kölcsönös gazdasági és jogi védelmükre. A Domesday Book kimutatása szerint a lakosság 10%-a élt a *borough*-ban vagy városi településeken, melyeknek száma 112 körül volt. Ezek a városok különböző méretűek voltak, és a kereskedelmi funkciójuk különböztette meg őket a vidéki településektől.

A szócikk második része a hódítás utáni időszak *borough*-it tárgyalja, meghatározva azt, hogy 1066 után a *borough* és a *town* állandó emberi településre használatos fogalom, melynek lakói közös társadalmi egyiséget képviselnek, kereskedelemmel és kézművességgel foglalkoznak. A *borough* speciális jellegzetessége az, hogy lakói szabadon örökíthették földbirtokukat (*burgage tenure*), amely sajátosság még nem figyelhető meg az angolszász *burhok*nál. A legtöbb *borough*-t a királyok alapították, de voltak egyházi és laikus alapításúak is. A *borough*-k adományozásának virágkora a 12–13. században volt, amiről a nagy számban fennmaradt oklevelek tanúskodnak: ezek szerint 1300-ban a 609 ismert középkori *borough*-nak már a 80%-a létezett. A *borough*-k általában rendelkeztek piactartás, (néhány város estében vásártartás), valamint hídvámok és helypénzek szedésének jogával. A *borough* alapítása általában ma-

gában foglalta a városi telkeket, amelyek tulajdonosait városi polgároknak (*burgesses*) nevezték. A szabadon örökíthető földbirtokok tulajdonosai mentesültek a termény- és a munkajáradékok alól, mivel ezek a földbirtokosok szabad polgárok voltak, így ők uruknak fix bérleti díjat fizettek.

A *borough* jogállás és az új *borough* alapítása a lordnak is és a bérlőnek is előnyöket kínált. A lord hasznot remélt a bérleti díjakból, vámokból, piaci illetékekből és a kereskedelmi ügyekkel foglalkozó bíróság bevételeiből. A *borough* alapítása úgy is tekinthető, mint egy idegen és ellenséges társadalom civilizálása és átstrukturálása, erre a legjobb példa I. Edvárd király (1272–1307) észak-walesi *borough*-alapítása.

A *borough* megnevezés a települések széles skáláját foglalja magában: a vidéki városoktól (*county towns*) kezdve a *cathedral city*ken keresztül egészen olyan helyekig, amelyeknek nagysága nem haladta meg a többezer fős lakossággal rendelkező nagyobb falvakét. A késő középkorban az adózás szempontjából a gazdagabb városok számítottak *borough*-nak, mivel tizenötöd helyett tizedet fizettek, de csak kevesebb, mint felük küldhetett képviselőket a parlamentbe. Angliában a *borough*-k területileg egyenlőtlenül oszlottak meg, a legmagasabb koncentrációjuk az ország déli részén található, ahol, szemben az északi résszel nagyobb volt a városok népessége, és a gazdasági fejlődés is gyorsabb ütemben zajlott.

Áttérve a *Town*-ok szócikkre, megtudhatjuk belőle, hogy a középkori nyugat-európai városokhoz viszonyítva az angliai *town*-ok szerény méretűek például London, Anglia legnagyobb kereskedelmi városa 1500-ban 50–65 ezer fős lakossággal rendelkezett. Jelentős városnak számított még York, Bristol, Norwich, Exeter és Newcastle, melyeknek lakossága 5–10 ezer főre tehető. Maximálisan 6–700-ra becsülhető az 1500 főnél kevesebb lakossággal rendelkező városok száma.

A 13. század végétől vége szakadt a városi fellendülésnek, a hűvösebb éghajlat, háborúk, pestis következtében jelentősen

csökkent a városok népessége. 1350-ben voltak olyan városok, amelyek népességének akár a harmad része is elpusztult. A népesség létszámát ugyanakkor a vidékről bevándorlók gyarapították, s ennek következtében ismét fellendült a kereskedelem és a kézművesség. A 15. század első felére újra virágzásnak indult a városok gazdasági élete.

A *Fairs and Markets* szócikkből tágabb képet kapunk a városok kereskedelmi színhelyéül szolgáló vásárokról és piacokról. A vásárok és a piacok közötti fő különbség az, hogy a vásárok általában nagy vagy nemzetközi méretűek és ritka, de hosszú ideig tartó események színhelyei voltak, szemben a piacokkal, melyek kis méretűek, csak a helyi igényeket elégítették ki, és gyakran, de rövid ideig tartottak. A piac- és vásártartás jogát királyi kiváltságlevél szavatolta, s bírsággal sújtotta azokat, akik megvámolták a vásárlókat vagy az árusokat. A kereskedelem biztonságát, a vitás kérdések tisztázását (pl.: áruszállítás, kiszolgálás) a kereskedelmi törvények garantálták. A 12. század vége és a 13. század eleje volt a vásártartások virágkora. A vásárokat általában évente három napig tartották a helyi szent ünnepnapján. A nagybani kereskedelem helyszínei a nemzetközi vásárok voltak, közülük a legfontosabbakat Stamfordban, St. Ivesben és Winchesterben rendezték. Ezek többnyire négy hétig tartottak, és vonzották az észak-európai nagykereskedőket. Az ilyen vásárok egyik legkeresettebb árucikke volt az angol gyapjú. A 13. század végén a vásárok elveszítették jelentőségüket, amelynek okai a textiliparban történt technikai fejlődésben, Flandria és Franciaország közötti gazdasági rivalizálásban, valamint London kereskedelmi szerepének növekedésében kereshető, így a hangsúly áthelyeződött a helyi kereskedelemre.

A város piaca, ellentétben a vásárokkal, a helyi lakosságot látta el élelmiszerekkel és különböző háztartási cikkekkkel. A piacokat általában hetente, de a nagyobb városokban olykor hetente háromszor tartották, sőt Londonban a hét hat napján volt piac. Megfigyelhető, hogy a város gondoskodott arról,

hogy megóvja a kereskedőket és árucikkiket az időjárás változásától, ezért piaccsarnokot épített, valamint kibérelte a piactérrel határos üzleteket és raktárakat.

A városok társadalmát erősen meghatározták a különféle érdekvédelmi szervezetek és testvériségek (*fraternity*), amelyekről a *Guilds* kezdetű címszó ad részletes tájékoztatást. Ennek értelmében a gildék és a testvériségek az azonos foglalkozású személyeket, a polgárokat tömörítő, elsősorban önkéntes alapon létesült társulások, amelyek aktívan részt vettek a város gazdasági, társadalmi, politikai és vallási életében.

Az első gildék már az angolszász időkben megalakultak, és közreműködtek a politikai életben, a közrendet felügyelték. Később a gildékhez hasonlóan szerveződtek meg a vallási testvériségek, melyek tagjai általában világi személyek voltak, akik szociális szolgálatokat láttak el, vagy imádkoztak. Központjuk általában a plébániatemplom (*parish church*), ritkábban a székesegyház (*cathedral*) volt. A *fraternity*ek kevés földbirtokkal rendelkeztek, alamizsnát gyűjtöttek, és ebből az összegből finanszírozták elhunyt tagjaik temetését, valamint segélyezték a bajba jutott testvéreiket.

A vallási társulatokhoz hasonlóan jöttek létre a kereskedők és kézművesek gildéi, amelyek a gazdasági szükségszerűség hatá-

sára szerveződtek meg, szigorú viselkedési és minőségi szabályokat írva elő tagjaik részére. Néhány gilde megkapta a királyi kiváltságlevelet, amely megerősítette hatalmukat és irányító tevékenységüket.

A 14. század végén jelentős politikai szerepet töltöttek be a kézműves gildék. Megerősödésükre jó példát szolgáltat London, ahol rövid ideig (1376–1384) ezen gildék választótestületeit a Városi Tanács (*Common Council*) választotta meg. Később képviselőik részt vettek a városi gyűléseken, ahol megválasztották a városi előljárót, a *mayort*. Néhány vidéki városban az is előfordult, hogy a kézművesek magukhoz ragadták a város irányítását.

A kézműves gildéknek a város kulturális életében betöltött szerepük tipikus formája az volt, hogy részt vettek ünnepi felvonulásokon, így például az úrnapi körmeneten, a király bevonulásán vagy a város előljárójának felvonulásán. Számukat tekintve a 15. század elején Londonban már több mint 1200 kézműves társulat létezett.

Az enciklopédia más témakörökben is hasonlóan tényszerű és széles körű ismereteket közöl, amelyek a kutatóknak és a téma iránt érdeklődőknek egyaránt hasznosak lehetnek.

Papp Zsuzsanna

SZÁMUNK SZERZŐI

Alföldy Géza	történész, <i>Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg</i>
Bárány Attila	történész, <i>DTE</i>
Paolo Delogu	történész, <i>Università degli Studi di Roma „La Sapienza”</i>
Richard van Dülmen	történész, <i>Universität des Saarlandes, Saarbrücken</i>
Lars Hermansson	történész, <i>Uppsala Universitet</i>
Lakatos Ágnes	<i>Ph. D. ösztöndíjas, EHESS, Paris – ELTE, Budapest</i>
Nótári Tamás	<i>Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest</i>
Orbán Zsolt	történész
Papp Zsuzsanna	egyetemi hallgató, <i>SZTE</i>
Szabados György	történész, <i>MTA – SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport</i>
Szántó Richárd	történész, <i>SZTE</i>
Tamási-Tóth Zsuzsa	egyetemi hallgató, <i>SZTE</i>
Veszprémy László	történész, <i>Hadtörténeti Könyvtár, Budapest</i>
Herwig Wolfram	történész, <i>Universität Wien</i>

A fordításokat GALAMB GYÖRGY, MISZLER TAMÁS és PERÉNYI ROLAND készítette.

Köszönjük mindazoknak,

akik személyi jövedelemadójuk 1%-át egyesületünk s így folyóiratunk számára ajánlották fel.

A befolyt **78.989 Ft**-ot 2004/2. számunk nyomdai előállításának költségeihez használtuk fel.

Előre is köszönjük azoknak, akik a következő évben is megtisztelnek bennünket bizalmukkal és támogatásukkal.

Adószámunk: **19079581-2-06**

CONTENTS

Essays

WOLFRAM, HERWIG	
<i>Origo et religio</i> . Ethnic Traditions and Literature in Early Medieval Texts	5
DELOGU, PAOLO	
King Rothari's Edict and Langobard Society in the Seventh Century	22
HERMANSON, LARS	
Kungahälla, the Centre of Power (The Foreign Policy of Norway in the Baltic Sea Region between 1123 and 1135)	41

Evoking the past

VESZPRÉMY, LÁSZLÓ	
Like Frogs in the Marsh. Congregation of Bishops along the Danube in 796.	53
NÓTÁRI, TAMÁS	
<i>Notitia Arnonis – Epistola Theotmari</i> . (Two Sources from Early Medieval Salzburg)	72

Workshop

SZÁNTÓ, RICHÁRD	
Turning points in the History of Urban Development in England before the Emergence of the Society of Estates	96
BÁRÁNY, ATTILA	
Charter sources from King Alfred's England	110
SZABADOS, GYÖRGY	
Parallel thoughts about Attila and Saint Stephen	130

Theory and method

VAN DÜLMEN, RICHARD	
The Emergence of Historical Anthropology in Germany	140

Beyond the borders

“Humanities must strive to give an ethical foundation to society” (Interview with Géza Alföldy, Historian of Antiquity)	155
The Literary Works of Géza Alföldy	164
ALFÖLDY, GÉZA	
Theodor Mommsen and the Last 150 Years of Roman Epigraphy	193

Reviews

Miraculous Story

(Andrić, Stanko: *The Miracles of St. John Capistran*. Budapest, 2000, Central European University Press. Pp. x, 454.)

ORBÁN, ZSOLT 210

Of Queens and Women's Stories in Hungary and France

(Soltész István: *Árpád-házi királynék. Szentek és szeretők*. Gabo Kiadó, 1999, 223. – Fanny Cosandey: *La reine de France. Symbole et pouvoir, XVe–XVIIIe siècle*. Éditions. Gallimard, 2000, 414.)

LAKATOS, ÁGNES 214

Encyclopedia from “Ober-Enns”

(*Medieval Germany: An Encyclopedia*. Ed.: John M. Jeep. Garland. New York–London, 2001. XXXVII + 928.)

TAMÁSI-TÓTH, ZSUZSA 221

The Encyclopedia of Medieval England

(*Medieval England: An Encyclopedia*. Ed.: Paul E. Szarmach–M. Teresa Tavormina–Joel T. Rosenthal–Ass. Ed.: Catherine E. Karkov–Peter M. Lefferts–Elizabeth Parker McLachlan. Garland, New York & London, 1998. LXIV + 882.)

PAPP, ZSUZSANNA 225

Authors 229

A tartalomból

Politika és hatalom a társadalomban

Kövér György:

Performációk I. „Zsidó társadalom” Tiszaeszláron a nagy per előestéjén

Szabó Dániel:

A véderőtüntetések résztvevői

Eőry Gabriella:

Az Országos Kaszinó tisztikara és tagsága (1883–1943)

Paksy Zoltán:

Nagypolitika kicsiben: parlamenti választás és társadalmi háttere Zalaegerszegen 1935-ben

Kiss László:

Egészség és politika – az egészségügyi prevenció Magyarországon a 20. század első felében

Nagy Ágnes:

Hatalom – lakásrendszer – társadalom. Egy lipótvárosi bérház lakói 1941 és 1960 között

Heltai Gyöngyi:

Fedák Sári mint „emlékezeti hely”. A bulvárszínházi kulturális örökség átértékelése

Források és olvasatok

Ablonczy Balázs:

A kegyelmes úr napjai. Kísérlet Teleki Pál miniszterelnök határidőnaplójának elemzésére

A Korall 17. száma, illetve a Korall egész évfolyama megrendelhető a szerkesztőség e-mail

címén: korall.terj@vipmail.hu, korall@tla.hu,

vagy az alábbi címen: Korall Szerkesztőség – ELTE TáTK Szociológiai Intézet

Történeti Szociológia Tanszék

1117 Budapest, Pázmány P. stny. I/a B ép. 2129.

(Az éves előfizetés ára: 3000 Ft.)

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 1 600 Ft+postaköltség.
A lap ára egy szám megrendelése esetén 400 Ft+postaköltség,
könyvesboltban 500 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható országosan újságárusoknál, valamint:

Budapest: Teleki Téka, VIII. ker., Baross u. 1.; Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca; ELTE BTK könyvtár, Múzeum krt. 6–8.; Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.; Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.; Lapker Rt., IX. ker. Táblás u. 32.; Don Quijote Könyvklub Kft., V. ker., Hercegprímás u. 18.; Magyar Könyvklub Rt., I. ker., Márvány u. 17.

Szeged: Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.; Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;
Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;
PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

Szombathely: Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola jegyzetboltja
Károli Gáspár tér

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/544-000/31–85

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.lib.igytf.u-szeged.hu/aetas/>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Klára

Technikai szerkesztés: Petit Irodalmi Stúdió

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 500,- Ft

Előfizetőknek: 400,- Ft

Ha el is fogadjuk Goffart megállapítását, hogy Jordanes ironikus irodalmi darabnak és egyfajta „love story”-nak szánta a Geticát, ez semmit nem mond azokról az elemekről – és még kevésbé szól ellenük –, amelyekből Jordanes végül is fölépítette történeteit. Következésképp az a kijelentés, hogy valami nem más, mint irodalom, önmagában nem jelent értékítéletet vagy mindent eldöntő határozatot, és nem teszi munkanélkülivé az exegézist művelő történészt. A Nagy Theoderich, Rothari, a skandináviai királyok vagy, mondjuk, a skóciai III. Sándor (1249) számára készített genealógiák istennel vagy félistennel kezdődnek. Természetesen ezek a genealógiák irodalmi alkotások, azonban üzenetüknek megvolt a maguk célja, ami nem más, mint etnikai hagyományok segítségével legitimálni a királyságot, s nem számított, hogy ezek milyen mélyen gyökereztek a „hiteles”, szájról szájra szálló memoriában. Más szavakkal, az alapító isteneknek és örököseiknek még a legmélyrehatóbb travesztíája is feltételezi a létezésükbe vetett hitet, noha ezt a hitet átalakítja és eltorzítja az istenek keletkezését a hősök megistenülésének tulajdonító szemlélet. A leszármazások istenei eredetileg szakrális valóságot testesítettek meg, s ez akkor is igaz, ha a középkorban már szentnek vagy démonnak, isteninek vagy emberinek, hatalmaságnak vagy aniles fabulaének (örögasszonyok meséjének) állították be őket.

Herwig Wolfram tanulmányát számunk 5-21. oldalán olvashatják.